Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет

До 60-річчя
Західноукраїнського
національного університету

Сохацький О. Ю.

МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

Підручник

Тернопіль
ЗУНУ
2025

УДК 327:327.5(075.8)
JEL classification: B21, B22, E20, F02, F29

Рецензенти:

Максимова І. І., в. о. завідувача кафедри між народних відносин, доктор економічних наук, доцент, Державний університет економіки і технологій

Білик Р. С., доктор економічних наук, доцент кАфедри міжнародної економіки. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Бутковський Б. Л., голова Тернопільської обласної ради, український історик, громадський діяч.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Західноукраїнського національного університету
(протокол № 3 від 29 жовтня 2025 року)

С-68 **Сохацький О. Ю. Міжнародні конфлікти:** Підручник. Тернопіль: ЗУНУ, 2025. 448 с.

ISBN: 978-966-654-895-8

У підручнику розкрито природу, типологію та динаміку міжнародних конфліктів у контексті сучасних глобальних трансформацій. Розглянуто економічні, політичні, ідеологічні, етнічні, екологічні, інформаційні та кібернетичні чинники конфліктогенності світової системи. Значну увагу приділено новітнім формам протистояння війнам за ресурси, інформаційним і фінансовим війнам, діяльності приватних військових компаній, енергетичній безпеці, конфліктам у космосі та впливу штучного інтелекту на воєнну сферу.

Матеріали базуються на поєднанні теоретико-методологічних підходів, історичних узагальнень і прикладних аналітичних методів. Підручник рекомендовано для студентів спеціальностей «Міжнародні економічні відносини», «Міжнародний менеджемнт» «Міжнародна безпека», «Міжнародна політика», «Геополітика», а також для викладачів, науковців, дипломатів і всіх, хто цікавиться проблемами глобальної безпеки та сучасних конфліктів.

ISBN: 978-966-654-895-8 **УДК** 327:327.5(075.8)

© Олександр Сохацький, 2025
© ЗУНУ, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ **9**

1.1. Основні поняття та класифікація міжнародних конфліктів 9

1.2. Геополітичні концепції: історичний розвиток і сучасні тенденції 16

1.3. Методи аналізу та прогнозування міжнародних конфліктів 22

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ТИПОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ **33**

2.1. Економічні причини: боротьба за ресурси та глобальний вплив 33

2.2. Політичні причини: державні інтереси і територіальні суперечки 44

2.3. Ідеологічні причини: релігійні, етнічні та соціокультурні конфлікти 62

2.4. Роль революцій у міжнародних конфліктах: від кольорових революцій до сучасних повстань 75

РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНІ КОНФЛІКТИ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ **101**

3.1. Конфлікти через зміну клімату: боротьба за екологічні ресурси 101

3.2. Екологічні катастрофи як фактор міжнародної напруги 127

3.3. Конфлікти через доступ до природних ресурсів: ліси, мінерали, біорізноманіття 150

РОЗДІЛ 4. ВІЙНИ ЗА РЕСУРСИ: ЕНЕРГЕТИКА, ВОДА І ПРОДОВОЛЬСТВО **174**

4.1. Енергетичні війни: боротьба за нафту, газ і нові джерела енергії 174

4.2. Конфлікти через водні ресурси: битва за контроль у посушливих регіонах 197

4.3. Продовольча безпека: контроль над аграрними ресурсами як тригер конфліктів 205

РОЗДІЛ 5. ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА І КІБЕРКОНФЛІКТИ 218
5.1. Інформаційна війна як інструмент геополітичного впливу 218
5.2. Дезінформація, пропаганда і контроль над медіа 220
5.3. Кіберконфлікти: роль хакерських атак у сучасній війні 225
5.4. Приклади інформаційних кампаній у військових конфліктах 229

РОЗДІЛ 6. МІГРАЦІЙНІ КРИЗИ І МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ 238
6.1. Міграція як наслідок і тригер конфліктів 238
6.2. Конфлікти між країнами через біженців 244
6.3. Політика ЄС, США та інших регіонів щодо міграційних криз 245

РОЗДІЛ 7. РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ 253
7.1. Релігійні конфлікти у середньовічній Європі 253
7.2. Сучасні релігійні війни: Близький Схід і Південна Азія 255
7.3. Етнорелігійні конфлікти як фактор міжнародної нестабільності 260
7.4. Роль релігії у миротворчих процесах 265

РОЗДІЛ 8. ГЕОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ XXI СТОЛІТТЯ 274
8.1. Нові геополітичні центри сили і їх вплив на конфлікти 274
8.2. Механізми глобальної конкуренції: санкції, торгівельні війни, економічні блокади 279
8.3. Вплив глобалізації на конфлікти 286

РОЗДІЛ 9. КОНФЛІКТИ У КОСМОСІ: НОВИЙ ФРОНТИР 298
9.1. Геополітична конкуренція у космосі: ресурси і технології 298
9.2. Супутникові технології як інструмент впливу у війнах 301
9.3. Правове регулювання космічної діяльності 305

РОЗДІЛ 10. РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ АКТОРІВ У КОНФЛІКТАХ 315
10.1. Терористичні угрупування як драйвери міжнародної напруги 315
10.2. Міжнародні корпорації: економічні інтереси у зонах конфліктів 319
10.3. Роль благодійних організацій і приватних військових компаній 322

РОЗДІЛ 11. КУЛЬТУРА, КУХНЯ ТА МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ 335
11.1. Гастрономічні практики як символ ідентичності у війнах 335
11.2. Роль кухні у пропаганді та мобілізації 339
11.3. «Гастрономічна дипломатія» у миротворчих процесах 344

РОЗДІЛ 12. ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН 353
12.1. ПВК як економічні актори: глобальний ринок воєнних послуг 353
12.2. Геоекономічні функції ПВК: охорона інвестицій, доступ до ресурсів, логістика в зонах конфліктів 359
12.3. Тіньова економіка, міжнародне право і механізми контролю над приватними збройними структурами 364

РОЗДІЛ 13. ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗБРОЄННЯ І ВІЙНА МАЙБУТНЬОГО 375
13.1. Використання ШІ у воєнних конфліктах: алгоритми, дрони, автономна зброя 375
13.2. Технологічна асиметрія та її вплив на баланс сил 379
13.3. Етичні дилеми автономного озброєння 384

РОЗДІЛ 14. ФІНАНСОВІ ВІЙНИ ТА КРИПТОЕКОНОМІКА 394
14.1. Фінансова зброя: санкції, SWIFT, валютні маніпуляції 394
14.2. Використання криптовалют у збройних конфліктах та тіньових схемах 399

14.3. Роль глобальних фінансових інституцій у врегулюванні конфліктів..... 405

РОЗДІЛ 15. ГЛОБАЛЬНА КОНЕКТОГРАФІЯ І НОВІ КОНФЛІКТИ XXI СТОЛІТТЯ 415

15.1. Від геополітики територій до геополітики мереж 415

15.2. Інфраструктурні фронти глобальної конкуренції 417

15.3. Цифрові мережі та боротьба за дані 419

15.4. Енергетичні та ресурсні потоки у глобальних мережах 421

15.5. Фінансові мережі і криптоекономіка як поле протистояння..... 423

15.6. Світ зв'язків: конфлікти чи співпраця?..... 425

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 430

ПЕРЕДМОВА

У XXI столітті людство зіткнулося з новою хвилею викликів, що радикально змінюють усталені уявлення про безпеку, розвиток і міжнародну співпрацю. Світ, який ще донедавна прагнув глобалізації та економічної інтеграції, дедалі більше занурюється у конфлікти різного масштабу й характеру – від локальних воєн до гібридних протистоянь, від торговельних війн до глобальних криз у сфері охорони здоров'я чи довкілля.

Міжнародні конфлікти перетворилися на універсальний маркер змін у міжнародних відносинах. Вони відображають суперечності між державами та народами, різними політичними й економічними системами, і водночас формують нові структури світового порядку. Конфлікти, що колись мали переважно територіальний чи ресурсний характер, нині дедалі частіше набувають комплексного, багаторівневого виміру – поєднуючи у собі економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні, технологічні та культурні складові.

Саме усвідомлення багатогранності конфліктних процесів зумовило необхідність підготовки даного підручника *«Міжнародні конфлікти»*. Його мета – надати студентам і викладачам цілісне бачення сучасних міжнародних конфліктів як феномена, що визначає логіку глобальної політики й економіки.

У підручнику:

- подано теоретико-методологічні засади конфліктології, включаючи класичні та сучасні підходи до аналізу міжнародних протистоянь;
- розкрито економічні, політичні, ідеологічні, етнічні та релігійні причини міжнародних конфліктів;
- висвітлено нові типи конфліктів: екологічні, інформаційні, кібернетичні, енергетичні, міграційні, космічні, фінансові та гібридні;
- досліджено роль недержавних акторів – від міжнародних корпорацій до приватних військових компаній і благодійних організацій;
- окреслено вплив культури, зокрема музичної та медійної, як інструменту пропаганди та мобілізації у сучасних конфліктах;
- представлено практичні інструменти прогнозування, сценарного моделювання та аналізу конфліктів, що можуть бути використані в навчальному та дослідницькому процесі.

Підручник має виразний міждисциплінарний характер. Він інтегрує знання з міжнародної економіки, політології, безпекових студій, геополітики, культурології та інформаційних технологій. Такий підхід дозволяє розкрити багатовимірність міжнародних конфліктів і продемонструвати їхній вплив не лише на політичну стабільність, а й на економічний розвиток, міжнародну торгівлю, екологічну рівновагу та гуманітарну безпеку.

Окрему увагу приділено українському виміру сучасних міжнародних конфліктів. Досвід України в умовах повномасштабної війни став одним із центральних кейсів для розуміння динаміки гібридних загроз, ролі санкцій, значення міжнародної підтримки та стратегій відновлення. Таким чином, підручник не лише формує загальнотеоретичні знання, а й відображає реалії сучасної міжнародної політики, що є важливими для підготовки фахівців нового покоління.

Видання адресоване передусім студентам спеціальності «Міжнародні економічні відносини», «Міжнародний менеджмент»,»Міжнародна безпека», «Міжнародна політика», «Геополітика» для яких дисципліна «Міжнародні конфлікти» є ключовою у професійній підготовці. Водночас воно буде корисним аспірантам, молодим науковцям, викладачам, а також практикам – дипломатам, експертам у сфері зовнішньої політики та безпеки, усім, хто цікавиться питаннями глобальної стабільності та міжнародного порядку.

Сподіваємося, що цей підручник стане не лише навчальним інструментом, а й платформою для дискусій, подальших досліджень і вироблення нових стратегій у сфері міжнародної безпеки та врегулювання конфліктів.

«Війна – батько всього, цар усього: одних робить богами, інших людьми, одних рабами, інших вільними»

Геракліт.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

1.1. Основні поняття та класифікація міжнародних конфліктів.

Міжнародні конфлікти є однією з ключових форм взаємодії в системі міжнародних відносин. **Конфлікт** (від лат. *conflictus* – зіткнення) в загальному розумінні – це зіткнення протилежних цілей, інтересів чи позицій сторін, що супроводжується протиборством. В контексті міжнародних відносин конфлікт зазвичай означає протистояння між державами чи іншими акторами на міжнародній арені.

Міжнародний конфлікт можна визначити як «зіткнення інтересів двох або більше акторів міжнародних відносин (держав, коаліцій держав, міжнародних організацій), які переслідують взаємно несумісні цілі». Таким чином, міжнародний конфлікт – це протиборство в міжнародній системі, де хоча б одна зі сторін є суверенною державою (інша сторона може бути також державою, групою держав, народом, що бореться за самовизначення, міжнародною організацією тощо).

Актори конфлікту – це учасники конфліктного протистояння, сторони, між якими виникає конфлікт. До акторів міжнародного конфлікту належать передусім держави як основні носії суверенної влади. Однак акторами можуть виступати і недержавні суб'єкти: коаліції держав, військово-політичні блоки, міжнародні організації, нації чи етнічні групи, повстанські рухи, терористичні угруповання тощо. Наприклад, в громадянських війнах, що інтернаціоналізуються, сторонами конфлікту можуть бути з одного боку уряд держави, а

з іншого – недержавні збройні формування за підтримки зовнішніх держав. Важливо розуміти, що актори міжнародного конфлікту діють на різних рівнях – від індивідуальних лідерів держав до глобальних альянсів – і їхні мотиви та ресурси визначають динаміку конфліктної взаємодії.

Конфліктогенність – це характеристика системи або ситуації, яка відображає її схильність породжувати конфлікти. Під конфліктогенністю розуміють сукупність внутрішніх чинників і передумов, що збільшують імовірність виникнення конфлікту в певному середовищі. Наприклад, висока конфліктогенність міжнародної системи в біполярний період «холодної війни» зумовлювалася жорстким протистоянням двох наддержав і відсутністю між ними довіри, що створювало постійну загрозу конфліктів.

Конфліктогенність може характеризувати як цілу міжнародну підсистему (наприклад, регіон Близького Сходу, історично схильний до частих війн), так і окремий двосторонній сюжет (територіальну суперечку, де наявні сильні національні претензії з обох сторін).

Класифікація міжнародних конфліктів. Міжнародні конфлікти є дуже різноманітними за своїми параметрами – причинами виникнення, масштабами, тривалістю, інтенсивністю тощо. Для системного аналізу конфліктів науковці виробили різні підходи до їх класифікації за певними критеріями. Наведемо основні критерії класифікації міжнародних конфліктів та відповідні типи в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Класифікація міжнародних конфліктів за характером основних протиріч (сферою причин)

Тип (сфера конфлікту)	Характеристика та приклади
Територіальний конфлікт	Виникає через претензії на територію, кордони, акваторії. Територія є об'єктом життєвого значення (населення, ресурси, стратегічне положення). **Приклади:** суперечки за о. **Кіпр** між Грецією і Туреччиною, за Південні Курили між рф і Японією, територіальні претензії в Південно-Китайському морі.
Політичний конфлікт	Пов'язаний із боротьбою за владу, вплив, престиж. Причини – захист суверенітету або прагнення до гегемонії. **Приклади:** війни за незалежність колоній, експансія сфер впливу (В'єтнамська війна як епізод холодної війни).

Продовження табл. 1.1

Економічний конфлікт	Обумовлений суперництвом за ресурси та економічні вигоди. **Приклади:** конкуренція за нафтові родовища на Близькому Сході; торговельні та санкційні «війни» США – Китай.
Ідеологічний конфлікт	Виникає через протистояння несумісних ідеологій та систем цінностей. **Приклади:** Холодна війна (комунізм vs ліберальна демократія); протистояння радикального ісламізму та західного секуляризму.
Етнічний конфлікт	Зумовлений міжетнічними суперечностями щодо самовизначення, дискримінації чи розподілу влади. **Приклади:** війна в колишній Югославії; громадянська війна в Судані (що призвела до відокремлення Південного Судану).
Релігійний конфлікт	Спричинений протиріччями між різними релігіями або конфесіями, часто переплетений з етнічними та політичними чинниками. **Приклади:** конфлікти між індусами і мусульманами (Індія/Пакистан 1947); громадянська війна в Лівані; сунітсько-шиїтське протистояння в Іраку.

Джерело.

За наявністю насильства: розрізняють збройні (воєнні) та незбройні (ненасильницькі) конфлікти.

Збройний конфлікт – це відкрите воєнне протистояння із застосуванням збройної сили між сторонами (війна або збройні сутички). Збройні конфлікти найбільш руйнівні, вони ведуть до значних людських жертв серед військових і цивільного населення, руйнування інфраструктури, дестабілізації регіонів. Прикладами є світові війни, регіональні війни (Корейська війна 1950–53 рр., Ірано-іракська війна 1980–88) чи локальні збройні конфлікти (війна в Грузії 2008, збройний конфлікт на сході України з 2014).

Ненасильницький (незбройний) конфлікт – це протистояння, що здійснюється без прямого застосування військової сили. До ненасильницьких міжнародних конфліктів належать, наприклад, дипломатичні конфлікти (обмін нотами протесту, відкликання послів, розрив дипломатичних відносин), економічні конфлікти у формі торговельних воєн, санкцій, ембарго, фінансового тиску, інформаційні війни (атаки в медіа-просторі, пропагандистські кампанії, кібератаки), культурні конфлікти (бойкот культурних обмінів, заборона іноземної продукції культурного характеру тощо). Такі конфлікти

можуть завдавати шкоди без фізичного насильства, впливаючи на політичні та економічні інтереси сторін. За співвідношенням сил сторін: симетричні та асиметричні конфлікти:

Симетричний конфлікт – це конфлікт між сторонами, що співставні за силою, військовим потенціалом, ресурсами. Як правило, йдеться про конфлікти між приблизно рівними за могутністю державами або коаліціями (наприклад, Іран-Ірак війна 1980-х була відносно симетричною – обидві сторони мали схожий рівень розвитку й армії).

Асиметричний конфлікт – протистояння між слабким і сильним суперником, де одна сторона значно переважає іншу у військовій силі чи впливі. Класичні приклади – війни регулярних армій проти партизанських рухів або терористичних груп (наприклад, війна США проти талібів в Афганістані, ізраїльсько-палестинський конфлікт). В асиметричних конфліктах слабша сторона часто застосовує нестандартні методи боротьби (партизанщина, тероризм), щоб компенсувати військову слабкість.

За географічним масштабом: локальні та глобальні конфлікти.

Локальний конфлікт – обмежений певною територією, зазвичай двома сусідніми державами або одним регіоном, і не безпосередньо впливає на всю міжнародну систему. Більшість воєн є локальними (наприклад, війна між Еквадором і Перу 1995 року за прикордонну територію).

Глобальний конфлікт охоплює значну кількість держав і регіонів, впливаючи на міжнародну систему в цілому. Прикладом глобального конфлікту були Перша та Друга світові війни, які залучили більшість великих держав світу і мали планетарний масштаб дій.

За кількістю учасників: двосторонні (білатеральні) та багатосторонні (мультилатеральні) конфлікти.

Двосторонній конфлікт – відбувається між двома основними сторонами (наприклад, війна між Іраном і Іраком, конфлікт Індія – Пакистан).

Багатосторонній конфлікт – охоплює кілька держав або коаліцій (наприклад, Першу світову війну вели дві коаліції держав; сучасні багатосторонні – сирійський конфлікт, де задіяно кілька держав і недержавних акторів).

Міжнародні конфлікти поділяють на короткострокові, середньострокові та довготривалі. Такий поділ дає змогу краще зрозуміти динаміку розвитку конфліктних ситуацій, оці-

нити їх вплив на міжнародну систему та передбачити можливі сценарії ескалації чи деескалації.

Короткострокові конфлікти – це конфлікти, що тривають від кількох днів до кількох тижнів. Вони зазвичай мають локальний характер, супроводжуються інтенсивними бойовими діями або різкими політичними загостреннями, але не переходять у затяжну фазу. До таких конфліктів належать:

- прикордонні інциденти;
- короткотермінові воєнні кампанії (наприклад, операції типу «бліцкриг»);
- збройні протистояння обмеженого масштабу, пов'язані з конкретними подіями чи рішеннями (наприклад, грузино-російський конфлікт у серпні 2008 р.).

Незважаючи на коротку тривалість, подібні конфлікти можуть мати серйозні наслідки для регіональної безпеки та міжнародних відносин.

Середньострокові конфлікти – тривалість таких конфліктів зазвичай охоплює період від кількох місяців до кількох років. Вони можуть мати перемінну інтенсивність та супроводжуватись як активною фазою бойових дій, так і спробами політико-дипломатичного врегулювання. Серед прикладів:

- **війна в Іраку (2003–2011)** – приклад повномасштабного збройного втручання та подальшої окупації;
- **перший карабаський конфлікт (1988–1994)** – етнополітичне протистояння, що переросло у відкриту війну;
- **війна в Сирії (із 2011 р.)** – хоча триває досі, перші роки конфлікту були найінтенсивнішими, що дозволяє умовно віднести початкову фазу до середньострокового типу.

Такі конфлікти часто призводять до гуманітарних криз, порушення міжнародного права та масових переміщень населення.

Довготривалі конфлікти – це найбільш складні за своєю природою конфлікти, які можуть тривати **десятиліттями**, іноді – **більше століття**, змінюючи свою форму: від відкритих бойових дій до «заморожених» протистоянь. Їх характеризує висока стійкість до вирішення, глибокі історичні, релігійні або етнічні передумови. Приклади:

- **Арабо-ізраїльський конфлікт** (із середини XX ст. донині) – одне з найвідоміших протистоянь сучасності, що охоплює серію воєн, інтифад і мирних ініціатив;
- **конфлікт між Індією та Пакистаном** (з 1947 р.) – три великі війни, постійна напруга, наявність ядерної зброї;

- **корейське питання** (з 1950 р.) – формально триває досі, незважаючи на відсутність активної фази бойових дій;
- **кіпрське протистояння** (від 1974 р.) – конфлікт між грецькою та турецькою громадами, що залишається неврегульованим;
- **балканські конфлікти** (кінець XX – початок XXI ст.) – серія міжетнічних і міждержавних зіткнень, наслідки яких досі відчутні в регіоні.

Такі конфлікти здатні радикально змінювати геополітичну карту, породжувати нестабільність у регіонах, втягувати у протистояння міжнародних гравців і залишатися джерелом загрози навіть після формального припинення бойових дій.

Розуміння тривалості конфлікту є ключовим для його класифікації, аналізу причин та наслідків, а також розробки механізмів попередження або врегулювання. Вивчення тривалих конфліктів особливо важливе в контексті міжнародної безпеки, оскільки саме вони формують структуру глобального геополітичного порядку. За формою вияву: явні (відкриті) vs приховані (латентні) конфлікти.

Явний конфлікт – це такий, що чітко проявлений у діях сторін (наприклад, відкрита війна або явна дипломатична криза).

Латентний конфлікт – конфлікт у прихованій стадії, коли напруга і протиріччя існують, але не перейшли у стадію відкритого протистояння. Латентні конфлікти можуть «тліти» тривалий час, періодично ескалуючи (наприклад, багаторічне напруження між Індією та Китаєм у гімалайському прикордонні, що зрідка переростає у сутички).

За наслідками для системи: конструктивні vs деструктивні конфлікти. Цей критерій відображає, чи призводить конфлікт до конструктивних змін (оновлення системи, вирішення давньої проблеми, встановлення нового балансу сил) чи тільки руйнує без позитивних результатів. Наприклад, деструктивний конфлікт – геноцид в Руанді 1994 р., що приніс лише руйнацію та гуманітарну катастрофу. Конструктивним можна вважати конфлікт, який, яким би болючим він не був, спричиняє довгострокові позитивні зміни – наприклад, Друга світова війна, хоч і була надзвичайно руйнівною, призвела до створення ООН та нової системи міжнародної безпеки, що в подальшому запобігла глобальним війнам.

Міжнародні конфлікти класифікуються за багатьма параметрами, і один і той самий конфлікт може підпадати під

кілька типологій одночасно. Наприклад, Сирійський конфлікт 2011–2023 рр., а також російсько-українська війна з 2022 року. – це багатосторонній, довготривалий, асиметричний збройний конфлікт, який починався як внутрішній (громадянський) на ідеологічному і релігійному підґрунті, але швидко інтернаціоналізувався, набувши ознак регіональної війни з участю зовнішніх держав.

Варто зазначити, що в науковій літературі існують і інші схеми класифікації конфліктів (див. Rapoport, A. (1960). *Fights, Games, and Debates*; Schelling, T. (1960). *The Strategy of Conflict*). Наприклад, Анатоль Рапопорт запропонував розрізняти три **модуси конфлікту** – *«бої, ігри та дебати»*. Під «боями» маються на увазі конфлікти як безкомпромісна боротьба на знищення противника (насильницьке силове протиборство, близьке до війни). «Ігри» – це конфлікти як стратегічне суперництво за певними правилами, де учасники прагнуть виграшу, але визнають умовності (аналогія – гра з ненульовою сумою, коли можливі компроміси). «Дебати» – конфлікти у формі інтелектуального чи ідеологічного спору, де сторони змагаються переконати одна одну чи третю сторону (наприклад, дипломатичні дебати, пропагандистське протистояння ідеологій).

Така класифікація Рапопорта відображає *характер взаємодії* сторін у конфлікті (насильницька боротьба, гра за правилами чи словесне змагання). Інший відомий підхід – поділ конфліктів на **«нульової суми»** та **«ненульової суми»** (Томас Шеллінг). Якщо конфлікт розглядається як гра з нульовою сумою, це означає, що виграш одного повністю є програшем іншого (інтереси сторін цілком взаємовиключні).

У конфліктах з ненульовою сумою можлива ситуація, коли обидві сторони можуть частково виграти або програти – тобто є простір для компромісу чи співпраці. Багато міжнародних конфліктів містять елементи ненульової суми, і їх вирішення полягає у пошуку *win-win* рішень (взаємоприйнятних домовленостей).

Міжнародні конфлікти – багатоаспектне явище, що охоплює широкий спектр ситуацій: від дипломатичних суперечок до світових воєн, від зіткнення ідеологій до боротьби за ресурси. Їх систематизація за різними критеріями дозволяє глибше зрозуміти природу конкретного конфлікту, його рушійні сили та потенційні шляхи врегулювання.

1.2. Геополітичні концепції: історичний розвиток і сучасні тенденції

Термін **геополітика** поєднує в собі поняття «географія» і «політика» (від грец. *γῆ* – земля та *πολιτική* – державні справи) і означає вплив географічних чинників на міжнародну політику. У науковому сенсі **геополітика** – це підхід до аналізу міжнародних відносин, що наголошує на визначальній ролі географії (просторового розташування, клімату, ресурсів, рельєфу місцевості тощо) у формуванні сили держав та їхніх політичних стратегій.

Інакше кажучи, геополітика вивчає, як просторові та природні характеристики впливають на боротьбу за владу на глобальній арені. Сам термін був запроваджений шведським політичним вченим Рудольфом Челленом (R. Kjellйn) на початку XX ст. (бл. 1900 р.), а у міжвоєнний період набув поширення в Європі. Геополітичні ідеї мають глибоке історичне коріння – ще мислителі античності і пізніших епох (наприклад, Арістотель, Монтеск'є) розмірковували про вплив клімату і ландшафту на характер суспільств і держав.

Проте як самостійна школа думки геополітика оформилася наприкінці XIX – на початку XX століття, в умовах *«ера великих просторів»* та імперіалізму, коли держави змагалися за колонії і стратегічні позиції по всьому світу. Класична геополітика прагнула визначити, які географічні положення забезпечують державам світову могутність, і як просторовий розклад сил визначає хід історії.

Історичний розвиток геополітичних концепцій. Одним з перших впливових геополітичних теоретиків був американський адмірал Альфред Мехен (A. T. Mahan). У праці «Вплив морської сили на історію» (1890) Мехен обґрунтував концепцію *«морської могутності»*, стверджуючи, що панування на морях є вирішальним чинником сили держави. Аналізуючи злет Британської імперії, Мехен показав, що контроль над морськими шляхами, сильний військово-морський флот і розвинута торговельна мореплавна мережа забезпечують державі глобальний вплив. Ці ідеї вплинули на морську стратегію США та інших країн, започаткувавши змагання у військово-морських озброєннях напередодні Першої світової війни.

Британський географ сер **Хелфорд Маккіндер** (H. Mackinder) став фундатором *континентального напряму* геополітики. У знаковій доповіді «Географічна вісь історії» (1904) Маккіндер

сформулював **теорію «Хартленду»** (Heartland – досл. «серцевинна земля»). Він поділив світ на два геостратегічні простори – «світовий острів» (Євразія з Африкою) та периферійні острови (Америка, Британія, Австралія). У центрі «світового острова» Маккіндер виділив ядро – Хартленд, тобто внутрішні райони Євразії (історично – територія Росії, Серед-ньої Азії, частково Східної Європи). Згідно з Маккіндером, саме контроль над Хартлендом дає ключ до світового панування, оскільки ця «основа суші» недосяжна для морської могутності противника і володіє колосальними ресурсами. Відома маккіндерівська формула звучить так: *«Хто править Східною Європою – той командує Хартлендом; хто править Хартлендом – командує Світовим островом; хто править Світовим островом – командує світом»*. Цей афоризм відображає сутність континентальної геополітики Макіндера – панування на суходолі є визначальним для глобальної влади. Маккіндер протиставив свою концепцію ідеям Мехена: якщо той акцентував морську силу, то Маккіндер вважав, що з розвитком залізниць і внутрішніх комунікацій значення суходолу зростає і «ера панування морів» поступається «ері панування суходолу».

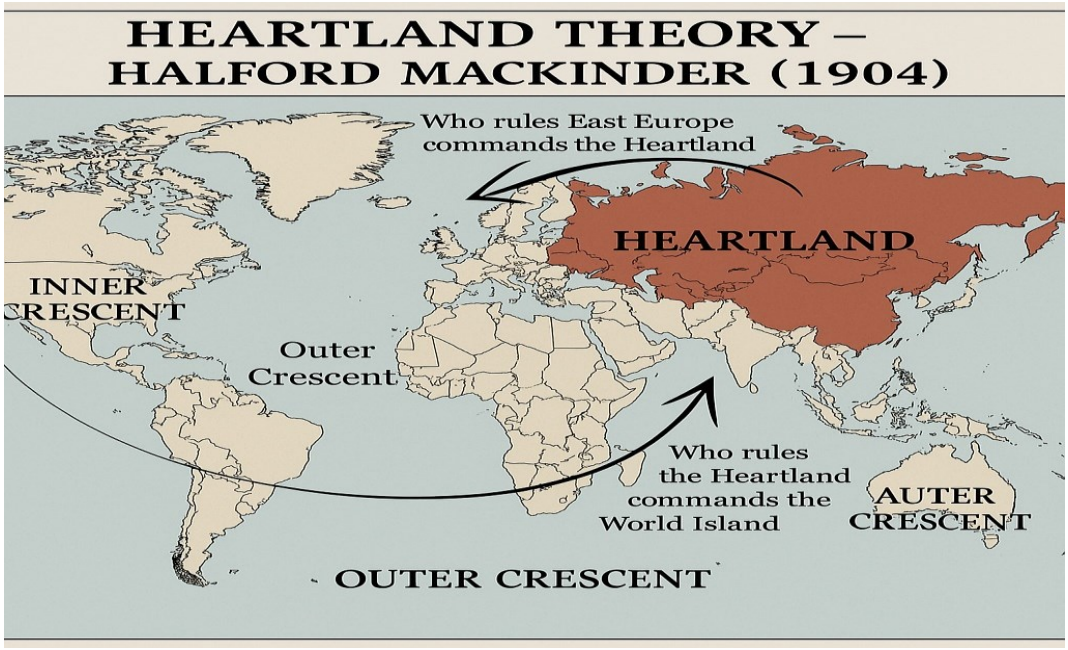

Рис. 1.1 Класична геополітична модель «Хартленд vs Рімленд».

*Темним кольором на карті позначено **Хартленд** – центральна частина Євразії, яку Х. Маккіндер визначив як «географічну вісь історії». Світло-сірим кольором уздовж узбереж та периферії Євразії виділено пояс, що американський геополітик Ніколас Спайкман назвав **Рімленд** (прибережна зона). Білі території – так званий «зовнішній півмісяць» (острівні та віддалені континенти, зокрема Америка, Австралія), або «Новий Світ» за Маккіндером.*

Теорія Маккіндера справила великий вплив: хоча первісно його ідеї не одразу були визнані, згодом вони почали враховуватися стратегами різних країн.

Варто згадати і німецьку школу геополітики початку XX ст., яку уособлював Карл Хаусхофер. Німецькі геополітики (під впливом ідей Фрідріха Ратцеля про «життєвий простір» – *Lebensraum*) обґрунтовували право «великих націй» на експансію. На жаль, ці концепції були співзвучні агресивній політиці нацистської Німеччини, і після Другої світової війни термін «геополітика» в Західній Європі певний час набув негативного забарвлення, асоціюючись з доктринами агресії. Проте самі ідеї просторового аналізу нікуди не зникли, просто вони інтегрувалися в стратегічні дослідження під іншими назвами (стратегічні студії, політична географія тощо).

Геополітика в епоху Холодної війни. Після Другої світової війни світовий порядок став біполярним – сформувалися два протилежні табори на чолі зі США та СРСР. Хоча слово «геополітика» в західній академічній мові в 1950–60-х вживалося обмежено, сам підхід залишався актуальним. Фактично, вся стратегія *стримування* СРСР, яку проводили США та НАТО, була геополітично вмотивованою – йшлося про оточення радянського Хартленду мережею союзників по периметру (в Європі, Туреччині, Ірані, Південній Азії, Японії), аби запобігти експансії комунізму. Цей підхід відсилає до згаданого рімленду Спайкмана. В самій же радянській геополітичній думці робився акцент на «соціалістичний інтернаціоналізм», але й там проглядалися класичні мотиви – наприклад, контроль над Східною Європою після 1945 р. відповідав маккіндерівській максимі про важливість Східної Європи для володіння Хартлендом.

У розпал Холодної війни американський дипломат Джордж Кеннан розробив доктрину стримування СРСР, яка по суті була геостратегією: він визначив ключові «вузлові точки» на карті світу, за контроль над якими змагалися наддержави (наприклад, Західна Європа, Середземномор'я, Перська затока, Південно-Східна Азія). Також виникла концепція **«доміно»** – якщо комуністи завоюють одну країну (наприклад, у Південно-Східній Азії), то «посиплятся» сусідні, що виправдовувало втручання США по всьому периметру Євразії. Отже, геополітичне мислення пронизує багато воєнно-політичних стратегій часів Холодної війни.

Наприкінці XX ст., після **розпаду СРСР** і завершення Холодної війни, інтерес до геополітики як до теорії відродився. Два відомих стратеги – **Генрі Кіссінджер** та **Збіґнєв Бжезінський**, що свого часу були радниками з нацбезпеки США – у 1990-х опублікували впливові книги, апелюючи до класичних геополітичних категорій. Кіссінджер у книзі *«Дипломатія»* (1994) і Бжезінський у *«Великій шахівниці»* (1997) наголошували, що попри кінець біполярного протистояння, **Євразія** залишається центральним театром світової політики, і США як єдина наддержава мусять утримувати баланс сил на Євразійському «шахівниці».

Зокрема, Бжезінський прямо назвав Євразію «шахівницею», на якій триває боротьба за світову першість, і застеріг, що поява домінуючого суперника США на цьому континенті стала б загрозою для американських інтересів. Ці ідеї фактично оновили концепції Макіндера для пострадянської епохи: росія, попри ослаблення, лишалася великим просторовим фактором («серцевиною»), а Європа, Близький Схід, Східна Азія – полем змагання за вплив між США та потенційними конкурентами (відродженою росією, зростаючим Китаєм). Кіссінджер також аргументував, що історичні імперативи географії нікуди не зникли: росія геополітично залишається спадкоємцем імперських традицій на просторах Евразії, Німеччина – наймогутнішою силою в центрі Європи, і США повинні запобігти односторонньому домінуванню цих сил шляхом підтримки балансу.

Сучасні тенденції геополітичної думки. На початку XXI століття геополітика знову стала популярним терміном як в науковому аналізі, так і в публічному дискурсі. Сучасні тенденції геополітичних концепцій визначаються низкою факторів:

Багатополярність і зміна балансу сил. Після періоду однополярності 1990-х (домінування США) світ поступово рухається до багатополярної структури. Піднялися нові центри сили – передусім Китай, а також регіональні лідери: Індія, відновилася військова потуга росії, посилилися економічні союзи в ЄС, зросла роль країн середнього рівня (Туреччина, Бразилія тощо). Геополітичні концепції враховують перерозподіл сили: так, обговорюється концепт *«горизонтальної»* (регіональної) геополітики, де кожен великий регіон має власну балансуючу силу. Аналітики типу Парґхана і Купчана пишуть про «повернення багатополярності» і необхідність нової Кон-

церту націй для управління глобальною безпекою. З іншого боку, деякі дослідники (наприклад, Г. Мороті та І. Каплан) вказують, що багатополярність може підвищити конфліктогенність, оскільки відсутня чітка ієрархія стримування.

Відродження класичних геостратегічних сюжетів. Сьогоднішні конфлікти часто нагадують старі геополітичні сценарії. Наприклад, суперництво США – Китай в Індо-Тихоокеанському регіоні інтерпретується як нова версія протистояння морської і сухопутної сили (флот США проти континентального масиву Євразії, де Китай розширює свій вплив). Китайська ініціатива «Один пояс, один шлях» (Новий шовковий шлях) – це геоекономічний проект, що має і геополітичну мету з'єднати Євразію під егідою Китаю, обійшовши морську перевагу США. російська зовнішня політика 2000-х (зокрема, анексія Криму 2014 р., експансія впливу на Сирію) також часто пояснюється через призму геополітичного мислення про контроль над ключовими просторами (Чорне море як «ворота» до Середземномор'я, присутність на Близькому Сході для доступу до теплого моря тощо). Таким чином, багато сучасних подій – від змагань за Арктику (багата ресурсами і новими шляхами) до боротьби за Південно-Китайське море – продовжують логіку класичних геополітичних концептів про осі та вузли світової карти.

Критична геополітика і нові підходи. В академічній сфері виникла течія **критичної геополітики**, яка досліджує геополітику не як «об'єктивну науку влади», а як дискурс – систему уявлень, якою держави обґрунтовують свою зовнішню політику. Представники критичної геополітики (Г. О'Туатейл та інші) аналізують, як політичні лідери конструюють «образи простору» (наприклад, «ось зла», «зона життєвих інтересів» тощо) для легітимації дій. Такий підхід менш нормативний, він не дає рецептів завоювання, а радше деконструює геополітичні міфи. Одночасно розвиваються і **геоекономічні** концепції: деякі дослідники вважають, що в глобалізованому світі економічні важелі (торговельні блоки, фінансова експансія, інвестиції в інфраструктуру) стають не менш важливими, ніж класичні військово-стратегічні. Термін «геоекономіка» ввів Едуард Люттвак, вказавши, що після Холодної війни «логіка війни» трансформується у «логіку бізнесу». Наприклад, конкуренція за вплив у Африці чи Латинській Америці зараз часто ведеться через інвестиції, кредити, будівництво портів і

доріг (Китай, США, ЄС змагаються економічно), тобто *геополітика проявляється через економічні інструменти*.

Технологічні і глобальні фактори. Сучасна геополітика враховує нові виміри – космос, кіберпростір, глобальні комунікації. Поняття «кибергеополітика» описує протистояння держав у кіберпросторі (атаки на критичну інфраструктуру, боротьба за контроль над інтернетом). Так само виникла ідея «енергетичної геополітики»: наприклад, контроль над трубопроводами газу та нафти розглядається як геополітичний важіль (взаємозалежність ЄС і росії в енергетиці, проекти типу «Північний потік» тощо). Екологічні виклики, зокрема зміна клімату, відкривають нові простори змагання – Арктика тане, і держави (росія, США, Канада, Норвегія, Китай) прагнуть закріпити права на Північний морський шлях та арктичні ресурси. Це *новий фронтир* геополітики. Також варто згадати повернення інтересу до класичних «перехрест» – наприклад, регіон Центральної Азії та Кавказу після розпаду СРСР став тим, що Збіґнєв Бжезінський називав **«Євразійські Балкани»**, маючи на увазі їхній потенціал конфліктності і боротьби великих держав за вплив там.

Отже, геополітичні концепції пройшли шлях від жорстких теорій *життєвого простору* та *Хартленду/Рімленду* до сучасного комплексного бачення, що включає економіку, культуру, технології. В основі залишається ключова ідея: **географія має значення**. Просторові параметри – розмір території, доступ до моря, клімат, демографія, ресурси – й досі впливають на поведінку держав. Як зауважив американський аналітик Роберт Каплан, географія – це ніби «доля», вона не визначає автоматично політику, але ставить рамки можливого. Сучасні міжнародні конфлікти і кризи часто неможливо зрозуміти без геополітичного контексту: чи то змагання за острів у Південно-Китайському морі (де перетинаються торгові шляхи та енергоресурси), чи то конфлікт на сході України (де питання геополітичного вибору – між Європою та росією – стало одним із факторів). Таким чином, геополітичні концепції продовжують еволюціонувати, відбиваючи історичні зміни та нові тенденції, але незмінно фокусуючись на зв'язку між *простором і силою* у міжнародних відносинах.

1.3 Методи аналізу та прогнозування міжнародних конфліктів

Вивчення міжнародних конфліктів спирається на розроблені в політичній науці методи аналізу і намагання прогнозування їх розвитку. Теоретико-методологічна база дослідження конфліктів поєднує міждисциплінарні підходи – від міжнародно-політичних теорій до математичного моделювання та прикладних методик конфліктного аналізу. Розглянемо основні методологічні інструменти, які використовуються для аналізу причин, динаміки і наслідків міжнародних конфліктів, а також сучасні підходи до їх прогнозування.

Рівні аналізу і теоретичні підходи. Класичним початковим кроком у теоретичному осмисленні природи міжнародного конфлікту є визначення рівня аналізу, на якому знаходяться його причини. У монографії Кеннета Волтца «Людина, держава і війна» (1959) запропоновано три рівні або «образи» аналізу причин війни: індивідуальний, державний і системний. На індивідуальному рівні (перший образ) шукають пояснення у властивостях людей – наприклад, агресивність людської натури, психологія лідерів, помилки сприйняття та прорахунки політиків можуть провокувати конфлікти. Класичний приклад – особиста роль Гітлера у розв'язанні Другої світової війни: його агресивна ідеологія та рішення визначили долю Європи. Другий рівень – рівень держав – звертає увагу на внутрішні характеристики країн: політичний устрій, економічну систему, внутрішні соціальні конфлікти.

Згідно з цим підходом, певні режими більш схильні до війни (приміром, диктатури або військові режими можуть легше ініціювати агресію, тоді як демократії між собою практично не воюють – теза теорії демократичного миру). Або ж економічні кризи, нерівність, націоналізм усередині держав штовхають їх до зовнішньої агресії, щоб відволікти населення або здобути ресурси. Третій рівень – рівень міжнародної системи – вбачає причину конфліктів у самій структурі міжнародних відносин, передусім у анархії міжнародної системи. Оскільки над державами нема верховної влади, кожна держава змушена дбати про власну безпеку, що породжує «дилему безпеки»: дії одних задля посилення своєї безпеки (наприклад, нарощування зброї, створення альянсів) інші сприймають як загрозу, і це веде до гонки озброєнь та підвищує ризик

війни. Системний рівень також включає баланс сил: наприклад, теорія силового балансу (неореалізм) стверджує, що війна більш імовірна, коли баланс порушується (одна держава стає занадто могутньою), або навпаки, коли кілька держав рівні за силою і борються за гегемонію.

Кожен з цих рівнів аналізу має свої методологічні наслідки. Так, на індивідуальному рівні використовуються методи політичної психології: аналізуються біографії лідерів, їхні когнітивні схеми, сприйняття загроз тощо. На державному рівні застосовуються порівняльно-політичні підходи: наприклад, статистичні дослідження зв'язку між типом режиму і війнами (чимало емпіричних робіт підтвердили, що дві демократичні держави майже ніколи не воювали між собою в новітній історії – феномен демократичного миру). На системному рівні використовуються моделі балансу сил, теорії гегемонії та перехід влади.

Важливо відзначити, що реальні конфлікти часто потребують багаторівневого аналізу – комплексного врахування факторів різних рівнів. Наприклад, для пояснення Першої світової війни дослідники комбінують: і характеристики лідерів (помилкові очікування «до Різдва будемо вдома»), і внутрішній націоналізм та мілітаризм європейських держав, і системний феномен жорсткого міжблокового балансу сил та «пастки» союзних зобов'язань.

До теоретичних методів аналізу міжнародних конфліктів належать також парадигмальні підходи міжнародних відносин, кожен з яких має свої аналітичні інструменти та емпіричні приклади:

Реалізм – класичним прикладом є російсько-грузинська війна 2008 року, яку реалісти трактують як результат стратегічного стримування і боротьби за сфери впливу в пострадянському просторі.

Лібералізм (ідеалізм) – прикладом є врегулювання конфлікту між Францією та Німеччиною після Другої світової війни через економічну інтеграцію в рамках Європейського об'єднання вугілля і сталі, що лягло в основу ЄС.

Конструктивізм – яскравим прикладом є ізраїльсько-палестинський конфлікт, де сторони мають глибоко закорінені ідентичності й історичні наративи, які формують їхнє сприйняття одна одної як «ворога».

Кожен з цих теоретичних підходів є своєрідним методом інтерпретації конфлікту, і на практиці дослідники комбіну-

ють їх для повнішої картини. Конфліктологічний аналіз і прикладні методи. Окрім широких міжнародно-політичних теорій, існує набір прикладних методик, розроблених у сфері конфліктології та миротворчих досліджень, які допомагають структурувати інформацію про конкретний конфлікт і оцінити його динаміку. Серед таких методів:

Конфлікт-аналіз (Conflict Assessment) – систематичне збирання і оцінка даних про конфлікт: його історія, сторони, позиції та інтереси сторін, причини (корені) конфлікту, рушійні сили ескалації, баланс сил, зовнішнє втручання, наслідки для цивільного населення тощо. Результатом є аналітичний профіль конфлікту (conflict profile), який дає цілісне уявлення. Існують типові інструменти на кшталт «конфліктного дерева» (де «корені» – причини, «стовбур» – проблеми, «гілки» – наслідки), «конфліктного трикутника» (модель Галтунга: Attitude-Behavior-Contradiction) та інші схеми.

Конфліктне картування (Conflict Mapping) – візуалізація конфлікту у вигляді схеми, де позначаються основні актори і відносини між ними (союзи, ворожнеча, вплив). Це дозволяє зрозуміти, хто проти кого діє, хто підтримує кого. Наприклад, для сирійського конфлікту на карті відображають: уряд Ассада, опозиційні угруповання, ІДІЛ, курдів, а також зовнішніх гравців – росію, США, Туреччину, Іран, Саудівську Аравію та їхню підтримку тих чи інших сторін.

SWOT-аналіз та аналіз сил (Force Field Analysis) – методики запозичені з менеджменту, що застосовуються і до конфліктів. SWOT-аналіз може оцінювати сильні і слабкі сторони сторін конфлікту, можливості та ризики для мирного врегулювання. Аналіз сил – виписування «рушійних сил ескалації» та «стримуючих сил» конфлікту. Наприклад, рушійні сили – іредентистські прагнення, підтримка зовнішнього покровителя; стримуючі – економічна взаємозалежність сторін, миротворчі зусилля ООН.

Моделювання сценаріїв (Scenario building) – метод передбачення можливих шляхів розвитку конфлікту. Аналітики створюють кілька сценаріїв (найбільш ймовірний, песимістичний, оптимістичний) на основі поточних трендів. Кожен сценарій описує, що станеться, якщо ті чи інші чинники зміняться (наприклад, «ескалація»: мирні переговори провалюються, конфлікт розростається; або «деескалація»: сторони під міжнародним тиском йдуть на компроміс). Сценарний підхід

активно використовують аналітичні центри та спецслужби для планування політики.

Методи ігор і симуляцій. Для аналізу конфліктних ситуацій нерідко застосовуються ігрові методи (war-games) та комп'ютерні симуляції. Експерти моделюють конфлікт у вигляді гри: різні команди грають за сторони конфлікту і приймають рішення згідно зі своїми інтересами, намагаючись досягти мети. Такі симуляції виявляють можливі ходи і контрходи сторін, допомагають зрозуміти логіку противника. У період Холодної війни, приміром, військові відомства НАТО і СРСР проводили регулярні командно-штабні ігри, моделюючи потенційний конфлікт, щоб виявити вразливі місця своєї стратегії. Сьогодні подібні підходи застосовують і для невійськових конфліктів (наприклад, рольові ігри на переговорах).

З 1960-х рр. розвивається квантитативне вивчення війни і миру. Проекти на кшталт Correlates of War (Дж. Сінґер та М. Смолл) зібрали великі масиви даних про війни в історії – дати, учасники, втрати, причини. На основі цих даних будують статистичні моделі для виявлення закономірностей: наприклад, як пов'язані сила держав (ВВП, чисельність населення, військові витрати) і їх участь у війнах; чи впливає економічна взаємозалежність на ймовірність війни; які союзи були найміцнішими тощо. Такі методи включають регресійний аналіз, факторний аналіз та інші статистичні техніки. Виявлено чимало емпіричних фактів: зокрема, існує феномен «довготривалого зниження війни» – статистика показує, що у другій половині XX – на початку XXI ст. середня кількість жертв в конфліктах у світі зменшилася порівняно з першою половиною XX ст. (хоча останні роки бачимо знову зростання через конфлікти на Близькому Сході та в Україні). Кількісні моделі також виявили, що після 1815 р. великі війни між великими державами траплялися приблизно раз на 30–50 років, але після 1945 р. – жодної прямої війни між супердержавами, що частково приписують наявності ядерної зброї (фактор стримування).

Прогнозування конфліктів – одна з найскладніших задач, оскільки конфлікти залежать від багатьох динамічних і часто випадкових факторів. Проте наука і практика не полишають спроб передбачити виникнення і ескалацію конфліктів. Існує кілька підходів до прогнозування:

Експертні оцінки і раннє попередження. Аналітичні центри (наприклад, Міжнародна кризова група, Центр ім. Кар-

негі) постійно моніторять потенційні «гарячі точки». Вони використовують індикатори раннього попередження: зростання військової активності, радикальна риторика лідерів, політична дестабілізація, гуманітарні кризи. На основі цього експерти оцінюють ризик конфлікту за шкалою (низький, середній, високий) і публікують Watchlists (списки конфліктів, за якими треба стежити). Наприклад, на 2023 р. у топ-10 конфліктних ризиків потрапили: ескалація війни в Україні, напруження навколо Тайваню, криза в Афганістані, конфлікти в Сахелі тощо. Такі оцінки ґрунтуються на експертному аналізі, сценаріях і аналогіях з минулим.

Теорії переходу могутності. Деякі теоретичні моделі дають довготермінові прогнози на основі змін балансу сил. Теорія трансферу влади (А. Органскі) стверджує, що найбільший ризик великої війни виникає, коли висхідна держава наздоганяє і переганяє домінуючу державу в ієрархії сили. Класичний приклад – зростання сили Німеччини, що кинула виклик Британії (Перша світова), або зростання сили СРСР/США. Нині цю концепцію часто згадують щодо США і Китаю: якщо Китай наблизиться до паритету з США, чи не призведе це до пастки Фукідіда (поняття, популяризоване Грехемом Аллісоном, за аналогією з давньогрецькою війною між Афінами і Спартою)? За цією моделлю прогноз – висока ймовірність конфлікту між провідною і висхідною державою, якщо остання незадоволена існуючим світопорядком. Хоча цей підхід критикують за детермінізм, він змушує уважно стежити за динамікою відносин США-Китай.

Гравітаційні і географічні моделі конфліктності. У квантитативних дослідженнях є моделі, які намагаються передбачити ймовірність конфлікту між будь-якими двома країнами, враховуючи їх характеристики. Наприклад, модель Васкеза використовує такі фактори: наявність спільного кордону (суміжні країни конфліктують значно частіше), відносна військова могутність, наявність союзу, політичний режим, попередні конфлікти.

На основі великих даних можна обчислити, що, скажімо, сусідні держави з відмінними режимами та історією війни між ними мають високий ризик нової війни. Ці моделі застосовують для фокусування уваги на конфлікто-небезпечних парах. Зокрема, дослідження показували, що пари Індія-Пакистан, Північна Корея-Південна Корея, росія-Грузія належа-

ть до найризикованіших з точки зору повторюваності конфліктів – що підтвердилося в реальності (війна 1999 і 2020 між Індією і Пакистаном у Кашмірі, постійні кризи на Корейському півострові, війна рф-Грузія 2008).

Прогнозування на основі штучного інтелекту і Big Data. Останнім часом активно розвиваються проєкти, що використовують машинне навчання для прогнозу конфліктів. Існують системи раннього попередження, які аналізують великі масиви даних – новин, соціальних мереж, економічних показників – і намагаються виявити сигнали, що передують конфліктам. Один з провідних прикладів – проект ViEWS (Violence Early-Warning System), консорціум за участі Уппсальського університету та PRIO. Ця система генерує щомісячні прогнози збройного насильства по всьому світу на 36 місяців вперед на основі статистичних моделей і машинного навчання. Вона видає ймовірності виникнення конфлікту у кожній країні або навіть районі. Наприклад, за даними ViEWS можна дізнатися, що, скажімо, ймовірність відновлення інтенсивних боїв у конкретній провінції певної країни становить 20%. Інший приклад – ініціатива ООН і ВПП (Всесвітньої продовольчої програми) Predictive Analytics: команда аналізує понад 6 мільйонів новинних статей, соцмережі, кліматичні дані, щоб прогнозувати конфлікти на рівні 55x55 км регіонів.

Подібні підходи дозволяють автоматично моніторити світ на предмет аномалій, що можуть сигналізувати про підготовку до насильства (зростання мови ненависті онлайн, мобілізація військ за даними супутників, тощо). Хоча повністю точного прогнозу ці системи не гарантують, вони допомагають міжнародним організаціям заздалегідь вживати превентивних заходів у зонах ризики.

Методи прогнозних ігор. В рамках стратегії деякі уряди та організації проводять специфічні прогностичні гри, залучаючи експертів і навіть публіку, щоб передбачити розвиток конфліктів. Наприклад, організовуються делфійські опитування експертів: декілька раундів експерти анонімно дають оцінки імовірності тих чи інших подій (на кшталт «чи вторгнеться країна X на територію Y протягом наступного року?»), аргументують, переглядають свої відповіді після ознайомлення з думкою колег – і в підсумку формується певний консенсус. Інший метод – ринки прогнозів: зацікавлені особи можуть «ставити ставки» на ті чи інші події (подібно до бір-

жі). Досвід показує, що часом такі колективні інтелектуальні інструменти дають цікаві результати, випереджаючи по точності одиничні експертні оцінки.

Важливо усвідомлювати, що попри всі зусилля, прогнозування міжнародних конфліктів залишається ймовірнісним, а не детерміністичним. Світ політики – це не замкнена фізична система, а відкрита сукупність людських рішень, тому «чорний лебідь» (непередбачувана подія) завжди можливий. Наприклад, мало хто передбачав стрімкий крах СРСР і, відповідно, цілу низку етнополітичних конфліктів на його уламках, навіть за кілька років до цього. Тому аналітичні методи слід поєднувати з глибоким розумінням специфіки кожного регіону і конфлікту, а прогнози – регулярно оновлювати за новими даними.

Методи врегулювання і прогнозування результатів. Частиною методології аналізу конфліктів є також розробка рекомендацій щодо їх розв'язання та моделювання наслідків тих чи інших дій. Тут застосовуються підходи з теорії ігор та теорії переговорів: моделюється, які компроміси можливі, шукаються «взаємовигідні» рішення або мінімально прийнятні опції для сторін. Класичний приклад – гра «дилема безпеки»: ситуація, коли дві держави перебувають в логіці «в'язневого дилеми» (як у моделі гонки озброєнь). Теорія ігор показує, що раціонально їм було б обом стриматися (кооперуватися, обравши скорочення озброєнь), але оскільки немає довіри, обидві озброюються (не співпрацюють), і в результаті обидві в гіршому становищі (витрати, небезпека війни). Проте повторення цієї «гри» (ітерація) та зовнішні гарантії можуть змістити рівновагу до співпраці. Цей інструментарій дозволяє прогнозувати, за яких умов сторони підуть на деескалацію: наприклад, якщо створити прозорий механізм контролю над озброєннями (зняття проблеми недовіри), то гонку озброєнь можна зупинити. Такий підхід було реалізовано у практиці – угоди про контроль над озброєннями між США і СРСР (СНО, ДРСМД) можна розглядати як спробу вирватися з «дилеми безпеки» на основі переговорів і верифікації.

Окремо слід зазначити роль миротворчих інструментів (посередництво, санкції, операції ООН), які теж оцінюються методами аналізу ефективності. Наприклад, статистично досліджується, чи знижує присутність миротворців ООН інтенсивність конфлікту – більшість досліджень показує, що так,

особливо якщо мандат широкий (глава VII Статуту) і контингент достатній. Це важливо для прогнозу: якщо ввести миротворців, ймовірність поновлення боїв зменшиться на X%. Такі оцінки допомагають приймати рішення у Раді Безпеки ООН та інших органах.

Прикладний аналіз і прогноз: висновок. Сучасна наука про міжнародні конфлікти поєднує якісний аналіз (історико-політологічний) та кількісні моделі. Якісний підхід – глибоке розуміння кожного окремого конфлікту, контексту, мотивацій, застосування різних теорій для інтерпретації. Кількісний – узагальнення на великих вибірках, пошук статистичних закономірностей, формалізація моделей. Разом вони дають змогу і пояснювати минулі війни, і певною мірою передбачувати майбутні. Хоча точність прогнозів не абсолютна, використання наведених методів значно підвищує обізнаність про ризики. Це дозволяє міжнародній спільноті вживати превентивних заходів – дипломатичних, економічних чи миротворчих – щоб конфлікт або не почався, або не перейшов у найбільш руйнівні форми.

ГЛОСАРІЙ КЛЮЧОВИХ ТЕРМІНІВ

- **Міжнародний конфлікт** – протиборство на міжнародній арені за участю принаймні однієї суверенної держави, що виникає через зіткнення інтересів і цілей різних акторів міжнародних відносин. Міжнародний конфлікт може проявлятися у формі дипломатичного протистояння, економічної війни чи збройного зіткнення. *Наприклад:* арабо-ізраїльський конфлікт, «холодна війна» між США та СРСР, війна в Перській затоці 1991 р.
- **Геополітика** – напрям політичної науки, що вивчає залежність політики держав від географічних факторів. Геополітика аналізує, як розташування країни, її територіальні ресурси, клімат, кордони, сусіди та інші просторові параметри впливають на зовнішню політику та співвідношення сил у світі.

Наприклад: геополітичне мислення визначає, чому морські держави (як-от Британія) історично будували імперії через колонії, а континентальні (росія) – через експансію на суходолі.

- **Актори конфлікту** – безпосередні учасники конфлікту, сторони, що протидіють одна одній. В міжнародних конфліктах головними акторами є держави, але також можуть бути недержавні сили (нації, повстанські рухи, терористичні організації) та міжнародні організації. Актори конфлікту мають свої інтереси, цілі, ресурси та стратегії.

Наприклад: у війні в Сирії акторами конфлікту є уряд Сирії, різні опозиційні угруповання, ІДІЛ, курдські формування, а також зовнішні актори – росія, США, Туреччина, Іран (що підтримують ту чи іншу сторону).

- **Конфліктогенність** – схильність системи або ситуації породжувати конфлікти; наявність конфлітоутворюючих факторів. Поняття може застосовуватися до суспільства, держави, регіону або міжнародної системи. Висока конфліктогенність означає, що у структурі системи є глибокі протиріччя (етнічні, економічні, ідеологічні, історичні), які за певних умов майже неминуче призведуть до конфлікту.

Наприклад: конфліктогенність Балканського регіону на початку XX ст. була настільки високою (багато етносів, релігій, імперські інтереси), що Балкани називали «пороховою діжкою Європи».

Ситуаційна задача 1

Умова: Існують дві сусідні держави – Альфа і Бета. Між ними виникла напруженість через спірну прикордонну територію Зета площею ~10 тис. кмІ. Ця територія історично входила до складу Альфи, але після проведення колоніальної межі 100 років тому опинилася в межах Бети. Населення Зети етнічно змішане: ~60% належать до народу, титульного для Альфи, і ~40% – до народу Бети. У регіоні Зета нещодавно було виявлено значні родовища природного газу. Держави Альфа і Бета вже кілька десятиліть ведуть дипломатичну суперечку щодо володіння цією територією. Останнім часом ситуація загострилася: в обох країнах піднялася хвиля націоналізму, біля кордонів накопичуються війська. Відбулися озброєні інциденти за участю прикордонних патрулів. Міжнародні спостерігачі повідомляють про активну пропагандистську кампанію в Альфі за «повернення споконвічних земель Зети», у відповідь в Беті лунають заклики «захистити наших громадян від сусідів».

Завдання: На основі наведених даних визначте ключові причини конфлікту між державами Альфа і Бета через територію Зета. Які чинники конфліктогенності присутні в цій ситуації? Які інтереси рухають кожною зі сторін?

Ситуаційна задача 2

Умова: Дві країни – Гамма і Дельта – мають спільний кордон у гірській місцевості. В регіоні проживає етнічна меншина, яка складає більшість населення у прикордонних районах Гамми, але культурно та мовно тісно пов'язана з народом Дельти. Протягом

останніх років у Гаммі зросли випадки дискримінації цієї меншини, що призвело до протестів та створення автономістських рухів. Уряд Дельти офіційно заявив про «захист своїх співвітчизників за кордоном», почав підтримувати опозиційні групи та активно вести інформаційну кампанію проти Гамми. У відповідь Гамма розгорнула додаткові військові сили біля кордону та звинуватила Дельту у втручанні у внутрішні справи.

Завдання:

1. Визначте головні причини конфлікту між Гаммою та Дельтою.
2. Які етнополітичні та інформаційні чинники конфліктогенності наявні?
3. Чи можна цей конфлікт віднести до асиметричних або симетричних?

Ситуаційна задача 3

Умова: Між державами Епсилон та Зета виникла суперечка щодо контролю над стратегічним морським протокою, яка є ключовим маршрутом для транспортування енергоносіїв у регіоні. Зета стверджує, що має історичне право на ці води, тоді як Епсилон посилається на міжнародне морське право. Ситуація ускладнюється тим, що у протоку активно інвестують міжнародні корпорації, а великі держави світу зацікавлені в забезпеченні свободи судноплавства. У регіоні зростає військова активність: обидві країни проводять військово-морські навчання, відбуваються інциденти між кораблями. Декілька міжнародних організацій закликали сторони сісти за стіл переговорів, однак поки що успіху немає.

Завдання:

1. Які основні геоекономічні інтереси обох сторін у цьому конфлікті?
2. Які зовнішні актори можуть бути залучені до його врегулювання?
3. Чи має цей конфлікт ознаки локального чи глобального масштабу?

Питання для самоконтролю.

1. Що таке міжнародний конфлікт і які його ключові ознаки?
2. Які основні підходи до визначення природи міжнародних конфліктів існують у сучасній науці?
3. Як співвідносяться поняття «міжнародний конфлікт» і «міжнародна криза»?

4. У чому полягає відмінність між теоретичним і прикладним підходом до вивчення конфліктів?

5. Які класичні геополітичні концепції заклали підґрунтя для розуміння міжнародних конфліктів?

6. Які методи аналізу міжнародних конфліктів використовуються в сучасних дослідженнях?

7. Як психологічні та культурні чинники впливають на виникнення та перебіг міжнародних конфліктів?

8. У чому полягає значення конфліктології як окремого наукового напряму у сфері міжнародних відносин?

Як можна застосувати системний підхід для пояснення причин і динаміки міжнародних конфліктів?

«Конфлікти в міжнародних відносинах виникають там, де перетинаються влада, інтереси й ідентичність»

Джозеф Най.

РОЗДІЛ 2
ПРИЧИНИ ТА ТИПОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

2.1. Економічні причини: боротьба за ресурси та глобальний вплив

Міжнародні конфлікти часто мають глибинні економічні чинники. У сучасному світі дедалі більшого значення набувають зіткнення, пов'язані з дефіцитом природних ресурсів, хоча зовні вони можуть пояснюватися іншими мотивами. Обмеженість життєво важливих ресурсів (нафта, газ, мінерали, вода тощо) та нерівномірність їх розподілу створюють підґрунтя для суперництва між державами. Так, на думку дослідника Майкла Клера, *«найімовірнішою причиною війни в новому столітті є зростаючий попит швидко зростаючого населення на обмежені ресурси»*. Дані ООН свідчать, що за останні десятиліття до 40% внутрішніх збройних конфліктів були пов'язані з експлуатацією природних багатств.

Навіть якщо конфлікт відкрито проголошує політичні чи етнічні цілі, прихована боротьба за ресурси часто лежить у його основі. Окрім того, економічне суперництво проявляється і через прагнення держав до глобального впливу – шляхом торговельних воєн, фінансового тиску, санкцій та контролю над ключовими ринками й технологіями. Нижче розглянуто дві головні групи економічних причин міжнародних конфліктів: конкуренцію за природні ресурси та боротьбу за глобальне економічне домінування.

Боротьба за доступ до природних ресурсів історично була однією з провідних причин міжнародних протистоянь. У міру зростання населення і вичерпності багатьох ресурсів ця причина лише посилюється. Дефіцит сировини та енергоресурсів

здатен прямо провокувати міждержавні зіткнення або загострювати існуючі конфлікти. Західні науковці відзначають, що чимало сучасних «гарячих точок» на карті світу пов'язані з нестачею ресурсів – хоч зовні конфлікт може подаватися як етнічний чи ідеологічний.

Боротьба за сировину, тобто за стратегічно важливі мінеральні ресурси, які визначають економічний розвиток держав, також нерідко стає підґрунтям протистояння.

Енергетичні конфлікти (нафта та газ). Нафта і газ – критично важливі ресурси сучасної економіки, тому контроль над ними надає державам значний вплив. Багато конфліктів XXI століття розгортається навколо енергетичних ресурсів або за їхньої участі. Класичний приклад – війни на Близькому Сході. Залежність розвинених країн від близькосхідної нафти розглядається як один із факторів, що спонукав США та Європу до військового втручання проти Іраку у 1990–1991 роках (війна в Перській затоці). У подальшому доступ до нафтових родовищ також розглядався аналітиками як один із прихованих мотивів війни в Іраку 2003 року.

Загалом, перетин геополітичних інтересів і енергетичних ресурсів простежується в багатьох подіях: конфліктах в Іраку та Кувейті, громадянській війні в Сирії (родовища нафти на сході країни), суперечках навколо нафтових родовищ у регіоні Перської затоки тощо. Реалістичні теорії міжнародних відносин стверджують, що великі держави розглядають доступ до енергоносіїв як питання національної безпеки і не виключають застосування військової сили для захисту цих інтересів.

Іншим виміром «енергетичних війн» є використання енергоносіїв як інструменту тиску. Приклад – *газові конфлікти між росією та Україною*. Після розпаду СРСР російська федерація неодноразово застосовувала свій монопольний вплив як постачальника природного газу до Європи для досягнення політичних цілей. Зокрема, у 2005–2006 рр. виник різкий конфлікт через намір російського «Газпрому» (за підтримки уряду рф) підвищити ціну на газ для України до ринкового європейського рівня. Українська сторона відмовлялася прийняти стрімке зростання цін, що призвело до кризи: 1 січня 2006 р. росія повністю припинила подачу газу в Україну. Це негайно відчули й країни ЄС, адже більшість російського газу транзитувала до Європи українською трубопровідною мережею. росія звинуватила Україну в несанкціонованому від-

борі транзитного газу, тоді як Україна наполягала на своїх правах. Формально конфлікт був врегульований за кілька днів шляхом підписання тимчасової угоди, але з того часу *енергетичне протистояння між Україною та рф* стало хронічним. Експерти відзначають, що відносини України і росії у газовій сфері тривалий час характеризувалися «енергетичним шантажем», що зрештою спонукало Україну шукати диверсифікації постачань і проводити реформи у сфері енергетичної безпеки.

Показово, що лише після відкритої військової агресії рф у 2014–2022 рр. Україна повністю відмовилася від прямих закупівель російського газу, перейшовши на імпорт з європейського напрямку та розвиток власних енергоможливостей. Цей приклад демонструє, як боротьба за енергоресурси та використання їх як зброї може перерости з економічного спору у фактор масштабного міжнародного конфлікту.

Конфлікти за енергоресурси відбуваються і в інших регіонах. У Азійсько-Тихоокеанському регіоні потенційним осередком протистояння є *Південнокитайське море*. Причина – багаті поклади нафти й газу на шельфі, а також стратегічно важливі морські шляхи. КНР висуває широкі територіальні претензії на більшу частину цієї акваторії, що приводить до зіткнень інтересів з В'єтнамом, Філіппінами, Малайзією та іншими сусідами. В основі спору – бажання контролювати перспективні родовища енергоресурсів і забезпечити військово-стратегічну присутність. У 21 столітті відбулося кілька інцидентів: зіткнення кораблів, будівництво Китаєм штучних островів для укріплення позицій, періодичні кризи довкола прав риболовлі та буріння. Хоча ці конфлікти поки не переросли у відкрите збройне протистояння великих держав, їх конфліктогенний потенціал дуже високий, адже йдеться про ресурси, критичні для енергетичної безпеки азійських країн.

Конфлікти за мінеральні ресурси. Не менш важливим джерелом міжнародних напружень є боротьба за тверді сировинні ресурси – метали, корисні копалини, коштовне каміння. Такі ресурси часто зосереджені в економічно слабких або політично нестабільних державах, що створює передумови для втручання зовнішніх сил та фінансування збройних угруповань. Багато збройних конфліктів в Африці прямо пов'язані з контролем над покладами цінних мінералів. Демократична Республіка Конго (ДРК) – яскравий приклад: ця країна над-

звичайно багата на стратегічні ресурси (діаманти, золото, колтан, кобальт, олово, уран тощо), і саме це багатство *«підживлює спустошливий конфлікт»* вже понад три десятиліття. У східній частині ДРК з кінця 1990-х років не вщухають бойові дії, які нерідко набувають характеру *«війни всіх проти всіх»* за родовища корисних копалин. Озброєні угруповання (як внутрішні, так і підтримувані сусідніми країнами) фінансують свою діяльність через видобуток і контрабанду мінералів – передусім колтану (рудовмісної танталу, необхідного для виробництва електроніки), каситериту (олов'яної руди), вольфраміту (джерела вольфраму) та золота.

Контроль над цими *«конфліктними мінералами»* є одночасно мотивом нападів і засобом продовження війни: збройні формування захоплюють шахти, експлуатують місцеве населення на видобутку, продають сировину на чорному ринку і на отримані кошти купують зброю.

У результаті другій громадянській війні в Конго (1998–2003) взяли участь війська дев'яти країн, а загальна кількість загиблих сягнула ~3 млн осіб, при цьому значна частина бойових дій була спрямована на захоплення ресурсних зон і супроводжувалася масовим розграбуванням корисних копалин. Попри зусилля міжнародної спільноти (санкції щодо *«кривавих діамантів»*, сертифікація експорту 3TG-мінералів тощо), ресурсний фактор і досі розпалює насильство в ДРК.

За даними Genocide Watch, у 2025 р. повстанське угруповання M23, підтримуване сусідньою Руандою, захопило кілька міст на сході ДРК саме для контролю над шахтами колтану; це наступальне освоєння ресурсів призвело до загибелі понад 7 тис. мирних жителів за кілька місяців.

Тісно переплетені економічні інтереси різних держав в ресурсах ДРК (Руанда і Уганда заробляють сотні мільйонів доларів на реекспорті золота і колтану з Конго; китайські компанії скуповують кобальт для батарей та електроніки тощо) перетворюють цей конфлікт на вузол глобальної конкуренції за сировину. Подібні випадки, коли природні багатства стають *прокляттям* для країни, відомі в теорії як «resource curse» (ресурсне прокляття) – багаті на ресурси слабкі держави страждають від корупції, інтервенцій і воєн за доступ до цих багатств.

Інший вимір – «коштовні» ресурси, такі як алмази та інші дорогоцінні камені, деревина цінних порід тощо. Відомо,

що громадянські війни в Сьєрра-Леоне та Ліберії у 1990-х – на початку 2000-х років значною мірою фінансувалися за рахунок нелегальної торгівлі *«кривавими діамантами»*. Бойовики контролювали алмазні копальні, а здобуті діаманти продавали на світових ринках в обхід санкцій, купуючи зброю для продовження війни. Так само масштаби збройного конфлікту в Анголі у 1980-х – 1990-х живилися і нафтовими грошима (уряд) і доходами від алмазів (повстанці УНІТА). Ці приклади змусили ООН запровадити механізми сертифікації та заборони на торгівлю ресурсами, здобутими в зонах конфліктів. Тим не менш, природні багатства й досі багато де підживлюють насильство: за оцінками ООН, наявність цінних ресурсів не тільки збільшує ризик спалаху війни, а й подвоює ризик рецидиву конфлікту у перші 5 років після його завершення.

Окремо слід згадати про водні ресурси – хоча це вже перетин економічних та екологічних причин. У XXI ст. дедалі гучніше говорять про *«водні війни»*: конкуренція за прісну воду може стати причиною міжнародних конфліктів, особливо в умовах зміни клімату та зростання населення. Напруженість існує навколо розподілу вод річки Ніл (між Єгиптом, Ефіопією та Суданом через спорудження Ефіопією ГЕС на Блакитному Нілі), р. Інд (між Індією та Пакистаном), р. Йордан і водних ресурсів на Близькому Сході (Ізраїль, Палестина, Йорданія, Сирія) тощо. Хоча ці суперечки поки що здебільшого вирішуються дипломатично, експерти застерігають, що дефіцит води у поєднанні з посухами може спровокувати нові міждержавні кризи. Таким чином, боротьба за природні ресурси проявляється у різних формах – від прямих військових вторгнень з метою заволодіти стратегічними джерелами сировини до латентних конфліктів, де ресурси слугують засобом тиску чи предметом тіньової торгівлі для фінансування воєн.

Для наочності, таблиця 2.1 узагальнює низку конфліктів XXI ст., в основі яких лежали економічні причини – боротьба за ресурси або за домінування:

Таблиця 2.1.

Приклади міжнародних конфліктів з виразними економічними чинниками боротьба за ресурси або глобальний вплив, XXI ст.

Конфлікт (роки)	Економічна причина	Сторони та суть протистояння
Війна в Перській затоці (1990–1991)	Нафта (родовища Кувейту)	Ірак здійснив вторгнення в Кувейт, прагнучи привласнити його багаті нафтові родовища. Залежність Заходу від близькосхідної нафти стала одним із факторів, що спонукали США і союзників до військової операції для звільнення Кувейту.
Війна в Іраку (2003)	Нафта та регіональний вплив	Коаліція на чолі з США повалила режим С. Хусейна. Хоча формально причиною називалися WMD, аналітики відзначають, що контроль над другими за запасами нафтовими родовищами світу в Іраку і посилення геостратегічних позицій США на Близькому Сході були важливими прихованими мотивами війни.
російсько-український «газовий конфлікт» (2005–2006)	Природний газ (ціна і транзит)	Економічна суперечка: росія (Газпром) вимагала підняти ціну на газ для України до європейського рівня, Україна заперечувала. Відсутність угоди призвела до того, що 1 січня 2006 р. рф припинила постачання газу Україні, порушивши і транзит до ЄС. Конфлікт урешті вирішено тимчасовою угодою, але він став прологом до тривалого енергетичного протистояння між рф та Україною.
Спір щодо Південнокитайського моря (2000-ні – дотепер)	Нафтогазові ресурси шельфу; контроль морських шляхів	*«Холодний» конфлікт* між Китаєм та сусідніми країнами Південно-Східної Азії за контроль над акваторією, багатою на нафту й газ. КНР пред'являє історичні права на 80% моря, намагаючись заволодіти ресурсами і стратегічними маршрутами. Інші країни (Філіппіни, В'єтнам тощо) оскаржують ці претензії; фіксуються інциденти між флотами. Енергетичний чинник є ключовим драйвером цієї напруженостіpublishersweekly.com.
Торговельна війна США–Китай (2018–дотепер)	Глобальне домінування у торгівлі та технологіях	*Економічний конфлікт* двох найбільших економік світу. Адміністрація США (Д. Трамп) ввела високі мита на імпорт з Китаю, звинувативши Пекін у нечесній торгівлі, крадіжці інтелектуальної власності та прагненні обігнати США технологічно. Китай відповів дзеркальними митами. Внаслідок цього обидві країни зазнали уповільнення економічного зростання, а глобальні ланцюги постачання були перебудовані – компанії переорієнтувалися на інші ринки, щоб знизити залежність від США або Китаю. Торговельне протистояння супроводжується ширшою геоекономічною конкуренцією (змагання за інвестиції, ресурси, стандарти технологій).

Продовження табл. 2.1

Конфлікти в Демократичній Республіці Конго (1998–дотепер)	Мінеральні ресурси («конфліктні мінерали»)	*Африканські війни за ресурси*: урядові війська, повстанці та сусідні держави змагаються за контроль над багатющими родовищами колтану, золота, алмазів у ДРК. Видобуток цих мінералів фінансує збройні угруповання і є мотивом їхніх атак. Попри мирні угоди, у Східному Конго триває нестабільність: у 2020-х роках повстання М23 (за підтримки Руанди) захоплювало території, багаті на колтан, щоб монетизувати їх для покупки зброї. Конфлікт має *регіональний характер*, втягуючи ряд країн Африки, і демонструє «ресурсне прокляття», коли природне багатство обертається бідністю і війною.

Як видно з таблиці, економічні причини проявляються як у класичних війнах за завоювання ресурсних територій, так і в новітніх формах – торговельних протистояннях, санкційній боротьбі, «гібридних» конфліктах, де зброєю виступають не танки, а сировина чи фінанси. Далі розглянемо феномен глобального економічного суперництва як драйвер сучасних міжнародних конфліктів.

Окрім конкретних ресурсів, держави змагаються за економічну могутність і вплив у світі. Економічне домінування дозволяє контролювати ринки, фінансові потоки, технологічні стандарти – тобто встановлювати «правила гри» в міжнародній системі. Тому суперництво провідних держав усе частіше реалізується у формі *геоекономічних конфліктів*, коли на перший план виходять не прямі бойові дії, а «війни» у сфері торгівлі, інвестицій та фінансів. Американський політолог Едвард Люттвак ще в 1990-і роки ввів термін *«geo-economics»* – описуючи зсув від військового протистояння наддержав до боротьби економічними методами. Нині ці ідеї справджуються: економічні важелі дедалі частіше застосовуються для досягнення геополітичних цілей.

Сучасні аналітики відзначають, що *економічні війни стали «улюбленим» видом воєн у наш час*, адже дозволяють державам завдавати шкоди противнику без прямого збройного нападу. Замість витрачатися на танки і жертвувати життями солдат, країну-противника можна спробувати *придушити економічно* – створивши пастки залежності, перекривши їй доступ до ринків чи ресурсів, або підірвавши її фінансову систему. Така стратегія особливо привабливa для великих держав, які мають значний вплив у світовій економіці. Вже на

початку XXI ст. торговельні війни набули характеру інструмента досягнення геополітичних цілей. Нижче розглянемо основні форми економічного протиборства та конкретні приклади.

Торговельна війна – це економічний спір між державами, коли сторони послідовно вводять один проти одного обмежувальні торговельні заходи (мита, квоти, ембарго), прагнучи змінити поведінку опонента або захистити власні інтереси. Як свідчить історія, торгові конфлікти виникли фактично разом з появою міжнародної торгівлі, але тільки у XX столітті вони стали усвідомленим інструментом державної політики для досягнення стратегічних цілей. У глобалізованій економіці XXI ст. торговельні війни можуть завдавати не меншого впливу, ніж локальні збройні сутички, оскільки зачіпають широке коло країн через ланцюги постачань, інвестиції та ринки.

Наймасштабнішим прикладом є вже згадана *торговельна війна між США та Китаєм* (розпочата у 2018 р.). Вперше дві найбільші економіки світу відкрито обмінялися ударами у вигляді мит та зустрічних мит на сотні мільярдів доларів товарів. США мотивували свої дії необхідністю змусити Китай грати за «чесними правилами» – припинити крадіжку інтелектуальної власності, субсидування держпідприємств і хронічне перевиробництво, яке веде до торговельного дефіциту США. Китай, у свою чергу, побачив у діях США спробу стримати його підйом як глобальної сили. Результатом стала низка раундів підвищення мит з обох боків у 2018–2019 роках, які охопили більшість двосторонньої торгівлі (сумарно США запровадили мита на понад $350 млрд китайського імпорту, Китай – на понад $100 млрд імпорту з США).

Хоча у січні 2020 р. сторони підписали «Першу фазу» торговельної угоди, яка трохи знизила напругу, основні тарифні бар'єри так і залишилися в силі, а конкуренція перейшла в інші площини (технологічну, інвестиційну). Торговельна війна спричинила уповільнення світової економіки – за оцінками ОЕСР, глобальне зростання у 2019–2020 рр. було на 0,3–0,5% ВВП меншим, ніж могло би бути, саме внаслідок підвищення тарифів і невизначеності для бізнесу. США зазнали втрат від подорожчання імпорту (темп зростання ВВП сповільнився до ~1,6% у 2020 р.), Китай – від скорочення експорту, хоча частково компенсував це держпідтримкою внутрішнього попиту. Важливим наслідком стало «розчеплен-

ня» (decoupling) ланцюгів постачання: багато транснаціональних компаній перевели виробництво з Китаю до Південно-Східної Азії або Мексики, щоб уникнути мит, а сам Китай почав активніше розвивати внутрішні технології, зменшуючи залежність від Заходу. Таким чином, торговельна війна переросла у довгострокове геоекономічне суперництво двох держав за глобальне лідерство.

Варто зазначити, що торговельні війни траплялися й між союзниками. Відомі, наприклад, *«бананова війна»* 1990-х років між США та ЄС (спір щодо імпортних преференцій ЄС для бананів з колишніх колоній, який вирішувався у СОТ) та *«м'ясна війна»* 1999 р., коли США і Європа обмінялися санкціями через заборону ЄС на імпорт американської яловичини з гормонами. Ці конфлікти хоч і не набули військового характеру, але завдали відчутних економічних збитків обом сторонам і вимагали багаторічних переговорів за посередництва Світової організації торгівлі для врегулювання. Таким чином, навіть між близькими партнерами можуть виникати жорсткі протистояння за ринки збуту, якщо зачеплені чутливі економічні інтереси.

Фінансово-економічні інструменти впливу. Окрім тарифів і торгівлі, держави все ширше використовують *фінансові важелі* у конфліктах. Один із таких інструментів – валютні маніпуляції, або *«війни девальвацій»*. Суть явища полягає в тому, що країна навмисно знижує курс своєї валюти (чи утримує його штучно низьким) для отримання експортних переваг. Знецінена валюта робить товари даної країни дешевшими на світових ринках і витісняє конкурентів. Хоча всі члени МВФ зобов'язані не допускати *«конкурентної девальвації»*, взаємні звинувачення в такій практиці лунають постійно – особливо між США та Китаєм. Вашингтон не раз називав Пекін *«валютним маніпулятором»* за те, що китайський юань недооцінений, що підтримує експортний бум КНР. Китай заперечує ці звинувачення, вказуючи на ринкові фактори. У 2019 р., на тлі ескалації торговельної війни, курс юаня впав нижче психологічної позначки 7 юанів за 1 долар, що США розцінили як свідому девальвацію – це лише загострило конфлікт. Валютні війни тісно переплетені з торговими: дешевша валюта фактично нейтралізує ефект імпортних мит. Тому зростання протекціонізму може спонукати країни до активнішого використання валютних курсів у геоекономічній боротьбі.

Ще один потужний економічний «засіб війни» – санкції та економічні блокади. Санкції (замороження активів, заборона експорту критичних технологій, ембарго на постачання енергоносіїв тощо) дозволяють покарати державу-опонента, не вступаючи з нею у пряму війну. У XXI ст. санкційна політика набула безпрецедентного розмаху: США, ЄС та ООН вводили санкції проти Ірану (через ядерну програму), Північної Кореї, Сирії, Лівії, а після 2014 і особливо 2022 року – проти росії за її агресію проти України. Санкції істотно впливають на економіку цільової країни: наприклад, іранський нафтовий експорт впав на понад 50% через ембарго, а економіка рф у 2022–2023 рр. втратила доступ до західних технологій та фінансових ринків, що створює довгострокові проблеми для її розвитку.

Водночас, санкції – двосічна зброя: обмежуючи опонента, країна-вводитель також може зазнати збитків (наприклад, європейські держави у 2022 р. пережили енергетичну кризу, відмовляючись від російського газу). Проте, попри ціну для всіх сторін, санкційна боротьба сприймається міжнародною спільнотою як більш прийнятна альтернатива прямому воєнному зіткненню. Економічне придушення у багатьох випадках стало продовженням політики іншими засобами: фактично, деякі сучасні конфлікти між великими державами (Захід – росія, Захід – Іран) перейшли переважно у площину санкцій і контрсанкцій, тобто економічного протистояння.

Окремо варто згадати про такий феномен, як «борговий» або «інвестиційний» вплив. Йдеться про використання фінансової допомоги, кредитів та інвестицій для встановлення контролю над країною-реципієнтом. Наприклад, надаючи великі позики слабшим державам на інфраструктурні проєкти, велика держава може потім отримати важелі тиску аж до привласнення стратегічних об'єктів, якщо борг не буде повернено. У цьому контексті широку дискусію викликає глобальна ініціатива Китаю «Один пояс, один шлях»: Китай інвестує десятки мільярдів доларів у дороги, порти, електростанції по всьому світу, і критики застерігають, що деякі країни можуть потрапити в *«боргову пастку»*. Прикладом наводять Шрі-Ланку, яка, не змігши обслуговувати китайський кредит, у 2017 р. віддала Китаю в 99-річну оренду стратегічно важливий порт Хамбантота. Подібні випадки свідчать, що економічна експансія через кредити та інвестиції теж здатна провокувати конф-

лікти або, щонайменше, різку зміну геополітичної орієнтації країни. Західні держави все більше уваги приділяють перевірці іноземних інвестицій у чутливі сектори скажімо, у ЄС і США посилено контроль за поглинаннями технологічних компаній китайськими інвесторами, аби запобігти втраті критичних активів.

Це фактично *економічне протистояння за сфери впливу*: хто контролюватиме інфраструктуру, хто встановлюватиме технічні стандарти, чия валюта буде домінувати в міжнародних розрахунках (не випадково Китай просуває юань як альтернативу долару в торгівлі з «Поясом і Шляхом»).

Економічні причини міжнародних конфліктів у XXI столітті виявляються у двох основних вимірах. Перший – матеріальні ресурси: держави готові змагатися за володіння нафтою, газом, рудою, водою та іншими багатствами, без яких неможливий розвиток економіки. Обмеженість та нерівномірність розподілу цих ресурсів неминуче генерує конфлікти, особливо в умовах демографічного тиску і вичерпання легкодоступних запасів. Другий вимір – глобальний економічний вплив: провідні країни змагаються за ролі у світовій ієрархії, і роблять це, застосовуючи силу економіки – через торгівлю, фінанси, технології. Якщо XX століття було епохою ідеологічних та військово-політичних блоків, то початок XXI століття ознаменувався становленням блоків економічних, торгівельних союзів і санкційних коаліцій. Економічні важелі стали інструментом і продовженням великої стратегії держав. Як влучно зазначено в одному з українських наукових досліджень, нині держави частіше *«плетуть павутину економічної залежності, присмоктавшись до ресурсів противника, змушуючи його працювати на себе»*, а відкрита війна замінюється спробою *задушити опонента економічно*.

Важливо підкреслити, що економічні конфлікти можуть бути *як руйнівними, так і стимулюючими* для міжнародної системи. З одного боку, боротьба за ресурси і вплив нерідко веде до воєн, санкційних війн, глобальних криз – що несе негативні наслідки (гуманітарні катастрофи, порушення торгівлі, уповільнення розвитку). З іншого боку, конкуренція може спонукати до співпраці та компромісів: усвідомлення того, що ресурси обмежені, вже зараз змушує держави шукати форми колективної безпеки (напр., діалог щодо розподілу вод Нілу, формати ОПЕК+ на ринку нафти, міжнародні домовле-

ності щодо транзиту газу тощо). Теорії ліберального миру вказують, що економічна взаємозалежність часто стримує військові конфлікти, оскільки війна стає надто коштовною для всіх сторін. Однак у випадку *глибоких дисбалансів або зловживання взаємозалежністю* (weaponized interdependence) економіка перетворюється на арену протиборства. Тому завданням міжнародних інституцій (ООН, Світового банку, МВФ, СОТ тощо) є створення правил і механізмів, які б мінімізували ризики того, що боротьба за ресурси та вплив переросте в деструктивні конфлікти. Вивчення економічних причин конфліктів дає змогу краще розуміти коріння сучасних криз і шукати шляхи їх запобігання – через спільне управління ресурсами, справедливу торгівлю та діалог між центрами сили у світовій економіці.

Економічні фактори одні з ключових детермінант міжнародних конфліктів. Боротьба за природні ресурси (енергетичні, мінерально-сировинні, водні) неодноразово ставала безпосередньою причиною війн або підживлювала тривалі протистояння у XXI ст. (від «енергетичних війн» росії з сусідами до збройних конфліктів в Африці за корисні копалини). Паралельно, зростає роль геоекономічного суперництва: великі держави ведуть конфлікти, використовуючи торговельні бар'єри, санкції, валютні інтервенції та інші економічні засоби замість прямої військової сили.

2.2. Політичні причини: державні інтереси і територіальні суперечки

Політичні чинники відіграють ключову роль у виникненні багатьох міжнародних конфліктів. Держави, відстоюючи власні національні інтереси, часто вступають у протиборство за вплив, ресурси та території. Особливо помітними є конфлікти, спричинені територіальними суперечками – коли дві чи більше сторін претендують на той самий регіон або кордон. Територія традиційно розглядається як основа суверенітету держави, символ національної ідентичності та важливий стратегічний ресурс. Тому не дивно, що численні дослідження підтверджують: територіальні спори є однією з найбільш частих причин виникнення війн у сучасну епоху.

Поняття державного інтересу (національного інтересу) є фундаментальним у теорії міжнародних відносин. Згідно з

реалістичним підходом, кожна держава прагне забезпечити власне виживання, безпеку та добробут, і в основу її зовнішньої політики покладені національні інтереси. До них належать збереження суверенітету і територіальної цілісності, військово-політична безпека, економічний розвиток, доступ до ресурсів, а також підтримання престижу та впливу на міжнародній арені. Відомий теоретик Ганс Моргентау визначав національний інтерес передусім через категорію влади – здатності контролювати оточення для забезпечення безпеки держави. Іншими словами, держави прагнуть зміцнення власної позиції у світі, що нерідко призводить до конфліктів із сусідами або конкурентами, коли інтереси стикаються.

Геополітичні інтереси – це стратегічні цілі держави, пов'язані з контролем над важливими територіями або регіонами. Наприклад, морські держави можуть прагнути контролювати ключові морські шляхи, протоки чи акваторії, через які проходять торговельні потоки. Континентальні держави – забезпечити буферні зони навколо своїх кордонів або панування в регіоні для гарантування безпеки. Часто геостратегічні амбіції великих держав вступають у протиріччя з суверенітетом менших країн. Яскравим прикладом є політика російської федерації на пострадянському просторі: москва розглядає сусідні країни як зону привілейованих інтересів і намагається зберегти там свій вплив будь-якими засобами. Дослідники відзначають, що головним мотивом втручання Кремля у конфлікти на теренах колишнього СРСР було прагнення домогтися визнання цього простору сферою особливого впливу росії.

Ба більше, деякі аналітики вважають, що чинником такої політики є «імперський синдром» – небажання російської влади змиритися з втратою імперії та прагнення відновити домінування над сусідами.

Територіальні суперечки – один з найпоширеніших видів міжнародних конфліктів. Вони виникають, коли дві чи більше сторін претендують на одну й ту саму територію або не можуть узгодити розмежування кордонів. Значення території для держави важко переоцінити: це і простір життєдіяльності народу, і джерело природних ресурсів, і питання безпеки (стратегічні рубежі, глибина оборони). Територія також пов'язана з історичною пам'яттю та національною ідентичністю – поняттям *«батьківщини»*, священного спадку предків. Тому

не дивно, що територіальні спори емоційно заряджені й важко піддаються компромісу. Багато хто з дослідників відзначає, що саме територіальні конфлікти найчастіше призводять до збройних зіткнень між державами. Крім того, боротьба за спірні землі має тенденцію бути затяжною: такі конфлікти відзначаються *caliient*-характером (болючістю) і часто носять затяжний, «заморожений» характер, оскільки сторони не готові поступатися принциповими для них територіями.

Значну частину територіальних спорів можна пояснити історичними факторами. Розпад імперій, перекроювання кордонів після війн, колоніальна спадщина – усе це залишило множинні невирішені територіальні питання. Класичним випадком є ситуація, коли кордон розділив один етнос або історичну область, що породжує прагнення відновити єдність території. Як зазначено в одній з лекцій, *«найбільш поширеною причиною територіальних конфліктів є прагнення з'єднати роздроблені в минулому території або повернути старі національні кордони»*. Сюди ж належать конфлікти, пов'язані з поверненням земель депортованих чи розсіяних народів, які вимушено покидали батьківщину.

Такі настрої лежать в основі явища ірредентизму, коли держава претендує на території за межами своїх чинних кордонів, мотивуючи це тим, що там проживають її етнічні співвітчизники або що ці землі історично їй належали.

Націоналізм виступає потужним каталізатором територіальних зазіхань. Коли певна етнічна чи національна група відчуває спільну ідентичність і прив'язаність до конкретної землі, вона наполягає на своєму суверенному праві на цю територію. Якщо ж ця група опиняється розділеною між двома державами, виникає потенціал конфлікту: держава-«батьківщина» може виступати на захист своїх «співвітчизників за кордоном» і навіть вимагати перегляду кордонів. Так, багато ірредентистських конфліктів виникають через штучні кордони, що розділили раніше єдиний народ. Наприклад, після розпаду колоніальних імперій або багатонаціональних держав (як-от СРСР, Югославія) утворилися ситуації, коли значні меншини опинилися поза межами своєї титульної країни.

Уряд «держави-матері» може висувати претензії на ті регіони, мотивуючи це захистом прав своїх етнічних родичів або «відновленням справедливості». Водночас націоналізм у

самих сепаратистських регіонах підживлює прагнення до самовизначення, аж до відокремлення.

Важливо підкреслити, що як афективні (емоційні, ідеологічні), так і раціональні стратегічні інтереси підживлюють територіальні суперечки. З одного боку, існує психологічна прив'язаність народів до «своєї землі», уявлення про територію як про неподільне ціле, освячене кров'ю предків. В історичній пам'яті можуть жити образи минулих несправедливостей – відірваних областей, депортацій, чужоземного панування – і національні рухи часто апелюють до цих травм. Як наслідок, поступитися територією для держави – означає «зрадити» пам'ять предків або відмовитися від частки національного тіла, що майже неможливо з огляду на громадську думку. З іншого боку, холодний розрахунок також присутній: держави можуть використовувати територіальні питання для зміцнення внутрішньої легітимності або відволікання населення від внутрішніх проблем (через зовнішній конфлікт). Агресивна зовнішня політика інколи забезпечує сплеск патріотизму і підтримки режиму серед населення – класичний приклад «маленької переможної війни».

Таким чином, територіальні суперечки часто поєднують в собі *ідеологічно-емоційний елемент* (націоналістичні вимоги, історичні міфи) та *прагматичний елемент* (стратегічні розрахунки державної безпеки чи вигоди). Це робить їх особливо складними для розв'язання: навіть якщо знайдено компроміс з точки зору матеріальних інтересів, він може бути неприйнятним для суспільства з огляду на ідеї «священної землі». Саме тому переговори щодо територіальних спорів часто заходять у глухий кут, а конфлікти можуть набувати затяжного характеру (наприклад, із статусом *«заморожених»* на десятиліття).

Націоналізм як політична ідеологія проголошує верховенство інтересів певної нації та право цієї нації на самоврядування у межах власної держави. У контексті територіальних конфліктів націоналізм виступає двояко: з одного боку, як обґрунтування для об'єднання етнічних земель (ірредентизм), а з іншого – як обґрунтування для відокремлення, сепаратизму тих спільнот, що почуваються чужими у складі багатонаціональної держави.

Історичний досвід показує, що імперії чи федерації, які включали різні народи, часто розпадалися під тиском наці-

оналістичних рухів. При цьому виникали конфлікти за кордони нових національних держав. Класичний приклад – розпад Османської імперії і Австро-Угорщини на початку XX ст., а в новітній час – розпад СРСР і Югославії наприкінці XX ст. Після 1991 року на пострадянському просторі спалахнула низка етнополітичних конфліктів, мотивованих саме колізією принципів територіальної цілісності держав та права націй на самовизначення. Такі конфлікти, як правило, набували форми сепаратистських рухів певної етнічної меншини за відокремлення і створення власного державного утворення за підтримки «батьківщини-матері» за межами (як, наприклад, підтримка Вірменією сепаратистів у Нагірному Карабасі, або росією – утворень на сході України і в Грузії).

Принцип самовизначення націй закріплений у Статуті ООН і ряді міжнародних документів, але його застосування завжди було складним і суперечливим. Після Другої світової війни самовизначення активно втілювалося в процесі деколонізації – коли колоніальні народи створювали незалежні держави. Однак поза контекстом деколонізації односторонні декларації незалежності рідко визнаються законними, якщо вони порушують територіальну цілісність суверенної держави. Міжнародне право не містить прямої заборони на проголошення незалежності, що підтвердив Міжнародний Суд ООН у консультативному висновку 2010 року щодо Косова: Суд зазначив, що декларація про незалежність Косова не порушила норм міжнародного права. Водночас у тому ж висновку було наголошено, що питання визнання нового утворення є політичним, а не правовим, і виходить за межі поставленого запитання. Тобто, формально проголошення незалежності (сам по собі акт) не заборонене міжнародним правом, але чи стане такий акт основою для появи нової держави – залежить від подальших політичних чинників, у тому числі від готовності інших держав це визнати.

На практиці світова спільнота дуже обережно ставиться до прецедентів сепаратизму, побоюючись «ефекту доміно». Незаконність одностороннього відокремлення території без згоди центрального уряду підкреслюється у висловлюваннях багатьох держав. Приміром, після проголошення незалежності Косова (2008) низка країн (Іспанія, росія, Китай та ін.) заявили, що це суперечить принципу територіальної цілісності Сербії і що Косово не має права на відокремлення, бо не є

колонією і косовські албанці не зазнавали такої системної дискримінації, яка б давала підстави для «зовнішнього самовизначення» у формі створення власної держави.

З іншого боку, західні країни, які визнали Косово, обґрунтовували його особливий статус масовими порушеннями прав людини режимом Мілошевича та унікальністю ситуації (так званий «sui generis» випадок). Таким чином, націоналізм і етнополітичні фактори можуть як спричинити розпад держави (коли меншість прагне незалежності), так і стимулювати експансію (коли велика держава прагне «забрати своє» у сусідів, посилаючись на націю, що проживає там). Обидва сценарії чреваті конфліктами: перший – громадянською війною та гуманітарними кризами, другий – міждержавною війною за переділ кордонів.

Окремо слід виділити стратегічні та економічні фактори, що роблять певні території особливо привабливими і, відповідно, спірними. Деякі області мають винятково важливе геополітичне розташування – контроль над ними забезпечує військові або торговельні переваги. Наприклад, володіння гірськими перевалами чи вузькими перешийками може мати вирішальне значення для оборони країни. Узбережжя, гавані та острови відкривають вихід до морських шляхів, що критично для економіки. Торгівельні артерії світового значення – такі як Гібралтар, Малаккська протока чи Суецький канал – історично ставали об'єктом суперництва великих держав.

Яскравий приклад – суперечки у Південно-Китайському морі. Цей регіон має колосальне стратегічне і економічне значення. Через його води проходить близько третини всього світового морського торговельного тоннажу, що еквівалентно понад 3 трлн доларів товарообігу на рік. Для таких країн, як Китай, Японія, Південна Корея, Тайвань – це головна морська магістраль, якою постачаються енергоносії та товари. Контроль над Південно-Китайським морем означає контроль над життєво важливими шляхами торгівлі і військово-морську перевагу в Західно-Тихоокеанському регіоні. Не дивно, що Китай проголосив майже 90% акваторії цього моря своєю зоною впливу (так звана *«дев'ятипунктирна лінія»* на картах КНР) і наполягає на історичних правах, хоча ці претензії накладаються на економічні зони й острови, що їх також претендують Філіппіни, В'єтнам, Малайзія, Бруней та Тайвань.

У 2016 році Постійна палата третейського суду в Гаазі винесла рішення у справі за позовом Філіппін проти Китаю, в

якому прямо зазначила, що немає правових підстав для китайських «історичних прав» у межах дев'ятипунктирної лінії. Пекін, утім, проігнорував це рішення, продовжуючи будувати військові об'єкти на спірних островах і рифах. Цей випадок демонструє, як стратегічна важливість морського простору (через який проходить близько 4,5 трлн дол. світової торгівлі щороку) підживлює територіальний спір навіть усупереч міжнародно-правовим вердиктам.

Рис. 2.1. Карта Південно-Китайського моря із позначенням спірних архіпелагів, меж виняткових економічних зон прибережних держав і зони китайських територіальних претензій (так звана «дев'ятирискова лінія»). Контроль над акваторією має стратегічне значення через проходження основних світових торговельних маршрутів і наявність покладів енергоносіїв.

Окрім стратегічного положення, важливу роль відіграють природні ресурси спірних територій. Багато конфліктів мають

підґрунтя у боротьбі за родючі землі, водні запаси, корисні копалини чи енергоресурси. Наприклад, конфлікт між Іраком та Кувейтом (1990) частково був мотивований прагненням оволодіти нафтовими полями Кувейту. Суперечки ряду африканських держав за прикордонні райони теж живляться відкриттям там нафтових родовищ. У морських акваторіях боротьба йде за шельфові запаси нафти та газу, права на рибальство. У згаданому Південно-Китайському морі, окрім торгівлі, на кону стоять багаті рибні угіддя та потенційні поклади нафти/газу на шельфі островів.

Нерідко стратегічні та економічні мотиви переплітаються. Держава може спиратися на історичні чи національні аргументи (як-от «ця земля наш історичний спадок») для легітимації більш приземлених цілей – здобути джерела сировини чи вигідну географічну позицію. Агресивні дії пояснюються «високими» гаслами, хоча справжньою рушійною силою можуть бути енергетичні або військові міркування. В такому разі конфлікт стає багатовимірним: публічно йдеться про національну гордість та справедливість, у кабінетах – про нафту, газ і торговельні потоки.

Багато сучасних конфліктів мають коріння в рішенні, прийнятому десятиліття чи сторіччя тому. Політична спадщина – колишні імперські кордони, міжнародні договори, результати війн – створила потенціал для майбутніх спорів. Штучні кордони, проведені колонізаторами в Африці, на Близькому Сході чи в Азії, часто не враховували етнічний склад населення, що заклало міну сповільненої дії (наприклад, розділення племен або примусове об'єднання ворогуючих народів у межах однієї колонії). Після деколонізації це призвело до численних міждержавних і внутрішніх конфліктів (Біафра в Нігерії, Еритрея та Тиграй в Ефіопії, суданські війни тощо).

На європейському континенті XX століття двічі переглядалися кордони (після Першої світової та Другої світової війни). Повоєнний устрій заклав принцип непорушності кордонів (Гельсінкський заключний акт 1975 р.), який певний час забезпечував стабільність. Але розпад СРСР, ЧССР і СФРЮ у 1990-х знов відкрив питання кордонів. Виникла унікальна ситуація: з одного боку, нові держави були визнані *в адміністративних межах колишніх союзних республік* (uti possidetis juris), з іншого – всередині цих меж були автономні

області чи компактні меншини, що не бажали підпорядковуватися новим центрам. Так зародилася серія «заморожених конфліктів» на пострадянському просторі, де фактично відбулося відокремлення територій за етнічним принципом (Абхазія і Південна Осетія від Грузії, Придністров'я від Молдови, Нагірний Карабах від Азербайджану). Ці конфлікти тліли багато років без остаточного розв'язання, підтримувані ззовні геополітичними інтересами (зокрема, росією як колишньою метрополією). російська федерація позиціювала себе миротворцем, але водночас підживлювала сепаратистів, щоб зберігати вплив на відповідні країни. По суті, конфлікти стали *інструментом* російської політики: заморожуючи конфлікт, москва отримувала важіль тиску та блокувала рух цих країн до НАТО/ЄС. Це яскравий приклад переплетення історичної спадщини (імперські кордони і «розділені народи» після розпаду СРСР) з сучасними геополітичними інтересами.

Міжнародні організації намагалися виробити механізми врегулювання таких ситуацій. Ключовим принципом ООН є суверенна рівність держав і територіальна цілісність. Генеральна Асамблея ООН неодноразово підтверджувала неприпустимість силової зміни кордонів. Наприклад, після анексії Криму росією у 2014 р. ГА ООН прийняла резолюцію 68/262, яка *підтвердила суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах* та закликала держави не визнавати жодних змін статусу Криму. Це означає, що з погляду міжнародного права територіальні захоплення силою нелегітимні, а підтримка сепаратизму ззовні засуджується. Водночас, існує й інший закріплений принцип – права народів на самовизначення, який, як ми бачили, може суперечити принципу територіальної цілісності. Міжнародні судові інстанції (Міжнародний суд ООН, арбітражі) намагаються розв'язувати такі дилеми точково, розглядаючи унікальні обставини кожної справи. Але здебільшого політичне вирішення залежить від балансу сил і домовленостей між зацікавленими сторонами та впливовими державами.

Отже, історична спадщина здатна створити *«конфліктний ландшафт»*, в якому будь-яка зміна балансу сил або політичного курсу може викликати спалах старої суперечки. Неврегульовані територіальні питання можуть десятиліттями чекати свого часу, поки зміна режиму чи зовнішня підтримка не підштовхне одну зі сторін до спроби силового вирішення.

Саме тому запорукою тривалого миру вважається або остаточне врегулювання спорів (через переговори, обмін територіями, плебісцити, суди), або заморожування конфлікту в рамках міцних міжнародних гарантій. На жаль, багато кейсів залишаються *status quo* конфліктними. Пострадянський регіон після 1991 року став ареною численних конфліктів, спричинених описаними вище політичними чинниками: зіткненням державних інтересів, етнонаціональними протиріччями та територіальними претензіями. Нижче розглянемо найбільш резонансні кейси:

- російсько-український конфлікт (Крим і Донбас). Україна успадкувала від СРСР Кримський півострів, населений змішаним російсько-українсько-татарським населенням, та Донбас – східний промисловий регіон з переважно російськомовним населенням. Після проєвропейської Революції Гідності (2014) росія, побоюючись втратити вплив на Україну, здійснила анексію Криму, мотивуючи це «волевиявленням» населення на псевдореферендумі та необхідністю «захистити росіян». Фактичними причинами були стратегічні інтереси (контроль над базою Чорноморського флоту в Севастополі, геополітичне суперництво із Заходом). Майже одночасно на Донбасі розпочався підтриманий рф сепаратистський заколот, що переріс у збройний конфлікт. Кремль застосував тактику «гібридної війни» – підтримка незаконних збройних формувань «ДНР/ЛНР», вводячи свої війська неофіційно. Мета – не допустити інтеграції України в НАТО/ЄС та тримати її в орбіті впливу. Цей конфлікт тривав у форматі «низької інтенсивності» до 2022 р., коли рф відкрито вторглася в Україну, прагнучи силою змінити її геополітичний курс і, фактично, знищити українську державність. Політичні причини тут очевидні: імперські амбіції росії та заперечення України як повністю суверенної держави. Територіальний аспект – претензії рф на Крим (який вона проголосила «історично російським») та на весь схід і південь України (так звані іредентистські фантазії про «новоросію»). Націоналізм також використовується пропагандистськи: рф заявляє, що українці й росіяни «один народ», тим самим виправдовуючи агресію як «відновлення єдності». З українського боку, навпаки, національна консолідація та прагнення до незалежності спонукають до опору. Ситуація має й міжнародно-правовий вимір: світ переважно підтримує територіальну цілісність України,

що закріплено в численних резолюціях ООН (приклад – резолюція 68/262 про невизнання анексії Криму. Протистояння триває і набуло глобального значення, ставши точкою зіткнення між підходом сили та підходом права в міжнародних відносинах.

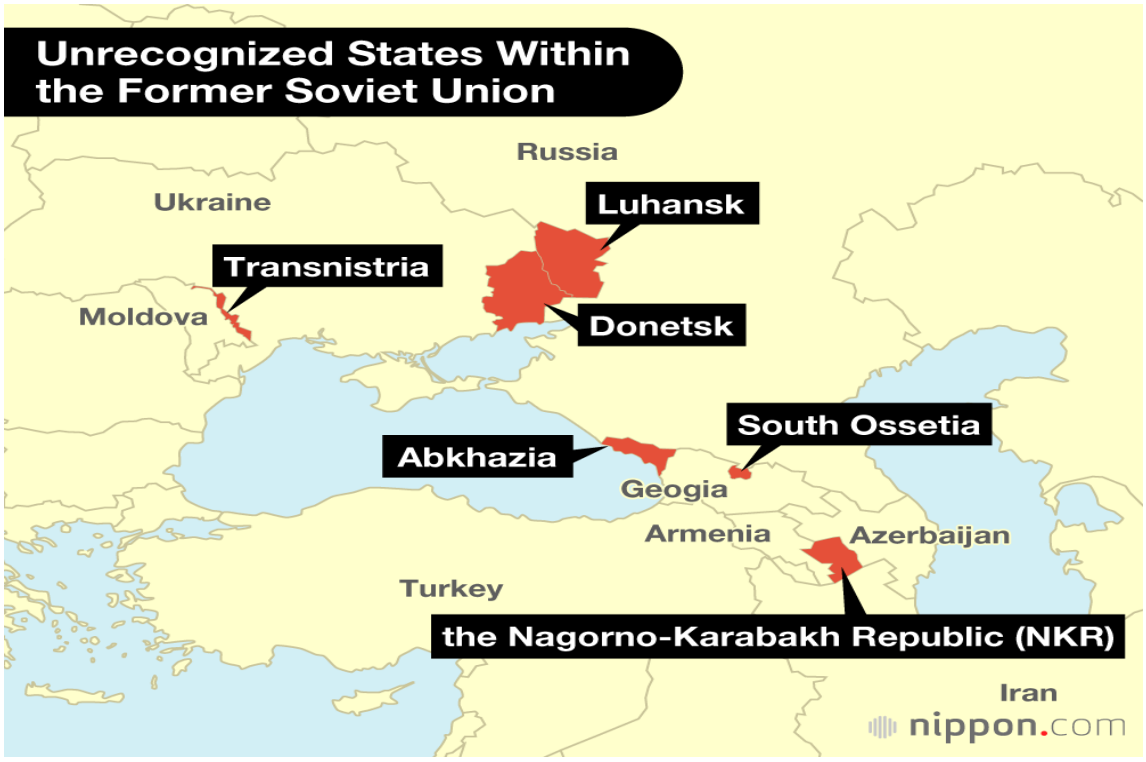

Рис. 2.2. Карта пострадянських територіальних конфліктів у Східній Європі та на Кавказі

(позначено цифрами): 1 – Придністров'я (Молдова); 2 – Крим (Україна); 3 – Абхазія (Грузія); 4 – Південна Осетія (Грузія); 5 – Донбас (Україна). Ці зони конфліктів виникли після розпаду СРСР на етнополітичному ґрунті та за активної участі Росії, яка підтримує там свій військово-політичний вплив.

Грузино-російські конфлікти (Абхазія, Південна Осетія). У Грузії на початку 1990-х спалахнули сепаратистські війни в автономіях Абхазії та Південної Осетії. Етнічні меншини (абхази, осетини), за підтримки російських військових, боролися проти центрального уряду Грузії, що прагнув зберегти країну єдиною. В підґрунті конфліктів – історичні образи (для абхазів – пам'ять про масову грузинську міграцію за СРСР, страх асиміляції) та підтримка з боку рф, яка бажала покарати Грузію за про-західний курс. 1992–1993 років Грузія втратила контроль над цими регіонами: виникли невизнані

республіки Абхазія і Південна Осетія під протекторатом росії. У 2008 році, після років напруженості, росія відкрито вдарила по Грузії під приводом «захисту» Південної Осетії, коли грузинський президент Саакашвілі спробував відновити конституційний лад там силою.

П'ятиденна війна завершилася фактичним відторгненням Абхазії та Південної Осетії: росія визнала їх «незалежними державами» і розмістила там свої бази. Політичний інтерес москви полягав у тому, щоб зупинити вступ Грузії до НАТО і продемонструвати силу в регіоні. Націоналізм відіграв роль каталізатора з обох боків: грузинський (ідея унітарної держави) проти абхазького та осетинського (страх грузинського панування). Стратегічно росія також прагнула утримати контроль над Кавказом – важливим з точки зору транспортних маршрутів (нафтові трубопроводи з Каспію) та як буфер на південному фланзі.

Молдовський конфлікт (Придністров'я). Придністров'я – вузька смуга на східному березі Дністра – в СРСР було частиною Молдавської РСР, але з переважно російськомовним/україномовним населенням. 1990 року, перед розпадом СРСР, місцеві промислові еліти за підтримки радянської 14-ї армії проголосили Придністровську Молдавську Республіку, не бажаючи підкорятися Молдові (де набирала сили румунська національна ідея). Спалахнула коротка війна 1992 року між молдовськими силами та придністровськими сепаратистами. Завдяки втручанню росії (14-а армія генерала Лебедя) конфлікт був припинений: Придністров'я залишилось де-факто відокремленим, з власним урядом у Тирасполі, але невизнаним. Політична причина – знов-таки, геополітика: росія зберегла військову присутність у Придністров'ї, отримавши важіль впливу на Молдову (стримування її можливого об'єднання з Румунією чи зближення з НАТО). Етнічний чинник: придністровці (значною мірою радянсько-російська ідентичність) боялися поглинання румунськомовною Молдовою. Цей конфлікт лишається невирішеним понад 30 років – типова *«заморожена»* ситуація, в якій жодна сторона не досягла свого, але і компромісу немає.

Азербайджансько-вірменський конфлікт (Нагірний Карабах). Нагірний Карабах (Арцах) – гірський регіон у складі Азербайджану, населений переважно вірменами. Ще наприкінці 1980-х, під час перебудови, виник карабаський рух за

вихід з підпорядкування Азербайджанської РСР та приєднання до Вірменії, мотивований правом на самовизначення вірменського населення і історичними претензіями (цей край вірмени вважали своєю древньою землею, несправедливо переданою Азербайджану за СРСР). У відповідь зростав азербайджанський націоналізм, почалися міжетнічні сутички. У 1991–1994 рр. вибухнула повномасштабна війна між двома новонезалежними державами – Вірменією та Азербайджаном – за контроль над Нагірним Карабахом. В результаті війни вірмени встановили контроль не тільки над самим Карабахом, але й над прилеглими азербайджанськими районами, утворивши невизнану Нагірно-Карабаську Республіку. Конфлікт супроводжувався етнічними чистками з обох сторін (сотні тисяч біженців азербайджанців з Карабаху і вірмен з решти Азербайджану). Причини – класичне протистояння принципів самовизначення (вірмен Карабаху) і територіальної цілісності (Азербайджану). Обидві нації апелювали до історії (вірмени – до середньовічної держави Арцах, азербайджанці – до того, що Карабах здавна входив до азербайджанських ханств). Геополітичний вимір теж був: Вірменію підтримувала росія (та діаспора у Франції, США), Азербайджан орієнтувався на Туреччину. Після 1994 р. встановилося хитке перемир'я, але конфлікт лишався неврегульованим. У 2020 році Азербайджан за підтримки Туреччини здійснив військову операцію і повернув під свій контроль більшу частину Карабаху, що стало драматичним переломом. Наразі при посередництві рф і за участі миротворців ситуація стабілізована, проте остаточний статус Карабаху так і не визначений, а питання прав вірменського населення – предмет напружених переговорів. Цей кейс демонструє, наскільки кривавими можуть бути конфлікти, де обидві сторони вважають територію своєю «національною святинею».

Окрім наведених вище, у світі існує низка інших конфліктів, де політичні (насамперед державні) інтереси і територіальні спори лежать в основі протистояння. Розглянемо кілька важливих випадків:

Кашмірський конфлікт (Індія vs Пакистан, Китай). Кашмір – гірський регіон на північному заході Індійського субконтиненту, історично князівство з мусульманською більшістю і індуїстським правителем. Під час поділу Британської Індії (1947) питання про приєднання Кашміру спричинило

першу індо-пакистанську війну. Відтоді Кашмір фактично розділений: Індія контролює штат Джамму і Кашмір (південна і центральна частина), Пакистан – так званий Азад Кашмір і Гілгіт-Балтистан (північний-захід). Китай теж отримав шматок (Аксай Чин на сході, переданий йому Пакистаном у 1960-х). Обидві найбільші сторони – Індія і Пакистан – вважають весь Кашмір своєю законною територією і не визнають суверенітету одна одної над ним.

Причини конфлікту комплексні: релігійно-етнічні (мусульманський населений Пакистан не змирився з тим, що мусульманський Кашмір лишився в індуїстської Індії; індійська держава – світська, але тут питання принципу); геостратегічні (Кашмір межує і з Китаєм, регіон важливий як вододіл – витоки річок Інд і Ганг беруть початок тут, що робить його стратегічним з точки зору водних ресурсів); а також політична спадщина (лінія розмежування, встановлена ООН у 1949, досі не перетворена на міжнародний кордон). Кон-флікт неодноразово спалахував війнами (1965, 1971, 1999) і досі час від часу призводить до збройних інцидентів. Існує також внутрішній вимір: індійський контрольований Кашмір періодично охопле-

ний повстанським рухом частини місцевих мусульман, які прагнуть або незалежності, або приєднання до Пакистану. Націоналістичні настрої сильні по обидва боки: Індія вважає Кашмір невід'ємною частиною своєї багатоконфесійної держави, Пакистан – невід'ємною частиною «батьківщини мусульман». Міжнародні зусилля (резолюції Радбезу ООН) передбачали проведення референдуму про статус Кашміру, але він так і не відбувся. Натомість обидві країни укорінилися на зайнятих позиціях, перетворивши лінію контролю на де-факто кордон. Конфлікт ускладнюється ще й тим, що і Індія, і Пакистан – ядерні держави, тож пряме військове зіткнення несе глобальні ризики. Через це кашмірське питання лишається одним з найнебезпечніших осередків напруженості.

Рис. 2.3. ***Мапа Кашмірського регіону, розділеного між Індією та Пакистаном***

(помаранчевим позначено штат Джамму та Кашмір під владою Індії) (зеленим – контрольований Пакистаном «Азад Кашмір» і «Гілгіт-Балтистан»). Також виділено спірні території під контролем Китаю (Аксай Чин на північному сході, переданий Пакистаном). Лінія перемир'я 1949 року розмежувала фактичний контроль, але остаточний статус Кашміру досі не вирішено. Конфлікт тягнеться з 1947 року і спричинив кілька війн між Індією та Пакистаном.

Статус Тайваню (Китайська Народна Республіка vs Республіка Китай). Питання Тайваню є унікальним випадком, де на одну територію претендують два уряди, кожен з яких колись представляв увесь Китай. Після громадянської війни 1949 року уряд Республіки Китай (Гоміньдан) на чолі з Чан Кайші евакуювався на острів Тайвань, а материковий Китай зайняла компартія Мао Цзедуна, проголосивши Китайську Народну Республіку (КНР). Відтоді існує *«один Китай – два уряди»*: КНР контролює материк і заявляє права на Тайвань як невід'ємну частину Китаю, а Республіка Китай (Тайвань) де-факто є окремою державою, хоча офіційно не проголошує незалежності від «Єдиного Китаю». Більшість країн світу (виконуючи політику «одного Китаю») не визнають Тайвань як суверенну державу, підтримуючи офіційні відносини лише з Пекіном. [23]

Однак фактично Тайвань має всі атрибути окремої держави і з часом на острові сформувалася своя тайванська ідентичність. Політичні інтереси тут: для Пекіна повернення Тайваню – питання національної гордості і завершення «возз'єднання батьківщини», а також стратегічне (острів має ключове значення для контролю над підходами до китайського узбережжя, плюс це важливий економічний центр). Для США та союзників збереження фактичної незалежності Тайваню – це стримування впливу Китаю в Західному Тихоокеанському регіоні, а також підтримка демократії (Тайвань – демократична держава, на противагу авторитарному КНР). Конфлікт поки що залишається холодним: КНР тисне дипломатично та військовими погрозами (маневри навколо острова), Тайвань же під захистом негласних зобов'язань США. Націоналізм обох сторін проявляється у взаємній риториці: Пекін називає прагнення тайванців жити окремо «сепаратизмом» і найбільшим злочином, тоді як багато тайванців (особливо молодь) вже не ідентифікують себе китайцями і не хочуть під владу КНР. Ситуація лишається вибухонебезпечною, потенційно здатною перерости у великий міжнародний конфлікт, адже йдеться не просто про територію, а про зіткнення двох систем і двох наддержав (Китаю та США).

Південнокитайське море. Цей випадок варто додатково відзначити як багатосторонній територіальний спір. Окрім стратегічного виміру, він демонструє як сучасна КНР, посилена економічно і військово, реалізує свою версію «національ-

ного інтересу» – фактично, намагаючись встановити регіональну гегемонію. Водночас малі прибережні держави, опираючись на міжнародне право (Конвенцію ООН з морського права) та підтримку зовнішніх сил (США, Японія, Австралія), намагаються зберегти статус-кво і свої законні морські права. Поки що цей конфлікт перебуває у фазі дипломатичного і локально-військового протиборства (інциденти на морі, будівництво китайських баз на штучних островах), але його розв'язання не проглядається. Тут ми спостерігаємо класичне протистояння геополітичних інтересів великої держави з одного боку і принципів міжнародного права з іншого.

Балканський вузол: Косово. Уже згадане вище Косово край, населений албанською більшістю, що в 2008 році односторонньо проголосило незалежність від Сербії. Це фінал довгого конфлікту: в 1990-х косовські албанці боролися проти сербського панування (під гаслом самовизначення і захисту від репресій Мілошевича). Сербія ж вважала Косово колискою своєї історії (місце середньовічної сербської держави, духовний центр – Косовська Поляна) і була не згодна його відпустити. Збройне протистояння 1998–1999 рр. призвело до гуманітарної кризи, втручання НАТО (бомбардування Сербії) та введення міжнародної адміністрації в Косово (UNMIK). Врешті косовські албанці за підтримки Заходу добилися фактичної незалежності. Більшість західних країн визнали Республіку Косово, але Сербія (підтримана росією, Китаєм та рядом інших держав) – ні. Таким чином, конфлікт заморожений у політико-правовій площині: Косово існує окремо, проте його статус міжнародно до кінця не врегульований (близько 50% країн-членів ООН не визнають його). Політично причини конфлікту – етнонаціональні (албанський націоналізм vs сербський націоналізм) та історичні претензії, помножені на жорстокість режиму Мілошевича, яка дискредитувала сербські права на Косово в очах світу. З іншого боку, серби апелюють до принципу територіальної цілісності і вказують на небезпечний прецедент (бо якщо можна Косово, чому не можна сербам Боснії чи іншим?). Ситуацією опікується ЄС через діалог Белград-Пріштіна, але взаємне неприйняття все ще сильне. Цей кейс важливий тим, що його часто порівнюють (хоч і не завжди коректно) з іншими конфліктами. Наприклад, росія намагалася виправдати визнання Абхазії, Південної Осетії чи навіть свій захват Криму, посилаючись на «прецедент Косо-

ва». Проте міжнародний Суд ООН у 2010 (як згадувалося) акуратно зазначив, що справа Косова суто про легальність декларації, а не про право на відокремлення загалом. В будь-якому разі, Косово лишається точкою напруження на Балканах і показує, що навіть за активної участі міжнародних миротворців та організацій, остаточного вирішення може не бути десятиліттями.

Інші приклади. Серед інших відомих територіальних спорів можна згадати: конфлікт між Ізраїлем та Палестиною (боротьба єврейського і палестинського націоналізмів за контроль над Святою Землею, багатовимірний релігійно-етно-територіальний конфлікт); спір між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови (приклад конфлікту за віддалену територію, де зіткнулися принцип самовизначення мешканців островів, які хочуть бути британцями, та територіальні претензії Аргентини, що вважає їх частиною своєї спадщини); спори Японії з сусідами щодо островів (Курильські острови з росією, Сенкаку/Дяоюйдао з Китаєм, Такесіма/Докдо з Південною Кореєю) – тут переплетені історичні рахунки (пам'ять про війну), національна гордість і стратегічні мотиви (морські ресурси). Також є приклад мирного врегулювання територіальної суперечки – розподіл Чехословаччини у 1993 на Чехію і Словаччину без конфлікту (бо сторони домовились політично). Але такі випадки скоріше виняток; здебільшого ж територіальні питання – найважчі у міжнародній політиці.

Політичні причини міжнародних конфліктів – державні інтереси та територіальні суперечки – часто лежать в основі найбільш тривалих і складних протистоянь у світі. Держави, керовані прагненням забезпечити власну безпеку, престиж та процвітання, інколи йдуть на конфлікт, намагаючись змінити існуючий порядок або утримати контроль над важливими регіонами. Територіальні спори виявилися особливо *конфліктогенними*, адже заторкують базові цінності – суверенітет, ідентичність, історичну пам'ять. Як показує світовий досвід, успішне врегулювання таких конфліктів потребує делікатного балансу між принципами міжнародного права (територіальна цілісність vs самовизначення), врахування безпекових інтересів усіх сторін, а головне – політичної волі до компромісу. На жаль, коли на кону стоять амбіції великих держав або глибокі національні почуття, компромісу важко досягти. Тому

міжнародне співтовариство продовжує шукати шляхи мирного розв'язання – через переговори, посередництво, міжнародні суди, миротворчі операції. Досвід пострадянських конфліктів, а також Кашміру, Косова, Тайваню та інших кейсів, демонструє усю складність і багатовимірність політичних причин конфліктів. Їхнє розуміння є ключовим для студентів-міжнародників: тільки зважаючи на державні інтереси, націоналізм, стратегічні та історичні фактори, можна повноцінно аналізувати конфлікти і працювати над їх запобіганням або врегулюванням у майбутньому.

2.3. Ідеологічні причини: релігійні, етнічні та соціокультурні конфлікти

Ідеологічні чинники – один з ключових витоків сучасних міжнародних конфліктів. Вони охоплюють релігійні, етнічні та соціокультурні протиріччя, що зумовлюють зіткнення суспільств і груп на ґрунті відмінностей у світогляді, вірі, ідентичності та системах цінностей. На відміну від суто матеріальних або геополітичних причин, ідеологічні конфлікти тісно пов'язані з самоусвідомленням груп, історичною пам'яттю та культурними нормами. Такі конфлікти часто набувають особливої гостроти через емоційну заряджженість питань ідентичності та віри: сторони сприймають загрози не тільки раціонально (як, скажімо, боротьбу за ресурси чи територію), а й екзистенційно – як посягання на свою самобутність та цінності.

Ідеологічні причини міжнародних конфліктів нерідко проявляються у трьох взаємопов'язаних вимірах:

- Релігійні конфлікти – протистояння, мотивовані відмінностями у релігійних переконаннях, церковній приналежності чи рівні релігійного фанатизму.
- Етнічні конфлікти – зіткнення етносів або націй, зумовлені їхнім прагненням до самовизначення, територіальної автономії чи привілеїв, а також історичними образами між спільнотами.
- Соціокультурні конфлікти – ширша категорія, що охоплює конфлікти на основі культурних, расових, мовних відмінностей та розколів у системі соціальних цінностей (наприклад, «конфлікти цивілізацій», культурні війни всередині суспільств, протистояння способу життя тощо).

В сучасному світі ці категорії часто переплітаються. Наприклад, конфлікт може одночасно мати етнічне підґрунтя і релігійне забарвлення (як у колишній Югославії або в М'янмі). Далі розглянемо кожен з цих типів ідеологічно вмотивованих конфліктів, проаналізуємо їх глобальні тенденції та наведемо характерні приклади з різних регіонів світу.

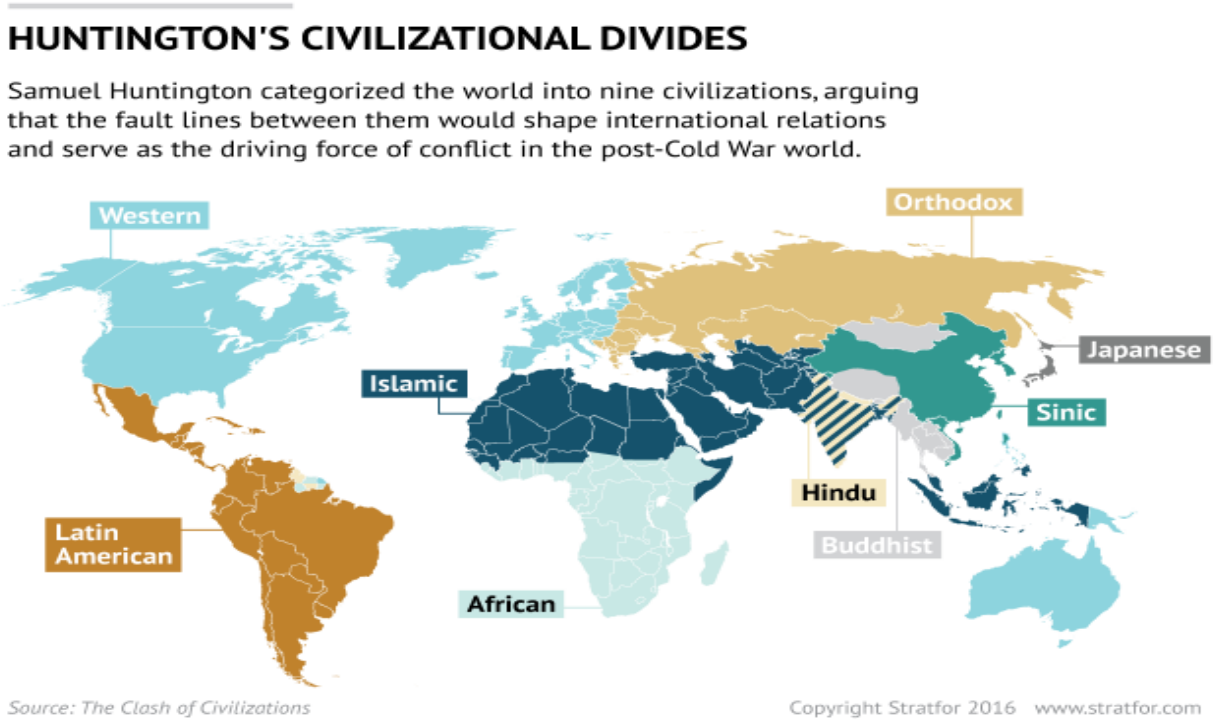

Рис. 2.4. Геокультурні цивілізаційні зони світу за Семюелем Гантінгтоном.

Карта відображає концепцію «зіткнення цивілізацій», згідно з якою глобальні конфлікти після холодної війни розгортатимуться вздовж розломів між великими культурно-релігійними цивілізаціями. Це приклад макрорівня релігійно-культурного протистояння.

Релігійні причини конфліктів мають глибокі історичні корені і продовжують відігравати значну роль у сучасних війнах. Конфлікти, в основі яких лежать розбіжності у вірі або культах, можуть проявлятися у двох основних формах. По-перше, релігія виступає маркером групової ідентичності – лінії розлому пролягають між різними релігіями або конфесіями всередині однієї віри. У таких випадках протиборчі спільноти відрізняють себе на основі релігійної належності («свої» проти «чужих» за вірою). По-друге, релігія може визначати предмет конфлікту – коли суперечності точаться довкола релігійних питань або цінностей. Наприклад, це можуть

бути спори про священні території, про роль релігії в управлінні державою, про богохульство чи місіонерство тощо.

Варто підкреслити, що сама по собі релігія не є автоматично «проблемою» чи джерелом насильства. Багато релігій несуть послання миру і милосердя. Однак зіткнення носіїв різних вірувань може викликати сильну напруженість, особливо коли одна або обидві сторони вважають свої переконання абсолютною істиною. Релігійний фанатизм – екстремальна відданість догмам і нетерпимість до інших вірувань – здатен підживлювати конфлікт емоційно та ідеологічно, виправдовуючи насильство «волею Бога» чи захистом святості.

Глобальні тенденції. Після закінчення холодної війни, коли зникло ідеологічне протистояння Схід-Захід, багато дослідників відзначили зростання ролі релігійного чинника у збройних конфліктах. Статистика свідчить про збільшення частки війн, де хоча б одна зі сторін апелює до релігії чи релігійних гасел. Зокрема, якщо у другій половині XX ст. «релігійні війни» становили відносно невеликий відсоток усіх збройних зіткнень, то в останні десятиліття їх частка зросла. За даними дослідників Уппсальського університету, кількість внутрішніх конфліктів, де принаймні одне з питань має релігійний вимір, неухильно зростала і досягла понад половини всіх конфліктів у світі. Станом на 2015 рік такі конфлікти становили близько 60% від загальної кількості збройних протистоянь. Особливо швидко після 2010 року збільшилася кількість війн, де на кону стоять релігійні ідеї або цінності. Натомість конфлікти без релігійного компоненту не зростають і навіть дещо зменшились за чисельністю– це вказує, що традиційні підходи до вирішення суто політичних чи економічних конфліктів спрацьовують, тоді як релігійно забарвлені війни важче піддаються врегулюванню.

Причини, чому релігійний вимір ускладнює конфлікт, пояснюють різні теорії. З одного боку, різні світоглядні системи сторін ускладнюють комунікацію та компроміс – бракує «спільної мови», адже базові цінності різняться. З іншого боку, сакральний характер предмету спору (наприклад, священна земля чи догма віри) робить поступки неприпустимими для фанатиків – відступ розцінюється як зрада віри. Тому релігійні конфлікти нерідко набувають рис «священної війни», в якій сторони виправдовують насильство вищими наказами. Класичний приклад – середньовічні хрестові походи чи джихад у радикальному трактуванні ісламістських угруповань.

У сучасному світі найбільш криваві зіткнення, мотивовані релігією, відбуваються переважно *в межах держав або між спільнотами всередині регіонів*.

Сектаранське протистояння на Близькому Сході. В регіоні Близького Сходу численні конфлікти мають вимір протистояння між основними течіями ісламу – сунітами і шиїтами. Після повалення режиму Саддама Хусейна в Іраку (2003) країна занурилась у хвилю сектарного насильства: вибух у 2006 році шиїтської мечеті в Самаррі став спусковим гачком масових міжобщинних убивств та етнічних чисток між сунітською і шиїтською громадами. Сирійська громадянська війна (2011–донині) також має релігійно-ідентичний вимір: правлячий режим Башара Асада опирається на секту алавітів (близьку до шиїтів) та заручився підтримкою шиїтського Ірану і ліванської «Хезболли», тоді як більшість повстанців складають суніти за підтримки сунітських держав. Схоже, війна в Ємені триває як геополітичне і релігійне протистояння між шиїтськими повстанцями-хоуситами (яких підтримує Іран) та сунітською коаліцією на чолі з Саудівською Аравією. Таким чином, релігійна різниця між конфесіями ісламу накладається на геополітичне суперництво, перетворюючи конфлікти на «війни за правдиву віру» у очах їх учасників.

Поширення ісламістського екстремізму. Показовим сучасним прикладом релігійно мотивованого конфлікту стало виникнення радикального угруповання «Ісламська держава» (ISIS). Його кривавий поступ у Сирії та Іраку у 2014–2015 роках продемонстрував, наскільки руйнівними можуть бути конфлікти, де сторони керуються фанатичною ідеологією ісламістського халіфату. Бойовики ІДІЛ виправдовували геноцид єзидів, масові страти полонених та теракти по всьому світу релігійними гаслами, трактуючи свої дії як «священну війну». Цей випадок актуалізував проблему релігійного тероризму та війни з ним. Аналітики відзначають, що конфлікти за участю ісламістських угруповань набули транснаціонального характеру і відзначаються особливою жорстокістю.

Комунальні міжрелігійні зіткнення. Окрім великих воєн, релігійний фактор провокує численні локальні конфлікти: погроми, повстання, терористичні акти. Наприклад, в багатоконфесійному суспільстві Індії час від часу спалахують масові заворушення між індуїстами та мусульманами (як було у Гуджараті у 2002 р., коли загинуло понад тисячу людей). В

Індонезії наприкінці 1990-х – початку 2000-х років відбулася серія *сектарних воєн* в провінціях Малуку та Центральне Сулавесі між християнськими та мусульманськими громадами. Тоді за три роки загинуло щонайменше 5 тисяч осіб, а майже третину населення було змушено залишити домівки. Особливо кривавими були сутички у місті Амбон (Молуккські острови), де спершу дрібна сварка переросла у широкомасштабний конфлікт – цілі квартали спалені, церкви та мечеті зруйновані, громади вимушено розділені за релігійною ознакою. Цей випадок свідчить про небезпечність руйнування багаторічних неформальних домовленостей про співіснування громад різної віри: щойно такі суспільні «угоди» (як місцева система *pela* на Молукках) були підірвані, застарілі образи та стереотипи швидко призвели до насильства.

М'янма (Бірма) – ще один приклад міжрелігійного (та міжетнічного) конфлікту. У переважно буддистській М'янмі відбуваються переслідування мусульманської меншини рохінджа. Під час кризи 2017 року м'янмарські силовики та буддійські парамілітарні угруповання здійснили масову етнічну чистку рохінджа: спалення сіл, масові вбивства цивільних, зґвалтування. Лише за перші два тижні операції понад 300 тисяч людей втекли до сусіднього Бангладеш. ООН охарактеризувала ці дії як «підручниковий приклад етнічної чистки». Конфлікт у М'янмі демонструє взаємозв'язок релігійного фанатизму (екстремістські буддійські ченці розпалювали ненависть до мусульман) та етнополітичних чинників (рохінджа позбавлені громадянства і прав).

Релігійні конфлікти мають широкий діапазон проявів – від глобальних цивілізаційних розломів до локальних погромів. Спільним є те, що релігійна ідентичність надає конфліктові особливої гостроти та ірраціональності, ускладнюючи примирення. Релігійний фанатизм може перетворити будь-яку суперечку на «війну добра зі злом», де компроміс неприйнятний. Тому для запобігання та вирішення таких конфліктів важливо відокремлювати релігійні питання від політики (зняти ореол священності з предмету спору) та залучати авторитетних релігійних лідерів до діалогу заради миру. При цьому світовий досвід показує, що самі по собі відмінності віри не ведуть автоматично до насильства – більшість різнорелігійних суспільств живуть у мирі. Лише в поєднанні з іншими чинниками (боротьба за владу, дискримінація, зовнішнє втручання) релігійні розбіжності стають детонатором конфлікту.

Рис. 2.5. Етнічна мапа колишньої Югославії за даними перепису 1991 р.

Кожен колір показує території, де певна етнічна група становила більшість населення (білий – регіони без явної більшості). Діаграма праворуч згори відображає етнічний склад Югославії в цілому: серби 36,3%, хорвати 19,7%, «югослави» 5,4% (особи, що заявили надетнічну ідентичність), мусульмани-бошняки 8,9%, словенці 7,8%, албанці 7,7% тощо. Після розпаду федерації ці групи вступили в жорстокі війни за перерозподіл території (1991–1995), що супроводжувалися етнічними чистками і геноцидом.

Етнічні конфлікти – це конфлікти, де принаймні одна сторона формулює свої цілі в етнічних термінах, а протистояння сприймається через призму етнічної належності сторін. Іншими словами, групи ототожнюють себе із певною народністю чи нацією і вступають у боротьбу, вважаючи, що на кону – виживання, честі або права їхнього етносу. Важливо зазначити, що предметом етнічного конфлікту найчастіше є не самі культурні відмінності між народами, а політичні, соціальні чи територіальні питання, які набувають етнічного забарвлення. Наприклад, могутність державної влади, доступ до ресурсів, статус мови чи контроль над регіоном – усе це *матеріальні чи політичні аспекти*, але вони можуть бути представлені сторонами як питання «життєвих інтересів нації».

Етнічні конфлікти належать до найбільш руйнівних і кривавих у сучасній історії. Саме конфлікти цього типу спричинили низку геноцидів, масових депортацій та тривалу дестабілізацію цілих регіонів. Етнічний націоналізм – переконання в особливій місії чи правах певної етнічної групи – часто лежить в основі таких конфліктів. Якщо політичні лідери використовують етнічну риторику, щоб мобілізувати маси, напруга між громадами може швидко зрости до точки кипіння. В історії знаємо концепції на кшталт *«Greater Serbia»* чи *«Великої Вірменії»*, прагнення до етнічної гомогенізації держави тощо – всі вони можуть штовхати до конфліктів із сусідами або з меншинами.

Причини етнічних конфліктів дослідники поділяють на глибинні (підґрунтя) та безпосередні (триґери). Серед глибинних причин часто називають:

- *Структурні фактори:* слабкість державних інституцій, неефективність влади, відсутність механізмів захисту меншин. У слабких державах етнічні групи більше схильні вдаватися до насильства для захисту своїх інтересів.
- *Політичні фактори:* систематична політична чи правова дискримінація певної етнічної групи, виключення її з участі в управлінні країною. Це породжує образи та сепаратистські настрої.
- *Економічні та соціальні фактори:* нерівність між групами (наприклад, коли одна громада відчутно бідніша чи багатша за іншу, позбавлена доступу до освіти, роботи), конкуренція за ресурси, безробіття тощо. Бідність та нерівність загострюють почуття несправедливості.
- *Культурно-перцепційні фактори:* взаємні історичні образи, стереотипи, пропаганда ненависті, страх перед асиміляцією чи утиском культури. Нерідко еліти навмисно педалюють минулі кривди (давні війни, колоніалізм, геноциди) аби нагнітати страхи.

Безпосереднім триґером етнічного конфлікту можуть стати інциденти насильства (теракти, погроми), провокації радикалів, смертоносні чутки або ж політичні кризи (наприклад, спірні вибори, розвал держави). Коли етнічні спільноти напружені, навіть невелика сутичка може перерости у криваві заворушення.

Наслідки етнічних конфліктів майже завжди катастрофічні для цивільного населення. Серед типових явищ – *ет-*

нічні чистки (силове «очищення» території від представників «чужої» національності), *геноцид* (цілеспрямоване винищення народу), масові порушення прав людини (різанини, зґвалтування, депортації), колапс державних структур і гуманітарні кризи (потоки біженців, голод, епідемії). Етнічний конфлікт часто заподіює глибокі травми соціальній тканині країни, які не загоюються десятиліттями – взаємна ненависть консервується і може спалахнути знову.

Розглянемо декілька резонансних прикладів етнічних конфліктів кінця XX – початку XXI століття та їх ідеологічні витоки. Розпад Югославії та Балканські війни (1991–1995). Коли наприкінці Холодної війни ослабла центральна влада в багатонаціональній Югославії, на передній план вийшли етнонаціоналістичні рухи сербів, хорватів, словенців, боснійців та інших. Політики, зокрема сербський лідер Слободан Мілошевич і хорватський президент Франьо Туджман, почали відкрито апелювати до етнічних почуттів, фактично відкинувши спільну югославську ідентичність. Республіки одна за одною оголошували незалежність, і невдовзі спалахнули війни: спершу в Хорватії (1991–1995), потім особливо жорстока війна в Боснії і Герцегови з Хорватії. Особливо трагічною була доля Боснії: тристороння війна між боснійськими сербами, хорватами і мусульманами призвела до *геноциду боснійських мусульман*. У липні 1995 року сербські війська генерала Ратко Младича захопили «безпечну зону» ООН Сребреницю та всього за декілька днів стратили понад 8 000 беззбройних босняків чоловічої статі (чоловіків і хлопчиків).

Ця масова кара увійшла в історію як Сребреницька різанина, найгірший злочин такого роду в Європі після Другої світової війни. Загалом війна у Боснії забрала життя понад 100 тисяч людей, більше половини населення країни стали біженцями або переміщеними особами. Багато мирних жителів загинули у концентраційних таборах, від бомбардувань міст (облога Сараєва) та інших звірств. Балканські війни продемонстрували, наскільки швидко сусіди, які століттями жили поруч, можуть бути розділені ворожнечею, якщо політики розпалюють етнічну ненависть. Міжнародна спільнота згодом заснувала трибунал (ICTY) для переслідування воєнних злочинців з усіх сторін конфлікту.

Геноцид у Руанді (1994). У центральноафриканській країні Руанда довгі роки тліло напруження між двома основними

етносами – народністю хуту (близько 85% населення) та меншістю тутсі (~14%). Історично тутсі були елітою, що правила королівством Руанда, але в XX ст. влада перейшла до хуту. 6 квітня 1994 року невідомими був збитий літак президента, хуту за етнічністю.

Це послугувало приводом для екстремістів хуту розпочати скоординований геноцид проти тутсі. Упродовж приблизно 100 днів хутуські воєнізовані формування (*інтерахамве*) систематично вбивали представників тутсі – переважно мачете, палицями, іноді з вогнепальної зброї. Було вирізано за різними оцінками від 500 000 до 800 000 осіб – переважно тутсі, а також поміркованих хуту, які намагалися їх захистити. Учинялися масові зґвалтування (250–500 тисяч випадків) та катування. Жорстокість геноциду шокувала світ: сусіди по селу вбивали одне одного під дикі заклики ненависті з радіо, цілі родини були винищені. Руандійський геноцид став сумним нагадуванням, що *«банальність зла»* може охопити цілу країну, якщо пропаганда розпалює ідеологію ненависті (ідеологи хуту поширювали теорії про тутсі як «тарганів», яких треба знищити). Міжнародна спільнота не змогла вчасно втрутитись і зупинити різанину. Лише перемога повстанської армії тутсі (Руандійського патріотичного фронту) в липні 1994 поклала край геноциду. Наслідком стала гуманітарна катастрофа: потоки біженців (більше 2 млн хуту втекли, побоюючись помсти), дестабілізація сусіднього Заїру (спричинила Першу Конголезьку війну 1996–1997 рр.). Руандійський геноцид став символом крайнього прояву етнічної ненависті – коли ідеологія переваги однієї групи виливається у фізичне винищення іншої.

Конфлікт у Дарфурі (2003–...): На заході Судану в регіоні Дарфур в 2000-х спалахнула війна між арабськими проурядовими ополченнями (*джанджавід*) та африканськими неарабськими народностями. Хоча всі ці групи – мусульмани, проте існували давні протиріччя за землю та владу. Арабські кочові племена за підтримки уряду здійснили кампанію випаленої землі проти осілого чорного населення (фур, масаліт, загава): села знищувалися, тисячі мирних жителів убиті, жінки зґвалтовані. Від 2003 року в Дарфурі загинуло за різними оцінками від 100 до 300 тисяч людей, а мільйони стали біженцями. Міжнародний кримінальний суд звинуватив керівництво Судану на чолі з Омаром аль-Баширом у геноциді дарфурського

населення. Цей конфлікт ілюструє, що *етнічність у війнах може збігатися з економічними причинами* (боротьба за землю між кочівниками й фермерами) – але політика надала їй вираз «боротьби арабів проти африканців».

Шрі-Ланка: громадянська війна (1983–2009). Острів Шрі-Ланка був ареною жорстокого 26-річного конфлікту між сингальською більшістю (бл. 75% населення, буддисти) і тамільською меншиною (бл. 15%, індуїсти). Після здобуття незалежності (1948) в країні утвердилася домінація сингалів, що дискримінували тамілів у мові, освіті та держслужбі. Наростаюче невдоволення вилилося в появу сепаратистського руху – організації *ТОТІ («Тигри визволення Таміл-Іламу»)*, що вимагала створення незалежної тамільської держави на півночі й сході острова. В 1983 р. сталася подія «Чорний липень» – після убивства тамільськими бойовиками 13 сингальських солдатів у столиці здійнялася хвиля анититамільських погромів, під час яких було вбито сотні тамілів, а тисячі залишилися без даху.

Це стало початком масштабної війни. Обидві сторони вели себе надзвичайно жорстоко: ТОТІ вдалися до тактики терору (включно з першим у світі масовим застосуванням смертників), а урядова армія відповідала бомбардуваннями та каральними акціями. Війна закінчилася лише у травні 2009 року повним військовим розгромом «Тигрів». За час конфлікту загинуло близько 80–100 тисяч людей, включно з великою кількістю мирних жителів. Близько 800 тисяч тамілів стали біженцями чи внутрішньо переміщеними особами. ООН та правозахисники звинувачують обидві сторони у воєнних злочинах, особливо на фінальному етапі війни, коли в урядовому наступі загинули десятки тисяч цивільних, затиснених на вузькій смузі узбережжя. Шрі-ланкійський конфлікт демонструє, що навіть за відсутності релігійної різниці (обидві групи споріднені расово) соціокультурна дискримінація – мовна, культурна, політична – може призвести до багаторічної кровопролитної боротьби.

Етнічні конфлікти становлять одну з найсерйозніших загроз міжнародній безпеці. Вони здатні зруйнувати держави (як це сталося з Югославією), спричиняти регіональну дестабілізацію (як руандійський геноцид дестабілізував Центральну Африку) та призводити до масових гуманітарних трагедій. Водночас варто розуміти, що не кожне етнокультурне різнома-

ніття веде до війни. Багато країн є багатонаціональними і живуть у мирі завдяки інклюзивним інституціям, гарантіям прав меншин та політиці єдності. Дослідження показують, що лише невелика частка етнокультурних відмінностей призводить до насильницьких конфліктів, і зазвичай етнічний фактор діє у поєднанні з іншими причинами – соціальною несправедливістю, боротьбою за владу тощо.

Справді, сам по собі високий рівень етнічної різнорідності суспільства не обов'язково провокує насильство. *«Комунальні»* (громадські) етнічні зіткнення часто менш масштабні і не завжди ескалують до війни, якщо відсутні інші каталізатори. Зазвичай рушієм є саме відчуття дискримінації чи загрози: коли певна група переконана, що її позбавляють справедливого місця в суспільстві, вона радикалізується. Отже, для запобігання етнічним конфліктам важливо будувати *інклюзивну державу*, усувати нерівність та поважати права всіх громадян незалежно від їх походження.

Під соціокультурними конфліктами маємо на увазі широкий спектр протистоянь, що випливають з різниці у світоглядних позиціях, культурних традиціях, ціннісних орієнтирах та соціальній ідентичності груп людей. Якщо релігійні та етнічні конфлікти більш-менш очевидні за критеріями (віра чи етнос), то соціокультурні конфлікти можуть охоплювати:

- *Культурно-цивілізаційні протистояння* – глобальні чи регіональні конфлікти між суспільствами, що належать до різних культурних світів (як це концептуалізував Гантінгтон у теорії «зіткнення цивілізацій»).
- *Расові конфлікти* – напруження і зіткнення між групами, визначеними за расовими або расово-культурними ознаками (наприклад, конфлікти між білою та чорною спільнотами в історії США, апартеїд в ПАР тощо).
- *Ідеологічно-світоглядні конфлікти всередині суспільств* – т.зв. «культурні війни», де лінія розлому проходить між носіями різних соціальних цінностей чи ідеологій (консерватори vs лібертаріанці, секуляристи vs фундаменталісти, прихильники різних політичних ідей). Такі конфлікти можуть не завжди переходити в насильницьку фазу, але здатні призводити до громадських заворушень, політичної кризи і навіть терористичних актів з боку екстремістів.

Глобальний цивілізаційний вимір. Американський політолог Семюел Гантінгтон у середині 1990-х років висунув

гіпотезу, що після холодної війни головними джерелами міжнародних конфліктів стануть не ідеологія чи економіка, а *культурні та релігійні відмінності* між великими цивілізаціями світу. Він виділив декілька таких цивілізацій (західна, православно-слов'янська, ісламська, індуїстська, конфуціанська, японська, латиноамериканська, африканська тощо) і стверджував, що надалі війни виникатимуть головно на стиках між ними. Попри дискусійність цієї теорії, деякі сучасні конфлікти справді мають ознаки цивілізаційного протистояння. Наприклад, хронічний конфлікт на Близькому Сході між Ізраїлем та арабськими сусідами часто інтерпретується не лише як територіальна суперечка, а й як зіткнення Західно-єврейської та Арабсько-ісламської цивілізацій.

Подібно, зростання напруженості між деякими ісламськими рухами і Заходом (включно з терористичною активністю Аль-Каїди, ІДІЛ) можна розглядати як вияв розриву в базових цінностях і світобаченні – секуляризм, права людини, гендерна рівність з одного боку проти фундаменталістського традиціоналізму з іншого. Хоча теорія Гантінгтона критикується за спрощення (всередині так званих «цивілізацій» також багато конфліктів), вона звертає увагу на соціокультурні розломи глобального масштабу, наприклад, *«Захід vs. Інший світ»*. Нерідко політики і пропагандисти експлуатують цей вимір, зображуючи геополітичні суперечки як боротьбу цінностей (демократія проти деспотизму, іслам проти хрестового походу тощо).

Расові та етнокультурні протиріччя в поліетнічних суспільствах. У багатьох країнах з різнорідним населенням виникають соціокультурні напруження, що іноді виливаються у конфлікти низької інтенсивності або спалахи насильства. Класичний приклад – Сполучені Штати Америки, де історичний розкол між білою більшістю та афроамериканською меншиною призводив до численних заворушень. Попри величезний прогрес після руху за громадянські права 1960-х, проблеми расової нерівності й досі провокують соціальні конфлікти. У 2020 році в США сталося безпрецедентне масове повстання проти расової несправедливості: після убивства поліціянтом афроамериканця Джорджа Флойда мільйони людей вийшли на протести під гаслом *Black Lives Matter* у сотнях міст. Хоч більшість акцій були мирними, деякі супроводжувалися заворушеннями, підпалами та сутичками з поліцією. Цей рух

оголив глибокі соціокультурні суперечності щодо раси та прав людини у США. Паралельно зросла активність і крайніх правих угруповань: з 2016 р. у США фіксується найбільший з 1970-х років сплеск політичного насильства, значна частина якого має ультраправий, расистський характер.

Трагічними прикладами стали теракти білих расистів – як-от стрілянина 2015 р. в церкві Чарлстона (де загинули афроамериканські парафіяни) чи напад 2019 р. на магазин у Ель-Пасо (де нападник навмисно цілився в мексиканців). У 2022 р. прихильник теорії про «расову війну» вбив 10 темношкірих покупців у супермаркеті Буффало. Ці випадки демонструють, що *расова ненависть залишається мотиватором насильства* навіть у розвинених демократичних суспільствах.

Поляризація та «культурні війни». У багатьох країнах Заходу останніми десятиліттями спостерігається зростання *політичної і культурної поляризації*. Суспільство розколюється на табори з протилежними цінностями щодо релігії, прав меншин, гендерних ролей, імміграції, історичної пам'яті тощо. Це називають «культурними війнами». Хоча переважно вони проявляються у сфері політики та медіа, трапляються і насильницькі ексцеси. Наприклад, у США поляризація між консерваторами і лібералами дійшла до піку після виборів 2020 року, коли радикально налаштовані прихильники екс-президента Трампа 6 січня 2021 року взяли штурмом будівлю Конгресу (Капітолій) у спробі силою переглянути результати виборів. Цей безпрецедентний напад на демократичний інститут шокував світ і став апогеєм внутрішнього ідеологічного конфлікту в США. Відтоді аналітики відзначають високий рівень напруги і допускають подальші спалахи політичного насильства, якщо поляризація не зменшиться. Міністерство внутрішньої безпеки США попереджає, що *внутрішній екстремізм* на ґрунті різних ідеологій (ультраправої, ультралівої, релігійної) став постійною і смертельною загрозою всередині країни.

Інший приклад – *культурно-націоналістичні конфлікти в Європі*. Хоча між європейськими державами зараз мир, всередині деяких країн відбуваються тертя між корінним населенням та іммігрантами або меншинами. Наприклад, у Франції періодично стаються заворушення в передмістях через відчуття відчуженості мусульманських громад. В 2005 р.

такі бунти охопили десятки міст і тривали тижнями, спричинені образами молоді проти дискримінації. Також в Європі зростає ісламофобія та антиімігрантські настрої, які іноді підштовхують фанатиків до насильства (як у випадку теракту ультраправого екстреміста Андерса Брейвіка в Норвегії, 2011, де загинули 77 людей). Це теж приклад соціокультурного конфлікту – зіткнення космополітичних, мультикультурних цінностей з етнонаціоналізмом і ксенофобією.

Взаємозв'язок з релігійними й етнічними конфліктами. Соціокультурні протиріччя часто переплітаються з релігійними та етнічними. Наприклад, згаданий конфлікт у Шрі-Ланці мав і етнічний, і релігійний характер (буддисти проти індуїстів), а також був обумовлений соціальною нерівністю (тамілі вважали, що їхню мову та культуру утискають). Подібно, протистояння на Близькому Сході (Ізраїль-Палестина) можна трактувати і як етнонаціональний конфлікт (єврейського та арабського народів), і як релігійний (юдаїзм-іслам), і як зіткнення різних проектів суспільного устрою (ліберальна демократія vs рух національно-релігійного визволення).

2.4. Роль революцій у міжнародних конфліктах: від «кольорових» революцій до сучасних повстань

Революції та масові повстання в сучасному світі нерідко переростають у міжнародні конфлікти або суттєво впливають на динаміку міжнародних відносин. Поняття «революція» в даному контексті охоплює широкомасштабні суспільно-політичні рухи, що ведуть до зміни влади чи політичного курсу держави, нерідко шляхом ненасильницьких масових протестів. Від перших «кольорових» революцій початку 2000-х до хвилі сучасних повстань 2010–2020-х років спостерігається тенденція, коли внутрішні революційні процеси держав стають ареною геополітичного суперництва та зовнішнього втручання. Це робить їх невід'ємною частиною досліджень міжнародних конфліктів.

У цьому підрозділі проаналізовано роль революцій у постсоціалістичному просторі (Україна, Грузія, Киргизстан), арабському світі (Туніс, Єгипет, Сирія), Латинській Америці (Венесуела, Болівія) та Азії (Гонконг, М'янма). Окрему увагу приділено участі зовнішніх акторів, міжнародній інформацій-

ній підтримці, впливу технологій і соціальних мереж, а також формам міжнародного втручання у ці процеси.

«Кольоровими» революціями називають серію переважно ненасильницьких масових протестів на пострадянському просторі початку XXI ст., які привели до зміни режимів у низці країн. Назви цих революцій походять від символів або кольорів, асоційованих з ними, зокрема: Революція троянд у Грузії (2003), Помаранчева революція в Україні (2004) та Тюльпанова революція в Киргизстані (2005). Основним чинником, що провокував ці виступи, були результати виборів, сприйняті значною частиною суспільства як фальсифіковані, а метою протестувальників прихід до влади прозахідних реформаторських сил та встановлення демократичніших правил гри. На відміну від класичних революцій, «кольорові» революції мали переважно ненасильницький характер і спиралися на нові методи громадянської мобілізації, зокрема через інтернет та розгалужену мережу неурядових організацій.

Грузія. Революція троянд 2003 р. у Грузії повалила режим Едуарда Шеварднадзе та привела до влади прозахідного лідера Михаїла Саакашвілі. Ця подія ознаменувала різкий геополітичний поворот Грузії на Захід, що викликало напруження у відносинах з росією. У наступні роки Грузія активно прагнула євроатлантичної інтеграції, а її революційний досвід став прикладом для опозиційних рухів в інших пострадянських державах. Водночас російська федерація трактувала зміну влади в Грузії як частину ширшої загрози хвилі «експортованих» Заходом революцій і дедалі більше боялася аналогічного сценарію в себе чи в сусідніх проросійських країнах.

Україна. Помаранчева революція 2004 р. спалахнула у відповідь на масштабні фальсифікації під час президентських виборів і завершилася мирною зміною влади: проведенням переголосування, перемогою опозиційного кандидата Віктора Ющенка та оголошенням курсу на демократизацію і європейську інтеграцію. Хоча Помаранчева революція не принесла негайних успіхів у подоланні корупції чи економічних проблем, вона заклала в Україні традицію масових протестів як механізму політичних змін.

Через десять років, у 2013–2014 рр., Україна пережила новий революційний підйом Революцію Гідності (Євромайдан). Вона була спричинена відмовою проросійського президента Віктора Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС,

що викликало масові проєвропейські протести. Революція Гідності знову змінила владу, однак цього разу наслідки вийшли за межі внутрішньополітичної площини: росія, сприймаючи європейський вибір України як загрозу власним інтересам, анексувала Крим та підтримала збройний сепаратизм на Донбасі, що переросло у тривалий міжнародний конфлікт. Таким чином, українські революції стали тригером прямих іноземних інтервенцій з боку росії та предметом глобального протистояння між Заходом і російською федерацією.

Киргизстан. Киргизстан вирізняється тим, що пережив одразу декілька революційних змін влади за короткий період. Після Тюльпанової революції 2005 р., яка усунула від влади президента Аскара Акаєва, у 2010 р. країна знову поринула у кризу – масові протести повалили режим Курманбека Бакієва. Особливістю киргизьких подій стала активна роль як внутрішніх кланово-регіональних протиріч, так і зовнішніх впливів. Зокрема, вважається, що росія сприяла усуненню Бакієва у 2010 р., оскільки той, балансуючи між москвою і Вашингтоном, не виправдав очікувань кремля щодо скорочення американської військової присутності (в Киргизстані на той час діяв авіабаза США «Манас»). російські ЗМІ розгорнули активну кампанію проти режиму Бакієва, а москва першою визнала нову тимчасову владу одразу після революції, що дало підстави спостерігачам говорити про можливе провокування подій з боку росії. Хоча пряма організація революції зовнішніми силами достеменно не доведена, факти свідчать, що рф як мінімум надала «натхнення і лобіювання» для зміни влади в Киргизстані, швидко запропонувавши підтримку новому урядові. Показово, що невдовзі після повалення Бакієва киргизьке керівництво все ж продовжило угоду про дислокацію бази США, на що москва відреагувала охолодженням відносин. Це підкреслює, наскільки геополітичні інтереси зовнішніх акторів переплітаються з внутрішніми революційними процесами.

Вплив і підсумки «кольорових» революцій. Попри різну долю та успіхи, кольорові революції мали спільні риси і міжнародні наслідки. Вони продемонстрували можливість мирної мобілізації суспільства для зміни авторитарних чи корумпованих режимів, що викликало ефект наслідування в сусідніх країнах і занепокоєння серед інших автократичних правителів. Зокрема, у самій росії такі події були сприйняті

як пряма загроза: президент володимир путін після Помаранчевої революції в Україні (2004) дійшов висновку, що ризик повторення «майданного» сценарію становить *екзистенційну небезпеку* для російської державності, і проголосив курс на жорстке стримування революційних рухів у будь-якій сусідній країні.

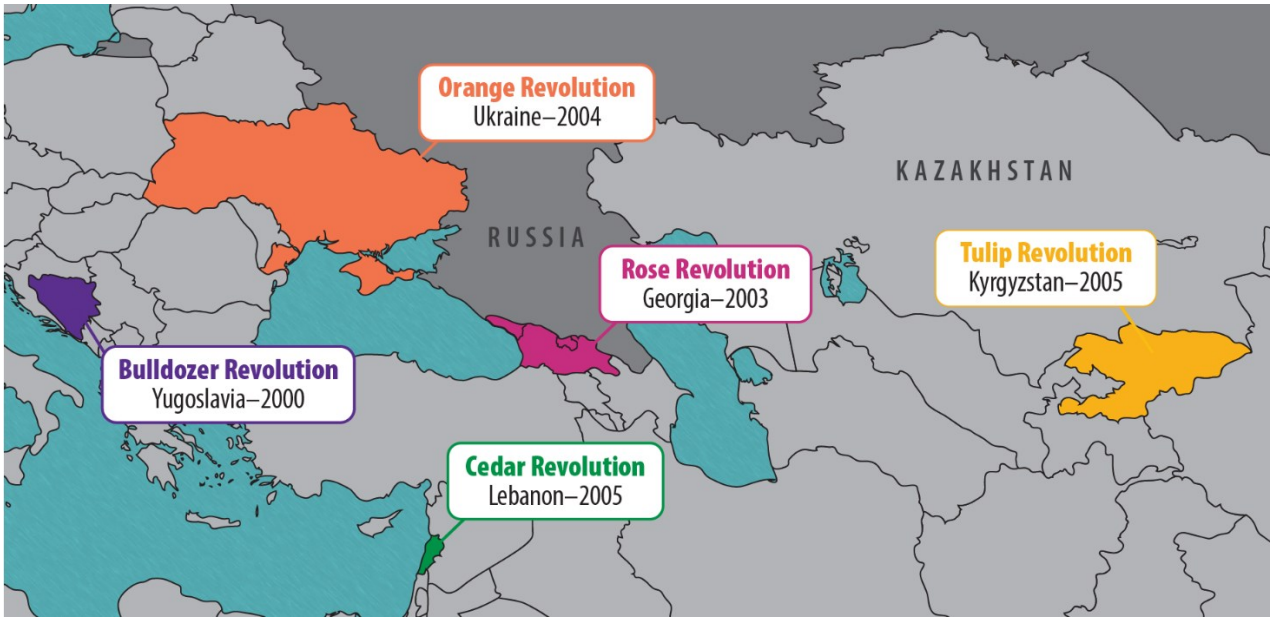

Рис. 2.6 Мапа поширення «кольорових» революцій у пострадянських державах:

зеленим кольором позначені країни, де революції призвели до зміни влади; жовтим – де масові протестні рухи не досягли успіху; червоним – інші пострадянські держави, не охоплені хвилею «кольорових» революцій.

Москва почала вибудовувати свого роду «контрреволюційну інтернаціонал» – безумовно підтримувала лояльних пострадянських лідерів (надаючи їм політичну, економічну, а за потреби і військову допомогу), щоб не допустити їх повалення народними протестами. Показово, що після 2005 р. кремль надавав активну підтримку навіть тим союзникам, з якими мав складні відносини (Олександру Лукашенку в Білорусі, Ільхаму Алієву в Азербайджані, тощо), роблячи виняток лише для явно прозахідного М. Саакашвілі в Грузії. Західні країни, зі свого боку, бодай морально підтримували революційні рухи, бачачи в них торжество демократії. Багато західних НУО, медіа та урядових програм сприяли навчанню активістів, моніторингу виборів, висвітленню протестів, що фактично слугувало своєрідним *трансмісійним ременем* для поширення протестних ідей і стратегій з однієї країни в інші.

Хоча російська пропаганда часто висуває конспірологічні твердження про «режисуру» кольорових революцій з боку ЦРУ чи інших зовнішніх сил, дослідники наголошують, що успіх цих рухів пояснюється передусім внутрішніми факторами – прагненням громадян до свободи і справедливості – при водночас суттєвій *підтримці Заходу втілення цих прагнень* (організаційній, фінансовій, інформаційній). Водночас невдачі постреволюційних урядів у боротьбі з корупцією та побудові ефективного врядування частково охолодили ентузіазм Заходу: після розчарувань Помаранчевої революції підтримка демократії в регіоні з боку США та ЄС стала обережнішою і прагматичнішою.

Під назвою «Арабська весна» відома хвиля революційних виступів, що прокотилася країнами Близького Сходу і Північної Африки у 2010–2011 рр. Ці події стали визначальними не лише для внутрішньої еволюції арабських держав, але й для системи міжнародної безпеки, спричинивши як мирні зміни режимів (у Тунісі, Єгипті), так і кровопролитні конфлікти з масштабним зовнішнім втручанням (у Лівії, Сирії, Ємені). Передумовами арабських повстань були десятиліття авторитарного правління, корупції, стагнації економіки, молодіжного безробіття та відсутності перспектив у значної частини населення. Іскрою стала самоспалення туніського торговця в грудні 2010 р., що викликало масові протести спершу в Тунісі, а потім у сусідніх країнах за принципом «доміно». Стихійні демонстрації набули небаченого розмаху, об'єднавши дуже широкий прошарок суспільства (від молоді та безробітних до середнього класу). Важливою особливістю було те, що протестувальники координували свої дії та висвітлювали події через соціальні мережі та інтернет, привертаючи як національну, так і глобальну увагу до своїх вимог.

Туніс. Революція в Тунісі (зима 2010–2011 рр.), відома як Жасминова революція, призвела до падіння 23-річного режиму президента Бен Алі. Цей процес відбувся відносно швидко (кілька тижнів масових протестів змусили президента втекти за кордон) і з мінімальним насильством. Туніс став єдиною країною регіону, де революція дала початок сталому демократичному переходу: були проведені вільні вибори, напрацьована нова конституція, розпочато реформи. Міжнародна спільнота (ООН, ЄС, окремі країни) надавала новій туніській демократії значну фінансову та експертну підтримку. Водно-

час успіх туніської революції став каталізатором протестів по всьому арабському світу, продемонструвавши, що навіть, здавалося б, непохитні авторитарні режими можуть упасти під тиском народного гніву.

Єгипет. Революція 25 січня 2011 р. в Єгипті (події на площі Tahrir у Каїрі) повалила багаторічного президента Хосні Мубарака. Сотні тисяч єгиптян, попри періодичні спроби силового придушення, 18 днів утримували центральну площу Каїра, вимагаючи відставки президента та реформ. Врешті-решт армія відмовилася надалі підтримувати Мубарака, і він був змушений піти. Ця революція привернула величезну увагу світу: західні держави, спочатку розгублені, зрештою підтримали *«волю єгипетського народу»*, а сам президент США Барак Обама заявив про початок нової ери в Єгипті. Водночас країни Перської затоки та Ізраїль з остереженням поставилися до змін, побоюючись дестабілізації регіону. Хоч революція в Єгипті й досягла первинної мети (усунення Мубарака), подальший перехід був складним: через короткий час військові знову перебрали владу (після обрання і усунення президента ісламіста М. Мурсі), фактично здійснивши контрреволюційний переворот (2013). Цей відкат назад показав, що міжнародна підтримка демократії в Єгипті була непослідовною: західні уряди фактично змирилися з військовим правлінням генерала Ас-Сісі, ставлячи на перше місце стабільність і власні стратегічні інтереси (боротьбу з тероризмом, безпеку Суецького каналу тощо). Таким чином, єгипетський випадок продемонстрував, що навіть успішна революція без закордонної підтримки реформ може завершитися реставрацією авторитаризму.

Сирія. Найтрагічнішою главою Арабської весни стало повстання в Сирії (2011), яке переросло у багаторічну руйнівну громадянську війну з активною участю зовнішніх сил. Спочатку сирійські протести наслідували інші арабські країни: навесні 2011 р. тисячі людей по всій країні вимагали відставки президента Башара Асада та демократизації. Однак режим Асада відреагував жорстокими репресіями, а частина протестувальників взялася до зброї, прагнучи захиститися. До середини 2011 р. Сирія фактично поринула в збройний конфлікт між урядовими силами та різнорідною опозицією. Цей конфлікт швидко інтернаціоналізувався: Іран і ліванська група Хезболла стали на бік режиму Асада, надаючи військову допо-

могу; країни Перської затоки підтримували різні опозиційні угруповання фінансово і зброєю; Туреччина спочатку підтримувала повстанців і прийняла мільйони біженців; Сполучені Штати та деякі країни ЄС надавали опозиції дипломатичну підтримку, а згодом здійснювали авіаудари (переважно по позиціях терористичного угруповання ІДІЛ, що виникло на тлі хаосу). росія у 2015 р. безпосередньо втрутилася в конфлікт на боці Асада, розпочавши масштабну воєнну операцію, яка зрештою допомогла сирійському уряду повернути під контроль значні території. За понад десять років війна в Сирії забрала життя кількох hundred тисяч людей, спричинила найбільшу гуманітарну катастрофу останніх десятиліть (більше 13 млн сирійців стали біженцями чи внутрішньо переміщеними) та залишила країну роздробленою на зони впливу різних сил.

Сирійське повстання перетворилося на *«плацдарм» міжнародного протистояння*: на сирійській землі одночасно діяли інтереси США і росії, Ірану і Саудівської Аравії, Туреччини і курдських сил, Ізраїлю та інших – кожен із цих акторів переслідував власні цілі. У підсумку, первісні революційні вимоги сирійців були майже повністю витіснені геополітичними іграми. Конфлікт у Сирії яскраво демонструє, як революційне повстання може дестабілізувати цілий регіон і перерости в міжнародний збройний конфлікт з перетином множинних інтересів зовнішніх держав.

Інші країни арабського світу. Окрім наведених випадків, хвиля «арабської весни» зачепила багато інших держав з різними наслідками. У Лівії масові протести проти Муаммара Каддафі переросли в громадянську війну, де вирішальну роль зіграла пряма іноземна інтервенція: коаліція західних і арабських країн під егідою НАТО здійснила у 2011 р. військову операцію (заявлена мета – захист цивільного населення), яка привела до падіння режиму Каддафі. Однак після цього Лівія занурилася в хаос конкуруючих збройних угруповань і фактично розкололася, а зовнішні актори (росія, Туреччина, країни Затоки, Єгипет тощо) продовжили підтримувати різні сторони конфлікту за своїми інтересами. У Ємені народні виступи 2011 р. спочатку змусили президента Алі Абдаллу Салеха піти у відставку, але згодом країна скотилася до повномасштабної війни (2014 р.) між проурядовими силами та повстанцями-хуситами, куди втрутилася саудівсько-еміратсь-

ка коаліція (підтримуючи уряд) і Іран (опосередковано підтримуючи хуситів). У Бахрейні повстання шиїтської більшості проти сунітської монархії було придушене за допомогою військ сусідніх монархій (Саудівської Аравії та ОАЕ).

Натомість у Марокко, Йорданії, Алжирі та деяких інших державах правителям вдалося шляхом часткових реформ чи репресій уникнути падіння режиму, хоча протести там теж відбувалися. Таким чином, арабські революції продемонстрували різноманіття сценаріїв: від відносно успішного демократичного переходу (Туніс) – до жорстоких воєн і державного розпаду (Сирія, Ємен, Лівія). Спільним залишалося те, що в усіх цих випадках інформаційні технології та глобалізація робили внутрішні події надбанням усього світу, а великі держави та регіональні гравці прагнули впливати на їхній результат, відстоюючи власні геостратегічні інтереси.

Латинська Америка має свою давню традицію революційних рухів, але в 21-му столітті тут також спостерігаємо хвилю масових протестів, частково співзвучну глобальним трендам. Зокрема, у 2010-х роках гучно заявили про себе народні виступи у Венесуелі та Болівії, що мали суттєвий міжнародний резонанс.

Венесуела. Після багаторічного правління Уго Чавеса і його наступника Ніколаса Мадуро Венесуела опинилася у глибокій економічній і політичній кризі. Починаючи з 2014 р., в країні неодноразово спалахували масові акції протесту проти авторитарних практик влади, зубожіння населення, дефіциту товарів першої необхідності. Особливо гостро ситуація загострилася в 2019 р., коли лідер опозиції Хуан Гуайдо проголосив себе тимчасовим президентом, оскаржуючи легітимність переобрання Мадуро. Цей крок одразу отримав широку міжнародну підтримку: близько 50 країн (включно зі США, більшістю держав ЄС, Канадою, сусідньою Колумбією та ін.) визнали Гуайдо легітимним лідером Венесуели. Підтримка міжнародної коаліції значно підбадьорила венесуельську опозицію: протести сягнули десятків тисяч учасників і сподівалися переломити ситуацію за рахунок зовнішнього тиску. У той же час союзники режиму Мадуро – насамперед росія, Китай, Куба, а також деякі ліві уряди регіону – рішуче стали на його бік, надаючи фінансову, політичну і частково безпекову підтримку (поставки нафти, кредитування, радники з безпеки).

Венесуельська криза, таким чином, набула характеру *протистояння геополітичних блоків*: з одного боку, країни Заходу та їхні латиноамериканські партнери вимагали відновлення демократії і прав людини, з іншого – авторитарні держави підтримували чинний режим, апелюючи до принципу невтручання. Попри масовість протестів і міжнародні санкції проти уряду Мадуро, опозиції не вдалося домогтися швидкої зміни влади. Армія залишилася лояльною Мадуро, а зовнішні актори не пішли на пряму інтервенцію. Водночас тиск з боку США та ЄС (санкції, дипломатична ізоляція) суттєво обмежив зовнішньополітичні й економічні можливості режиму.

Венесуельський випадок ілюструє, що в сучасному світі навіть внутрішньополітичне протистояння миттєво глобалізується: ледь не кожен крок опозиції чи влади узгоджується із або протидіє діям зовнішніх «патронів». У підсумку, затяжна криза у Венесуелі перетворилася на «заморожений» конфлікт із чітким міжнародним розмежуванням сторін.

Болівія. У жовтні-листопаді 2019 р. Болівія пережила гостру політичну кризу, пов'язану з суперечливими президентськими виборами. Давно правлячий президент Ево Моралес, балотуючись на черговий термін усупереч попередньому референдуму про обмеження каденцій, був оголошений переможцем виборів 20 жовтня 2019 р. Однак опозиція заявила про масові фальсифікації. Країною прокотилися багатотисячні протести невдоволених громадян. Кульмінацією стала публікація аудиту Організації американських держав (ОАД), в якому було вказано на серйозні порушення під час підрахунку голосів. На тлі зростаючого тиску (включно з «м'яким» натяком з боку військового керівництва про бажаність відставки президента) Ево Моралес 10 листопада 2019 р. оголосив про свою відставку і незабаром полишив країну. Ці події прихильники Моралеса охарактеризували як «переворот»: сам екс-президент і уряди декількох лівих країн (Куби, Венесуели, Мексики) заявили, що військові та опозиція здійснили насильницьке захоплення влади за підтримки США.

Натомість опоненти Моралеса, а також низка західних держав наголошували, що йдеться про народне повстання проти узурпації і фальсифікацій, яке відновило демократію. Міжнародний вимір болівійської кризи проявився і в тому, що Мексика надала Моралесу політичний притулок, а Аргентина – прихисток на наступні роки. Новий тимчасовий уряд

Болівії, який прийшов до влади після відставки Моралеса, швидко зорієнтував зовнішню політику країни на Вашингтон і його союзників, тоді як до Моралеса тяжіли ліві уряди регіону. Після стабілізації ситуації та нових виборів 2020 р. до влади мирно повернулися союзники Моралеса, але приклад 2019 р. засвідчив, що роль зовнішніх інституцій і держав (таких як ОАД, США, сусідні країни) може бути вирішальною у врегулюванні внутрішніх конфліктів. Звіт ОАД про вибори фактично легітимував вимоги опозиції і похитнув підтримку Моралеса всередині країни, а сигнали від військових колах про небажаність розгону протестів вказали на межі застосування сили. Таким чином, болівійська «революційна» криза продемонструвала баланс між народним волевиявленням і закулісними діями еліт за підтримки чи невтручання зовнішніх сил.

Азія у 2010–2020-х роках також стала свідком масових протестних рухів та революційних подій, які мали виразне міжнародне значення. Насамперед йдеться про демократичні виступи в Гонконзі та повстання проти військового перевороту в М'янмі.

Гонконг. Особливий адміністративний район КНР – Гонконг – у 2014 р. пережив так звану «Революцію парасольок», а у 2019–2020 рр. – нову хвилю масових протестів проти спроб Пекіна обмежити автономію і громадянські свободи регіону. Протести 2019 р. почалися у відповідь на законопроєкт про екстрадицію, який міг дозволити видачу жителів Гонконгу до материкового Китаю. Мільйонні марші мирних демонстрантів згодом переросли у ширший рух за демократичні вибори та проти зростаючого контролю компартії Китаю. Гонконзькі активісти свідомо апелювали до міжнародної спільноти, прагнучи заручитися підтримкою демократичних держав. Зокрема, демонстранти проводили марші до консульств США, Великої Британії, ЄС, Японії з проханнями про тиск на Пекін і захист прав Гонконгу. У відповідь США ухвалили спеціальний закон – *Hong Kong Human Rights and Democracy Act* (листопад 2019 р.), який передбачав санкції проти чиновників, відповідальних за придушення свобод в Гонконгу, та щорічний перегляд Вашингтоном статусу автономії Гонконгу для цілей торговельних преференцій. Цей крок був гаряче підтриманий протестувальниками (вони навіть вивішували американські прапори на мітингах на знак вдячності), але, очікувано, викликав обурення Пекіна.

Китайська влада звинуватила «іноземні сили» у розпалюванні заворушень в Гонконзі та застерегла інші країни від втручання, наголошуючи, що події Гонконгу – це внутрішня справа Китаю. У 2020 р. Пекін вдався до жорстких заходів, запровадивши новий закон про національну безпеку в Гонконзі, який фактично придушив протестний рух і встановив суворий контроль. Реакція Заходу на це була критичною (США, Велика Британія, ЄС запровадили окремі санкції, Велика Британія надала спрощене громадянство мільйонам гонконгців тощо), однак прямих важелів впливу на ситуацію не було. Прецедент Гонконгу показав, як глобальна демократична солідарність здатна підсилити моральний дух протестів (інформаційна, дипломатична підтримка), але водночас велика держава (Китай), маючи достатній економічний і силовий ресурс, може доволі успішно протистояти зовнішньому тиску у власній юрисдикції. Для Китаю гонконзькі протести стали уроком: влада посилила контроль над інформаційними потоками, активно протидіяла західним НУО та медіа, і взагалі розгорнула кампанію проти концепції «кольорових революцій», називаючи їх інструментом Заходу для дестабілізації суверенних країн.

М'янма. У лютому 2021 р. армія М'янми здійснила державний переворот, повалivши демократично обраний уряд Аун Сан Су Чжі. Цей крок викликав негайну й масову хвилю ненасильницького опору по всій країні, відому як «Весняна революція». Сотні тисяч громадян – студенти, медики, держслужбовці – вийшли на протести та оголосили кампанію громадянської непокори військовій хунті. Незважаючи на перевагу сил, військові не змогли придушити опір миттєво; протести продовжувалися тижнями та перейшли у затяжну фазу підпільної боротьби і навіть партизанської війни в окремих регіонах. Ситуація в М'янмі швидко стала предметом розгляду на міжнародній арені: ООН, Західні країни, сусіди по АСЕАН – всі засудили дії хунти, хоча рішучість цих дій відрізнялася. США, Велика Британія, ЄС, Канада, Австралія запровадили санкції проти військового керівництва М'янми, заморозили допомогу та проекти співпраці. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію із закликом до хунти припинити насильство (примітно, що традиційні союзники хунти – росія та Китай – цього разу утрималися при голосуванні, дозволивши прийняти документ, хоча й без жорстких заходів). Асоціація

держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) спробувала виступити посередником, запропонувавши «план з п'яти пунктів» для врегулювання (припинення насильства, діалог тощо), але хунта фактично проігнорувала ці домовленості. Станом на 2023 р., репресії в М'янмі досягли жахливих масштабів: за даними правозахисників, військові вбили понад 2800 мирних громадян, близько 17 000 ув'язнили за політичними мотивами. Країна опинилася в стані багатостороннього конфлікту – регулярна армія протистоїть не лише мирним протестувальникам, а й численним озброєним загонам опору та загонам етнічних меншин. Міжнародне співтовариство виявилося безсилим швидко зупинити насильство: західні санкції хоч і б'ють по економіці хунти, але не паралізували її військову машину, оскільки росія, Китай та деякі інші країни продовжують постачати зброю, інвестувати або принаймні не приєднуються до санкційного режиму.

Деякі аналітики вказують, що реакція світу на м'янманський переворот була відносно слабкою і незлагодженою: фактично «сирійський сценарій» повторився в мініатюрі – глибокий внутрішній конфлікт затягнувся через відсутність єдності зовнішніх акторів та обмеженість інструментів впливу (Рада Безпеки ООН заблокована позиціями Китаю та росії щодо жорсткіших дій, АСЕАН не має примусових важелів). М'янма сьогодні є прикладом того, як народна революція проти узурпаторів може перерости у затяжний конфлікт з ознаками громадянської війни і проксі-війни, якщо міжнародні умови цьому сприяють. Для порівняння, успішний демократичний перехід у М'янмі (2010–2015 рр.) свого часу великою мірою був обумовлений зовнішнім тиском і санкціями, що змусили військових піти на лібералізацію. Нині ж, за відсутності єдиного фронту світової спільноти, м'янманська хунта почувається відносно безкарно, отримуючи підтримку або принаймні нейтралітет з боку впливових сусідів.

Однією з ключових тем у дослідженні сучасних революцій є роль зовнішніх акторів – держав, міжнародних організацій, транснаціональних мереж – у виникненні, перебігу та наслідках революційних конфліктів. Досвід початку XXI ст. показує, що жодна значна революція не відбувається у вакуумі: великі держави або союзи держав майже завжди залучені – безпосередньо чи опосередковано – до цих подій, намагаючись захистити свої інтереси чи цінності. Формами такої

участі можуть бути дипломатичні кроки, заява позиції (підтримка чи осуд), фінансова та експертна допомога певним силам, діяльність фондів і НУО, економічний тиск (санкції) або навіть пряма військова інтервенція.

У випадку пострадянських «кольорових» революцій з протилежними позиціями виступили, з одного боку, США та Європейський Союз, які проголосили підтримку демократичних прагнень народів Східної Європи, а з іншого – російська федерація, що вбачала в цих революціях загрозу своєму впливу на пострадянському просторі. Вашингтон у 2000-х рр. у межах політики «просування демократії» (democracy promotion) дійсно фінансово підтримував проєкти розвитку громадянського суспільства, виборчі спостережні місії, обміни молоддю тощо в країнах, де відбувалися революції. Це створило підґрунтя для звинувачень у «зовнішньому режисуванні»: зокрема, російська влада стверджувала про причетність Держдепартаменту США, Фонду Сороса та інших іноземних гравців до організації Майданів. Проте дослідники зазначають, що хоча західні зв'язки і ресурси значно посприяли успіху кольорових революцій, ці рухи мали широку внутрішню базу і не можуть зводитися до «змови ззовні». Натомість реакція росії на кожну наступну революцію ставала жорсткішою: кремль узяв на себе роль регіонального *«контрреволюційного щита»*. Як вже згадувалося, путін після 2004 р. безумовно підтримував усіх проросійських лідерів, які стикалися з загрозою протестів – від Білорусі до Центральної Азії – надаючи їм кредити, енергетичні субсидії, інформаційну підтримку, а подекуди і пряму силову допомогу (як у Казахстані 2022 р., де за запитом президента Токаєва російські війська ОДКБ допомогли придушити заворушення). Ця стратегія базувалась на переконанні, що «кольорові революції – це форма західної гібридної війни проти росії», а тому їх треба «гасити» в зародку і «за будь-яку ціну» не допустити біля своїх кордонів. Розкол між Заходом і росією, який поглибився унаслідок цих подій, став однією з причин нової холодної війни та, зрештою, трагічної війни в Україні 2014–2022 рр.

В арабських революціях також виразно простежувалося суперництво зовнішніх сил. Сполучені Штати та європейські держави, спочатку заскочені зненацька швидким падінням своїх давніх союзників (Мубарака в Єгипті, Бен Алі в Тунісі), зрештою зробили ставку на підтримку демократичних транс-

формацій і прав людини, принаймні на декларативному рівні. Західні медіа активно висвітлювали події «арабської весни», створюючи сприятливий фон для протестів, а міжнародні правозахисні організації фіксували порушення, підсилюючи тиск на авторитарні режими. У Лівії та Сирії Захід пішов далі: в першому випадку – на пряму військову операцію проти Каддафі (прикриваючись резолюцією РБ ООН про «захист цивільних»), у другому – на багаторічну підтримку сирійської опозиції різними засобами. Водночас росія і Китай послідовно блокували в ООН спроби Заходу надати санкціоновану міжнародну допомогу сирійським повстанцям чи ввести санкції проти Асада, стверджуючи, що невтручання у внутрішні справи є пріоритетом. І москва, і Пекін були мотивовані як геополітичними (не допустити зміцнення позицій Заходу на Близькому Сході), так і внутрішніми міркуваннями (побоювання, що успішні повалення режимів можуть надихнути опозицію і сепаратистів у них самих). В підсумку, в Лівії росія утрималася під час голосування в РБ ООН, але потім гостро критикувала НАТО за перевищення мандату і втрату контролю над ситуацією; у Сирії ж 2015 р. росія вирішила діями довести свою роль, ставши на захист останнього союзника в регіоні. Щодо регіональних гравців, то Іран та Саудівська Аравія перетворили революції в арабських країнах на арену свого протистояння (займаючи протилежні сторони в Бахрейні, Ємені, Сирії), а Катар і ОАЕ – на змагання за вплив через підтримку різних ісламістських чи світських сил. Таким чином, арабські революції фактично трансформувалися у регіональні конфлікти проксі, де внутрішні протиріччя народів лише частково визначали хід подій, а чимдалі більшу роль грали чужі армії, гроші і стратегічні інтереси.

В Латинській Америці протистояння зовнішніх акторів у контексті протестних рухів теж присутнє, хоча і в менш брутальних формах. США традиційно вважають Латинську Америку сферою своїх інтересів (доктрина Монро) і відкрито чи негласно підтримують антиавторитарні та антисоціалістичні рухи. У випадку Венесуели Вашингтон очолив міжнародну коаліцію на підтримку Гуайдо, запровадив жорсткі нафтові санкції проти режиму Мадуро, намагався міжнародно ізолювати Каракас. Натомість росія, Китай, Куба вклали значні ресурси в порятунок Мадуро: надавали кредити, технології, викуповували нафту в обхід санкцій, відправляли радників з

безпеки. Для москви Каракас став ключовим союзником у Західній півкулі, плацдармом противаги США; для Пекіна – джерелом енергоресурсів і ринком збуту. Подібно, криза в Болівії 2019 р. мала відгомін холодної війни: ліві уряди регіону (Мексика, Аргентина, Венесуела) підтримували Моралеса, тоді як США вітали зміну влади, навіть якщо вона відбулася під тиском армії. Проте, на відміну від Близького Сходу, у Латинській Америці пряме військове втручання зовнішніх сил у сучасних протестних ситуаціях не спостерігається (останній яскравий випадок – інтервенція США в Панаму 1989 р.). Зовнішній вплив реалізується радше через дипломатію, економічні заходи, інформаційні кампанії та негласну підтримку потрібних сил. Це пов'язано з тим, що країни регіону (через ОАД, Меркосур тощо) проголосили принципи демократії і колективного тиску на режим у разі порушень (хоч і застосовують їх вибірково), а також зі зміною міжнародного права, що робить силове втручання менш легітимним.

В Азії, де домінують великі держави з політикою невтручання (Китай, Індія, росія), зовнішні актори діють обережніше. В Гонконзі Захід обмежився символічною підтримкою протестів (закони, санкції проти окремих посадовців КНР, пропозиції еміграції для гонконгців), але не міг реально протидіяти встановленню контролю Пекіна. У М'янмі США та ЄС застосували санкції і політичний тиск, однак сусіди М'янми (насамперед Китай, але також Таїланд, Індія) продовжують співпрацю з хунтою, нівелюючи ефект заходів Заходу. Натомість в інших випадках в Азії – наприклад, «шафранова революція» у М'янмі 2007 р. чи протести в Таїланді різних років – зовнішня залученість була мінімальною і не вплинула вирішальним чином на перебіг подій.

Отже, зовнішні актори майже завжди присутні на «сцені» революцій, однак характер їхньої ролі варіюється: від активних режисерів чи арбітрів (як НАТО в Лівії 2011 р. чи ОАД у Болівії 2019 р.) – до «сірих кардиналів», що нишком спрямовують фінансові потоки, інформацію та політичну підтримку (як росія і США у протистоянні в Україні 2013–2014 рр. або Катар і Саудівська Аравія під час арабських протестів). Революція може стати частиною ширшої геополітичної гри, якщо вона відбувається у стратегічно важливому регіоні чи країні. При цьому зовнішня підтримка не гарантує успіху революції (приклад Венесуели: широка підтримка опозиції ззов-

ні не призвела до падіння Мадуро), але й зовнішня протидія не завжди здатна її придушити (приклад Тунісу: майже відсутнє втручання дозволило революції мирно перемогти). Від балансу сил і рішучості зовнішніх гравців часто залежить, чи залишаться внутрішні зміни внутрішніми, чи переростуть у міжнародний конфлікт.

У добу глобалізації інформаційний вимір революцій набув безпрецедентного значення. Міжнародна інформаційна підтримка – тобто висвітлення та інтерпретація подій іноземними ЗМІ, соцмережами, правозахисними організаціями – може суттєво вплинути на легітимність протестного руху, моральний дух його учасників та реакцію урядів інших держав. З одного боку, національні уряди прагнуть контролювати наратив про події, з іншого – сучасні технології дозволяють активістам транслювати свою версію реальності на весь світ миттєво.

Яскравим прикладом впливу медіа стала роль телеканалу Al Jazeera під час Арабської весни. Цей катарський супутниковий канал, який мовить на весь арабський світ, майже цілодобово показував протести в Тунісі, Єгипті, Лівії, Сирії, подаючи їх у симпатичному до революціонерів ключі. Al Jazeera позиціювала себе як «голос народу», наголошуючи на правах людини, зловживаннях диктаторів, героїзмі демонстрантів. Такий підхід буквально «транслював революцію в кожен дім» і стимулював хвилю солідарності: в одній країні люди, бачачи повалення тирана в сусідній, надихалися виходити на свої вулиці. Деякі експерти відзначають, що висвітлення Al Jazeera «сформувало історію» арабських революцій, впливаючи на її перебіг більше, ніж будь-яка окрема держава. Не дивно, що уряди, ворожі до протестів (наприклад, Саудівська Аравія, Бахрейн, Єгипет після 2013 р.), звинувачували Al Jazeera у пропаганді та навіть вимагали закриття каналу як умову нормалізації відносин з Катаром. Інший приклад – глобальні новинні мережі на кшталт CNN, BBC, Euronews, які під час ключових подій (як-от протистояння на майдані Тахрір чи на київському Майдані) вели пряму трансляцію, фокусуючи увагу міжнародної аудиторії. Така увага створює міжнародний тиск на уряд, що застосовує насильство: лідери демократичних держав змушені реагувати на кадри розгону мирних демонстрацій, вимагати стриманості, погрожувати наслідками. Наприклад, жорстокий розгін протестів у Києві

30 листопада 2013 р. набув розголосу через інтернет-відео і був оперативно засуджений посадовцями ЄС і США, що додало протестувальникам впевненості.

Соціальні мережі і технологічні платформи відіграють тут подвійну роль. Вони одночасно є інструментом самоорганізації протестів та каналом комунікації з рештою світу. У 2010-х роках в ужиток увійшло поняття «Twitter-революція» чи «Facebook-революція», маючи на увазі, що через соцмережі протестні ідеї поширюються блискавично і не знають кордонів. Дійсно, дослідження показали, що в арабських країнах сплеск онлайн-активності передував великим демонстраціям: за кілька днів до масових акцій різко зростала кількість твітів і дописів у Facebook, які закликали виходити на протести. Соцмережі дозволяють активістам обходити державну цензуру та напряму звертатися до світової громадськості. Приміром, трансляції в YouTube чи Facebook Live із епіцентрів подій дивилися мільйони людей поза межами відповідних країн. За оцінками, понад 75% користувачів, які переходили за посиланнями у твітах про арабські повстання 2011 р., перебували за межами арабського світу. Тобто глобальна аудиторія була навіть більшою, ніж локальна, – по суті, революції стали глобальним спектаклем, де кожен міг «вболівати» за ту чи іншу сторону. Цей аспект має свої наслідки: міжнародна солідарність (тиск іноземних урядів, увага ООН, хвиля підтримки у соцмережах) може підтримати протестувальників морально і політично. У той же час влада авторитарних країн, враховуючи цей фактор, все частіше обмежує доступ до інтернету під час криз. Відомі випадки, коли уряди відключали інтернет повністю (Єгипет у січні 2011 р., М'янма у 2021 р. частково, Іран у 2019 р. тощо) – намагаючись «заглушити» голос протестів перед зовнішнім світом. Хоч такі кроки і ускладнюють координацію демонстрантів, вони не завжди спиняють рух, а часто навіть посилюють обурення населення.

Окрім ЗМІ та соцмереж, вагомою є діяльність міжнародних правозахисних та спостережних місій. Їхні звіти та оперативна інформація впливають на формування міжнародної реакції. Наприклад, доповіді Human Rights Watch чи Amnesty International про розстріли демонстрантів або тортури затриманих стають підставою для скликання Радбезу ООН чи запровадження санкцій. У випадку Сирії, вже з першого року конфлікту ООН створила спеціальну Комісію з

розслідування, що фіксувала злочини проти людяності; її висновки вплинули на рішення ЄС і США щодо санкцій проти сирійських посадовців.

Слід також згадати феномен «інформаційних воєн» навколо революцій. Зацікавлені держави активно просувають свою інтерпретацію подій через медіа. Так, росія запустила англомовні канали RT і Sputnik, які під час Євромайдану чи протестів у США намагалися дискредитувати протестні рухи, називаючи їх радикальними, насильницькими, керованими ззовні. Китайські офіційні медіа англійською (CGTN, Global Times) подавали гонконзькі протести як погроми, інспіровані Заходом, і схвалювали дії поліції. У відповідь західні соцмережі блокували тисячі бот-акаунтів, пов'язаних із рф чи КНР, за скоординовані маніпуляції інформацією. Отже, довкола кожної великої революції розгортається «битва наративів» на глобальному рівні: чи це народна боротьба за свободу, чи незаконний переворот і хаос – залежно від поглядів тієї чи іншої держави. Результат цієї інформаційної боротьби може впливати на подальшу легітимність нового уряду, на обсяг допомоги, що її отримає країна, або навпаки – на ізоляцію і санкції.

Міжнародна інформаційна підтримка стала потужним фактором у революційних конфліктах. Висвітлення подій у світових медіа, солідарність у соцмережах, позиція відомих НУО – усе це створює своєрідний «громадський міжнародний тиск» (public international pressure) на перебіг революції. Для успішних революцій XXI ст. характерним було вміння протестувальників привернути цю увагу і заручитися нею. Як зазначають аналітики, роль соціальних мереж у мобілізації була визначальною: онлайн-активність не лише допомагала організувати мітинги, а й формувала політичні дебати та громадську думку під час «Арабської весни». За даними опитувань, *90% протестувальників у Єгипті та Тунісі* вказали, що використовували Facebook для координації дій і поширення інформації. У свою чергу, це спонукало уряди більш широко використовувати цензуру і пропаганду, розуміючи, що боротьба йде не лише на площах, а й в інфопросторі.

Сучасні цифрові технології та соціальні мережі докорінно змінили природу революцій, додавши їм нових вимірів. Якщо класичні революційні теорії зосереджувалися на економічних причинах, класовій боротьбі чи діяльності партійних авангар-

дів, то в XXI ст. дослідники наголошують на ролі інформаційно-комунікаційних факторів. Доступ до інтернету, мобільний зв'язок, платформи на кшталт Facebook, Twitter, You Tube, Telegram – усі вони стали ключовими інструментами для мобілізації, координації та пропаганди протестних рухів.

Мобілізація і організація. Соцмережі значно знижують «бар'єр входу» в протест. Якщо раніше для масштабної акції потрібна була місяцями тривала підпільна організаційна робота, розповсюдження листівок, збори тощо, то тепер заклик до демонстрації можна поширити за лічені години серед сотень тисяч людей. Наприклад, у Тунісі та Єгипті 2011 р. Facebook-сторінки протестного руху набирали сотні тисяч підписників за кілька днів, слугуючи платформою для узгодження вимог і місця збору.

В Україні під час Євромайдану сторінка «ЄвроМайдан» у Facebook та хештег #Euromaidan у Twitter були основними каналами обміну новинами і планування дій, а спеціально створений *Євромайдан SOS* у Facebook координував правову допомогу і волонтерів. У Гонконзі 2019 р. протестувальники широко використовували зашифровані месенджери (Telegram, Signal) та анонімні форуми (LIHKG) для координації «лідерless» (без єдиного лідера) протесту, що ускладнювало владі можливість нейтралізувати керівництво руху. Особливістю стало виникнення тактики «be water» (будь водою) – швидкого децентралізованого переміщення груп протестувальників містом – що була здійсненна завдяки миттєвому зв'язку через смартфони.

Формування альтернативного порядку денного. Технології дали можливість обійти державну монополію на ЗМІ. У багатьох авторитарних країнах телебачення і преса жорстко цензуровані, тому раніше режим міг приховувати масштаб протестів або дискредитувати їх. Тепер же учасники самі стали «медіа», транслюючи наживо все, що відбувається. У Сирії чи Єгипті 2011 р. сотні любительських відео щодня завантажувалися на YouTube, стаючи доказами насильства влади або, навпаки, спростовуючи офіційну брехню. Влада заявляє «у нас спокій», а в інтернеті люди бачать багатотисячні марші – довіра до офіціозу падає. У Білорусі 2020 р. під час протестів проти фальсифікації виборів блогери і стрімери (як відомий Степан Путило, канал NEXTA) стали головними джерелами інформації, зібравши мільйони глядачів, тоді як держТВ

втрачало аудиторію. Важливо і те, що соцмережі дають голос тим групам, які раніше були пригнічені: молоді, жінкам, етнічним або релігійним меншинам. Під час «арабської весни» активно заявили про себе молоді блогери та активістки, ламаючи стереотипи про пасивність арабських жінок чи аполітичність молоді.

Швидкість та глобальність. Через інтернет будь-яка подія миттєво дізнається світ. Це створює ефект прискорення революції. Якщо раніше влада могла виграти час, локалізуючи інформацію про бунт в якомусь місті, то зараз навіть локальний інцидент (скажімо, побиття демонстрантів у провінції) здатен через години спричинити протести солідарності в столиці та реакцію ООН. Одночасно події в різних країнах резонують одна з одною: глобальний протестний цикл 2019 р. (Венесуела, Гонконг, Ірак, Чилі, Ліван, Алжир, Судан тощо) багато в чому був посилений соцмережами: активісти різних країн обмінювалися слоганами, мемами, методами протидії поліції. В Гонконзі брали приклад з французьких «жовтих жилетів» у техніці барикад, у Лівані перейняли гонконзьку тактику «be water», в Білорусі 2020 р. використовували телеграм-чатботи для координації, як це робили в Гонконзі.

«Цифрові ризики». Водночас технології принесли й нові вразливості. Авторитарні режими навчилися використовувати цифрові інструменти для контрреволюції: стежать за активністю в мережі, впроваджують агентів у групи в месенджерах, застосовують технології розпізнавання облич з камер спостереження для ідентифікації мітингарів. У Китаї розбудовано потужну систему кіберконтролю («Великий файрвол»), яка під час гонконзьких протестів блокувала небажаний контент та відслідковувала лідерів думок. У М'янмі 2021 р. хунта вимикала мобільний інтернет ночами та блокувала платформи, де координувалися протестувальники, а також використовувала *spyware* для зламування смартфонів активістів. Існує також проблема *дезінформації*: під час революцій інформаційний простір наводнюється фейковими новинами, що можуть посіяти паніку чи виправдати репресії. Наприклад, у Сирії режим поширював неправдиві заяви про «озброєних терористів» серед протестувальників, у Венесуелі влада через підставні акаунти розганяла теорії змови про найманців ЦРУ тощо.

Кібер-активізм міжнародний. Цікавою складовою є участь міжнародних хактивістів. У ряді випадків глобальна спіль-

нота хакерів «Anonymous» оголошувала операції на підтримку революцій: так, в ході «арабської весни» вони атакували урядові сайти Тунісу та Єгипту на знак солідарності, у 2020 р. кібераktивісти зламали держТБ Білорусі, транслюючи відео розгону протестів замість пропаганди. Такі акції хоч і не визначальні, але символічно підкреслюють транскордонний характер сучасних рухів.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

- **Економічні інтереси** – матеріальні потреби та вигоди, яких прагне держава або інша спільнота в міжнародних відносинах. Включають доступ до ресурсів (нафта, газ, корисні копалини, вода), контроль за ринками збуту, вигідними торговельними шляхами, фінансову вигоду тощо. Економічні інтереси часто впливають на зовнішню політику і можуть стати причиною конфліктів, коли різні актори змагаються за обмежені ресурси або економічне домінування.
- **Територіальний суверенітет** – виняткове право держави здійснювати владу на власній території та вирішувати всі внутрішні справи без зовнішнього втручання. Це принцип, за яким кордони держави є непорушними, а її територія – недоторканною. Порушення територіального суверенітету (анексія, вторгнення, окупація частини території іншою державою) розглядається як акт агресії і грубе порушення міжнародного права, що зазвичай призводить до конфлікту. Захист територіального суверенітету – фундаментальний елемент національних інтересів будь-якої держави.
- **Ідеологічна напруга** – стан протистояння між державами або групами, зумовлений глибокими розбіжностями в ідеологіях, цінностях, релігійних чи культурних переконаннях. Ідеологічна напруга може виявлятися у взаємній ворожості, пропагандистських війнах, створенні образу «ворога» на основі відмінного світогляду (наприклад, протистояння демократичних і тоталітарних систем під час холодної війни, чи напруженість між секулярним Заходом і фундаменталістськими ісламістами). Висока ідеологічна напруга підвищує ризик конфлікту, оскільки сторони схильні бачити одна одну непримиренними противниками, несумісними за ціннісними установками.
- **Революція** – корінний, якісний злам суспільно-політичного ладу, насильницький чи ненасильницький переворот, внаслідок якого відбувається зміна влади та базових інститутів держави. Революція зазвичай має масовий характер (широку народну участь) і спричинена глибокою кризою старого режиму. У міжнародному контексті революція може впливати на відносини держав:

вона може змінити зовнішньополітичний курс країни, створити прецедент для інших народів, викликати інтервенцію іноземних сил (як підтримку або спротив революції). Приклади – Французька революція 1789 р., російська революція 1917 р., «кольорові» революції в пострадянських країнах, Арабська весна 2011 р.

Ситуаційна задача 1

Сценарій: Уявіть державу, де після тривалих антиурядових протестів відбулася так звана «кольорова революція». Масові демонстрації, страйки та акції громадянської непокори змусили авторитарного лідера піти у відставку. До влади мирним шляхом прийшов проєвропейськи налаштований уряд реформаторів. Як приклад можна розглянути *Помаранчеву революцію в Україні (2004 р.)*. Протести спалахнули у відповідь на фальсифікацію виборів, і в результаті народ відстояв право на чесне волевиявлення, привівши до президентства опозиційного кандидата. Нова влада задекларувала курс на демократизацію та євроінтеграцію.

Завдання: Проаналізуйте вплив такої революції на регіональну стабільність. Які зміни в геополітичній обстановці вона може спричинити? Розгляньте реакцію сусідніх держав і великих світових гравців:

- Як відреагують країни, які підтримували старий режим, на його повалення? Чи можливе політичне або військове втручання з їхнього боку?
- Яким чином революція в цій країні може позначитися на ситуації в сусідніх державах? Чи не спричинить вона «ланцюгової реакції» протестних рухів у регіоні?
- Оцініть позитивні та негативні наслідки для регіональної безпеки. Чи підвищиться рівень співробітництва та демократії в регіоні, чи навпаки зростуть напруженість і ризики конфліктів?

Підготуйте короткий аналітичний висновок, враховуючи реальний історичний досвід (на прикладі України, Грузії чи інших держав). Обґрунтуйте, чи стала революція чинником підвищення стабільності і прогресу в регіоні, чи навпаки – викликала нові виклики безпеці. Ваш аналіз має продемонструвати розуміння того, як внутрішньополітичні зміни можуть впливати на міжнародне середовище і баланс сил. При відповіді посилайтеся на відомі факти (реакція міжнародних організацій, договори, конфлікти, що виникли чи були попереджені) та концепції, розглянуті у цьому розділі.

Ситуаційна задача 2: «Газовий вузол Маридійської протоки»

Вихідні дані. Є тісна протока Маридійська (ширина 35–60 км), яка з'єднує океан з внутрішнім морем і є маршрутом для ~27% регіональної морської торгівлі та 18% експорту СПГ Азійського басейну. По різні боки протоки – держави Орія і Наксіс; біля входу до протоки – невизнаний острів Сарн (населення ~450 тис.), фактично контрольований місцевою адміністрацією за підтримки приватної військової компанії (ПВК) «Aquila».

У 2016–2022 рр. консорціум (компанії з Орії, Наксіса та третьої країни – Астії) розвідав шельфове родовище газу «M-Delta» з оціненими запасами 1,2 трлн мі. Лінія розмежування морських просторів між Орією та Накісом спірна: Орія наполягає на серединній лінії, Наксіс – на історичних правах і включенні «традиційних рибальських акваторій». У 2023 р. Наксіс ухвалює закон, який поширює його ВЕЗ на 220 морських миль, перекри-ваючи частину «M-Delta». Орія відповідає створенням морської охоронної зони і супроводом своїх бурових платформ флотом.

Ескалація (2024–2025):

- три зіткнення катерів берегової охорони; дві НП із безпілотниками; тимчасове зупинення роботи двох бурових станцій через «невідомі підводні об'єкти»;
- Наксіс починає будувати штучний риф/острів на мілині Каро, де розміщує РЛС і ЗРК малої дальності;
- Орія укладає 20-річний контракт на поставку 8 млн т/рік СПГ до Астії;
- на Сарні зростає активність руху «Сарн – за автономію», який вимагає референдуму про «вільну морську зону» та частку в доходах від «M-Delta»;
- ПВК «Aquila» фіксують біля платформ Орії «підводні роботи невідомого походження»; у відповідь Орія розгортає протидиверсійні мережі і пасивні сонари;
- обидві держави проводять навчання з ракетами берегової оборони; страховики підвищують премії; індекс фрахту в регіоні росте на 23%.

Дані/обмеження.

- Конвенція ООН з морського права ратифікована обома; проте Наксіс робить застереження щодо делімітації.
- Локальна економіка Сарна залежить на 60% від рибальства; перелов і заборона промислу в охоронній зоні погіршили доходи.
- У внутрішній політиці Орії – вибори за 5 місяців; у Наксіса – уряд меншості, який спирається на націоналістичну партію прибережних районів.

Завдання.

1. Визначте типи й рівні конфлікту (економічний/політичний/ територіальний; міждержавний/з елементами інтернаціоналізації).

2. Розпишіть конфліктогенність: які структури/події найбільше штовхають до ескалації (правовий спір ВЕЗ, ресурси, вибори, ПВК, безробіття Сарна, мілітаризація штучних островів тощо).

3. Проведіть мапінг акторів (держави, ПВК, консорціум, страховики/фрахтувальники, рибальські кооперативи, Астія, регіональні організації).

4. Класифікуйте за: симетричність, тривалість (ймовірна), форма прояву (явний/латентний), насильницькість (порогові сценарії).

5. Побудуйте три сценарії на 12 місяців (ескалація, керована конкуренція, деескалація) з триґерами/індикаторами раннього попередження (наприклад: розміщення ПКР, нові «морські закони», інцидент із жертвами, зрив страхування).

6. Запропонуйте пакет деескалації: тимчасовий «stand-still» на нові дії, спільну зону розвитку (JDZ) з формулою розподілу 50/50, гарячу лінію ВМС, арбітраж/посередництво (ITLOS/третейка), фонди для Сарна (частка ренти + програми для рибалок), правила для ПВК.

7. Оцініть ризики для світової торгівлі/енергетики та хто виграє/програє від довгого конфлікту (включно з Астією).

Ситуаційна задача 3
«Гідроконфлікт у басейні річки Аруна»

Вихідні дані. Транскордонна річка Аруна (довжина 1 900 км) бере початок у горах держави Верховія (верхня течія), далі тече через Мезенію та впадає в озеро, що повністю знаходиться у Доланії (низова держава). Річка забезпечує:

- 72% зрошення «зернового поясу» Доланії;
- 38% гідрогенерації Мезенії;
- 55% питної води столиці Верховії.

За договором 1978 р. діють квоти мінімального стоку (у вегетаційний сезон до Доланії має надходити не менше 42 кмі/рік). Договір не враховує кліматичних змін і не містить механізму розв'язання спорів. Нові події (2021–2025):

- Верховія запускає каскад трьох ГЕС (AR-1/2/3) з сумарним об'ємом водосховищ 18 кмі для експорту «зеленої» електрики в Мезенію/ЄС.
- Супутникові дані показують, що під час заповнення водосховищ стік донизу впав на 23% три сезони поспіль; урожай у Доланії впав на 14%, інфляція продовольства +19%.

- Мезенія підписує з Верховією енергетичний пакет (довгострокові PPA) в обмін на інвестиції в AR-3; Доланія називає це «змовою проти водної безпеки» й подає позов до ад-hoc арбітражу.
- На кордоні Мезенії та Доланії виникають протести фермерів; радикальна група «Річкова Варта» підриває лінію електропередач AR-2.
- ЗМІ повідомляють про кібератаку на SCADA-системи AR-1; Верховія звинувачує «іноземні служби» Доланії.
- Прогноз гідрологів: через El Nico/La Nica очікується мінус 15–20% опадів наступні 2 роки.

Додаткові умови.

- Усі троє – члени регіонального блоку Союз Аруни з власним судом і фондом розвитку.
- У Доланії – вибори через 9 місяців; уряд використовує риторику «вода – наше право».
- Верховія наполягає: «ГЕС – «run-of-river»«, довготрива-лих відборів не буде; вимагає перегляду квот за принципом справедливого та розумного використання.
- Мезенія – «серединний» гравець: залежить від імпорту електрики зверху і води знизу для своїх дамб.

Завдання.

1. Ідентифікуйте корені конфлікту: дефіцит, неактуальний договір, клімат, вибори, асиметрія сили/розташування, «зброя взаємозалежності» (енергія ↔ вода).

2. Зробіть конфлікт-профіль: актори (уряди/міністерства води та енергетики, фермерські союзи, «Річкова Варта», донори, енергокомпанії, суд Союзу Аруни), їхні інтереси/ресурси/вразливості.

3. Розробіть карту інтересів і торгів: що кожна сторона реально хоче (Верховія – електроекспорт/керування піками, Мезенія – дешеву енергію/захист своїх ГЕС, Доланія – гарантований стік у вегетацію).

4. Запропонуйте пакет рішень у логіці «win-win»:

- динамічні сезонні графіки скидів (rule curves) із прозорою телеметрією (спільний центр даних, доступ для всіх);
- механізм «environmental flow + drought clause» (автоматичні коригування при опадах <-10% від норми);
- інструменти компенсації: Доланія купує частку електроенергії за пільговою ціною в піковий полив; спільний страховий/резервний фонд Союзу Аруни для фермерів;
- мораторій на нові резервуари >X кмі без погодженої оцінки впливу;
- трирівневе врегулювання спорів (технічний комітет → медіація Союзу → арбітраж).

5. Побудуйте три сценарії 24 місяці (дефіцит поглиблюється/керована адаптація/колапс угоди) і дайте кількісні індикатори (обсяг стоку, виробіток ГЕС, індекс цін на зерно, частота інцидентів).

6. Оцініть ризики сек'юритизації (мілітаризація дамб, удари по інфраструктурі, кібератаки), а також наслідки для міграції та продбезпеки в регіоні, а також складіть короткий план комунікації для зниження націоналістичної риторики перед виборами у Доланії (повідомлення, меседжі, роль релігійних/місцевих лідерів, «клаузула тиші» на об'єктах критичної інфраструктури).

Питання для самоконтролю

1. Які основні економічні причини призводять до виникнення міжнародних конфліктів?
2. У чому полягає роль політичних чинників (державний суверенітет, територіальні претензії) у формуванні конфліктів?
3. Як ідеологічні та релігійні розбіжності впливають на інтенсивність міжнародних протистоянь?
4. Які приклади ресурсних конфліктів можна навести з історії та сучасності?
5. Як класифікуються міжнародні конфлікти за масштабом, тривалістю та інтенсивністю?
6. Які особливості має внутрішньодержавний конфлікт із міжнародною участю?
7. У чому полягає різниця між міждержавними, регіональними та глобальними конфліктами?
8. Як типологія міжнародних конфліктів допомагає у їх прогнозуванні та врегулюванні?
9. Чому міграційні та гуманітарні кризи часто переростають у конфлікти міжнародного рівня?

Глобальна безпека залежить від «Екологічна нестабільність сьогодні стала такою ж реальною загрозою безпеці, як і військові конфлікти».

Лестер Браун

РОЗДІЛ 3
ЕКОЛОГІЧНІ КОНФЛІКТИ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ

3.1. Конфлікти через зміну клімату: боротьба за екологічні ресурси

Зміна клімату все більше розглядається як фактор глобальної безпеки, що здатен провокувати та посилювати конфлікти за природні ресурси. Підвищення температур, зміна режимів опадів і почастішання екстремальних погодних явищ призводять до виснаження життєво важливих ресурсів води, родючих земель, лісів, біорізноманіття, мінеральних копалин у різних регіонах світу. У поєднанні з демографічним тиском та соціально-економічними проблемами це формує підґрунтя для напруженості та зіткнень між державами та спільнотами. Кліматичний фактор не діє у вакуумі, але виступає «мультиплікатором ризику», загострюючи існуючі протиріччя і додаючи нові виміри до збройних і «ресурсних» конфліктів. Так, генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш назвав країни Сахелю «головними жертвами прискорених наслідків зміни клімату», де бідність і деградація довкілля експлуатуються екстремістськими ідеологіями. У цьому розділі розглядається, як зміна клімату впливає на конкуренцію за екологічні ресурси та виникнення конфліктів, які види ресурсів найчастіше стають причиною протистоянь, наведено регіональні приклади таких конфліктів, проаналізовано роль клімату як каталізатора насильства, прогнозуються можливі майбутні «екологічні суперечки» до середини XXI ст., а також оцінюються політичні, соціальні й економічні наслідки цих явищ.

Зміна клімату по-різному впливає на різні типи природних ресурсів, проте загальна тенденція зменшення доступності або погіршення якості цих ресурсів створює передумови для конфліктів. Основні екологічні ресурси, за які ведеться боротьба під тиском кліматичних змін, включають прісну воду, земельні угіддя, лісові масиви, біологічні ресурси та біорізноманіття, а також деякі мінеральні копалини. Нижче проаналізовано, як кожна з цих категорій може стати осередком напруги.

Водні ресурси – прісна вода – один із найкритичніших ресурсів, чутливих до кліматичних змін. Підвищення температури та зміна режиму опадів вже спричиняють хронічні посухи в посушливих регіонах і водночас сильні повені в інших місцях. У результаті доступність прісної води на душу населення неухильно зменшується протягом останніх десятиліть. Це відображено на рис. 3.1, який ілюструє різке падіння забезпеченості прісною водою у світі за останні півстоліття.

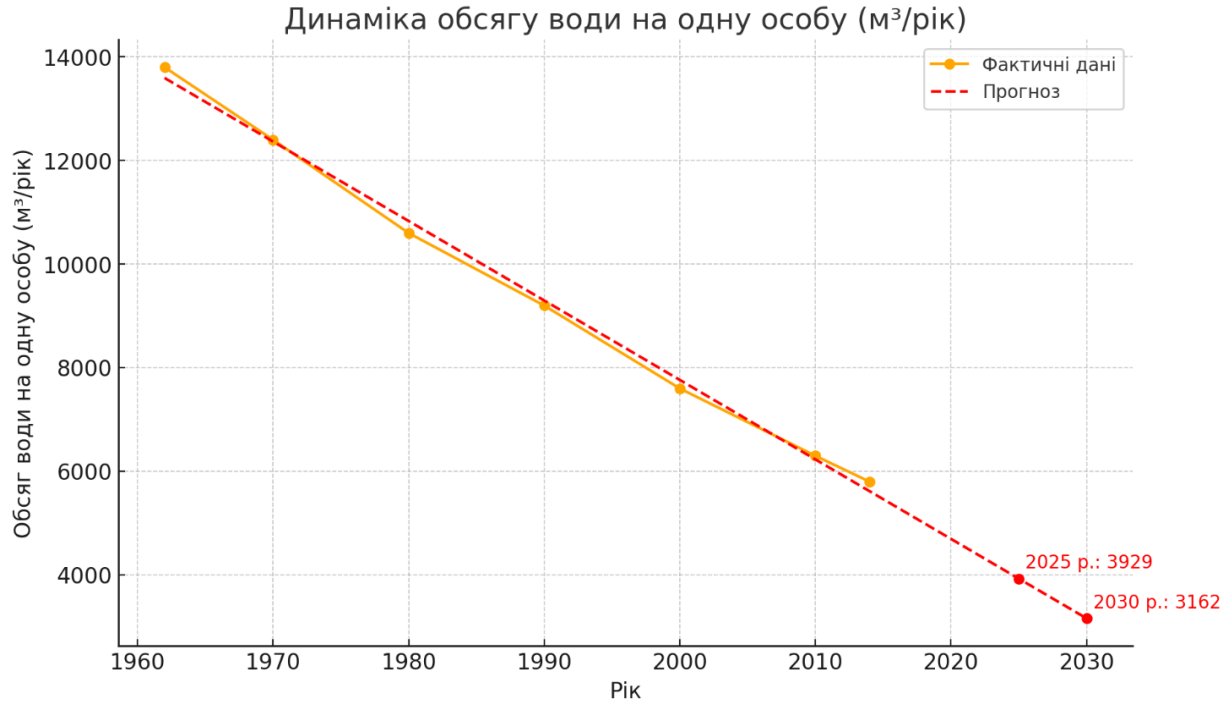

Рис. 3.1. Зменшення глобального обсягу поновлюваних прісноводних ресурсів на одну особу в 1962–2030 рр.

Джерело: дані Світового банку, наведені у дослідженні A. Hargrove (2019)

Нестача води вже стала реальністю для багатьох країн. За оцінками, 25 країн світу перебувають під надзвичайно високим водним стресом (використовують понад 80% наявних

поновлюваних вод). Кліматичні зміни поглиблюють цю кризу: посухи роблять неврожайними цілі регіони, що провокує переміщення населення і суперечки за джерела води. Водні конфлікти можуть виникати як на локальному рівні – між сусідніми громадами фермерів і скотарів, так і на між державному – між країнами, що ділять спільні річкові басейни. Наприклад, на Близькому Сході та в Північній Африці вже сьогодні спостерігаються гострі протиріччя через скорочення водних запасів. Ціна питання надзвичайно висока: за даними Світового банку, нестача води може підірвати економічне зростання окремих регіонів на 6% ВВП до 2050 року, спровокувати масові міграції і конфлікти.

Класичним прикладом міжнародного водного конфлікту є суперечка навколо вод Нілу. Єгипет і Ефіопія протистоять одне одному через спорудження Греблі Великого відродження на Блакитному Нілі. Ефіопія прагне отримати вигоду в вигляді гідроенергії, а Єгипет побоюється за втрату значної частини стоку, від якого залежить на 98% його водопостачання. Наростання посух у регіоні внаслідок зміни клімату тільки загострює цю напругу. Єгипет навіть звертався до Ради Безпеки ООН, називаючи дії Ефіопії «агресивними» та такими, що загрожують національній безпеці.

Інший приклад – конфлікт між Афганістаном та Іраном навколо річки Гільменд: посилення посух внаслідок кліматичних змін призвело до скорочення стоку, що викликало суперечки про розподіл води. У 2023 році напруження переросло в збройний інцидент на кордоні, де загинули іранські прикордонники та представники Талібану. Цей випадок демонструє, як деградація водних ресурсів під тиском клімату безпосередньо веде до насильства.

На локальному рівні зростають конфлікти між громадами через колодязі, ставки та зрошувальні системи. Такі «водні війни» фіксуються у Сахелі, Південній Азії, на заході США та в інших посушливих регіонах. Наприклад, у деяких провінціях Пакистану та Індії фермери буквально борються за право перекрити чи перенаправити невеликі річки для зрошення під час посухи. Епізоди насильства між селами через воду почастішали, адже клімат змінює звичний розподіл дощу та викликає непередбачувані паводки чи засухи. Згідно зі звітом Інституту економіки та миру, у 2023 році дефіцит води і пов'язані з цим екологічні потрясіння спричинили переміщен-

ня 32,6 млн осіб у 151 країні. Ці «екологічні мігранти», утікаючи від засух і голоду, нерідко стають причиною нових конфліктів у тих регіонах, куди прибувають, – через конкуренцію за працю, землю та воду вже на новому місці.

Земля і продовольчі ресурси – родючі землі та грунтові ресурси також відчувають значний тиск кліматичних змін, що стає джерелом конфліктів. Опустелювання (дезертифікація) – один із найнебезпечніших процесів: внаслідок підвищення температури і зміни кількості опадів продуктивні землі поступово перетворюються на пустелі або напівпустелі. Це особливо актуально для регіону Сахелю в Африці. За останні десятиліття пустеля Сахара зміщується на південь майже на 1,6 км щороку, тоді як середньорічна кількість опадів у Сахелі зменшилася на 15–30% у порівнянні з серединою XX ст. Такі зміни призвели до різкого скорочення придатних для землеробства територій, виснаження пасовищ та пересихання водойм. Фермерські громади, що вирощували зернові, і кочові скотарські племена, які раніше співіснували завдяки чіткому розподілу земель і сезонному кочуванню, тепер опинилися в боротьбі за стрімко зменшувані ресурси. Зміна клімату порушила традиційну симбіотичну рівновагу між землеробами і пастухами, розпаливши між ними суперництво.

Такі конфлікти за землю набули особливо кривавого характеру в Сахелі та Субсахарській Африці. Наприклад, в Нігерії, Малі та Буркіна-Фасо з середини 2010-х тривають сутички між кочівниками (переважно народність фулані) та осілими хліборобами за контроль над пасовищами і водопоями. В центральній Нігерії зіткнення між пастухами-фулані та фермерами за останні роки призвели до сотень смертей; ООН пов'язує це з експансією пустель і деградацією грунтів, що виганяє скотарів з традиційних територій на південь, у землеробські області. У сусідньому Нігері подібне протистояння між кочівниками-фулані та землеробами-зерма триває вже кілька десятиліть. Воно періодично спалахує з новою силою після особливо важких посух: так, після посухи і голоду 1997 року внаслідок сутичок за землі було вбито 7 і поранено 43 особи. Засуха та неврожай безпосередньо провокують насильство, адже голодні громади вдаються до крайніх заходів, відстоюючи останні родючі клаптики землі.

Ще один аспект – конфлікти через продовольство, тісно пов'язані із земельним питанням. Зниження врожайності і за-

гибель худоби через екстремальну спеку чи посуху можуть спричиняти голодні бунти та політичну нестабільність. Дослідження пов'язують підвищення цін на зерно, викликане неврожаями, зі зростанням соціальних заворушень у бідних країнах. Наприклад, посуха 2007–2010 років на Близькому Сході (у тому числі в Сирії) призвела до різкого падіння виробництва пшениці та стрибка цін на продовольство, що стало одним із чинників невдоволення населення напередодні конфліктів «Арабської весни». Отже, кліматичні зміни загрожують продовольчій безпеці, а боротьба за доступ до продуктивних земель і харчових ресурсів здатна перерости в конфронтацію.

Лісові ресурси виконують критично важливі екосистемні функції – від підтримання кліматичного балансу до забезпечення засобів до існування для мільйонів людей (деревина, їстівні продукти, мисливство). Зміна клімату впливає на ліси двояко. По-перше, підвищення температур і зміна вологості роблять ліси більш вразливими до пожеж, шкідників і хвороб. Сезони лісових пожеж подовжуються, і все частіше гігантські пожежі охоплюють ліси від Амазонії до Сибіру. По-друге, ліси страждають від прямих людських дій – вирубки, розширення сільгоспугідь – часто як реакція на зміну клімату (наприклад, прагнення освоїти нові території під посіви через неврожай у традиційних регіонах). Втрата лісів може стати причиною локальних конфліктів, особливо в районах, де місцеві громади залежать від лісових продуктів.

У Південно-Східній Азії та Латинській Америці фіксуються зіткнення між корінними народами чи місцевими громадами та зовнішніми акторами (браконьєрами, незаконними лісорубами, агропідприємствами), які намагаються експлуатувати лісові території. Кліматичні зміни тут виступають фоновим фактором: через посуху селяни можуть розширювати поля під ріллю, вторгаючись у ліси, або навпаки – іти вирубувати ліси на продаж, якщо традиційне землеробство стало нерентабельним. Такі дії провокують конфлікти з іншими користувачами лісу. Наприклад, в Амазонії дедалі більша посушливість клімату і сезонні пожежі, пов'язані зі зміною клімату, полегшують доступ на нові території для нелегальної вирубки. Це спричинило справжню «війну за Амазонію» – низку збройних сутичок між незаконними видобувачами ресурсів (деревини, золота) та корінними племенами і екологічними активістами, які захищають свої ліси.

Ряд лідерів амазонських племен було вбито найманцями, що свідчить про високий рівень насильства за контроль над лісами. Хоча ці конфлікти мають багато причин (економічна вигода, слабкий контроль держави), зміна клімату посилює їх, оскільки сухі сезони тривають довше, полегшуючи вирубку і спалювання лісу, та зменшується відновлення екосистем.

В цілому скорочення лісів і біорізноманіття загрожує добробуту громад, що залежали від них, і може викликати «ефект доміно» – міграцію цих громад та подальші конфлікти в місцях прибуття. Наприклад, якщо через кліматичні зміни та вирубку зникають ліси, де жили племена мисливців-збирачів, ці люди змушені переселятися ближче до міст або в сільськогосподарські зони, що загрожує новими соціальними потрясіннями. ООН визнає, що збереження біорізноманіття є ключовим для миру, адже здорові екосистеми пом'якшують наслідки змін клімату і зменшують конкуренцію за ресурси. Отже, боротьба за ліси – це не лише питання екології, а й безпеки.

Біологічні ресурси та рибні промисли зміна клімату впливає на біологічні ресурси океанів, річок та суходолу, створюючи нові напрями конфліктів. Потепління океану і зміна течій призводять до міграції рибних запасів у більш прохолодні води. Традиційні риболовецькі угіддя збіднюються, тоді як в інших місцях (наприклад, ближче до полюсів) з'являються нові запаси риби. Це провокує конфлікти між рибальськими державами за доступ до уловів. Уже зараз спостерігається значне зростання напруженості у міжнародному рибальстві: за останні 40 років кількість конфліктів на морі зросла у 20 разів, багато в чому через міграцію риби та виснаження ресурсів. Прогнозується, що до 2030 року 23% світових популяцій риб змінять ареал через зміну клімату, а це означає появу «рибних багатіїв» і «рибних бідняків» – країн, які або набудуть нові ресурси, або втратять значну частку традиційного вилову.

Вже окреслилися 20 потенційних гарячих точок конфліктів через океанічні ресурси, серед них: води довкола Арктики, Східна тропічна частина Тихого океану, район Африканського Рогу тощо. Арктика заслуговує окремої уваги: ця полярна область нагрівається вдвічі швидше за середньосвітові темпи, і танення льодів відкриває доступ до раніше недосяжних риболовних угідь та родовищ корисних копалин. Води Арктики

багаті на промислові види риб (тріска, пелагічні види), які мігрують на північ. Країни, що оточують Арктику (росія, Канада, США, Норвегія, Данія/Гренландія), а також далекі риболовецькі нації (Китай, Японія) проявляють інтерес до цих нових можливостей. Це призвело до переговорів про мораторій на промисел у центральній частині Північного Льодовитого океану, аби уникнути хаотичного суперництва. Проте ризик зіткнень залишається: якщо рибні ресурси вичерпаються в традиційних водах, країни можуть порушувати домовленості та заходити в чужі економічні зони.

Крім риби, клімат змінює ситуацію з іншими біоресурсами.

Наприклад, скорочення популяцій диких тварин (слонів, носорогів, тигрів) через зникнення середовища існування та посух може викликати зростання браконьєрства і конфлікти між протибраконьєрськими силами та озброєними браконьєрами. Такі збройні зіткнення, що фактично є «еко-війною», спостерігалися в Центральній Африці, де за зменшення водопоїв і лісів слони все частіше виходять на поля фермерів, провокуючи конфлікти між людьми і тваринами, а реакцією стають збройні рейди на браконьєрів у національних парках. Хоча ці конфлікти часто класифікують як соціально-економічні чи кримінальні, їхній корінь також у зміні природного середовища.

Отже, біологічні ресурси – від риб до диких тварин – стають черговим фронтом боротьби у світі, що нагрівається. Для запобігання цьому потрібна міжнародна співпраця: спільні угоди про управління мігруючими рибними запасами, транскордонні біосферні резервації, механізми компенсації втрат ресурсів тощо. Як зауважує WWF, «з'єднання точок між захистом здоров'я океану та миром» стає новим напрямом у забезпеченні глобальної безпеки.

Мінеральні та енергетичні ресурси, на перший погляд, корисні копалини нафта, газ, метали прямо не залежать від зміни клімату, адже вони не «виснажуються» внаслідок погоди. Однак опосередковано кліматичні зміни також впливають на конфлікти довкола копалин. По-перше, глобальне потепління відкриває доступ до нових родовищ, як у випадку Арктики: танення морського льоду та багаторічної мерзлоти полегшує розвідку і видобуток нафти, газу та мінералів у приполярних зонах. Це викликало своєрідні перегони за Аркти

ку – країни заявляють про розширення свого шельфу, будують криголами, нарощують військову присутність у регіоні. Перекриваються претензії росії, Канади, Данії (Гренландії) на багаті шельфові райони Північного Льодовитого океану.

Якщо дипломатія не знайде рішень, в майбутньому тут можливі конфлікти за родовища, підсилені стратегічним суперництвом великих держав. По-друге, енергетичний перехід, викликаний боротьбою зі зміною клімату, веде до зростання попиту на певні корисні копалини – літій, кобальт, рідкісноземельні метали (необхідні для акумуляторів, електромобілів, відновлюваної енергетики). Багато з цих ресурсів зосереджено в нестабільних країнах (наприклад, кобальт у ДР Конго). Зростання їхньої стратегічної важливості може загострити існуючі конфлікти у цих державах або стати мотивом зовнішнього втручання. Таким чином, хоч зміна клімату і не «висушує» копалини, вона змінює геополітичну карту енергоресурсів, що може призвести до нових конфліктів або модифікувати старі (як-то боротьба за нафту може поступово заміщуватися конкуренцією за метали для зеленої енергетики).

Одним із перших збройних конфліктів, який отримав ярлик «спровокованого кліматом», став конфлікт у Дарфурі (Західний Судан). Його іноді називають «першою війною за клімат», хоча насправді причини були комплексними. Розглянемо цей та інші регіональні приклади детальніше.

Регіональні конфлікти, спричинені або загострені зміною клімату нижче наведено кілька прикладів з різних регіонів світу, де вплив зміни клімату наявний у виникненні чи ескалації конфліктів. Ці кейси ілюструють, як кліматичний стрес діє як каталізатор, підсилюючи соціально-економічні напруження та міжгрупові протиріччя.

Конфлікт у Дарфурі (2003–...) часто називають першим збройним конфліктом, загостреним кліматичними змінами. Дарфур – посушливий регіон Судану на межі Сахари, де традиційно співіснували арабські кочові скотарі та осілі африканські землероби. До 1970-х між ними існував баланс: кочівники мали маршрути перекочівель через землеробські зони, домовляючись про доступ до пасовиськ і води. Однак поступове опустелювання на півночі Дарфуру та спад опадів на 15–30% зруйнували цю рівновагу. Під натиском неврожаїв і загибелі худоби фермери почали захоплювати землі, що раніше були спільними – оголошуючи їх приватними угіддями

та не пускаючи туди кочівників. Кочові племена втратили доступ до колодязів та пасовищ, тож їхній традиційний спосіб життя опинився під загрозою. Зростання конкуренції за землю й воду на тлі економічного зубожіння призвело до міжобщинних сутичок, які згодом переросли в масштабний конфлікт, підживлений також етнічними та політичними чинниками.

Кліматичний фактор став саме «мультиплікатором конфлікту» в Дарфурі. Як зазначає оглядач, зміна клімату «розплутала» багатовікові відносини між фермерами і скотарями. Центральний уряд Судану за режиму О. Башира використав ці кліматично зумовлені напруження, озброївши арабські ополчення («джанджавід») проти повсталих африканських народів фермерів. Результат – кривава війна з ознаками геноциду, сотні тисяч загиблих і мільйони біженців. Навіть після укладення формальних мирних домовленостей конфлікт тліє: земельні спори не вирішені, переміщені особи повертаються і виявляють, що їхні поля зайняті іншими, а ресурсна база регіону ще більш підірвана. За останні роки кліматична ситуація у Дарфурі лише погіршилася: посухи стали довшими, сезони дощів – коротшими і непередбачуваними, що зумовлює продовження продовольчої кризи і залежності від гуманітарної допомоги. Конфлікт у Дарфурі показав світу, що кліматичні зміни можуть сприяти масовому насильству, коли накладаються на історичні, етнічні та економічні протиріччя. Експерти попереджають, що подібні «кліматичні конфлікти» можуть спалахнути і в інших країнах Африки, що мають «сухий» клімат та слабке управління.

Сахель та Субсахарська Африка за межами Дарфуру, значна частина Сахелю (регіон від Сенегалу до Судану південніше Сахари) зараз переживає комбінацію кліматичних потрясінь, збройних конфліктів та гуманітарних криз. Середні температури в Сахелі зростають в 1,5 рази швидше за глобальні, а опади стають все більш нерівномірними. Це поглиблює пустельний тиск, зменшує врожаї, вимушує мільйони людей переміщуватися на південь або в міста. Рівень насильства в Сахелі зріс до небачених висот – регіон переживає справжній *вибух конфліктності*. За даними Європейського Союзу, показники збройних сутичок в Сахелі «злетіли до неба», регіон втягнутий у спіраль нестабільності. Особливо потерпають Малі, Буркіна-Фасо, Нігер, де триває одразу кілька

типів конфліктів: міжобщинні (фермери vs. скотарі), повстанські (джихадистські угруповання проти урядів) та кримінальні.

Хоча не всі ці конфлікти спричинені кліматом, кліматичний стрес є фоном, що посилює інші проблеми. Скорочення водойм, деградація земель і бідність, викликані посухами, створюють благодатний ґрунт для вербування у збройні угруповання. Наприклад, бойовики «Боко Харам» у районі озера Чад (Нігерія, Чад, Нігер) використовували розпач місцевого населення, пов'язаний зі зникненням риби і придатних земель через обміління озера (за 50 років воно втратило до 90% площі), щоб завербувати людей або змусити їх до співпраці. Комбіновані кліматичні та безпекові потрясіння призвели до того, що в Центральному Сахелі на кінець 2020 р. понад 10 000 цивільних було вбито, а мільйони – переміщені. Зростання чисельності населення (одні з найвищих темпів у світі) додає тиску: більше ротів треба прогодувати зі щораз менш родючої землі.

Дослідження вказують на прямий зв'язок клімату і конфлікту в Африці. Зокрема, Burke та ін. (2009), моделюючи майбутні сценарії, дійшли висновку, що продовження поточних тенденцій потепління може призвести до зростання частоти конфліктів в Африці на 54% вже до 2030 року, що еквівалентно майже 400 тис. додаткових смертей унаслідок війн. Цей прогноз шокує, адже означає, що без кліматичних дій Африка ризикує потрапити в ще глибшу хвилю насильства. Хоча деякі науковці сперечаються щодо точних цифр, існує консенсус, що кліматичні зміни підвищують ризик конфліктів у регіонах із залежною від клімату економікою (аграрні суспільства) та слабкими інститутами, до яких якраз належить багато країн Сахелю.

Громадянська війна в Сирії (почалася 2011) часто наводиться як приклад конфлікту, де кліматичний фактор відіграв значну роль у формуванні передумов. У 2006–2010 роках Сирія пережила найсильнішу за 900 років посуху. У східних та північних провінціях країни протягом кількох років практично не було дощів. У результаті відбулася екологічна катастрофа: 75% фермерських господарств зазнали повного неврожаю, 85% поголів'я худоби загинуло. Близько 800 тисяч сирійських селян втратили засоби до існування, врожаї зернових впали на 2/3, і країна – колись аграрний експортер –

змушена була імпортувати продовольство. Ціни на харчі подвоїлися. У розпачі 1,5 мільйона сільських мешканців переселилися до міст у пошуках роботи. Водночас міста вже були перевантажені біженцями від війни в Іраку та власною безробітною молоддю. Цей соціальний вибуховий механізм спрацював: у 2011 році почалися народні протести проти режиму Башара Асада.

Хоча кліматична посуха не була прямою причиною війни, вона *«підготувала ґрунт»* для заворушень, підсиливши невдоволення від безробіття, корупції та авторитаризму. Як образно зазначив колишній спецпредставник ООН Стаффан де Містура, «кліматичні потрясіння стали підсилювачем і множником політичної кризи» у Сирії. Різке зубожіння та масова міграція з сіл зробили населення вразливішим до радикалізації: саме із середовища розорених посухою фермерів та пастухів багато хто вливався в ряди екстремістських угруповань, включно з «Ісламською Державою». Додатково, у ході війни водна інфраструктура стала ціллю і зброєю: наприклад, бойовики ІДІЛ захоплювали дамби на Євфраті, щоб контролювати воду, а уряд і повстанці перекривали один одному водопостачання у містах. До 2019 року ситуація була катастрофічною: 2/3 сирійців не мали постійного доступу до безпечної води. Внутрішньо переміщеними особами стали 6,6 млн сирійців, ще 5 млн стали біженцями за кордон, що частково можна назвати *«екологічним переміщенням»*, адже їхні рідні місця стали непридатними для життя через комбінацію війни і кліматичних змін (засуха, знищення інфраструктури).

Сирійський випадок яскраво демонструє, як кліматичні фактори (посуха) + слабке управління = конфлікт. Він також показав мультинаціональний вимір: масовий вихід біженців до Європи у 2015–2016 рр. викликав політичну напругу вже в ЄС. Таким чином, наслідки кліматично обумовленого конфлікту можуть вийти далеко за межі країни, де він виник. Аналогічні ризики присутні і в інших державах Близького Сходу: наприклад, в Ємені тривалий конфлікт посилюється водним голодом (столиці Сані загрожує повне виснаження водоносного горизонту), а в Іраку зміна клімату (висихання боліт Месопотамії, часті пилові бурі) підживлює соціальні проблеми і протести.

Південна Азія – регіон, де проживає п'ята частина людства, – надзвичайно вразливий до зміни клімату. Три основні

кліматичні виклики тут: танення гімалайських льодовиків, зміна режиму мусонів і почастішання екстремальних подій (повені, циклони, посухи). Це прямо позначається на водних ресурсах і сільському господарстві, а отже, і на внутрішніх та міжнародних відносинах.

Одне з найдавніших джерел напруженості – вододіл річки Інд між Індією та Пакистаном. Хоча ці країни мають договір про розподіл вод Інда (з 1960 р.), зростання населення і потреб в зрошенні, а також можливі зміни стоку через танення льодовиків та непередбачуваність мусонів створюють ризики для цього договору. Пакистан, чия економіка залежить від річкового зрошення, гостро реагує на будь-які проєкти Індії на притоках Інда. Зі свого боку, Індія стурбована можливою побудовою пакистанських дамб. Зміна клімату у верхів'ях Інда (Кашмір, Тибет) може спочатку призвести до повеней (через прискорене танення льоду), а потім – до різкого спаду стоку. Це може випробувати на міцність існуючі домовленості. Вже зараз трапляються заяви з обох боків про «водну війну» в майбутньому, якщо сусід «відіб'є» більше води. Подібна ситуація з іншими трансграничними річками регіону: Гангом (між Індією і Бангладеш) та Брахмапутрою (Індія-Бангладеш-Китай). Бангладеш особливо потерпає: з одного боку, верхів'я її рік – у сусідів, з іншого – вона сама надзвичайно вразлива до підйому рівня моря і циклони. Уже постають питання: якщо значна частина прибережних земель Бангладеш буде затоплена або засолена до 2050 р., куди діньться десятки мільйонів бенгальців? Значна їх частина може шукати притулку в сусідній Індії, що потенційно викличе серйозний прикордонний і гуманітарний конфлікт.

На внутрішньому рівні, у Індії, кліматичні зміни теж спричиняють соціальні конфлікти. Наприклад, у штатах, залежних від мусонів, невдача сезону дощів викликає хвилі фермерських протестів, а іноді й самогубств. У посушливих районах Північної Індії фіксувалися випадки, коли озброєні загони однієї громади перекривали воду, що вела до сіл іншої громади, або нападали на водовози. Такі «водні бунти» безперечно пов'язані з кліматом. В Пакистані зміна клімату (часті посухи у Белуджистані, навпаки – руйнівні повені у Пенджабі) підсилює регіональні протиріччя, адже провінції звинувачують уряд в несправедливому розподілі допомоги чи водних квот. Непал та Бутан – гірські країни – стурбовані тим,

що танення льодовиків може призвести до гляціальних повеней (розрив льодовикових озер) з катастрофічними наслідками, і вже зараз іноді конфліктують з Індією щодо координації дій у сфері водної безпеки.

Велике демографічне навантаження Південної Азії означає, що будь-яке кліматичне потрясіння тут торкається сотень мільйонів людей, що робить потенційні конфлікти особливо масштабними. На щастя, регіон має традицію переговорів (СААРК тощо), але якщо потепління продовжиться необмежено, ризики «боротьби за виживання» зростатимуть.

Арктика довгий час лишалася поза зоною конфліктів через свою недоступність. Однак кліматичні зміни *радикально* змінюють ситуацію. Середня температура в арктичних широтах зростає більш ніж удвічі швидше, ніж глобально, що веде до стрімкого танення морського льоду влітку та танення багаторічної мерзлоти на суходолі. Наслідок – відкриття нових можливостей і, відповідно, нових об'єктів суперництва:

- Природні ресурси: За оцінками, до 30% нерозві-даних запасів природного газу і 13% запасів нафти можуть знаходитися в межах Північного Льодовитого океану під колишнім льодовим щитом. Раніше їх видобуток був економічно невиправданий, а тепер – з появою на кілька місяців вільних від льоду вод – стає теоретично можливим. Країни Арктичної ради (росія, Канада, США, Норвегія, Данія/Гренландія, Фінляндія, Швеція, Ісландія) почали активно картографувати арктичний шельф, доводячи, що підводні хребти є продовженням їх континентів, щоб розширити свої економічні зони. Так, росія претендує на хребет Ломоносова аж до Північного полюсу. Якщо ці претензії накладаються (а вони накладаються з претензіями Канади і Данії), це створює потенційну точку конфлікту щодо суверенітету над багатим ресурсами дном.
- Морські шляхи: Танення льоду відкриває для судноплавства Північний морський шлях уздовж узбережжя Сибіру та потенційно Північно-Західний прохід через Канадський архіпелаг. Ці маршрути значно скорочують відстань між Європою і Азією. росія розглядає Північний шлях як свою «внутрішню» транспортну артерію і укріплює військові бази вздовж узбережжя. У той же час інші країни (США, Китай, країни ЄС) наполягають на свободі судноплавства. Спір щодо правового статусу цих шляхів (внутрішні води чи міжнародна протока) може загостритися, коли рух по них стане інтенсивнішим.

- Рибальство та біоресурси: Як зазначалося, рибні запаси переміщуються на північ. Арктичні моря стають привабливими для риболовецьких флотів. Вже укладена міжнародна угода про мораторій на промисел у Центральній Арктиці строком на 16 років (з 2018 р.), але якщо попит на морепродукти зросте, а льоду буде все менше, тиск відновити вилов посилиться. Можливі конфлікти інтересів, наприклад, між Норвегією і росією щодо квот у Баренцевому морі (де вже траплялися інциденти ще до кліматичних змін), або між США і Канадою щодо доступу до риби у Бофортовому морі.

Нині Арктика не є ареною війни – навпаки, в рамках Арктичної ради країни співпрацюють. Але мілітаризація Арктики набирає обертів: росія відновила радянські бази, США проголосили доктрину про недопущення домінування рф на Півночі, НАТО проводить навчання за Полярним колом. Важливо й те, що у конфлікт за Арктику можуть залучитися й далекі країни – наприклад, Китай оголосив себе «поблизькоарктичною державою» і проявляє великий інтерес до полярних ресурсів і шляхів. Це створює багатосторонню динаміку суперництва.

Отже, зміна клімату зробила Арктику потенційно новим геостратегічним «полем бою» за ресурси і вплив. Уникнення конфлікту тут потребуватиме нових міжнародних угод про розподіл шельфу, регулювання судноплавства та збереження екосистем. Без цього сценарій, коли у середині XXI ст. вільна від льоду Арктика стає об'єктом відкритої боротьби наддержав, не видається неможливим.

Центральна Азія (пострадянські країни Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан, а також сусідній Афганістан) – регіон, де вода – це життя, а її брак вже спричиняв міжнародні тертя. Дві великі річки – Амударʼя і Сирдарʼя – живлять більшість цих країн, беручи початок у горах Паміру та Тянь-Шаню. За радянських часів був єдиний управлінський центр, а після здобуття незалежності верхівʼя річок опинилися в одних державах (Киргизстан, Таджикистан), а нижня течія – в інших (Узбекистан, Туркменистан, Казахстан). Зміна клімату бʼє по цій тендітній рівновазі: льодовики Паміру і Тянь-Шаню стрімко тануть, що може спочатку збільшити стік (до середини століття), а потім різко його скоротити. Вже зараз країни сперечаються: гірські республіки хочуть будувати ГЕС і регулювати стік для вироб-

лення електроенергії, тоді як рівнинні держави (особливо Узбекистан з його бавовниковим зрошенням) бояться за нестачу води для іригації. Конфлікт навколо Рогунської ГЕС в Таджикистані тривав роками – Узбекистан навіть погрожував війною, називаючи цю греблю загрозою своєму виживанню. Лише зміна режиму та дипломатія трохи пом'якшили ситуацію, але проблема не вирішена: води вистачає не всім, Арал впав у екологічну катастрофу (колись четверте за величиною озеро світу висохло через надмірний забір води). Кліматичні моделі прогнозують, що до 2050 року водний дефіцит у Центральній Азії може зрости на 15–20%, якщо тенденції потепління збережуться. Це означає можливе повернення до жорсткої риторики і навіть ризик прикордонних конфліктів за контроль над річками та водосховищами.

Варто згадати й Афганістан – країну, яку десятиліття війни виснажили, а клімат робить це ще більше. Посухи 2000-х і 2010-х вдарили по афганському сільському господарству, що сприяло масовій бідності (чим скористалися радикальні рухи). Тепер після 2021 року Афганістан і його сусіди зіштовхнулися з новою проблемою – розподіл води Гільменду (річка, що тече з Афганістану до Ірану). У 2023 році Іран навіть вступив у збройну сутичку з Талібаном на кордоні через те, що афганці будують споруди і затримують воду для зрошення, а Ірану дістається все менше. Це типовий *кліматично загострений конфлікт*: багаторічна посуха (2021–2022 р. були дуже сухими) зменшила стік, поставивши країни перед дилемою – кому поступитися. Жодна не хоче, тож сутички можуть повторитися.

Крім води, Центральна Азія має чинник пасовищ: на кордонах між Киргизстаном, Таджикистаном і Узбекистаном часто трапляються конфлікти між громадами через доступ до пасовиськ і земель, особливо в посушливі роки. Зі зростанням кліматичних аномалій (несподівані заморозки, або навпаки, тривалі посухи) такі локальні конфлікти можуть почастішати. Наприклад, у 2021 р. на киргизько-таджицькому кордоні спалахнув конфлікт, формально через розташування водорозподільного пункту, але в ширшому сенсі – через напруження навколо обмежених земельних і водних ресурсів, помножене на етнічні відмінності.

Центральна Азія може стати «другою Африкою» за кількістю кліматичних конфліктів, якщо країни не налагодять

спільне управління ресурсами. Позитивним сигналом є спроби відновити діалог по Аралу, домовленості про обмін електрики на воду між горами і рівнинами, але попереду багато роботи, щоб регіон не скотився до відкритої боротьби за воду.

В Південній Америці кліматичний фактор теж створює напруженість, хоча тут ситуація дещо інша: континент багатий на ресурси, але їх розподіл нерівний, а екстремальні прояви клімату завдають шкоди екосистемам. Розглянемо два аспекти: Анди (водні ресурси) та Амазонія (лісові ресурси).

Анди – це водна «вежа» Південної Америки. Льодовики в Андах живлять найважливіші річки (Амазонку, Оріноко, ла-Плату) і забезпечують питною водою великі міста (Ліма, Ла-Пас) та зрошення для сільського господарства (наприклад, в Перу і Чилі). Нині андійські льодовики стрімко тануть: зокрема, у Перу об'єм льодовиків скоротився майже на 50% за останні ~40 років. Це веде до водного дефіциту в посушливий сезон, коли саме льодовикова вода раніше підтримувала стік. У висотних районах, де живуть сільські громади, скорочення льодовиків вже призвело до висихання багатьох дрібних потоків. Як результат, общини змушені конкурувати за залишкові джерела або переселятися. Додатково, в горах зникають пасовища – сотні гектарів високогірних лук висихають, що б'є по тваринництву (наприклад, в Перу пастухи альпак втрачають стада через брак корму). З'являються конфлікти між верхів'ями і низов'ями: фермери на схилах Анд звинувачують великі агрокомпанії в долинах у надмірному заборі води, а ті – владу в недоінвестуванні в водосховища. Були випадки, коли громади блокували канали, що йдуть до плантацій, аби лишити більше води собі, – доходило до сутичок з поліцією. Оксфам у своєму звіті ще 2009 року попереджав, що танення льодовиків погрожує загострити водні конфлікти в Андах (нині ми бачимо, що цей прогноз справджується).

На міжнародному рівні великих «водних війн» у Південній Америці поки не було, завдяки угодам. Але певні тертя існують: між Болівією і Чилі – через права на воду з болівійських приток (Чилі, пам'ятаючи про свою столітню суперечку з Болівією щодо виходу до моря, не хоче поступатися водою); між Бразилією, Парагваєм і Аргентиною – щодо управління великими греблями (Ітайпу тощо) під час посух (у 2020–2021 була сильна посуха в басейні Парани, що змен-

шило генерацію ГЕС та глибину для судноплавства, викликавши перепалки між країнами про пріоритети використання води). Кліматичні сценарії для Анд невтішні: очікується, що багато малих льодовиків зникнуть до 2050 року, а снігопади зміняться дощами – отже, менше природного накопичення води. Це вимагає масштабної адаптації (будівництво резервуарів, зміна культур на менш водомісткі), інакше водні конфлікти в регіоні можуть різко почастішати.

Амазонія, найбільший тропічний ліс світу, водночас є домом для десятків мільйонів людей і об'єктом міжнародного значення. Кліматичні зміни вже впливають на Амазонію: сезон посух там подовжився, ліс став сушішим, збільшилася частота пожеж. 2019-го та 2020-го світ спостерігав рекордні площі лісових пожеж в Бразилії і Болівії. Виснаження лісу сполучається з антропогенним чинником – дефорастацією (вирубкою), що значною мірою незаконна.

Уряди країн Амазонії намагаються знайти баланс між економрозвитком (вирубати ліс під сою, пасовища чи копальні) та екологією, але часто пріоритет віддавався економіці. Це привело до латентного конфлікту між центральною владою та корінним населенням і екоактивістами. Прихильники захисту лісу – місцеві племена, НУО – фактично вступили в протистояння з незаконними лісорубами і шахтарями (а іноді і з владою, якщо вона кришує незаконні схеми). На цьому тлі посуха 2020 р., ймовірно пов'язана зі зміною клімату, що викликала небувалу пожежну активність, зробила конфлікт видимим: корінні громади організовували загони самозахисту, намагаючись відбити нападників, звучали постріли. Кілька лідерів були вбиті, наприклад, відомий захисник лісу Паулінью Пайакан в Бразилії. Ситуація досягла міжнародного рівня: європейські країни погрожували торговими санкціями Бразилії за невжиття заходів проти знищення лісу. Новий уряд Лули да Сілви у 2023 р. змінив риторику, обіцяючи «нульову вирубку», що мало знизити градус конфлікту. Проте ризик «екологічного повстання» в Амазонії не зник, поки бідність і кліматичні аномалії женуть усе нових людей в ліси на заробіток незаконним шляхом.

Крім Амазонії, у Південній Америці клімат провокує ще один тип конфліктів – соціальні протести у містах через екстремальні погодні явища. Наприклад, у Чилі в 2019–2020 рр. була мегапосуха, резервуари довкола Сантьяго обміліли –

влада запровадила нормування води. На цьому тлі спалахнули масові протести (хоча вони мали ширший контекст соціальної нерівності, водна криза теж зіграла роль). В Аргентині 2022 р. рекордна спека і енергетична криза призвели до демонстрацій проти уряду. Ці події нагадують, що кліматичний стрес укупі з невдоволенням політикою може вилитися у внутрішні заворушення.

Підсумовуючи, Південна Америка поки не знає масштабних «війн за воду чи ліси» на міждержавному рівні, але локальні та внутрішні конфлікти на кліматичному ґрунті там стають реальністю. Для запобігання їх ескалації потрібна ефективна регіональна співпраця (наприклад, організація ОТСА для Амазонії, Латиноамериканські водні форуми тощо) та залучення громад до управління ресурсами. Всі наведені приклади підтверджують концепцію, що зміна клімату виступає не прямою причиною, а саме «мультиплікатором ризику» у виникненні конфліктів. Це поняття означає, що кліматичні стресори (посухи, паводки, урагани, підйом рівня моря) збільшують ймовірність насильницьких зіткнень, підсилюючи існуючі проблеми – бідність, нерівність, міжетнічну ворожнечу, державну слабкість.

Кліматичні зміни загострюють конкуренцію за ресурси, як-от вода та земля, що може актуалізувати старі конфліктні лінії або створити нові. Наприклад, якщо дві громади історично сперечалися за прикордонний клаптик родючої землі, то при скороченні загального обсягу придатних земель їхнє суперництво може перерости у відкритий конфлікт. Якщо держава слабка і не може забезпечити справедливий розподіл, сторони звернуться до сили. У випадку ж сильних держав конкуренція може вилитись у геополітичне суперництво (як за арктичні ресурси чи води трансграничних річок).

Особливо небезпечним є поєднання кліматичного фактора з іншими факторами нестабільності: уповільнений економічний розвиток, соціальна депривація, напружені міжгрупові відносини, наявність багато молоді без роботи (т. зв. «молодіжний бугор конфліктності»). Дослідження показують, що підвищення температури на 1°C асоціюється зі зростанням частоти громадянських конфліктів на ~4–5%, а якщо проєктувати на майбутнє – можливе значне зростання конфліктності (уже згаданий прогноз +54% в Африці до 2030 р.). Причому ці цифри враховують лише *статистичний зв'язок*,

а не пряму детермінацію – тобто, за несприятливих умов ефект може бути і більшим.

Чому ж клімат так впливає на ризик насильства? Експерти з безпеки відзначають кілька механізмів:

- Економічний шок: природні лиха та довгострокові зміни підірвають економіку (врожаї, інфраструктура), збільшуючи злидні. А бідність і рецесія історично пов'язані зі зростанням конфліктів. Коли у людей падають доходи, вони частіше або протестують, або шукають альтернатив (наприклад, приєднуються до озброєних груп).
- Міграція та переміщення: клімат змушує людей покидати домівки. Маса переміщених осіб може викликати напругу в приймаючих громадах через конкуренцію за роботу, житло, ресурси. Приклад – міграція з сільської Сирії до міст перед війною, що створила соціальний вибухонебезпечний кластер. Або масовий вихід кліматичних біженців із Сахелю на південь (до Гани, Кот-д'Івуару тощо) – місцеві громади можуть сприймати їх як загрозу.
- Ослаблення державних інституцій: коли держава має одночасно управляти наслідками стихійних лих, економічних криз і соціальних протестів, її спроможності надриваються. Це можуть використати повстанці чи терористи. Наприклад, після циклону або землетрусу уряд відволікає ресурси на гуманітарку, чим користуються антиурядові сили для атак. Слабка держава не може також належно розв'язувати конфлікти на ранніх стадіях, дозволяючи їм розростатися.
- Психологічний фактор: люди, що бачать руйнування свого середовища, відчувають відчай, втрату майбутнього – і можуть схилятися до радикальних дій, маючи менше страху втратити залишки. Наприклад, фермер, що втратив все через посуху, легше візьметься за зброю, бо йому нічого втрачати.
- Ідентичність і наративи: кліматичні проблеми можуть бути інтерпретовані крізь призму «нас обділили/завдали кривди», що здатне розпалювати міжгрупову ворожнечу. Екстремісти часто використовують кліматичні негаразди у своїй пропаганді – мовляв, «вороги спалили наші землі» чи «держава не дає вам води, а ми дамо». Це підсилює мобілізацію конфлікту.

Варто підкреслити: кліматичний фактор майже ніколи не діє один. Він завжди вплетений у складну тканину причин конфлікту. Є й виключення, коли конфлікт дійсно майже

цілком про ресурси (наприклад, між двома селами суто за воду без інших розбіжностей). Але на рівні країн зазвичай додаються політика, історія, зовнішні впливи. Тому в академічному середовищі йде дискусія: деякі дослідники вважають, що говорити «кліматична війна» – спрощено, бо все одно ключовими є інституції та політичні рішення. Інші ж доводять, що ігнорувати клімат як фактор безпеки – небезпечно, бо тоді політики можуть недооцінити ризики. Нині міжнародні організації схиляються до другого підходу: Рада Безпеки ООН обговорює клімат і безпеку, НАТО включає кліматичні ризики до стратегічних оцінок, а Міністерства оборони провідних країн аналізують вплив клімату на конфлікти. Важливо знайти баланс: визнавати роль клімату, але не «списувати» всі конфлікти лише на погоду, розуміючи, що адаптація та належне врядування можуть зменшити ризики.

За одностайною оцінкою науковців, протягом наступних десятиліть тиск на природні ресурси буде зростати, якщо не вжити кардинальних заходів. До 2050 року населення світу сягне ~9,7 млрд, попит на воду, продовольство, енергію підвищиться, а кліматична криза продовжиться навіть за умови скорочення викидів (через інерційність системи). Отже, можна очікувати зростання кількості екологічно зумовлених конфліктів. Різні дослідницькі групи дають наступні тривожні прогнози:

- Водний дефіцит: За даними ООН, вже до 2030 року світовий попит на прісну воду перевищить доступні запаси на 40%. До 2050 р. до 5 млрд людей житимуть в умовах водного стресу (Water Stress) – коли щорічно на людину припадає менше 1700 мводи. Особливо постраждають Близький Схід, Північна Африка, Центральна Азія і Південна Азія. На рис. 3.1 показано прогнозне зростання водного дефіциту до 2050 р. по регіонах: найбільший абсолютний приріст споживачів, що відчувають брак води – в Азії та Африці. Конфлікти за воду можуть виникати між країнами (за трансграничні річки), всередині країн (між регіонами, секторами економіки, міськими і сільськими районами) та між громадами.
- Земельні ресурси та продовольство: FAO попереджає, що близько 90% земель вже деградовані тією чи іншою мірою, а зміна клімату може скоротити врожайність основних культур на 10–25% до 2050 р. без адаптації. Це означає посилення продовольчої конкуренції. Можливі «земельні війни» в

перенаселених регіонах Африки та Азії, а також геоекономічна конкуренція за оренду орних земель за кордоном (вже спостерігається явище land-grabbing – багаті країни орендують/скуповують землі в бідніших для виробництва продовольства; це теж викликає обурення місцевих та потенційно конфлікти).

- Ліси та біорізноманіття: Якщо нинішні тренди продовжаться, до 2050 року Амазонія може наблизитися до точки неповернення (перетворення значної частини лісу на савану). Це спричинить зміну клімату локально і глобально, вплине на опади від Бразилії до Середнього Заходу США, і може викликати хвилю економічних потрясінь (зниження врожаїв, переміщення населення) з конфліктним потенціалом. Також передбачаються конфлікти через рибу і морепродукти: за оцінками WWF, без покращення управління до 2030–2040 рр. надмірний вилов в поєднанні з потеплінням океану може призвести до колапсу рибальства в деяких регіонах (наприклад, Західна Африка), залишивши рибальські громади без засобів – ґрунт для піратства і збройної злочинності (як було в Сомалі).
- Кліматичні мігранти: Окремо виділяють феномен кліматичної міграції. Згідно з оновленим звітом Світового Банку «Groundswell 2.0», до 2050 року близько 216 млн людей можуть стати внутрішніми кліматичними мігрантами (тобто переселитися в межах своїх країн через зміни клімату). Найбільше – в Субсахарській Африці (до 86 млн), Східній Азії та Тихоокеанському регіоні (~49 млн) і Південній Азії (40 млн). Табл. 3.1 подає регіональний розподіл цих прогнозованих переміщень. Це колосальні цифри – для порівняння, кількість міжнародних біженців від воєн сьогодні ~30 млн. Якщо ці люди будуть переселятися без належного планування, соціальна напруга неминуча. Особливо складна ситуація буде в містах, куди хлинуть мігранти – можливі конфлікти між «старожилами» і «новачками», зростання нетрів, злочинності тощо. Частина міграції буде і міжнародною – що може стати викликом для сусідніх країн і навіть глобально (криза біженців).
- Екстремальні явища: До 2050 р. прогнозовано почастішання і посилення екстремальних погодних подій – сильні циклони, хвилі тепла, «ривки» мусонів, мегапожежі, посухи століття. Кожна така подія може стати іскрою для конфлікту,

якщо зачепить вразливий регіон. Наприклад, гіпотетично потужний циклон, який знищить дельту річки Іраваді в М'янмі, може спровокувати масову міграцію рохінджа в сусідні країни, з міжнародними наслідками. Чи смертоносна комбінація посухи і повені в країнах Сахелю може одночасно створити нестачу їжі і новий виток боротьби між угрупованнями за контроль над ресурсами допомоги.

Таблиця 3.1.

Прогнозована кількість внутрішніх «кліматичних мігрантів» до 2050 року по регіонах (млн осіб)

Регіон	Кліматичних мігрантів (внутрішньо) до 2050 р., млн
Субсахарська Африка	86
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	49
Південна Азія	40
Північна Африка	19
Латинська Америка	17
Східна Європа та Центральна Азія	5
Всього	216

Варто зазначити, що такі прогнози базуються на сценарії *«business as usual»*, тобто якщо країни не докладуть зусиль для скорочення викидів і адаптації. Є і гірші сценарії: наприклад, досить суперечливий прогноз Інституту економіки та миру припускає, що у випадку найгірших кліматичних тенденцій глобально до 1,2 млрд людей можуть бути переміщені (включно з міжнародною міграцією) до 2050 року. Хоча ця цифра критикується як завищена, вона вказує на масштаб потенційної проблеми. Якщо хоча б частина цих людей зіткнеться з *«закритими кордонами»* чи відмовою приймаючих суспільств, це може призвести до збройних конфліктів як на кордонах, так і всередині країн.

Інший аспект майбутнього – можливі нові типи конфліктів. Експерти з безпеки говорять про ризик так званих *«adaptation wars»* – війн, що виникатимуть внаслідок невдалої адаптації до клімату. Наприклад, якщо одна країна побудує величезну дамбу для захисту від підняття моря, перенаправивши воду до сусідів, або країни почнуть сперечатися за території, придатні під кліматичні біженці (Арктика? Антарктида?). Звучать навіть прогнози про можливі конфлікти за Антарктиду після 2040–2050 років, коли міжнародний мораторій на видобуток копалин там може бути переглянутий – в

умовах ресурсного голоду деякі держави можуть вимагати доступу до мінеральних багатств континенту.

І все ж, майбутнє не запрограмоване однозначно на війну. Є й позитивні сценарії: якщо людство вчасно перейде на відновлювану енергетику і «зелені» технології, створить механізми справедливого розподілу ресурсів і допомоги найвразливішим спільнотам, то можна уникнути найгірших наслідків. Наприклад, Світовий банк вважає, що рішучі дії можуть зменшити масштаби внутрішньої кліматичної міграції на 80% від прогнозованих. Міжнародні угоди про води та кліматичну адаптацію можуть запобігти війнам за воду. Є також прецеденти, коли спільна боротьба з екологічною проблемою об'єднувала сторони конфлікту (т.зв. *environmental peacebuilding* – екологічне миробудівництво). Приміром, в Африці створюються транскордонні заповідники, де колишні ворогуючі громади разом охороняють природні ресурси.

Отже, прогноз щодо майбутніх ресурсних конфліктів за негативним сценарієм – невтішний: зростаючий дефіцит, масові переміщення, нові конфліктні зони (Арктика, Арктида, прибережні мегаполіси). Але завдяки проактивній політиці цей прогноз можна пом'якшити.

Конфлікти, породжені або підсилені зміною клімату, мають комплексний вплив – як на держави та регіони, так і на світову спільноту загалом. Розглянемо основні наслідки таких конфліктів у політичному, соціальному та економічному вимірах.

Політичні наслідки. Кліматичні конфлікти здатні кардинально змінювати політичні ландшафти. Внутрішні збройні зіткнення можуть призводити до краху урядів, виникнення «failed states» (держав, що не виконують функцій) і заповнення вакууму владою недержавних угруповань. Приклад – Сомалі: посухи та деградація земель сприяли розпаду державності у 1990-х, що створило простір для піратства і радикалізму, відлуння чого відчувається й досі. Аналогічно, конфлікт у Дарфурі послабив центральний уряд Судану і спричинив міжнародні санкції проти нього. Кліматичний стрес також може загострювати авторитарні тенденції: уряди, виправдовуючись необхідністю подолання «екологічної кризи», іноді концентрують владу і обмежують права (наприклад, оголошують надзвичайний стан). З іншого боку, провал в реагуванні на кліматичні виклики може спричинити втрату довіри до влади і піднесення опозиційних сил.

На міжнародному рівні можливе загострення відносин між державами: водні чи ресурсні спори можуть руйнувати союзи, провокувати гонку озброєнь. Також може зрости роль міжнародних організацій у врегулюванні таких спорів – від арбітражів щодо річок до миротворчих місій у регіонах, де конфлікт зумовлений кліматом. Вже зараз ООН та регіональні організації (АС, ЄС) обговорюють механізми превентивної дипломатії з урахуванням кліматичних ризиків. Але якщо превенція не вдасться, світ може побачити більше інтервенцій з гуманітарних причин – наприклад, введення миротворців для захисту джерел води або для роз'єднання воюючих за пасовища племен. Це нові виклики для міжнародного права, адже класичні мирні угоди мають доповнюватися екологічними гарантіями (приміром, розподіл води як частина мирної угоди).

Соціальні наслідки. Населення, втягнуте в конфлікти через ресурси, зазнає величезних страждань. Гуманітарна ситуація в районах кліматичних конфліктів, як правило, дуже тяжка: поєднання війни і природних лих веде до голоду, епідемій, масового переміщення. У тому ж Дарфурі постійні посухи вкупі з насильством витіснили людей у табори, де бракує їжі і води. У Сирії війна знищила систему водопостачання, і навіть після зменшення інтенсивності боїв, питна вода стала розкішшю. Такі кризи ставлять навантаження на міжнародні гуманітарні організації і донорів. Збільшується кількість біженців та ВПО (внутрішньо переміщених осіб).

Це, в свою чергу, впливає на соціальну тканину суспільств: нові громади в місцях поселення біженців можуть не інтегруватися, виникають паралельні економіки, злочинність. Екологічні мігранти, не маючи офіційного статусу «біженців» (кліматичних біженців міжнародне право поки не визнає), часто залишаються без правового захисту, що є соціальною проблемою.

Конфлікти виснажують людський капітал: гинуть чи змушені тікати аграрії, інженери, підприємці – люди, які могли б адаптувати економіку до клімату. Натомість залишаються озброєні молодики, для яких війна стала способом життя. Це розриває соціальні зв'язки, традиції сталого природокористування (наприклад, знання про традиційне збереження води можуть загубитися, якщо громада розсіяна війною). Також зростає небезпека для вразливих груп – жінок, дітей,

меншин. У таборах біженців або в зонах конфлікту жінки часто мусять долати кілометри в пошуках води чи дров, що наражає їх на насильство; діти випадають з освіти. Війна за ресурси може набувати і гендерного виміру: приміром, практика крадіжки худоби у деяких африканських груп вважається «справою чоловіків», і молоді чоловіки, не маючи інших перспектив, йдуть цим шляхом, тоді як жінки залишаються ведити господарство самотужки.

Економічні наслідки. Кліматичні конфлікти несуть колосальні економічні втрати. По-перше, сам конфлікт руйнує інфраструктуру – дороги, дамби, іригаційні канали, електростанції, що потребує потім мільярдних витрат на відновлення. По-друге, втрачається продуктивність: землі не обробляються, якщо вони стали полем бою або заміновані; інвестори тікають; торгівля стає неможливою. ВВП країн, охоплених конфліктами, недоотримує відсотки зростання. Світовий банк підраховував, що водна криза, посилена кліматом, може коштувати Близькому Сходу та Сахелю до 6% ВВП, якщо не адаптуватися. Якщо ж додати витрати на війни, цифри ще вищі. Так, конфлікт у Сирії відкинув її економіку на десятиліття назад, а з урахуванням втраченої вигоди – іще більше. Крім того, конфлікти поглинають ресурси держави, які могли б бути спрямовані на розвиток чи адаптацію: гроші йдуть на військові потреби, а не на будівництво водогонів чи впровадження стійких технологій.

На глобальному рівні кліматичні конфлікти можуть впливати на світові ринки. Наприклад, якщо через війну, спричинену посухою, в Судані чи Нігерії різко скоротиться видобуток нафти, це вплине на світові ціни енергоносіїв. Або конфлікти в ключових аграрних зонах (наприклад, у «хлібних кошиках») можуть вплинути на продовольчі ціни всюди, провокуючи нові кризи – *порочне коло*. Іншим економічним наслідком є витрати на миротворчість та гуманітарну допомогу: міжнародна спільнота витрачає десятки мільярдів доларів щорічно на реагування на кризи в Африці та Азії, значну частку яких мають кліматичний компонент. Ці кошти – фактично плата за непроведення проактивної кліматичної політики раніше.

Нарешті, є екологічні наслідки самих конфліктів, які бумерангом б'ють по економіці та суспільству. Війни за ресурси часто ще більше нищать довкілля: наприклад, під час

конфлікту може відбутися підпал лісів (щоб витіснити супротивника) чи отруєння колодязів. У результаті, навіть по закінченні бойових дій, ресурсна база відновлюється гірше, ніж була до конфлікту – і це може посіяти зерна нового протистояння в майбутньому. Так сталося в багатьох регіонах: скажімо, в Іраку під час війни 1991 р. були підпалені нафтові свердловини, що спричинило токсичне забруднення ґрунтів; у Дарфурі згорілі чи покинуті поля за час війни піддалися ерозії, зменшивши придатні площі.

Зміна клімату вже перестала бути суто екологічною проблемою – вона стала питанням миру та безпеки. На магістерському рівні аналіз світових процесів показує, що клімат і конфлікти тісно переплетені. Води, землі, ліси, біорізноманіття – всі ці природні багатства, поставлені під удар зміною клімату, можуть стати приводом або «паливом» для конфліктів. Приклади Дарфуру, Сирії, Сахелю, Південної Азії, Арктики, Центральної Азії, Південної Америки розкривають різні грані цього явища: від локальних міжобщинних сутичок до потенційних міждержавних протистоянь.

Водночас, розуміння клімату як мультиплікатора ризику допомагає не спрощувати, а навпаки – комплексно підходити до запобігання конфліктам. Це означає, що вирішення лише політичних чи економічних аспектів буде недостатнім, якщо не врахувати екологічний компонент. Мирні угоди повинні включати положення про спільне управління природними ресурсами, програми адаптації, відновлення довкілля. Інститути управління ресурсами (як-то річкові басейнові комісії) стають інструментом миробудівництва.

Прогноз до середини XXI ст. ставить перед людством два шляхи: або сценарій «конфлікту за дефіцит», або сценарій співпраці в умовах дефіциту. Перший – це світ «воєн за воду», масових переміщень і збройних сутичок за виживання. Другий – світ, де країни і народи розумно розподіляють ресурси, розвивають стійкі технології, допомагають одне одному адаптуватися до нових кліматичних умов. Обрати другий шлях непросто, але можливо. Вже зараз існують ініціативи на кшталт *солідарності у водокористуванні* (наприклад, обмін водою між Ізраїлем, Йорданією і Палестинською автономією), *зеленого поясу Сахелю* (Велика зелена стіна проти опустелювання), *гуманітарних віз для кліматичних мігрантів* (діє в деяких країнах тихоокеанського регіону).

Для фахівців з міжнародних відносин та безпеки, до яких звернена ця книга, критично важливо інтегрувати кліматичний вимір у свою роботу. Це означає прогнозувати не тільки військово-політичні загрози, а й екологічні ризики, що здатні перерости у безпекові кризи. Знати, де грунтові води виснажуються, де лід тане, де врожай під загрозою, – означає передбачити, де завтра може спалахнути конфлікт.

Боротьба за екологічні ресурси в епоху зміни клімату – це виклик, який несе небезпеки, але й стимулює безпрецедентну співпрацю. Адже кліматична загроза – спільна для всіх, і лише колективними зусиллями людство зможе уникнути найгірших сценаріїв «екоресурсних війн», забезпечивши стійкий мир і процвітання навіть на планеті, що змінюється.

3.2. Екологічні катастрофи як фактор міжнародної напруги

Екологічні катастрофи – це масштабні події, що завдають надзвичайної шкоди довкіллю, людям та економікам, і все частіше виступають чинником міжнародної напруги та безпеки. В останні десятиліття кількість таких катастроф зростає експоненційно. Згідно з даними Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), протягом останніх 50 років частота погодних і кліматичних катастроф зросла у п'ять разів. Це зумовлено як зміною клімату (більше екстремальних явищ), так і кращою реєстрацією подій. В середньому в світі щодня відбувається принаймні одна катастрофа, пов'язана з погодними чи водними екстремумами, що щодня забирає 115 життів і спричиняє збитки у **$202 млн**. При цьому стихійні лиха становлять близько половини усіх надзвичайних ситуацій у світі. Такі події все більше впливають на міжнародні відносини: вони можуть об'єднувати держави для спільного реагування, але нерідко стають джерелом напруженості – звинувачень, дипломатичних конфліктів, міграційних криз чи суперечок щодо відповідальності. Цей розділ аналізує основні типи екологічних катастроф, резонансні приклади останніх десятиліть та їхній вплив на геополітику, міжнародну безпеку й роботу глобальних інституцій.

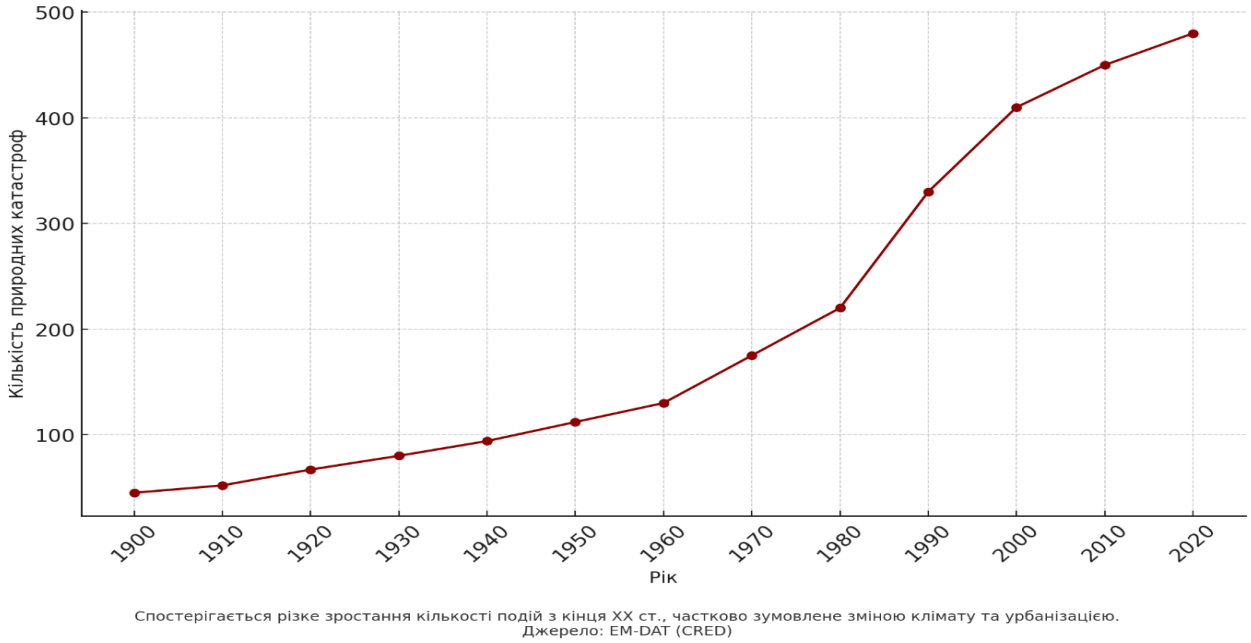

Рис. 3.2.1. Кількість зареєстрованих природних катастроф у світі за 1900–2023 рр.

Спостерігається різке зростання кількості подій з кінця XX ст., частково зумовлене зміною клімату та урбанізацією. За даними EM-DAT (CRED).

Типологія екологічних катастроф:

Природні катастрофи. До природних (стихійних) катастроф належать екстремальні явища природи, що виходять за межі норми і спричиняють великі руйнування та жертви. Серед них – урагани і тропічні циклони, повені (річкові, паводки, цунамі), посухи та опустелювання, лісові пожежі, а також землетруси і виверження вулканів. Хоча причиною є природні процеси, людський фактор теж впливає на частоту й наслідки: зміна клімату посилює урагани, повені та пожежі, а господарська діяльність (вирубка лісів, забудова заплав) підвищує вразливість до стихії. У XXI ст. спостерігається тенденція до зростання інтенсивності цих явищ. ВМО відзначає, що найпоширенішими природними лихами є шторми (тропічні циклони) та повені – вони в сумі становлять більшість катастроф і завдали найбільших економічних втрат. Так, за 1970–2019 рр. шторми принесли світові понад $521 млрд прямих збитків, повені – понад $115 млрд. Водночас завдяки покращенню раннього сповіщення і підготовки загальна смертність від стихійних лих знизилася майже втричі порівняно з 1970-ми роками. Природні катастрофи нерідко набувають

транскордонного характеру: атмосферні та гідрологічні явища не зважають на державні кордони, тож один і той самий ураган чи повінь може одночасно вразити кілька країн. Це спонукає до міжнародної координації зусиль для реагування (наприклад, через механізми ООН або регіональні угоди), але іноді й викликає напругу – скажімо, коли країни звинувачують одна одну у недостатніх заходах проти зміни клімату, що провокує ці лиха.

Техногенні катастрофи. Техногенні (антропогенні) катастрофи – це руйнівні події, викликані людською діяльністю, зокрема аварії на промислових об'єктах або інфраструктурі. Сюди відносять ядерні аварії (наприклад, вибухи на атомних електростанціях), хімічні витоки та вибухи на заводах чи складах, великі аварії на транспорті (танкери, що розлили нафту, тощо). На відміну від стихійних лих, техногенні катастрофи часто є результатом помилки, недбалості або недостатніх заходів безпеки. Їхній вплив теж може виходити за межі однієї держави – як фізично (наприклад, радіоактивне чи токсичне забруднення, що поширюється через повітря або воду до сусідніх країн), так і політично (міжнародний розголос, вимоги до винуватців про компенсацію). Яскравим уроком стала аварія на Чорнобильській АЕС 1986 року: радіоактивна хмара накрила значну частину Європи, продемонструвавши, що для радіації кордонів не існує – *«аварія деінде стає аварією всюди»*.

Після Чорнобиля світова спільнота усвідомила критичну важливість міжнародної співпраці для ядерної безпеки, було ухвалено низку багатосторонніх конвенцій під егідою МАГАТЕ про обмін інформацією та підвищення стандартів. Інший приклад – велика хімічна аварія в індійському місті Бхопал (1984), де витік газу на заводі Union Carbide призвів до тисяч смертей: вона підняла питання відповідальності транснаціональних компаній і стимулювала посилення міжнародних норм промислової безпеки. До техногенних катастроф також можна віднести умисні дії під час воєн, що завдають шкоди довкіллю (так званий **екоцид**). Наприклад, використання отруйних хімікатів (Agent Orange) під час війни США у В'єтнамі та Кампучії в 1960–70-х спричинило довготривале забруднення екосистем та масові отруєння, розцінюється як «екологічна війна» й досі породжує міжнародні правові дискусії щодо відповідальності за такий збиток.

Індустріальні катастрофи. Окремо виокремлюють промислові та інфраструктурні катастрофи – фактично підтип техногенних, але пов'язані з конкретними галузями: нафтовидобувною, гірничодобувною, енергетичною тощо. Сюди належать аварії на нафтових платформах і танкерах (великі нафтові розливи), катастрофи на шахтах і рудниках (обвали, викиди метану, прориви дамб відстійників) та аварії на об'єктах енергетики (крім вже згаданих ядерних – наприклад, вибухи газових свердловин чи гребель ГЕС). Індустріальні катастрофи часто завдають величезних економічних збитків і екологічної шкоди в регіоні, а подекуди стають проблемою світового масштабу. Так, аварія на нафтовій платформі Deepwater Horizon у Мексиканській затоці (2010) призвела до витоку майже 5 млн барелів нафти в океан, що забруднило узбережжя кількох американських штатів та загрожувало міжнародним морським екосистемам. У гірничій галузі відомі трагедії на зразок прориву дамби хвостосховища в Бразилії (на руднику компанії Vale, 2019) – токсичний селевий потік знищив цілі селища і забруднив річки.

Енергетичні катастрофи включають не лише ядерні аварії, а й масштабні відключення електроенергії (блекаути), як-от знаменитий блекаут 2003 року в Північній Америці – він хоч і не наніс прямих збитків довкіллю, але показав вразливість глобальної інфраструктури та необхідність міжнародної координації для енергобезпеки. Таким чином, індустріальні катастрофи висвітлюють ризики глобалізованого світу: збої чи аварії на ключових об'єктах (нафтопромислах, електростанціях, транспортних вузлах) мають ефект доміно, порушуючи роботу міжнародних ланцюгів постачання і провокуючи напруження між державами (наприклад, через коливання цін на енергоносії чи потребу спільно ліквідовувати наслідки аварії). **Аварія на Чорнобильській АЕС (СРСР, 1986)**

26 квітня 1986 року сталася найбільша ядерна аварія в історії – вибух і пожежа на четвертому реакторі Чорнобильської атомної електростанції (Українська РСР у складі СРСР). Ця катастрофа стала поворотним моментом для світової ядерної енергетики та міжнародних відносин. Радіоактивна хмара, що утворилася внаслідок вибуху, пройшла над територією не лише Радянського Союзу (Україна, Білорусь, росія), а й більшої частини Європи – радіоактивні випадіння зафіксовано у Скандинавії, Центральній і Південній Європі. Першими про

аварію дізналися за межами СРСР: шведська атомна електростанція виявила підвищення радіації 28 квітня 1986 р., що змусило радянський уряд визнати факт катастрофи. Первісне замовчування і пізнє повідомлення спричинили глибоку недовіру між СРСР та західними країнами. Москва звинувачувала деякі держави, насамперед США, у «політичній спекуляції» на темі Чорнобиля і роздмухуванні антирадянських настроїв. Як зазначалося у тодішніх американських дипломатичних звітах, радянське керівництво вважало критику їхньої таємності порушенням «духу Женеви» (потепління відносин) і вимагало більш стриманої реакції.

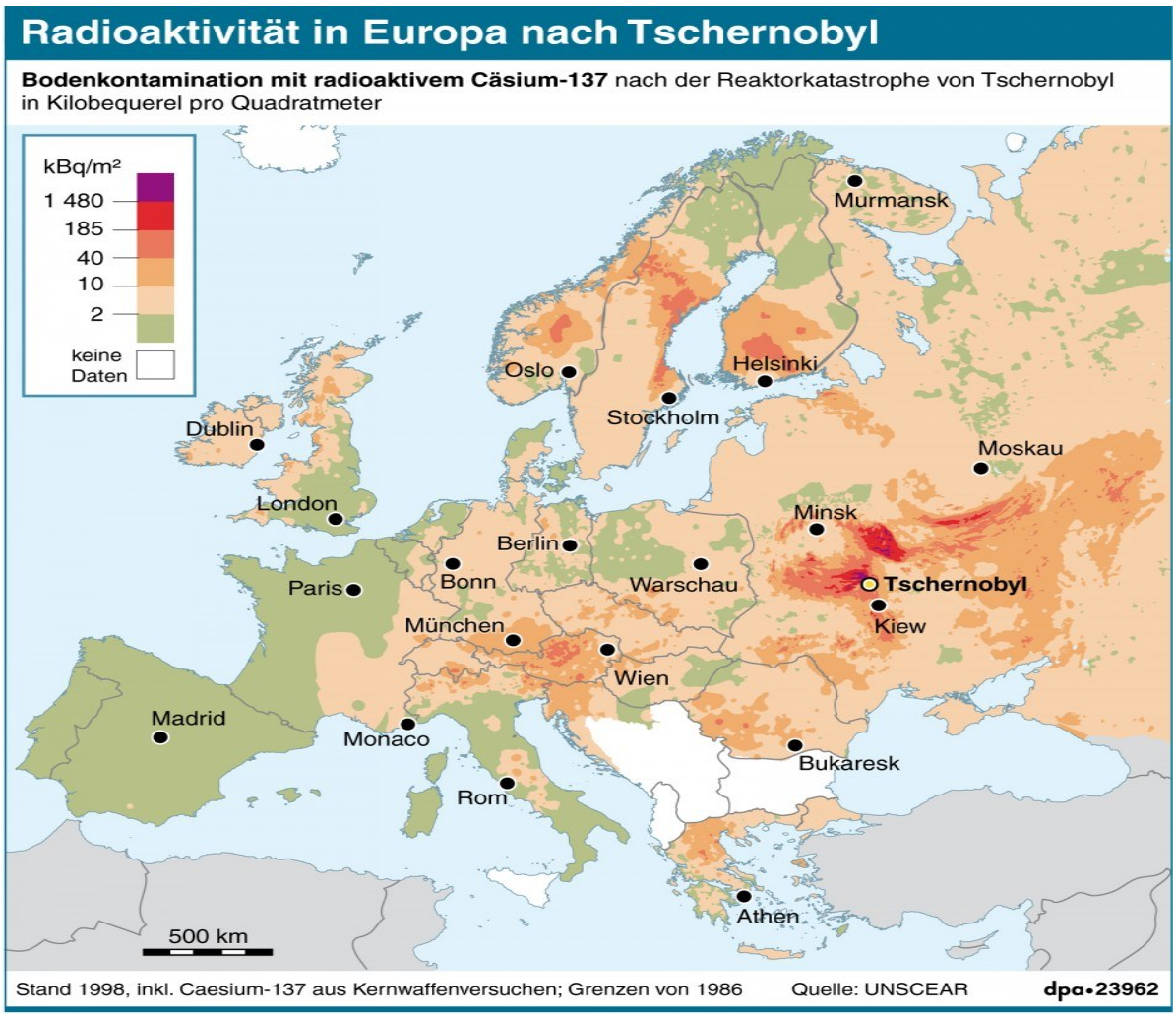

Рис. 3.2 Карта забруднення Європи ізотопом цезію-137 внаслідок аварії на ЧАЕС (1986).

Викиди радіоактивних речовин охопили значну частину континенту, найсильніше постраждали Україна, Білорусь, західна росія, а також окремі райони Скандинавії, Центральної Європи та Балкан. Це наочно показало транскордонний характер ядерної загрози.

Таким чином аварія спричинила короткочасну дипломатичну кризу між Сходом і Заходом. Водночас, усвідомлення глобального характеру радіаційної загрози підштовхнуло до безпрецедентної міжнародної співпраці. Вже за кілька місяців після Чорнобиля під егідою МАГАТЕ були прийняті Конвенція про оперативне оповіщення про ядерні аварії (1986) та Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії (1987), а зго дом – Конвенція з ядерної безпеки (1994). Гаслом стало: «ядерна аварія будь-де – це аварія всюди». Світова ядерна галузь зазнала впливу: деякі країни згорнули програми розвитку АЕС, посилили стандарти безпеки та вимоги прозорості.

Чорнобиль також утворив новий напрям міжнародної допомоги: ООН та інші організації протягом десятиліть залучені в проєкти з подолання наслідків аварії в Україні, Білорусі та рф (медична допомога, відселення, екологічний моніторинг). На політичному рівні катастрофа сприяла політиці *гласності* в СРСР – радянське керівництво визнало, що без відкритості та співпраці довіру не відновити. Таким чином, Чорнобильська трагедія одночасно стала джерелом міжнародної напруги (через початкове замовчування і наслідки для сусідів) і поштовхом до посилення глобальної екологічної безпеки та кооперації.

Аварія на АЕС «Фукусіма-1» (Японія, 2011)

11 березня 2011 року потужний землетрус і цунамі спричинили важку аварію на японській атомній електростанції «Фукусіма-Даїчі». Відбулося розплавлення активної зони реакторів, вибухи водню та викиди радіації. Ця подія стала другим після Чорнобиля рівня 7 за міжнародною шкалою ядерних подій і мала значні міжнародні відгуки. По-перше, аварія викликала глобальний шок довіри до ядерної енергетики. Як відзначив гендиректор МАГАТЕ Юкія Амано, «японська ядерна катастрофа спричинила глибоке занепокоєння в світі та підірвала довіру до атомної енергії». Низка країн оперативно переглянули свою політику: Німеччина оголосила про прискорене закриття усіх АЕС (до 2022 року), Швейцарія та Бельгія також взяли курс на поступове згортання ядерної галузі. Навіть в державах, що традиційно підтримували атомну енергетику (Франція, США, Китай), почалися позапланові стрес-тести на АЕС і підвищення вимог безпеки. На міжнародному рівні МАГАТЕ та інші агенції (як-от Всесвітня метеорологічна організація) оперативно включилися: було удоско-

налено механізми обміну інформацією про радіоактивні викиди, відслідковування руху радіоактивних хмар (наприклад, Організація Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань СТВТО використовувала свою мережу датчиків для виявлення радіоізотопів у атмосфері). Багато країн надавали Японії допомогу – від надсилання експертів і обладнання до гуманітарної підтримки евакуйованих. Попри значні викиди, більшість радіації осіла у межах Японії або в океані; сусідні держави (Південна Корея, Китай, росія) уважно моніторили рівні радіації і спершу висловлювали стурбованість щодо можливих впливів на свої території, але серйозного транскордонного забруднення не сталося.

Однак дипломатичні аспекти все ж проявилися: кілька держав (наприклад, Франція, Австралія, США) порадили своїм громадянам утриматися від поїздок до Токіо або тимчасово виїхати з Японії після аварії, що японський уряд сприйняв стримано. Згодом новою темою напруги стало рішення Японії про поступовий скид очищеної радіоактивної води з Фукусіми в Тихий океан (ухвалене у 2021–2023 рр.): сусідні країни, особливо Китай і Південна Корея, гостро критикували цей крок, побоюючись за морське середовище та безпеку морепродуктів, що спричинило дипломатичні суперечки і торговельні обмеження (наприклад, Китай ввів заборону на імпорт японських морепродуктів у 2023 р.). Загалом, аварія на «Фукусі мі-1» продемонструвала, що навіть у високорозвиненій країні ядерна технологія не застрахована від катастроф, а наслідки цього відлунюють у всьому світі – через зміну енергетичних стратегій, посилення міжнародних норм і періодичні сплески напруги щодо заходів з ліквідації наслідків.

Виверження вулкану Ейяф'ятлайокудль (Ісландія, 2010)

Природна катастрофа регіонального масштабу, що набула глобального резонансу – виверження ісландського вулкану Ейяф'ятлайокудль у квітні 2010 року. Саме виверження було середньої сили, проте особливий характер вулкану (льодовик зверху, що спричинив вибухове утворення дрібного попелу) та синоптична ситуація призвели до утворення велетенської хмари вулканічного попелу в атмосфері, яку перенесло на південь і схід Європи. Дрібнодисперсний попіл становив серйозну загрозу для авіації (потрапляння його в двигуни може викликати відмову), тому цивільна авіація відреагувала безпрецедентно: з міркувань безпеки закрили авіапростір над більшою

частиною Європи на кілька днів (15–23 квітня 2010), а далі обмеження вводилися локально, залежно від руху хмари. Це стало наймасштабнішим переривanням авіасполучення з часів Другої світової війни. Було скасовано близько 100 тисяч авіарейсів по всьому світу, близько 10 млн пасажирів застрягли в різних країнах. Особливо постраждали трансатлантичні та внутрішньоєвропейські перевезення – фактично, протягом тижня авіасполучення Європи зупинилося. Економічні збитки були значними: авіаційна галузь втрачала приблизно $200 млн щодня простою (загалом понад $1,7 млрд за час кризи), а європейські аеропорти – J80 млн. Ця ситуація вимагала термінової координації між державами та авіаційними службами: погоджували спільні критерії безпеки, обмінювалися даними спостережень за вулканічним попелом (ключову роль відігравали Вулканічні консультативні центри в Лондоні та Тулузі). Також виникла напруга між авіакомпаніями та регуляторами: деякі авіалінії (KLM, Lufthansa) критикували загальне закриття неба як надто обережне і здійснювали тестові польоти, доводячи можливість літати; урядам доводилося балансувати між безпекою та економічними інтересами, що викликало гарячі дискусії в міжнародних авіаційних колах.

У підсумку, випадок Ейяф'ятлайокудля став уроком: було переглянуто протоколи реагування на вулканічний попіл (більш гнучкі зони ризику замість суцільного закриття), вдосконалено міжнародний моніторинг. На геополітичному рівні ця подія хоч і не спричинила конфліктів між державами, але продемонструвала вразливість глобальної інфраструктури до природних потрясінь: одна гора в Ісландії на тиждень порушила світову торгівлю і рух людей, що стимулювало розмови про спільні плани дій на випадок подібних надзвичайних ситуацій у майбутньому. **Повені в Пакистані (2010 та 2022)**

Пакистанські повені двох останніх десятиліть стали прикладом природних катастроф, які загострили питання глобальної кліматичної справедливості та відповідальності. Улітку 2010 року надзвичайно сильні мусонні дощі призвели до катастрофічних повеней: постраждало близько 20 мільйонів мешканців, територія, за площею рівна Англії, опинилася під водою, понад 1700 людей загинули. Світова спільнота організувала масштабну гуманітарну допомогу – ООН назвала цю повінь на той час чи не найбільшою гуманітарною катастрофою; понад 70 країн направили кошти та ресурси. Попри це,

в Пакистані лунали нарікання, що міжнародна допомога була недостатньо швидкою і щедрою порівняно з іншими подіями (наприклад, землетрусом на Гаїті 2010). Це створювало *приховану напругу* у відносинах країн, водночас Пакистан зміцнив співпрацю з низкою союзників у сфері реагування на НС (зокрема, з Китаєм, який активно допомагав). Ще більший глобальний резонанс мали мегаповені 2022 року. Тоді за літо-осінь екстремальні дощі затопили до 1/3 території країни, торкнувшись 33 мільйонів людей, з них близько 8 млн були вимушені покинути домівки; прямі збитки оцінили у $14,8 млрд, непрямі економічні втрати – у $15 млрд. Ця катастрофа прямо пов'язувалася з глобальним потеплінням (аномальний розподіл мусонів, танення гімалайських льодовиків) у країні, яка робить незначний внесок у парникові викиди (менше 1%). Тож пакистанський уряд відкрито заявив про «кризу несправедливості» – мовляв, найбільш вразливі країни страждають за провину багатих держав.

На міжнародних форумах (наприклад, на кліматичному саміті COP27 у 2022 р.) Пакистан спільно з іншими країнами, що розвиваються, активно просував ідею механізму компенсацій *«Loss and Damage»* – тобто фінансової відповідальності індустріально розвинених країн за збитки, завдані кліматичними змінами. Ці вимоги довго блокувалися розвиненими країнами, що ілюструє суттєву напругу між Глобальною Північчю та Півднем у питанні кліматичної справедливості. Лише під враженням пакистанської повені та інших кліматичних катаклізмів 2022 року, багаті країни на COP27 погодили створення фонду компенсацій втрат від кліматичних змін – важливий дипломатичний прорив, проте наповнення цього фонду й конкретні зобов'язання поки лишаються предметом суперечок. Отже, повені в Пакистані актуалізували глобальну дискусію про відповідальність за кліматичні катастрофи: з одного боку – міжнародна солідарність (допомога, кредити на відновлення), а з іншого – звинувачення у «кліматичній несправедливості», що стали новим виміром міжнародної напруги. **Лісові пожежі в Австралії та США (2019–2020)**

Останні роки ознаменувалися рекордними лісовими пожежами на різних континентах, зокрема в розвинених країнах – Австралії та Сполучених Штатах, – що привернуло увагу всього світу. «Чорне літо» 2019–2020 рр. в Австралії стало синонімом стихійного лиха: за кілька місяців у вогні

вигоріло близько 19 мільйонів гектарів (територія, співставна з площею Сирії), загинуло щонайменше 34 людини, зруйновано понад 3000 будинків. Екологічні наслідки колосальні – знищено, за оцінками, понад 1 мільярд диких тварин, деякі види під загрозою вимирання. Дим від цих пожеж сягнув стратосфери і перетнув океан: у січні 2020 року шлейфи диму подолали 11 тисяч км до Південної Америки, викликавши помутніння неба в Чилі та Аргентині. Пожежі викликали широку міжнародну реакцію. Багато країн направили до Австралії своїх пожежників і техніку (США, Канада, Нова Зеландія, навіть Сінгапур та кілька європейських країн долучились до допомоги). Світова громадськість розгорнула кампанії зі збору пожертв на допомогу постраждалим і на порятунок австралійської фауни – було зібрано сотні мільйонів доларів. Ці пожежі породили *дипломатичний тиск* щодо кліматичної політики: уряд Австралії зазнав критики як всередині країни, так і з-за кордону за недостатню боротьбу з глобальним потеплінням (оскільки посуха та спека, пов'язані з кліматом, зробили пожежі настільки руйнівними). Австралія – великий експортер вугілля – опинилася під прицілом еко-активістів, а на міжнародній арені це внесло напругу у відносини Канберри з тими столицями, які наполягали на амбітніших кліматичних цілях. Схожим чином, хвиля мегапожеж у Каліфорнії та на Заході США в 2018–2020 роках (тисячі кв.км вигоріли, дими досягали Східного узбережжя і навіть Європи) стала аргументом у глобальних перемовинах: європейські союзники вказували США на необхідність повернення до Паризької кліматичної угоди (що й сталося в 2021 році).

Хоча самі по собі лісові пожежі в Австралії чи США не спричинили міждержавних конфліктів, символічно вони змінили тон міжнародних дискусій: багаті країни відчули себе вразливими до кліматичних катастроф нарівні з біднішими, що підсилило імператив спільних дій. Водночас деякі події породжували локальні дипломатичні тертя – наприклад, дими від австралійських пожеж накрили сусідню Нову Зеландію, викликавши занепокоєння громадськості там і запити до Австралії щодо ситуації; або ж задимлення від рекордних лісових пожеж у Канаді 2023 р. спричинило смог у містах США, що знову-таки актуалізувало спільні американо-канадські зусилля з боротьби зі зміною клімату. Таким чином,

великі пожежі служать *тривожними сигналами* та фактором тиску в міжнародній політиці, навіть якщо прямої конфронтації між державами вони не викликають. **Вибух на нафтовій платформі Deepwater Horizon (Мексиканська затока, 2010)**

20 квітня 2010 року в економічній зоні США у водах Мексиканської затоки сталася найбільша в історії нафтовидобутку аварія: вибухнув і затонув буровий нафтовий агрегат *Deepwater Horizon*, що належав компанії British Petroleum (BP). Внаслідок вибуху загинуло 11 працівників, але найтяжчими стали екологічні наслідки – протягом трьох місяців витікала нафта зі свердловини, загальний обсяг розливу склав близько 4,9 млн барелів. Нафтову пляму рознесло на сотні кілометрів, сильно забруднено узбережжя штатів Луїзіана, Міссісіпі, Алабама і Флорида, постраждали морські екосистеми Мексиканської затоки. Ця промислова катастрофа мала не лише екологічний та економічний вимір (риболовство і туризм регіону зазнали удару), а й політичний та міжнародний. Інцидент викликав жорстку реакцію уряду США: адміністрація президента Обами вимагала від BP повної компенсації збитків та максимальної прозорості в ліквідації аварії. Президент публічно заявив, що триматиме «ногу на горлі» компанії BP, доки вона не виконає зобов'язань. Це агресивне риторичне формулювання, хоч і відображало суспільний гнів у США, викликало негативний резонанс у Великій Британії – деякі британські політики і акціонери BP сприйняли його як антиринкову та антибританську заяву. У Великій Британії лунали заклики до уряду захистити національну компанію від надмірного тиску США, адже пенсійні фонди мільйонів британців інвестовані в BP. Прем'єр-міністр Д. Кемерон був змушений вступити в діалог, закликаючи до «розсудливого діалогу» з Вашингтоном щодо BP і прогнозованості щодо обсягу компенсацій.

Таким чином, аварія вилилась у короткочасну дипломатичну тертя між союзниками: США наполягали на покаранні і виплатах, Британія обережно захищала BP від політичного нищення, нагадуючи про спільні економічні інтереси. Врешті BP створила фонд у $20 млрд для компенсацій, і гострота суперечки спала, але цей випадок показовий. По-перше, він висвітлив *глобальні ризики офшорного нафтовидобутку*, що призвело до посилення міжнародних стандартів (напр., у Морській організації ІМО та на рівні G7 піднімали питання

безпеки буріння на великих глибинах). По-друге, транскордонний екологічний вплив: хоча основний удар прийняли США, нафта могла потрапити до мексиканських вод (і частково потрапила), що вимагало співпраці з урядом Мексики; Куба та інші карибські країни теж були занепокоєні можливим забрудненням течіями. Цей випадок мотивував сусідні держави підписати регіональні домовленості про взаємодопомогу в разі нафтових розливів. Отже, Deepwater Horizon став і уроком, і попередженням: індустріальні катастрофи навіть у територіальних водах однієї країни можуть мати наслідки для цілих регіонів та викликати напругу навіть між дружніми державами, якщо зачеплені інтереси суспільства та бізнесу.

Хімічна катастрофа в Китаї (витік бензолу в р. Сунгарі, 2005)

У листопаді 2005 року в місті Цзілінь на північному сході Китаю вибухнув нафтохімічний завод, що спричинило масовий викид токсичних речовин (переважно бензолу) в річку Сунгарі – притоку Амуру. В річку потрапило близько 100 тонн отруйних хімікатів. Ця техногенна аварія набула міжнародного характеру, адже токсична пляма через декілька днів досягла кордону з росією по Амуру, загрожуючи водопостачанню міст на Далекому Сході (особливо 700-тисячного Хабаровська). Ситуація спочатку викликала напруженість у китайсько-російських відносинах: російська сторона дорікала Китаю за недостатньо оперативне інформування про аварію (перші офіційні повідомлення Пекіна з'явилися лише за кілька днів, хоча воду в місті Харбін, що нижче за течією, відключили одразу). У відповідь Китай пішов на безпрецедентні кроки: офіційний Пекін приніс вибачення перед росією за інцидент, висловив готовність компенсувати збитки і спільно працювати над ліквідацією. Було організовано співпрацю екологічних служб двох країн – моніторинг води, будівництво тимчасових дамб і резервуарів, щоб зменшити концентрацію отрути. російська влада, зі свого боку, готувалася до надзвичайної ситуації – запасала питну воду, планувала можливо перекрити водозабори; на щастя, забруднення в Амурі розвелося і не спричинило жертв, хоча екосистемі було завдано шкоди. Цей випадок, попри початковий спалах напруги, врешті підсилив співпрацю між Китаєм і росією у сфері довкілля.

Налагоджено лінії зв'язку на випадок аварій, спільні навчання; дві країни домовилися про обмін інформацією щодо

стану транскордонних річок. Крім того, подія активізувала роль ООН: Програма ООН з довкілля (ЮНЕП) та Управління з координації гуманітарних справ пропонували експертизу, а Генасамблея пізніше відзначила потребу більш тісної співпраці в сфері екологічної безпеки. Для Китаю ця аварія стала імпульсом посилити екологічне законодавство і прозорість: внутрішньо чиновників, винних у повільному реагуванні, було покарано, а державні медіа вперше відкрито висвітлювали *екологічну кризу*, що було новиною для країни. Отже, «бензольна криза» на Сунгарі продемонструвала, наскільки тісно переплетені екологічні та міжнародні виклики: регіональна техногенна аварія за відсутності прозорості може швидко перерости в дипломатичний скандал, але ефективна комунікація та вибачення здатні перевести ситуацію в русло співпраці і спільного уроку на майбутнє.

Вибух у порту Бейрута (Ліван, 2020)

4 серпня 2020 року в порту ліванської столиці Бейрут сталася одна з найпотужніших неядерних технологічних катастроф в історії. В результаті вибуху 2750 тонн аміачної селітри, що нелегально зберігалася на складі, загинуло понад 220 осіб, близько 6000 поранено, значна частина міста була зруйнована. Хоча це лихо було локальним за фізичним впливом, воно мало широкий міжнародний резонанс і наслідки. По-перше, вибух поставив Ліван на межу повного колапсу, спровокувавши політичну кризу (уряд пішов у відставку) і економічне падіння – країна закликала світову спільноту про допомогу. Миттєво багато держав направили рятувальні команди, медичні матеріали; Франція ініціювала міжнародну донорську конференцію (з огляду на історичні зв'язки з Ліваном), було зібрано сотні мільйонів євро екстреної підтримки. ООН (через ОСНА) координувала гуманітарну відповідь. Таким чином, в короткостроковій перспективі світ проявив солідарність. Втім, далі постало питання розслідування причин і відповідальних за катастрофу. Громадськість Лівану вимагала міжнародного розслідування, оскільки не довіряла власній владі. Група незалежних експертів ООН з прав людини теж закликала до міжнародного розслідування вибуху під егідою ООН, що ліванський уряд відхилив, назвавши це втручанням у внутрішні справи.

Це створило напруженість: західні країни натякали на санкції, якщо ліванська влада не забезпечить прозорість, а та,

своєю чергою, звинувачувала «зовнішні сили» у політизації трагедії. Також були геополітичні спекуляції – наприклад, версії про можливу ізраїльську диверсію чи участь «Хезболли» у зберіганні селітри – які хоч і не підтвердилися, але викликали обмін заявами між залученими сторонами (Ізраїль заперечував причетність). Вибух у Бейруті став лакмусовим папірцем: він виявив не лише корупцію і недбалість в системі Лівану, але й обмеженість міжнародних механізмів впливу – навіть така страшна катастрофа не призвела до єдиного міжнародного розслідування через суверенітет держави. Через три роки після вибуху 38 країн (включаючи всі держави G7, ЄС) у Раді ООН з прав людини все ж засудили зрив внутрішнього розслідування і закликали до дій, але безрезультатно. Таким чином, ліванська катастрофа продемонструвала, як екологічно-техногенна подія може дестабілізувати країну, викликати значну міжнародну підтримку, але й породити дипломатичне напруження щодо питань суверенітету, відповідальності та боротьби з корупцією. Вона також акцентувала роль міжнародних організацій: ООН, Світового банку, ЄС – у відбудові і вимозі реформ, без чого допомога втрачає сенс. Ліванський вибух увійшов у історію як трагедія, що не знала кордонів у своєму психологічному впливі – кадри грибо-подібного вибуху в столиці викликали шок у всьому світі і стали пересторогою щодо належного управління небезпечними матеріалами.

Отруєння токсичними відходами в Камбоджі (1998)

Наприкінці 1998 року в Королівстві Камбоджа розгорілася екологічна криза міжнародного походження, відома як «інцидент з токсичними відходами в Cihanoukville». Тайванська промислова корпорація Formosa Plastics потай відправила морем до камбоджійського порту Сіануквіль близько 3000 тонн небезпечних відходів, що містили ртуть. На той час у Камбоджі не було детальних екологічних законів, і корумповані посадовці дали згоду на імпорт цього отруйного вантажу під виглядом «будівельних матеріалів». Відходи просто вивантажили на відкритий ґрунт неподалік міста. Місцеві жителі, не усвідомлюючи небезпеки, почали розбирати мішки та використовувати «грунт» для потреб, що швидко призвело до отруєнь. Коли правда з'ясувалася, спалахнула паніка і протести: мешканці масово тікали з міста (близько 50 тисяч людей покинули Сіануквіль за кілька днів), сталися заворушення, під час яких розгромили офіс судноплавної агенції.

Щонайменше 5 осіб загинули – один під час протестів і четверо внаслідок дорожніх аварій, тікаючи з міста в паніці. Один докер помер, імовірно від симптомів ртутного отруєння. Ця криза викликала дипломатичний скандал між Камбоджею і Тайванем. Камбоджійський уряд звинуватив компанію і фактично Тайвань (хоча той не визнаний Камбоджею державою) у екологічній агресії. У відповідь під тиском розголосу тайванська влада змусила Formosa Plastics повернути відходи назад – у квітні 1999 всі 3000 тонн було вивезено з Камбоджі на Тайвань для утилізації. Компанія публічно вибачилася за завдання «занепокоєння» народу Камбоджі, а в самій Камбоджі було усунуто від посад понад сто чиновників, підозрюваних у хабарництві при дозволі на імпорт відходів.

Міжнародно ця історія привернула увагу до проблеми транскордонної торгівлі небезпечними відходами: екологи давно били на сполох, що багаті країни та компанії вивозять токсичне сміття до бідніших держав. Випадок Камбоджі підтвердив ці побоювання і посилив вимоги до виконання Базельської конвенції 1989 р. (про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів). Human Rights Watch у доповіді *«Toxic Justice»* назвала цю подію кричущим прикладом порушення прав людини на здоров'я і безпечне довкілля. Інцидент також ненадовго погіршив де-факто відносини між Пномпенем та Тайбеєм: Камбоджа на знак протесту призупинила контакти з тайванськими бізнес-колами на деякий час. У підсумку, «камбоджійське отруєння» стало пересторогою: воно змусило країни Південно-Східної Азії уважніше поставитися до імпорту сміття, активізувало громадянське суспільство у вимогах екологічної справедливості. Цей приклад ілюструє, як екологічна афера транснаціональної корпорації переросла у міжнародну напругу з елементами бунту, масової міграції населення та дипломатичних вибачень.

Вплив екологічних катастроф на міжнародні відносини та безпеку

Розглянуті приклади підкреслюють, що екологічні катастрофи – це не лише питання внутрішньої політики чи гуманітарної сфери, а й фактор міжнародних відносин. Масштабні лиха часто впливають на декілька держав одночасно або мають глобальні наслідки, тож логічно, що вони стають предметом уваги дипломатії, міжнародних організацій та навіть перегляду геополітичних пріоритетів. В цій секції узагальни-

мо основні сфери, в яких екокатастрофи позначаються на міжнародній ситуації: політична стабільність і конфлікти, геополітичні зрушення, діяльність міжнародних інституцій та еволюція міжнародного права.

Дестабілізація і конфліктність. Важкі катастрофи можуть прямо підривати внутрішню стабільність країн, а відтак – змінювати розклад сил у регіоні. Наприклад, наслідки Чорнобиля сприяли прискоренню розпаду СРСР (зростання протестних настроїв, економічний тягар ліквідації, посилення рухів за незалежність у постраждалих республіках). Сучасний приклад – Сирія, де багаторічна посуха 2006–2010 рр. (частково зумовлена зміною клімату) спричинила економічні труднощі, масовий рух населення, що вважається одним із чинників, які призвели до громадянської війни. Отже, екологічні кризи можуть слугувати *каталізатором конфліктів*. Коли держава послаблена катастрофою, це відкриває можливості для внутрішніх чи зовнішніх гравців (наприклад, війна в Ємені ускладнювалася найбільшим спалахом холери внаслідок руйнування водної інфраструктури – теж екологічно-гуманітарна криза). Для міжнародної безпеки це означає, що все частіше потрібно враховувати екологічний фактор конфліктності: Рада Безпеки ООН вперше обговорювала зміну клімату як загрозу світовому миру, НАТО аналізує ризики «climate security». У нестабільних державах (в Африці, Південной Азії) великі повені чи посухи можуть спричиняти транснаціональні наслідки – хвилі біженців (як сомалійці тікають від посухи у сусідні країни) або посилення терористичних угруповань, що використовують хаос.

Геополітичні зрушення та іміджеві наслідки. Деякі катастрофи призводять до перерозподілу ролей на світовій арені. Приміром, аварія на Фукусімі у 2011 р. змінила баланс у енергетичному секторі: Німеччина, відмовившись від атома, почала більше інвестувати в зелену енергетику, тоді як Франція навпаки позиціонувала себе як лідер безпечного атома. Це впливає на геоенергетичні альянси (в тому числі на ринки газу, вугілля – Німеччина тимчасово збільшила споживання російського газу після закриття АЕС). Інший випадок – Чорнобиль: він настільки підірвав довіру до радянської системи, що деякі дослідники вважають його початком кінця Холодної війни. Так само, великі техногенні аварії у Китаї 2000-х (типу згаданого вибуху в 2015 р. у Тяньцзіні) тестують здатність

КНР реагувати відкрито; успішна чи провальна реакція впливає на імідж держави за кордоном. США після «Катріни» 2005 р. (руйнівний ураган, що знищив Новий Орлеан) зазнали втрат іміджу, адже світ побачив кадри хаосу та провали в управлінні навіть у наддержаві. Натомість ефективна реакція (як, скажімо, мобілізація Японії після землетрусу і цунамі 2011, окрім Фукусіми) – навпаки, підсилює «м'яку силу» держави. Країни також змагаються за лідерство у наданні допомоги: Туреччина і Ізраїль суперничали, хто швидше допоможе Албанії після землетрусу 2019, використовуючи гуманітарну місію для зміцнення впливу на Балканах. Отже, екологічні катастрофи можуть стати аренами геополітичного суперництва або співпраці, залежно від контексту.

Роль міжнародних організацій. Кожна гучна катастрофа – це виклик і стимул для глобальних інституцій. ООН традиційно координує гуманітарний вимір: Управління ООН з координації гуманітарних справ (OCHA) скликає донорські конференції, кластерні групи допомоги в разі стихійних лих. Є і спеціалізовані агенції: ВМО – відстежує кліматичні екстремуми, МАГАТЕ – реагує на ядерні аварії, UNEP – оцінює екологічні наслідки конфліктів і катастроф. Після Чорнобиля ООН створила Чорнобильський фонд для допомоги постраждалим країнам, Генеральна Асамблея проголосила Міжнародний день пам'яті Чорнобиля. Після бейрутського вибуху 2020, ООН спільно зі Світовим банком та ЄС підготували рамковий план відновлення Лівану. Європейський Союз має механізм цивільного захисту, що активується для допомоги як усередині, так і за межами ЄС: наприклад, у боротьбі з лісовими пожежами в Греції, Португалії чи при паводках на Балканах. ЄС також утворив Солідарний фонд для фінансової підтримки країн-членів, які постраждали від катастроф. НАТО хоча й військовий альянс, але також приділяє увагу екологічним та технологічним надзвичайним ситуаціям: функціонує Центр координації реагування на катастрофи (EADRCC), через який Альянс надавав допомогу, скажімо, Пакистану після землетрусу 2005 чи США після «Катріни». НАТО офіційно визнає, що деградація довкілля та стихійні лиха можуть створювати ризики безпеці, тож займається тренуваннями та обміном знань.

МАГАТЕ після Чорнобиля та Фукусіми посилила режим ядерної безпеки: започатковано процеси перевірок АЕС, Пла-

ни дій з ядерної аварійності і т.д. Великі країни та форуми G7/G20 також інтегрували питання реагування на катастрофи: G7 неодноразово в комюніке згадує зміцнення кліматичної стійкості, створює фонди страхування від лих для бідних країн. Наприклад, після тайфуну Хаян (Філіппіни, 2013) – одного з найпотужніших ураганів – країни G7 започаткували ініціативи страхування ризиків стихійних лих у Тихоокеанському регіоні. Таким чином, кожна масштабна катастрофа приводить у дію «механізми глобального врядування» – і водночас виявляє їхні недоліки, стимулюючи реформи. Показово, що в 2023 р. ООН вперше затвердила ціль створення міжнародної системи фінансування втрат від кліматичних лих (фонд Loss and Damage) – пряма відповідь на заклики країн, постраждалих від таких подій, як пакистанські повені чи циклони в Мозамбіку.

Розвиток міжнародного права. Екологічні катастрофи формують і нові норми права та угоди. Після ряду аварій було укладено багатосторонні договори: Базельська конвенція (1989) – реакція на випадки, подібні камбоджійському, щодо експорту небезпечних відходів; Ковенція КЛІРНС (1990) – щодо оперативного оповіщення про ядерні аварії; Марпол і протоколи – щодо попередження нафтових розливів на морі. Виникає поняття «екоциду» – найбільш тяжких екологічних злочинів: низка країн (зокрема, Україна) на національному рівні ввели кримінальну відповідальність за масове знищення природи, ведуться розмови про визнання екоциду міжнародним злочином. Катастрофи на кшталт Чорнобиля та Фукусіми активізували антиядерні рухи і аргументи в режимі нерозповсюдження ядерної зброї (адже наслідки застосування ЯЗ були б ще гіршими). У 2022–2023 рр. через воєнні дії в Україні, що спричинили екологічні інциденти (пожежі, руйнування інфраструктури, загроза АЕС), ООН і Червоний Хрест знов порушили питання посилення норм захисту довкілля під час збройних конфліктів. Отже, міжнародне право поступово адаптується, хоча часто реактивно – тобто після того, як катастрофа сталася і продемонструвала нормативний пробіл.

Екологічні катастрофи як джерело міжнародної напруги

Окресливши загальний вплив на політику, зупинимось детальніше на тому, *як саме* екологічні катастрофи породжують міжнародну напругу – тобто приводять до розбіжностей, конфліктів чи криз у відносинах між державами. Виділяють-

ся кілька типових механізмів напруги: транскордонне забруднення, звинувачення та відповідальність, масова міграція (біженці), економічні втрати і репарації, а також конкуренція за ресурси під час відновлення.

Транскордонний ефект і взаємні звинувачення. Якщо наслідки катастрофи переступають кордон (фізично чи інформаційно), постає питання: хто винен і хто має діяти? Як приклад, аварія на китайському хімзаводі, що отруїла річку і дійшла до росії, – спершу привела до звинувачень у приховуванні і «недбалості» (росія дорікала Китаю), але потім змінилася вибаченнями і координацією. Інший випадок – хмара радіації після Чорнобиля: країни Європи обурювалися секретністю СРСР і пізнім оповіщенням, вимагаючи пояснень та змін (ці вимоги мали і пропагандистський підтекст у розпал Холодної війни). Виверження вулкану в Ісландії 2010 р. теж спричинило своєрідні «звинувачення» – авіакомпанії дорікали урядам, що ті зайво довго тримали простір закритим, а уряди вказували на наукові рекомендації. Суть у тому, що у надзвичайній ситуації кожна країна прагне мінімізувати шкоду для себе, і якщо дії сусіда (або їхня відсутність) завдають шкоди, виникає напруга. Наприклад, масштабні лісові пожежі в Індонезії майже щороку вкривають димом Малайзію, Сінгапур та Таїланд – це спричиняє дипломатичні ноти і тиск на Джакарту з вимогою зупинити підпали лісів. Індонезія, в свою чергу, ображається на «втручання», виправдовується чи іноді навіть погрожує вийти з регіональних угод – поки проблема не вирішена, ці тертя повторюються щорічно.

Аналогічно, пилові бурі з Китаю (жовтий пил) регулярно викликають протести Південної Кореї і Японії, вимагаючих від КНР боротися з опустелюванням та забрудненням. Таким чином, коли шкода переходить кордон, уряди часто вдаються до риторики звинувачення, щоб продемонструвати захист національних інтересів. Це може бути як відверте звинувачення в халатності (як Україні доводилося чути від сусідів після лісових пожеж в Чорнобилі 2020 р., дим від яких дійшов до Білорусі), так і тонші натяки про відповідальність за клімат (наприклад, острівні держави Тихого океану звинувачують великі держави у тому, що їхні викиди CO_2 ведуть до підйому рівня моря і зникнення островів – це фундаментальна напруга між тими, хто страждає, і тими, хто спричинив).

Спори про відповідальність і компенсації. Після початкового шоку катастрофи настає етап визначення збитків і від-

повідальних сторін. І тут часто виникають міждержавні претензії: хто має платити за ліквідацію і потерпілих? Класичний міжнародно-правовий принцип – держава відповідає за шкоду, заподіяну з її території. Тому у випадках на кшталт китайсько-російського з витоком бензолу Китай визнав відповідальність перед росією (вибачення і обіцянки покриття витрат). Але бувають складніші сценарії. Приміром, нафтові плями від танкерів часто дрейфують у води сусідів: коли танкер Prestige затонув біля Іспанії (2002), нафта забруднила і французьке узбережжя – потім були довгі суди щодо компенсацій, включно з арештом рахунків Міжнародної федерації судновласників. Інший випадок: бомбардування нафтових резервуарів у Лівані під час війни 2006 р. (Ізраїль проти «Хезболли») спричинило витік нафти в Середземне море, що забруднив узбережжя Лівану і Сирії. Ліван порушив питання компенсації на рівні ООН, і врешті у 2014 р. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію, що Ізраїль має виплатити ~$850 млн компенсації Лівану. Хоча ця резолюція була радше декларативною (Ізраїль її не визнав), це показовий прецедент: екологічна шкода під час війни стала предметом міжнародних фінансових вимог.

Загалом, питання **хто заплатить?** Часто стає джерелом напруги навіть між друзями. США виставили BP рахунок на $69 млн за роботи урядових служб по очищенню плям нафти під час аварії Deepwater Horizon, і хоча BP погодилася, деякі британські акціонери вважали суму завищеною. У випадку глобальних проблем, як кліматичні лиха, дискусія про *«кліматичні репарації»* вже згадувалася вище: це новий фронт напруги між розвинутими (не хочуть створювати прецедент відповідальності за історичні викиди) та вразливими країнами (наполягають, що без компенсацій не зможуть вижити). Проривом стала домовленість створити фонд збитків на COP27, але його реалізація – потенційно конфліктна.

Також існує поняття **солідарної відповідальності**: наприклад, після землетрусу і цунамі в Індійському океані (2004) була ініціатива списати зовнішні борги постраждалим країнам (Індонезії, Шрі-Ланці) як форма допомоги – не всі кредитори згодилися, що викликало моральний тиск. Таким чином, коли доходить до грошей, екологічні катастрофи висвітлюють розбіжності інтересів і можуть загострювати відносини: одні наполягають на компенсації, інші уникають визнання провини чи обсягу виплат.

Міграція і гуманітарні кризи. Серйозні катастрофи часто спричиняють масове переміщення людей – як внутрішнє, так і через кордони. Це стосується передусім стихійних лих: наприклад, після землетрусу на Гаїті (2010) десятки тисяч гаїтян рятувалися в сусідній Домінікані та далі в США, що створило міграційні виклики і потребувало спеціальних міграційних статусів (США надали гаїтянам тимчасовий захист). Повені в Пакистані 2010 р. спричинили рух людей до Ірану та Афганістану. В Африці посухи та неврожаї змушують цілі громади кочувати в пошуках продовольства, іноді перетинаючи міжнародні кордони, що може провокувати конфлікти за ресурси з приймаючими спільнотами. Хоча визначення «біженець» за міжнародним правом поки не включає екологічні причини, де-факто такі «кліматичні біженці» з'являються. Це стає предметом обговорення у глобальних міграційних пактах – як допомогти людям, переміщеним стихійним лихом, якщо їхня держава не здатна? Приміром, уряд острівної держави Кірібаті вже купує землю на Фіджі, готуючись до переселення населення через підйом океану.

Така перспективна *екстремальна* міра може спричинити у майбутньому безпрецедентні дипломатичні ситуації: як розв'язувати питання суверенітету народу без території? Навіть нині, раптові переміщення через лихо викликають напругу: Бангладеш зводила паркан на кордоні з М'янмою не лише через рохінджа-біженців, а й побоюючись притоку людей у разі циклону. Є і зворотний зв'язок: самі по собі конфлікти, породжені катастрофами, генерують нові хвилі біженців, що може дестабілізувати цілі регіони – як війна в Сирії, частково підігріта посухою, призвела до кризи біженців у Європі з 2015 р., викликавши там політичну напругу між країнами ЄС щодо квот переселенців. Отже, екокатастрофи можуть мати ланцюговий ефект: лихо -> міграція -> міжнародна криза прийому. Система міжнародного захисту не цілком пристосована до цього, що вже викликає заклики оновити визначення «біженця» і зміцнити співпрацю держав у питанні екологічної міграції.

Конкуренція у відбудові і ресурси. Після катастрофи часто відкривається період відбудови, що включає значні фінансові вливання, інфраструктурні проєкти, доступ до ресурсів (землі, корисних копалин, контрактів). Тут може виникати конкуренція між державами або компаніями, яка також має

дипломатичний вимір. Наприклад, після руйнівного циклону «Наргіс» у М'янмі (2008) західні країни хотіли надати масштабну допомогу, але військова хунта М'янми сприйняла це з підозрою як привід для іноземного втручання – виникла напруженість: флот США навіть підійшов до берегів із гуманітарним вантажем, але не отримав дозволу розвантажитися. Це протистояння «суверенітет vs допомога» стало уроком, і згодом міжнародна спільнота спробувала узгодити принципи втручання (концепція «обов'язку захищати» в ООН, хоча формально вона стосується геноцидів, але дехто пропонував її й для катастроф). Інший рівень – економічний: коли країна відбудовується після лиха, інші прагнуть отримати замовлення. Після землетрусу 1999 в Туреччині ЄС та США суперничали в наданні підрядів на будівництво житла. У Гаїті після 2010 різні донори (США, Венесуела, ЄС) просували «свої» підходи, іноді неузгоджено, що створювало хаос і взаємні докори в неефективності.

В особливих випадках – коли катастрофа стається у стратегічно важливому регіоні – включаються геостратегічні ігри: після цунамі 2004 в Індонезії США та Австралія швидко розгорнули військові логістичні місії допомоги в провінції Ачех, фактично випередивши ООН, що деякі розцінили як прагнення зміцнити вплив у Південно-Східній Азії. Китай теж дедалі активніше відправляє рятувальні команди за кордон (наприклад, до Туреччини після землетрусу 2023), демонструючи свій статус великої держави. Усі ці аспекти показують, що навіть коли катастрофа минула, її наслідки можуть стати ареною конкуренції – політичної (за вплив), економічної (за контракти), ідеологічної (чиї методи допомоги кращі).

Екологічний націоналізм і популізм. Окремо варто згадати явище, коли уряди можуть *свідомо експлуатувати* тему катастроф для внутрішніх або зовнішніх цілей, нагнітаючи напругу. Наприклад, в Індії та Пакистані періодично трапляються забруднення прикордонних річок чи смог, і політики в обох країнах інколи звинувачують сусіда для відволікання уваги від власних прорахунків. Таке взаємне перекладання провини («вони відкрили шлюзи дамби і нас затопило!» або «через їх завод у нас ракові захворювання») підбурює населення і ускладнює діалог, навіть якщо технічно питання вирішуване. Це можна назвати **«екологічним націоналізмом»** – коли довкілля стає частиною патріотичної риторики проти «чужин-

ців». В демократичних суспільствах, де влада залежить від громадської думки, уряди часто займають жорстку позицію у міжнародних екологічних спорах, аби не виглядати слабкими: приміром, Канада різко відреагувала на заборону Китайом ввезення канадського ріпаку, заявивши про екологічну безпідставність такого кроку – у суті торговельної, але обґрунтованої екологією суперечки (начебто шкідники). Тому екологічні питання можуть ставати інструментом дипломатичного тиску чи навіть санкцій. У 2021 Євросоюз, посилаючись на екологічні вимоги, наклав обмеження на імпорт деяких товарів з Бразилії (через знищення Амазонії), що викликало обурення Бразилії – мовляв, це протекціонізм під «зеленим» приводом. Такі тенденції лише посилюються з ростом екосвідомості: екологізація дипломатії може як зближувати (спільні кліматичні цілі), так і стати джерелом тертя (звинувачення у бездіяльності, «carbon border tax» тощо).

Екологічні катастрофи у сучасному світі вийшли далеко за рамки локальних подій – вони перетворилися на фактор, що впливає на стосунки між державами, глобальну безпеку та стабільність. Природні лиха, техногенні аварії та промислові катастрофи, проаналізовані в цьому розділі, демонструють різнобічний вплив: від гуманітарної співпраці і взаємодопомоги до гострих конфліктів і звинувачень. Ключовий висновок полягає в тому, що жодна країна не застрахована від наслідків великих екологічних катастроф – узаємозалежність планетарних систем робить проблеми одних проблемами для всіх. Відтак, зростає значення міжнародних інституцій та механізмів колективної безпеки у запобіганні, реагуванні та відшкодуванні збитків від таких подій. ООН, регіональні об'єднання, спеціалізовані агенції мають адаптуватися до нових викли ків – чи то розробка системи прийняття «кліматичних біженців», чи фінансування втрат від незворотних змін довкілля, чи встановлення чітких процедур відповідальності за транскордонну шкоду.

Водночас, екологічний вимір стає частиною дипломатичного дискурсу і навіть протистояння. Країни використовують екологічні аргументи для просування своїх інтересів або критики опонентів, формуються нові альянси (наприклад, коаліції в рамках кліматичних переговорів), але й нові лінії розлому («північ-південь» у питанні кліматичних компенсацій). Екологічні катастрофи дедалі виразніше проявляються як

«множник загроз»: вони можуть загострювати наявні конфлікти чи нерівність, стаючи тригером політичних криз. Тому міжнародне співтовариство має розглядати екокатастрофи не лише як сферу гуманітарної чи екологічної політики, а і як частину архітектури глобальної безпеки.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в умовах XXI століття забезпечення екологічної безпеки спільне завдання людства, від успішності якого залежить мир і розвиток. Будь-яка велика катастрофа сьогодні миттєво стає міжнародною або через фізичні чинники (атмосферу, океан, міграцію), або через інформаційний простір та економічні зв'язки. Це вимагає від держав *колективної відповідальності*: прозорості, готовності до співпраці і допомоги, виконання міжнародних норм. І навпаки, спроби приховати масштаб лиха, перекласти провину чи відгородитися від проблем сусідів неминуче призводять до зростання недовіри й напруги. Уроки Чорнобиля, Фукусіми, катастрофічних повеней і пожеж – всі вони свідчать про необхідність будувати міжнародну систему, стійку до екологічних катастроф, де спільна безпека ставиться вище за вузький егоїзм. Це виклик, який стає все більш актуальним у добу кліматичної кризи та глобалізації ризиків.

3.3. Конфлікти через доступ до природних ресурсів: ліси, мінерали, біорізноманіття

Природні ресурси часто стають об'єктом гострої конкуренції і конфліктів, особливо коли їхній доступ обмежений або розподіл вважається несправедливим. Ліси, корисні копалини та біорізноманіття – три ключові категорії ресурсів, через які виникають конфлікти різного масштабу: від локальних сутичок між громадами і компаніями до міжнародних суперечок. Такі конфлікти мають глибокі причини: економічну цінність ресурсів, втручання транснаціональних корпорацій, слабке управління і корупцію, а також відсутність врахування прав місцевих громад і корінних народів. У цьому розділі проаналізовано три підкатегорії ресурсних конфліктів – конфлікти за ліси, конфлікти за мінерали та конфлікти за біорізноманіття – з прикладами з різних регіонів світу. Також розглянуто роль міжнародних інституцій та ініціатив (ООН, Конвенція про біорізноманіття, FSC, EITI тощо) у пом'якшен-

ні цих конфліктів, та наведено візуальні матеріали (графіки, карти, таблиці), що ілюструють масштаби проблеми.

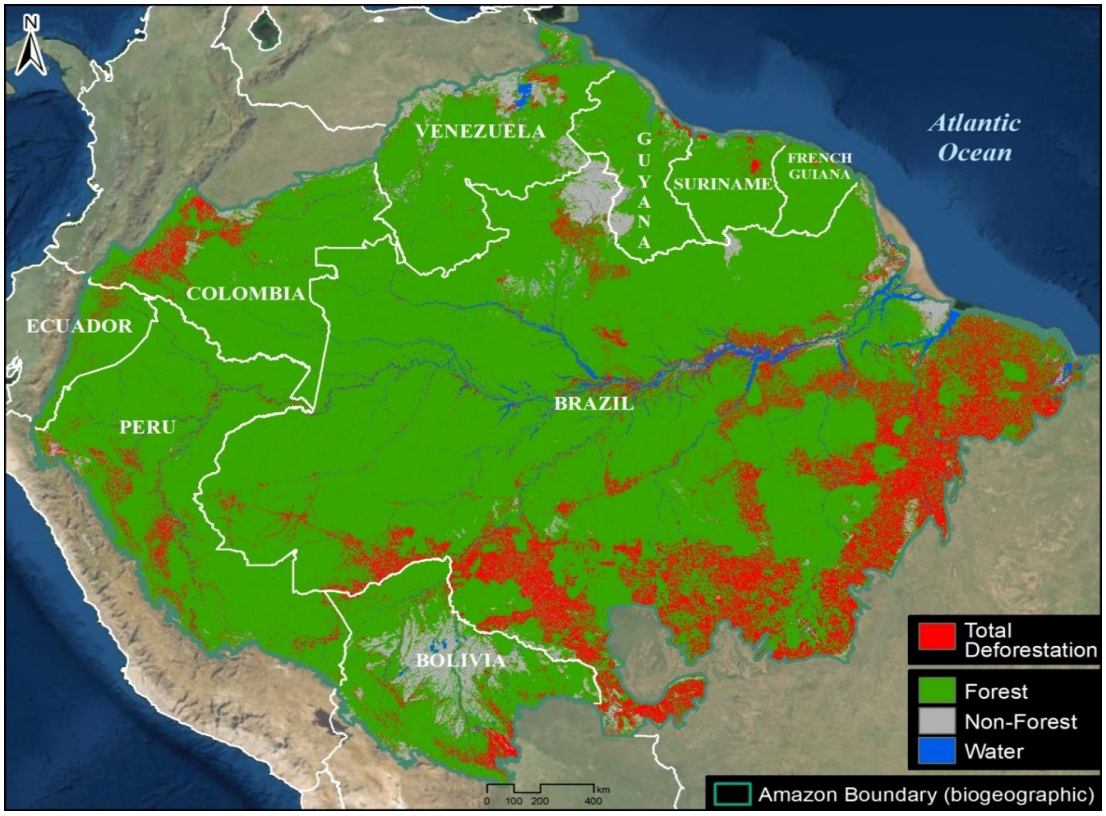

Рис. 3.3.1. Частка втраченої та деградованої території Амазонії за країнами (станом на 2022 р.)

найбільше втрат лісу припадає на Бразилію (червоний колір), де зосереджена основна частина Амазонського басейну. Всього близько 20% території Амазонії вже вирубано, ще ~6% сильно деградовано. Експерти застерігають, що наближається «точка неповернення» для екосистеми, якщо вирубка сягне ~25%. Амазонський регіон став епіцентром протистояння між тими, хто прагне експлуатувати лісові багатства, і тими, хто їх захищає – насамперед корінними народами та природоохоронцями.

Масштаби вирубки та її драйвери. Глобально щороку вирубується близько *10 млн га лісу*, переважна частка – у тропіках. Ліси Амазонії, Індонезії, Центральної Африки зазнають найбільших втрат через розширення сільського господарства (плантації олійної пальми, сої), випас худоби, заготівлю деревини та видобуток корисних копалин. В Амазонському басейні вже втрачено приблизно 17% покриття лісу, заміненого пасовищами, соєвими полями та шахтами. Особливо стрімко вирубка зросла у 2019–2020 рр. – за правління президента Ж. Болсонару лише в Бразилії було знищено лісів на площу, більшу за територію Бельгії. В Індонезії темпи зне-

лісення теж історично були високими, хоча останніми роками урядові мораторії дещо сповільнили втрати. Основні причини вирубки – попит на деревину та землю під плантації (пальмова олія, каву, каучук), слабкий контроль з боку держав та діяльність тіньових «лісових мафій». Незаконна вирубка ведеться організованими мережами: у Бразилії вони координують масштабне вирубування цінних порід, охороняючи території озброєними людьми. Такі кримінальні групи, відомі як «мафії іпе» (за назвою дорогоцінного дерева іпе), часто діють у зв'язці з місцевими землевласниками, які зрештою розчищають землю під ранчо для великої рогатої худоби. У тропічній Азії незаконна заготівля твердих порід (наприклад, тіку) і підпали лісів під плантації також контролюються корумпованими елітами та ділками. Корінні народи та місцеві громади, що традиційно охороняють ліси, часто опиняються на шляху цих інтересів, стаючи жертвами насильства і утисків.

Конфлікти в Амазонії (Бразилія та сусіди). Амазонські ліси – найбільші у світі – є ареною численних конфліктів за землю і ресурси. Корінні народи (наприклад, групи гуажажара, кайапо та інші в Бразилії) створюють загони «вартових лісу», патрулюючи території і затримуючи браконьєрів-лісорубів. У відповідь незаконні лісоруби нерідко погрожують і нападають на активістів. За даними Комісії з питань земель Бразилії, за останні десять років в амазонських штатах країни було вбито понад *300 осіб у конфліктах за землю і ресурси* – причому багато з них загинули від рук саме незаконних лісозаготівельників. Безкарність за такі злочини майже повна: лише незначна кількість справ дійшла до суду. Напади відбуваються і на державних екологічних інспекторів та єгерів, особливо після послаблення контролю у 2019–2021 рр. Кульмінацією кризи стали масштабні пожежі 2019 р. в Бразилії, які набули міжнародного розголосу як «пожежі в Амазонії». Вони значною мірою були спричинені умисним підпалюванням лісу для звільнення землі, що набрало обертів через слабкий нагляд: у пожежонебезпечний сезон фермери використовують вогонь для розчищення, попри заборони. Такі дії викликають дипломатичне напруження – наприклад, уряди Болівії, Парагваю та Перу висловлювали стурбованість, коли дим від бразильських пожеж досяг їхніх територій. В Амазонії також мають місце конфлікти довкола видобутку корисних копалин: незаконний видобуток золота («гарімпо») у Бра-

зилії та Венесуелі завдає шкоди річкам ртутним забрудненням і провокує сутички з індіанськими спільнотами. Подібно, у Перу (регіон Мадре-де-Дьйос) стихійний золотий промисел веде до знищення лісів і соціальних потрясінь, змушуючи владу проводити військові операції проти нелегалів. Отже, Амазонія стала полем битви між силами, що прагнуть зберегти ліси (корінні громади, екоактивісти, науковці) та групами, що отримують прибутки від їх експлуатації (агробізнес, гірничі й лісозаготівельні компанії, кримінал). Цей конфлікт має не лише локальне, а й планетарне значення, адже Амазонія відіграє критичну роль у регуляції клімату і збереженні світового біорізноманіття. Знищення лісів підриває життєві основи тисяч громад і спричиняє викид колосальних обсягів вуглецю, що впливає на глобальне потепління.

Конфлікти довкола лісів Південно-Східної Азії (Індонезія, М'янма). Другим великим регіоном лісових конфліктів є тропічна Азія. Індонезія володіє одними з найбагатших тропічних лісів (на островах Калімантан, Суматра, Папуа), але за останні десятиліття втратила значну їх частину через плантаційне господарство та комерційну вирубку. Розширення плантацій олійної пальми особливо конфліктогенне: великі агрокорпорації часто отримують концесії на землі, які традиційно належали місцевим малайзійським чи даякським громадам. Це призводить до земельних конфліктів: села протестують проти захоплення їхніх лісів, трапляються інциденти підпалів техніки, блокування доріг тощо. За даними організації *Sawit Watch*, станом на 2025 р. *понад 1 126 громад в Індонезії перебувають у конфлікті з 385 компаніями* у сфері олійної пальми, охоплюючи 22 провінції. Ці конфлікти мають структурний характер: згідно з дослідженням, 65% усіх плантаційних угідь під пальмою контролюється великим бізнесом, тоді як дрібним фермерам належить лише 35%. Місцеві мешканці часто отримують менш ніж 10% економічних вигод від плантацій, що породжує обурення і відчай. Попри урядові реформи (мораторій 2018 р. на видачу нових дозволів, програми залучення селян до «плазмових» схем співволодіння), напруження зберігається через нерівність та слабке виконання законів. Додатковий вимір конфлікту – щорічний смог від лісових пожеж в Індонезії (особливо на Суматрі та Калімантані), що спричиняє міжнародні суперечки: Малайзія та Сінгапур неодноразово висували протести через задимлення їхніх територій, вимагаючи від Джакарти вжити заходів.

Це спонукало до певної регіональної співпраці (АСЕАН ухвалив Угоду про транскордонний смог), але проблема дотепер виникає в посушливі сезони. У М'янмі лісові конфлікти мають тісний зв'язок з багаторічною громадянською війною. У прикордонних з Китаєм штатах (Качин, Шан) незаконна вирубка тіка та інших цінних порід тривала десятиліттями, фінансуючи як армійських командирів, так і етнічні повстанські угруповання. У 1990-х – 2000-х роках велика частина деревини з контрольованих повстанцями територій вивозилася до Китаю, а виручені кошти підтримували збройний опір. Після 2011 р. цивільна влада намагалася навести лад (вводились мораторії, конфісковувались нелегальні пилорами), проте після військового перевороту 2021 р. ситуація лише погіршилася. Військові знову покривають експорт деревини, а бої між хунтою та повстанцями (Качинська визвольна армія тощо) спалахнули з новою силою. Таким чином, у Південно-Східній Азії боротьба за ліси невіддільна від більш широких соціально-політичних конфліктів та нерівного доступу до землі.

Роль місцевих громад та наслідки. У лісових конфліктах часто протистоять одна одній дві моделі користування ресурсами: традиційна (громадна/корінна) та комерційна (індустріальна). Дослідження показують, що там, де ліси офіційно передані під охорону місцевим громадам або корінним народам, темпи вирубки значно нижчі. Зокрема, на територіях, керованих корінними народами, рівень знелісення на *17–26% нижчий*, ніж у середньому по незахищених тропічних лісах. Це підтверджує ефективність підходу, за якого права місцевих мешканців на землю юридично визнаються – люди самі зацікавлені зберігати свій лісовий дім. Навпаки, відчуження громад від їхніх традиційних угідь (наприклад, оголошення заповідників без консультацій чи захоплення земель під плантації) часто призводить до соціального вибуху.

Окрім прямого насильства, лісові конфлікти спричиняють і довготермінові наслідки: переміщення спільнот, втрата засобів до існування, культурна деградація корінних народів. За оцінками ООН, в світі налічується близько 370 млн корінних народів, і значна їх частина проживає у лісових регіонах, відіграючи роль хранителів біорізноманіття. Якщо ці люди втрачають ліси, страждають не лише вони, а й глобальна екосистема.

Міжнародні ініціативи та вирішення. Усвідомлюючи глобальну цінність лісів, світова спільнота запровадила низку

еханізмів для зниження конфліктності навколо них. По-перше, кліматичні угоди (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Паризька угода) стимулюють країни захищати ліси як поглиначі CO_2. Існує програма ООН *REDD+* (скорочення викидів від вирубки та деградації лісів), що пропонує фінансові компенсації країнам, які скорочують вирубку. Наприклад, Бразилія у 2004–2014 рр. знизила темпи вирубки на 84% завдяки посиленню контролю та міжнародній підтримці. Норвегія створила для цього Амазонський фонд, виділивши понад $1 млрд на проекти збереження лісів у Бразилії. По-друге, запроваджуються схеми сертифікації сталого лісокористування. Найвідоміша – *Лісова опікунська рада (FSC)*, яка ставить екологічні та соціальні стандарти для лісозаготівель. Наявність сертифікату FSC означає, що деревина не заготовлена незаконно чи з порушеннями прав місцевих громад. Станом на 2023 р. у світі сертифіковано близько *182 млн га лісів у 81 країні*. Хоча це лише ~5% світових лісів, роль сертифікації важлива для усунення «конфліктної деревини» з ринку – великий бізнес прагне уникати репутаційних ризиків. По-третє, діють міжнародні природоохоронні конвенції – наприклад, *Конвенція ООН про біологічне різноманіття* ставить за мету охорону 17% суші (Аїчі Ціль 11) через заповідні території. Втім, створення заповідників має враховувати інтереси місцевих мешканців: нині визнається концепція *«ефективно керовані та справедливі охоронювані території»*, що включає дотримання прав людини. Нарешті, на рівні бізнесу та споживачів зростає тенденція відповідального інвестування: інвестфонди відмовляються фінансувати компанії, замішані в незаконній вирубці чи землекористуванні з порушеннями, а низка країн (напр. держави ЄС) ухвалюють закони, що забороняють імпорт продукції, пов'язаної з знелісенням (деревини, пальмової олії, сої, яловичини). Такі кроки мають зменшити прибутковість нелегальної експлуатації лісів і, відповідно, напругу навколо контролю над ними. Висновок: конфлікти через ліси є результатом зіткнення економічних інтересів та екологічних/соціальних цінностей. Їхнє вирішення потребує комплексного підходу – зміцнення верховенства права на місцях, надання прав самим лісовим громадам, відповідального бізнесу і підтримки міжнародної спільноти в охороні цього спільного блага людства.

Природні багатства надр руди металів, дорогоцінне каміння, нафта і газ часто стають «прокляттям» для країн, які ними володіють. Боротьба за контроль над доходами від видобутку мінералів лежить в основі багатьох сучасних збройних конфліктів, особливо в Африці та Азії. Класичні приклади – війни в Демократичній Республіці Конго, Південному Судані, М'янмі, що частково або повністю фінансуються за рахунок корисних копалин. Такі ресурси отримали назву *«конфліктні мінерали»* (conflict minerals), адже їх видобуток і торгівля прямо пов'язані з насильством, порушеннями прав людини і нелегальними потоками зброї. Нижче розглянуто конкретні випадки та причини конфліктів через мінерали, а також реакцію міжнародних механізмів (ООН, Ініціатива прозорості видобувних галузей, сертифікації тощо) на проблему.

Сучасні «ресурсні війни» – загальна картина. Згідно з концепцією «ресурсного прокляття», країни, багаті на природні копалини, часто страждають від бідності, корупції і конфліктів, бо боротьба за ренту підриває державні інституції. Яскравий приклад – ДР Конго, надра якого оцінюють у трильйони доларів (зокрема гігантські поклади міді, кобальту, колтану, золота та алмазів). Попри цей потенційний ресурс, країна переживає десятиліття руйнівних воєн, сексуального насильства і бідності. Від часу Другого конголезького конфлікту (1998–2003 рр.) і донині озброєні угруповання на сході ДРК фінансують себе за рахунок контролю над шахтами і нелегальної торгівлі цінними мінералами. Бойовики *захоплюють території родовищ*, використовують примусову працю місцевих жителів, а прибутки спрямовують на купівлю зброї. Це створює *«порочне коло»* конфлікту: ресурси продовжують війну, а війна дає змогу безкарно грабувати ресурси. Результати – мільйони жертв та гуманітарна катастрофа. Поза Африкою, подібні механізми діють у М'янмі (збут нефриту, рубінів і деревини фінансує військових та повстанців), в деяких регіонах Середнього Сходу (у Сирії та Іраку продаж нафти контролювали угруповання під час воєн), а також у Латинській Америці (наприклад, у Колумбії нелегальний видобуток золота слугує джерелом доходу для збройних угруповань після занепаду наркоторгівлі). Варто зазначити, що не всі конфлікти в ресурсних країнах зумовлені лише корисними копалинами – зазвичай є й інші чинники (етнічні протиріччя, влада, ідеологія). Але природні багатства забезпечують «пали-

во» війни, затягуючи її і роблячи більш жорстокою. Далі зосередимося на трьох кейсах: Східна ДРК, Південний Судан і М'янма, – а також згадаємо глобальні зусилля з припинення торгівлі «кривавими» ресурсами (на прикладі EITI, «Кімберлійського процесу» тощо).

Конфлікт у ДР Конго: «криваві мінерали» Східної Африки. Східні провінції ДРК (Ківу, Ітурі, Маніема, Касаї та ін.) славляться великими запасами золота, олова, вольфраму, танталу (колтану) та коштовного каміння. Ці *«3TG» мінерали (tin, tungsten, tantalum, gold)* широко використовуються у світовій електроніці та ювелірній промисловості – від мобільних телефонів і ноутбуків до електронних плат та прикрас. Водночас саме вони стали символом конфліктного видобутку. Під час «великої війни» 1998–2003 рр. та в подальші роки чимало збройних угруповань – як місцевих міліцій («маї-маї»), так і іноземних (за підтримки сусідніх Руанди, Уганди тощо) – *перебрали контроль* над шахтами у цих провінціях. Видобуті корисні копалини продавалися контрабандою через сусідні країни на міжнародні ринки, забезпечуючи бойовикам гроші на закупівлю зброї і вербування найманців. У дослідженні ООН 2016 р. відзначено, що з усіх ресурсів *найбільшу вигоду озброєним групам дає золото*, яке легко контрабандою вивезти й монетизувати.

За оцінкою Enough Project, лише у 2008 р. збройні формування Східного Конго заробили близько *$185 млн* на продажу «конфліктних» мінералів. Загалом же за період 1998–2007 рр. в ДРК загинуло понад *5,4 млн осіб* від прямих і непрямих наслідків війни – це найбільша кількість жертв конфлікту після Другої світової війни. Хоча мотиви цього багатогранного конфлікту були і політичні, і етнічні, *цінні копалини стали його «двигуном»*, продовживши насильство на десятиліття. Станом на 2024 р. у ДРК все ще діють понад 100 озброєних угруповань, багато з яких фінансуються через нелегальні рудники. Уряд країни контролює лише частину шахт; решта – під впливом місцевих ватажків або іноземних сил, зокрема руандійського підтримуваного руху M23, який у 2022–2023 рр. захопив нові території, багаті на корисні копалини. Цивільне населення опинилося між молотом і ковадлом: бойовики тероризують гірничі містечка (зафіксовані масові зґвалтування, рабська праця на копальнях), армія та «миротворці» ООН не завжди здатні забезпечити безпеку.

Ситуацію ускладнює корупція: доходи від офіційного експорту (міді, кобальту з рудників в Катанзі) збагачують вузьку еліту, тоді як населення лишається бідним. В підсумку ДРК стала символом «парадоксу багатства»: надзвичайні ресурси + слабка держава = затяжний конфлікт і гуманітарна криза. Міжнародна спільнота намагалася втрутитись: ООН запровадила ембарго на постачання зброї недержавним групам, створила *Групу експертів* для моніторингу нелегальної торгівлі. США у 2010 р. ухвалили закон (*поправка 1502 до Dodd-Frank Act*), що зобов'язує компанії розкривати джерела 3TG-мінералів у своїй продукції, аби уникати сировини з зони конфлікту. Був також започаткований *«Кімберлійський процес»* (ще у 2003 р.) для боротьби з «кривавими діамантами» – завдяки йому торгівля нелегальними алмазами з Африки значно скоротилася. Про дію інших ініціатив – трохи згодом, а поки поглянемо на інші країни.

Південний Судан: війна за нафту. Історія Південного Судану демонструє, як стратегічний ресурс – у цьому випадку *нафта* – може стати одночасно благом і прокляттям. Коли 2011 р. Південний Судан здобув незалежність від Судану, він успадкував 75% нафтових родовищ старої об'єднаної країни. Нафта стала фактично єдиним джерелом прибутків нової держави, формуючи ~98% її бюджету в перші роки. Проте замість процвітання країна занурилася в громадянську війну 2013–2018 рр., в основі якої лежала боротьба за контроль над нафтовими багатствами між конкуруючими елітами. Конфлікт спалахнув як політичне протистояння президента С. Кііра і віце-президента Р. Машара, але *«ключовим каталізатором» війни стала конкуренція за контроль над державними активами і природними ресурсами Півдня*. Фактично елітні групи (переважно з народів дінка і нуер) змагалися, хто монополізує нафтові доходи.

Під час війни жорстокість конфлікту шокувала світ: десятки тисяч загиблих, етнічні зачистки, понад 4 млн біженців. Розслідування організації The Sentry показало, що *нафтові кошти прямо фінансували збройні звірства*: державна нафтова компанія Nilepet, підконтрольна оточенню президента, витрачала мільйони доларів на утримання провладних міліцій, що чинили масакри цивільних. Зокрема, виявлено документ, згідно з яким за 15 місяців 2014–2015 рр. Nilepet

виплатив понад *$80 млн* політикам, військовим і фірмам, пов'язаним з військовою логістикою, для підтримки урядових сил. Тобто державна нафта фактично перетворилася на касу для *спонсорування війни проти власного народу*. Водночас вершки прибутків осідали в кишенях вузької верхівки: командири і чиновники скуповували нерухомість за кордоном, допоки населення голодувало. Міжнародні компанії – головно з Китаю та Малайзії (CNPC, Petronas) – продовжували видобувати нафту, закриваючи очі на корупцію, оскільки уряд Кіїра давав їм вигідні умови. У відповідь міжнародна спільнота застосувала *санкції*: окремих південносуданських лідерів і компанії внесено до «чорних списків» США та ЄС, ООН оголосила ембарго на постачання зброї. Південний Судан зобов'язався впровадити *Ініціативу прозорості у видобувних галузях (EITI)*: у 2021 р. президент Кіїр офіційно подав заявку на приєднання до стандарту EITI. Теоретично це мало б відкрити дані про доходи і витрати нафтового сектору та залучити громадськість до контролю.

Однак на практиці прозорість лишається низькою – уряд воліє не розкривати, куди йдуть нафтодолари, а парламент навіть провалив закон про прозорість контрактів. Станом на 2023 р. мирний процес залишається хитким: хоч активні бойові дії припинилися, але корупція навколо нафти продовжується, соціальна напруга не спала. Випадок Південного Судану показує, що *навіть один домінуючий ресурс* (нафта) здатен зруйнувати молоду державу, якщо прибутки від нього контролюють безвідповідальні еліти. Для стабілізації потрібні тривалі зусилля з інституційного розбудови, незалежний аудит галузі та розподіл доходів на користь населення.

М'янма: нефрит і дорогоцінне каміння як «трофеї» конфлікту. М'янма (Бірма) багата на унікальні мінерали, зокрема знамениту бірманську нефритову нефрит (jadeite) та рубіни. *Нефрит* з шахт штату Качин на півночі М'янми вважається найціннішим у світі: за даними Global Witness, річний обсяг видобутку нефриту 2014 р. оцінювався до *$31 млрд*, що дорівнює майже половині ВВП країни. Ці надприбутки стали об'єктом запеклого суперництва між військовими (та їхніми наближеними компаніями) та етнічними збройними групами. Протягом десятиліть бірманська армія (Татмадау) утримувала владу в країні, а генерали та олігархи таємно контролювали видобуток нефриту. У 2011–2020 рр., за правління напівци-

вільного уряду, були спроби реформувати сектор: видачу нових ліцензій призупинили, щоб навести лад. Проте це вилилося у ще більшу тінізацію: *до 90% нефриту стало контрабандно вивозитися до Китаю* без сплати податків. Натомість доходи потекли у кишені військових та повстанців. Етнічні армії – передусім *Качинська організація незалежності (KIO)* та союзна їй *Армія Об'єднаного Ва (UWSA)* – також почали активно включатися в торгівлю нефритом. KIO фінансувала свій рух за автономію за рахунок нефритових копалень, а UWSA (найбільше озброєне формування, підтримуване Китаєм) отримувала свою частку, контролюючи кордони і навіть постачаючи зброю в обмін на каміння. *Після військового перевороту 2021 р. конфлікт у Качині знову розгорівся* з новою силою – армія прагнула витіснити KIO з районів родовищ, почалися бої, які призвели до нових хвиль біженців. Фактично, як констатує Global Witness, *«найзапекліші бої точаться саме там, де зосереджені найбільші родовища нефриту»* – не випадковість, а пряма залежність. Крім нефриту, подібна ситуація з рубіновими копальнями (вокруг міста Могок) – їх контролюють союзники військових, і повстанцям там мало що перепадає, тому цей регіон спокійніший.

Але загалом ресурси Півночі (нефрит, бурштин, золото) і Центру (рубін) стали *«воєнним призом»*, за який воюють. Після перевороту 2021 р. хунта поспіхом розпродає нові ліцензії на видобуток, намагаючись заручитися підтримкою бізнес-еліт – це загрожує подальшим закріпленням військової економіки. Для місцевого населення, зокрема народу качин, видобуток нефриту обернувся трагедією: навколо шахт панує правовий вакуум, поширені наркотики, тисячі старателів гинуть від обвалів звалищ породи кожного року (резонансні зсуви ґрунту в Гпакані 2020 р. забрали 170 життів). Природне багатство не приносить добробуту ні регіону, ні країні – лише збагачує тіньові мережі та фінансує подальший конфлікт. Міжнародна реакція: після репресій проти рохінджа 2017 р. США і Канада ввели санкції проти експорту бірманських рубінів і нефритів; після перевороту 2021 р. ці санкції розширено. Проте каміння досі знаходить шлях на ринки (через Китай, Таїланд). Таким чином, кейс М'янми підтверджує правило: доки озброєні групи (чи то урядові, чи повстанські) мають доступ до ресурсів, *вони мають фінансову мотивацію продовжувати війну*, а отже, мир та реформи відкладаються.

Інші приклади «конфліктних мінералів». До всесвітньо відомих належать так звані *«криваві алмази»*, які фінансували війни в 1990-х рр. в Сьєрра-Леоне, Ліберії, Анголі. Невеликі, високої цінності, алмази легко контрабандою перевозити, тож повстанці активно їх продавали в обмін на зброю. Цю проблему значною мірою вдалося взяти під контроль через запровадження у 2003 р. *Кімберлійського процесу* – глобальної угоди, що зобов'язує країни-експортери сертифікувати необроблені алмази як «не пов'язані з конфліктом». Ще один термін – *«кривава нафта»* – використовували для опису ситуації в Іраку часів «ІДІЛ» (2014–2017), коли терористи захопили нафтові родовища і продавали нафту на чорному ринку. На щастя, міжнародна військова операція ліквідувала цю практику. Але ризик залишається в слабких державах з нафтою (наприклад, у Лівії різні угруповання досі сперечаються за контроль портів і свердловин, що загрожує стабільності країни).

Механізми вирішення та прозорість. Усвідомлюючи проблему «ресурсних воєн», міжнародні організації та громадянське суспільство розробили ряд підходів для нейтралізації конфліктних мінералів:

- Правове регулювання ланцюгів постачання. Як згадано, у США діє закон (Dodd-Frank Act, секція 1502) про обов'язкову звітність компаній щодо джерел 3TG-мінералів. Компанії зобов'язані щорічно подавати звіти в SEC, чи міститься в їхній продукції тантал, олово, вольфрам або золото з ДРК чи сусідніх країн, і які заходи перевірки вжито. Мета – стимулювати перехід на «конфліктно чисту» сировину. Подібно, Євросоюз запровадив Регламент № 2017/821, що з 2021 р. зобов'язує імпортерів 3TG проводити «належну перевірку» (due diligence) щодо походження сировини, дотримуючись настанов Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Це формує попит на мінерали з легальних шахт, де немає експлуатації і насильства.
- Міжнародні сертифікаційні схеми. Для ряду ресурсів діють галузеві ініціативи: окрім Кімберлійського процесу (алмази), існує програма *«Цінності без конфлікту»* (Conflict-Free Smelter Program) – добровільна сертифікація для плавильних заводів, що вони не купують руду у зонах конфлікту. Великі електронні корпорації (Apple, Intel та ін.) підтримали рух «Conflict-Free Minerals», що стимулювало очищення

ланцюгів постачання з ДРК. Хоча не обходиться без критики (дехто зауважує, що бойовики просто переорієнтувалися на інші джерела доходу – наприклад, контрабанду золота або нові галузі, як видобуток кобальту для батарей), однак поступ є: за свідченнями місцевих активістів, у 2020-х рр. більшість великих копалень олова і колтану на сході Конго вже не контролювалися міліціями. Тобто втручання принесли деяку стабілізацію.

- Прозорість доходів і боротьба з корупцією. Ключовим інструментом є *Extractive Industries Transparency Initiative (EITI)* – «Ініціатива прозорості у видобувних галузях». Це глобальний стандарт, до якого приєдналися понад *50 країн*, включно з ДРК, М'янмою, багатьма африканськими державами, багатими на ресурси. Згідно з EITI, уряд, компанії і громадськість спільно контролюють публікацію щорічних звітів про всі платежі гірничо-видобувного сектору (роялті, податки, ліцензії). Ідея – унеможливити приховування «тіньових» доходів, які могли б фінансувати конфлікти чи осідати на офшорних рахунках можновладців. Наприклад, ДРК приєдналася до EITI ще 2005 р.; це змусило оприлюднити дані, хто саме і скільки платить за видобуток, які суми надходять в бюджет. Хоча проблеми залишаються, наявність EITI забезпечує мінімальний рівень підзвітності. Південний Судан, як згадано, теж декларує рух до EITI (поки що більше на папері). М'янма була членом EITI у 2014–2021 рр. і навіть встигла опублікувати кілька звітів, що пролили світло на корупційні схеми в нефритовій галузі; після перевороту її участь призупинена. Отже, EITI розглядається як форум діалогу: він зводить за один стіл уряд, бізнес та НУО, щоб разом вирішувати, як уникнути конфліктів на ґрунті непрозорості та несправедливості в розподілі ресурсів.
- Миротворчі та правові заходи ООН. Рада Безпеки ООН все частіше включає компонент боротьби за ресурси в мандати миротворчих місій. Наприклад, місія *MONUSCO* в ДРК має завдання підтримувати уряд у відновленні контролю над шахтами і перекривати канали фінансування бойовиків. ООН також запроваджує *цільові санкції* – замороження активів і заборона на подорожі для осіб, причетних до незаконної торгівлі ресурсами (є прецеденти по ДРК, ЦАР). Крім того, Міжнародний кримінальний суд трактує масове пограбування природних ресурсів і пов'язані з цим злочини (як от сексуальне

рабство на копальнях у Конго) як можливі *злочини проти людяності*, що теж має стримувальний ефект.

Висновки щодо мінеральних конфліктів. Конфлікти через мінерали показують зворотний бік глобалізованої економіки: наші смартфони, електромобілі та коштовності можуть мати слід насильства і страждань, якщо видобуток сировини не регульований належним чином. На щастя, усвідомлення цього привело до низки міжнародних рішень – від регулювання ланцюгів постачання до прозорості та сертифікації. Хоча проблема далека від остаточного вирішення (завжди можуть з'явитися нові *«конфліктні» ресурси*, як-от *кобальт* для акумуляторів, попит на який зараз вибухово зростає і знов-таки концентрований у нестабільному Конго), проте тенденція зрозуміла: світ більше не готовий заплющувати очі на ресурси, «забарвлені кров'ю». На міжнародному рівні формується норма, що багатства надр мають служити народам, а не продовжувати їхні страждання. Звісно, остаточно реалізувати це можливо лише за умови сталого розвитку бідних країн, зміцнення їхнього врядування і участі самих громад у прийнятті рішень про використання ресурсів.

Окрема, менш матеріальна, але не менш гостра сфера ресурсних конфліктів – це біорізноманіття, а саме доступ до генетичних ресурсів (різних видів рослин, тварин, мікроорганізмів) та традиційних знань, пов'язаних з ними. Науково-технологічний прогрес (у фармацевтиці, біотехнологіях, сільському господарстві) призвів до того, що *генетичні ресурси набули великої цінності*: з дикорослих рослин створюють ліки і косметику, з генів диких сортів – нові високопродуктивні культури, а знання корінних народів про цілющі властивості природи стали «наведенням» для відкриттів. Виникло явище біопіратства – коли компанії чи дослідники з розвинених країн беруть зразки флори і фауни (або місцеві знання про них) у країнах, багатих на біорізноманіття, і отримують патенти чи прибутки, не питаючи дозволу і не ділячись вигодами з країною або народом-джерелом. Це спричинило численні *глобальні суперечки щодо генетичних ресурсів*, адже країни Глобального Півдня відчули себе пограбованими, а корінні спільноти – позбавленими справедливого визнання і винагороди. У цьому підрозділі розглянемо відомі випадки біопіратства, позиції сторін та зусилля міжнародної спільноти (в межах Конвенції про біорізноманіття, Протоколу Нагоя, ВОІВ тощо) у врегулюванні цих конфліктів.

Приклади біопіратства і конфліктів. За останні десятиліття накопичилося багато резонансних історій, коли патентні заявки або комерційні продукти викликали протести, бо базувалися на ресурсах і знаннях, взятих без дозволу:

- *Нім (Azadirachta indica)* – традиційне індійське дерево, відоме тисячі років як природний пестицид і лікарський засіб. У 1990-х рр. кілька західних компаній (зокрема, W. R. Grace) отримали патенти в ЄС і США на фунгіцидні властивості екстракту німу. Індійські науковці та фермери обурилися: адже ці властивості давно задокументовані у народних знаннях. Після багаторічної боротьби патент ЄС у 2000 р. було скасовано – це велика перемога проти біопіратства.
- *Куркума (turmeric)* – популярна спеція, що в Індії традиційно використовувалася як антисептик для загоєння ран. У 1995 р. університет Міссісіпі отримав патент США на використання куркуми для лікування ран. Індійська Рада з наукових і промислових досліджень (CSIR) подала заперечення, надавши стародавні санскритські тексти, і патент було відкликано у 1997 р. Цей випадок став класичним прикладом неетичного патентування відомих традиційних знань.
- *Кава (kava, Piper methysticum)* – рослина з островів Тихого океану (Фіджі, Вануату), яку тамтешні народи вживають як заспокійливий і церемоніальний напій. У 1990-х рр. компанії в США почали патентувати екстракти кави для антистресових препаратів, не консультувавшись із остров'янами. Це викликало протест урядів тихоокеанських країн на рівні ВТО: вимагали захистити права на традиційні продукти.
- *Аяхуаска (Banisteriopsis caapi)* – галюциногенна лоза з Амазонії, священна для місцевих шаманів. У 1980-х американець отримав патент США на виготовлення екстракту аяхуаски. Після кампаній протесту з боку амазонських індіанців і природоохоронців патент також анулювали в 1999 р. – суд визнав, що рослина не є «новою», а використання винайдене не заявником.
- *Кіноа (quinoa)* – зернова культура з Анд (Перу, Болівія), що традиційно була важливою їжею індіанців аймара і кечуа. Зі зростанням популярності кіноа на Заході кілька компаній намагалися патентувати нові сорти або способи використання. Хоча прямих конфліктів через патенти було менше, це підняло питання справедливості розподілу прибутків: андійські фермери довго культивували кіноа, а багаті країни

тепер заробляють на «суперфуді». Перу виступило на захист своїх сортів, створивши національний реєстр генетичних ресурсів, щоб запобігти чужим патентам.

- *Худія (Hoodia gordonii)* – сукулент з пустелі Калахарі, який сан (бушмени) з Намібії і ПАР традиційно використовували для тамування голоду під час полювання. У 1996 р. південноафриканський дослідницький інститут запатентував активну молекулу з худії як засіб для схуднення і продав ліцензію фармгіганту Pfizer. Коли стало відомо, що знання прийшло від народу сан, спалахнув скандал – у 2003 р. Компанії погодилися виплачувати сан частку роялті (близько 6%). Це був перший випадок угоди про розподіл вигод із корінним народом, досягнутий після конфлікту.

Перелік можна продовжити: *базилік святний* з Індії, *ротанг* з Малайзії, *мангостин* з Південно-Східної Азії – майже кожна країна, багата біорізноманіттям, має історії, як зовнішні структури прагнули монополізувати їхні генетичні скарби. Суть конфлікту – у різному підході до прав власності: західна патентна система дозволяє запатентувати «винахід» (наприклад, виділення певного екстракту чи гена), якщо раніше він не був відомий у літературі. З точки зору корпорації, вони здійснили наукову роботу і мають право на інтелектуальну власність. Але з точки зору країни-донора чи корінного народу, *це їхній біологічний матеріал і знання*, які просто не були оформлені патентами, але існували століттями. Отже, вони вимагають визнання суверенітету над своїми ресурсами та справедливого розподілу вигод від їх використання. Цей конфлікт проявляється на дипломатичному рівні: країни як Бразилія, Індія, Південна Африка, Перу активно висувають питання біопіратства в ООН, ВТО і ВОІВ (Всесвітній організації інтелектуальної власності).

Міжнародна політика і регулювання. Ситуація з біорізноманіттям – єдина з трьох розглядуваних категорій, де конфлікт здебільшого *не військовий*, а правовий та етичний, і вирішується шляхом угод та норм. Головним міжнародним договором є Конвенція ООН про біологічне різноманіття (CBD), ухвалена у 1992 р. Вона закріпила *суверенні права держав над їхніми біологічними ресурсами*, тобто визнала, що дикі види в межах країни належать цій країні. CBD ввела принцип *«доступ з умовою згоди та розподілу вигоди»*: якщо хтось хоче отримати зразки генетичних ресурсів, потрібна *попере-*

ня обґрунтована згода країни-джерела і домовленість про *справедливий розподіл вигод (benefit-sharing)* на користь тієї країни та місцевих спільнот. Для конкретизації цих положень у 2010 р. прийнято *Нагоянський протокол* до CBD, що набув чинності у 2014 р. Він встановлює механізми реалізації: країни повинні мати національні органи для видачі дозволів на доступ до генетичних ресурсів; користувачі (компанії, університети) зобов'язані виконати умови договорів про доступ і вигоди. Втім, великий недолік CBD і Нагої полягав у тому, що *вони не були прив'язані до патентної системи*. Тобто патентні відомства не вимагали доказів законного походження ресурсів чи виконання протоколу при розгляді заявок.

Через це й продовжувалися випадки «помилкових патентів» на винаходи, які по суті базуються на традиційних знаннях чи вже відомих властивостях. Країни Півдня наполягали на усуненні цієї прогалини. Нарешті у 2024 р. у рамках ВОІВ було прийнято *«Договір про патенти, генетичні ресурси і традиційні знання»*, що зобов'язує при поданні патенту розкривати джерело генетичного ресурсу і традиційного знання, на яких базується винахід. Це означає: якщо винахідник використав рослину з іншої країни, він має вказати це у заявці.

Така вимога допоможе експертам виявляти випадки біопіратства і відмовляти в патентах, якщо не дотримано принципу новизни (адже традиційні знання – це вже *«попередній рівень техніки»*). Також обговорюється, щоб в рамках СОТ (Угода ТРІПС) зробити цю вимогу обов'язковою для всіх членів – Бразилія, Індія, Перу активно просувають відповідну поправку. Паралельно, в рамках ВТО, у 2011–2025 рр. Тривають дискусії про врахування цифрової генетичної інформації (DSI) та транскордонних ситуацій (коли ресурс з однієї країни патентують в іншій). Дедалі більше держав вносять зміни і в *національні патентні закони*: наприклад, Індія ще у 2002 р. ухвалила акт, що забороняє патентування будь-чого, що є просто новим використанням відомої традиційної знань (це допомогло в суді проти патентів на нім і куркуму).

Перу створила *Національну комісію по боротьбі з біопіратством*, яка відстежує патентні заявки по всьому світу на предмет випадків використання перуанських ресурсів: станом на 2023 р. вона виявила 33 випадки біопіратства, 18 з яких успішно вирішено на користь Перу. Зокрема, Перу змогла заблокувати патенти у США, Японії, ЄС щодо таких своїх

надбань, як маку, сангуанеро, юнгаїльські кактуси тощо. Представник комісії Андрес Вальядолід зазначив: *«Ми не хочемо заборонити компаніям використовувати наші генетичні ресурси чи знання – але вони мають чесно винагородити корінні народи»*.

Роль місцевих громад та інституцій. В цій сфері центральними є інтереси корінних народів і фермерських спільнот, які поколіннями плекали і зберігали біорізноманіття. Тому поряд з урядовими механізмами (закони, комісії) розвиваються *інструменти на рівні громад*: реєстри традиційних знань (щоб задокументувати в публічній формі і не дати запатентувати), угоди про доступ (коли дослідники самі приходять до громади і підписують договір про вигоди), спільні наукові проекти. Деякі фармацевтичні компанії теж змінили підходи: наприклад, відома угода 1991 р. між компанією Merck і Національним інститутом біорізноманіття Коста-Рики (INBio), за якою Merck фінансувала дослідження костариканських рослин, а у разі комерційного відкриття обіцяла роялті країні. Такі *біопартнерства* – приклад позитивної моделі, яка усуває підґрунтя для конфлікту, замінюючи піратство на співпрацю. Окрім того, міжнародні фонди (Глобальний екологічний фонд, Програма ООН з довкілля) фінансують проекти розвитку, щоб спільноти могли отримувати доходи від свого біорізноманіття законними шляхами – наприклад, через екотуризм або експорт сертифікованих органічних продуктів (шафран, ягоди, ефірні олії) з дотриманням принципу справедливості.

Коричневим кольором позначено 35 регіонів світу, особливо багатих на ендемічні види і водночас таких, що втратили понад 70% природних середовищ існування. Як видно з карти, більшість біогеографічних «гарячих точок» розташовані в країнах, що розвиваються (Латинська Америка, Африка, Південно-Східна Азія, Океанія). Саме ці регіони найчастіше стають об'єктами біопіратства: тутешнє унікальне біорізноманіття приваблює транснаціональні фармацевтичні, агротехнічні та косметичні компанії. Карта ілюструє глобальний характер проблеми: доступ до генетичних ресурсів є предметом переговорів між Північчю (де зосереджені технології і ринки) та Півднем (де зосереджена сама біорізноманітність). Міжнародні механізми – такі як CBD/Нагоя та новий договір BOIB – покликані знайти баланс між стимулюванням інновацій і забезпеченням справедливості для зберігачів природи.

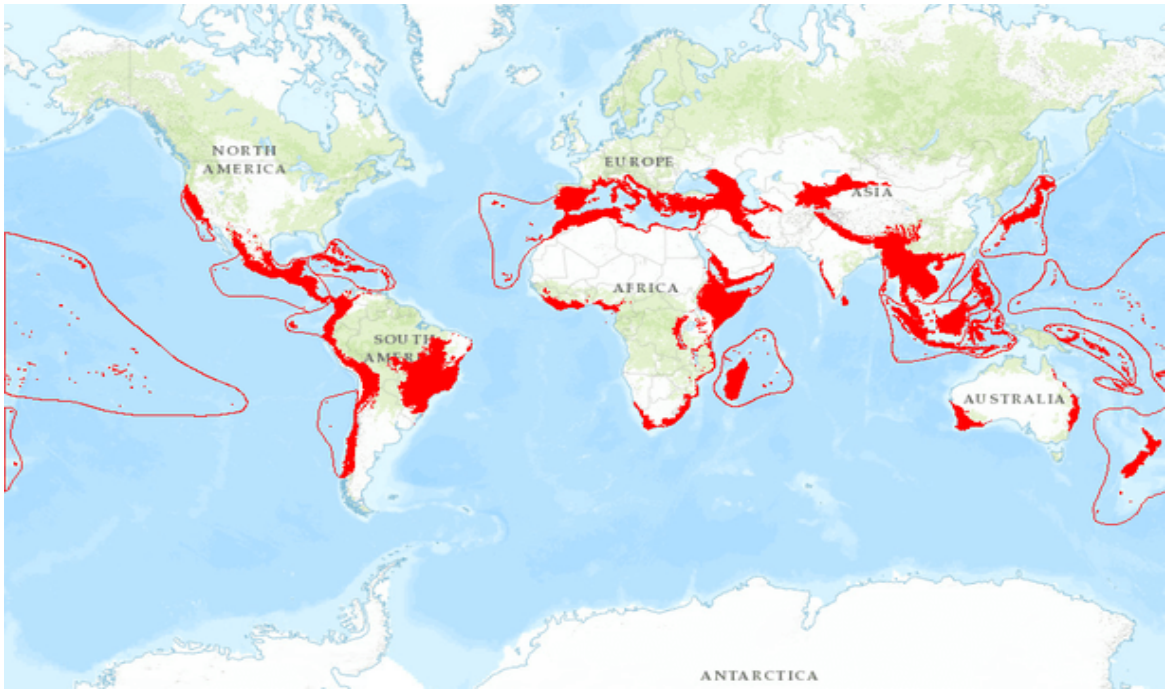

Рис. 3.3.2. Карта глобальних «гарячих точок» біорізноманіття (Conservation International).

Конфлікти через доступ до генетичних ресурсів істотно відрізняються від класичних ресурсних воєн: вони проявляються у залах судів і конференц-залів, а не на полях боїв. Проте їхня розв'язка не менш важлива для глобальної справедливості. Станом на 2025 р. можна констатувати, що світове співтовариство зробило вибір на користь *визнання прав країн і народів на їхнє біологічне надбання*. Епоха необмеженого «сафарі» західних корпорацій за чужими генами завершується. Замість цього формується режим, за якого біопошук (bioprospecting) стає біопартнерством. Втім, багато роботи попереду: потрібно досягти універсального виконання Протоколу Нагоя, вирішити питання з цифровими даними (геноми, викладені у відкритих базах, – чи підпадають вони під правила доступу?), а головне – перетворити паперові вигоди на реальні доходи для місцевих громад. Наприклад, кошти від тих небагатьох угод про розподіл вигод ще не призвели до суттєвого покращення життя більшості носіїв традиційних знань. Корінні народи досі часто перебувають у маргіналізованому стані. Відтак, боротьба за біорізноманіття триває в дещо іншій площині: це боротьба за права корінних народів, за інтеграцію їхніх підходів (таких як концепція *«біокультурної спадщини»*, де знання нерозривні з культурою та землею) у гло-

бальну економіку. Якщо попередні розділи показали конфлікти як зіткнення між різними групами людей, то тут в фокусі – взаємини людства з природою. Вирішення цього конфлікту – на користь збереження біорізноманіття і поваги до його хранителів – є вирішальним для стійкого майбутнього.

У цьому розділі ми розглянули три типи конфліктів, пов'язаних з природними ресурсами – ліси, мінерали та біорізноманіття. Попри різницю в характері (від збройних сутичок до патентних спорів), всі вони мають спільне коріння: дефіцит і цінність ресурсів при нерівному доступі до них. Ліси вирубують заради вигоди, і це ставить у протистояння громади та корпорації; корисні копалини розпалюють війни, бо збагачують тих, хто їх контролює; генетичні ресурси стають предметом дипломатичних баталій між багатими і бідними країнами. Водночас, на всіх фронтах ми бачимо зусилля міжнародної спільноти зробити управління ресурсами більш справедливим і стійким. З'являються нові норми: нелегальна вирубка засуджується, «криваві» мінерали вилучаються з ринків, а біопіратство поступається місцем обов'язковому розподілу вигод. Роль міжнародних організацій (ООН, Світовий банк, регіональні установи) в цій сфері є критичною: вони забезпечують майданчики для угод, фінансують проекти миру та розвитку, стежать за виконанням правил. Місцеві громади та корінні народи дедалі гучніше заявляють про свої права – і їх голос почуто в глобальних угодах. Проте шлях до вирішення ресурсних конфліктів залишається довгим. Необхідно продовжувати роботу над зміцненням інституцій у самих країнах (щоб корупція і беззаконня не давали поживи конфліктам), над зменшенням споживчого тиску (переходити до більш свідомого споживання, циркулярної економіки, щоб знизити хижацький видобуток), а також над освітою і залученням різних акторів до діалогу. *Конфлікти через доступ до природних ресурсів* – це дзеркало, в якому відбивається наша здатність як людства спільно управляти планетою. Вирішення цих конфліктів – запорука того, що природні багатства служитимуть джерелом життя і співпраці, а не смерті і розбрату, для нинішніх і майбутніх поколінь. Екологічні конфлікти стали невід'ємною частиною сучасного міжнародного порядку денного. Боротьба за ресурси, зміна клімату, екологічні кризи випробовують здатність держав співпрацювати. Водночас, усвідомлення спільної вразливості перед глобальними екологіч-

ними викликами поступово змінює підходи до безпеки – від суто воєнно-політичних до комплексних, що враховують довкілля. Міжнародні угоди та організації створюють рамки, які дозволяють переводити протистояння у площину діалогу і компромісу. Звичайно, ці механізми не ідеальні: досі відбуваються конфлікти, спровоковані екологічними чинниками, багато угод порушуються, а інтереси сторін часто кардинально розходяться. Проте прогрес очевидний – від повного заперечення проблеми екоконфліктів світ перейшов до колективних зусиль з її вирішення. Вироблення нових норм (як-от принцип *справедливого користування ресурсами*), розбудова інституцій, залучення науки і громадянського суспільства – усе це сприяє тому, що екологічні конфлікти можна буде завчасно і мирно врегульовувати. Збереження довкілля перестає бути другорядним питанням і стає умовою виживання людства, а отже – і ключовим елементом міжнародної стабільності в XXI столітті.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

- **Кліматичні зміни (зміна клімату)** – довготривалі зміни глобального або регіонального клімату Землі, зокрема поточне антропогенне потепління, що призводить до екстремальних погодних явищ, підвищення рівня моря, зміни режимів опадів тощо. Кліматичні зміни створюють екологічні, економічні та соціальні ризики, потенційно провокуючи конфлікти за ресурси і міграційні кризи.
- **Екологічний конфлікт** – протистояння на внутрішньодержавному чи міжнародному рівні, спричинене екологічними чинниками. До екологічних конфліктів належать зіткнення інтересів через доступ до природних ресурсів (води, землі, корисних копалин, лісів), наслідки екологічних катастроф, заходи з охорони довкілля тощо. Екологічний конфлікт може проявлятися як у формі збройного протистояння, так і у вигляді дипломатичної кризи чи економічних санкцій.
- **Ресурси (природні ресурси)** – компоненти природного середовища, які людина використовує для задоволення своїх потреб. Поділяються на відновлювані (наприклад, ліси, прісна вода, рибні запаси, родючі ґрунти, біологічні види) і невідновлювані (корисні копалини: нафта, газ, вугілля, метали). Обмеженість та нерівномірний розподіл природних ресурсів у світі нерідко стають причиною суперництва та конфліктів між державами чи спільнотами.

• **Біорізноманіття (біологічне різноманіття)** – різноманіття форм життя на Землі на всіх рівнях (генетичному, видів, екосистем). Високе біорізноманіття забезпечує стабільність екосистем та надає екосистемні послуги (кисень, чиста вода, продовольство, ліки тощо). Зменшення біорізноманіття внаслідок діяльності людини (винищення видів, знищення середовищ існування) є глобальною проблемою. Охорона біорізноманіття – предмет міжнародних угод і, водночас, можливий об'єкт конфлікту інтересів (наприклад, між країнами щодо прав на використання генетичних ресурсів або промислу видів).

Ситуаційна задача 1

Конфлікт за води Нілу: пошук компромісу між державами. Басейн річки Ніл охоплює 11 країн Африки, але історично домінуюче становище у використанні нільської води мали Єгипет та Судан (на основі угод середини XX ст., укладених за британської колоніальної доби). **Ефіопія**, на території якої у горах витікає Блакитний Ніл (що дає до 85% стоку Нілу), не була стороною тих угод і вважала їх несправедливими. У 2011 році Ефіопія розпочала будівництво *Великої Ефіопської Ренесансної греблі (GERD)* на Блакитному Нілі – найбільшої ГЕС в Африці. Цей проект має стратегічне значення для Ефіопії: електрифікація країни, економічний розвиток і вихід в енергетичні експортери. Однак Єгипет сприйняв будівництво дамби як екзистенційну загрозу – адже 97% питної, сільськогосподарської та промислової води Єгипту надходить з Нілу. Єгипет побоюється, що наповнення величезного водосховища при греблі істотно зменшить потік води вниз за течією, особливо в періоди посухи, що завдасть шкоди його сільському господарству і може спричинити економічну кризу. За останнє десятиліття переговори між Єгиптом, Ефіопією та Суданом проходили нерегулярно і складно. Ефіопія наполягає на своєму праві на розвиток і вже заповнила перші етапи водосховища, тоді як Єгипет вимагає юридично зобов'язуючої угоди щодо обсягів і графіку поповнення, а також гарантій мінімального стоку в посушливі роки. Судан, розташований посередині, теж стурбований режимом роботи греблі, хоча визнає й потенційні вигоди (регулювання повеней, дешевша електроенергія).

Завдання: запропонуйте комплекс заходів, що допоможуть врегулювати водний конфлікт між цими державами. Ваше рішення має враховувати потреби та побоювання кожної сторони і базуватися на принципах міжнародного права та успішних практиках співуправління трансграничними водами.

Ситуаційна задача 2.
«Вода Нілу: між енергетикою та виживанням»

Умова. Єгипет і Ефіопія конфліктують навколо будівництва ГЕС «Велике відродження» на Блакитному Нілі. Єгипет залежить на 98% від вод Нілу, побоюючись зменшення стоку, тоді як Ефіопія розглядає проект як основу енергетичної безпеки. Наростання кліматичних посух лише підсилює ризики.

Завдання.

1. Визначте інтереси та вразливості сторін.
2. Проаналізуйте роль кліматичних змін як «мультиплікатора конфлікту».
3. Запропонуйте сценарії: ескалація, компроміс, міжнародне посередництво.

Ситуаційна задача 3.
«Сахель: земля і зброя»

Умова. У регіоні Сахелю посуха спричинила деградацію пасовищ. Фермерські громади й скотарські племена (зокрема фулані) вступають у криваві зіткнення. Бідність і кліматичні зміни використовуються радикальними угрупованнями для вербування молоді. **Завдання.**

1. Визначте основні джерела конфлікту.
2. Розкрийте взаємозв'язок між кліматом, економікою і безпекою.
3. Запропонуйте заходи зниження конфліктності на локальному та міжнародному рівні.

Ситуаційна задача 4.
«Арктика: танення льоду й геополітика»

Умова. Танення морського льоду відкриває доступ до нових родовищ нафти й газу, а також нові морські шляхи. росія, Канада та Данія висувають перекривні претензії на хребет Ломоносова. США й Китай заявляють про «свободу навігації». Зростає військова присутність у регіоні.

Завдання.

1. Які ресурси та геополітичні фактори є предметом суперництва?
2. Оцініть ризики мілітаризації Арктики.
3. Запропонуйте можливі міжнародно-правові механізми врегулювання.

Питання для самоконтролю

1. Які головні екологічні фактори (зміна клімату, деградація земель, зникнення біорізноманіття) можуть виступати детонаторами міжнародних конфліктів?
2. Чому зміна клімату розглядається як «мультиплікатор ризику» у глобальній безпеці?
3. Як екологічні катастрофи (повені, пожежі, промислові аварії) впливають на ескалацію міжнародної напруги?
4. У чому полягає зв'язок між дефіцитом водних ресурсів і загостренням міждержавних протиріч?
5. Які приклади конфліктів за контроль над лісами, мінералами чи біорізноманіттям можна виділити у світовій практиці?
6. Як демографічний тиск та соціально-економічні проблеми підсилюють екологічні конфлікти?
7. Які міжнародні механізми існують для врегулювання суперечок щодо природних ресурсів?
8. Які наслідки має неконтрольований видобуток мінералів для екосистем та міжнародної стабільності?
9. Як можна інтегрувати екологічну безпеку у систему глобальної та регіональної безпеки?

«Наступні війни будуть вестися не за ідеї, а за воду та їжу»

Бутрос Бутрос-Галі

РОЗДІЛ 4
ВІЙНИ ЗА РЕСУРСИ: ЕНЕРГЕТИКА, ВОДА І ПРОДОВОЛЬСТВО

4.1 Енергетичні війни: боротьба за нафту, газ і нові джерела енергії

Епоха виникнення нафтової геополітики. Наприкінці XIX ст. розпочався бурхливий розвиток нафтової промисловості – від перших свердловин у Пенсильванії та Баку до становлення великих нафтових компаній. Вже тоді контроль над нафтовими родовищами ставав стратегічним чинником. У Першій світовій війні нафта набуває значення критичного ресурсу для флоту та механізованої техніки. В Другій світовій війні боротьба за джерела постачання нафти мала виняткове значення: однією з причин рішення Гітлера наступати на Кавказ замість прямого удару по Москві було бажання заволодіти нафтовим багатством СРСР. Німецькі війська в Північній Африці зупинилися під Ель-Аламейном зокрема через нестачу пального, що дало британцям час перегрупуватися. На фінальному етапі війни брак палива фактично вивів з ладу німецьку авіацію та флот, а японський флот був скутий нестачею нафти. Таким чином, вже у середині XX ст. було очевидно, що енергоресурси визначають хід воєн: без доступу до нафти навіть найпотужніша армія втрачає свою міць. Після війни контроль над нафтою вплинув на формування повоєнного світу: США забезпечили собі доступ до багатющих родовищ Саудівської Аравії (зустріч президента Рузвельта з королем Ібн Саудом у 1945 році започаткувала тісний нафтовий альянс), а Британія та Франція намагалися зберегти контроль над Близьким Сходом, що призвело до Суецької кризи 1956 року.

Холодна війна та нафтові шоки. У період Холодної війни енергетичні ресурси залишалися осердям світової політики.

Радянський Союз став великим експортером нафти і газу до Європи, що з одного боку давало йому валютні надходження, а з іншого – важіль впливу на європейські країни. Західні держави, зі свого боку, підтримували ключових нафтових союзників на Близькому Сході. У 1960 році виникла Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), що об'єднала провідних нафтовиробників для координації видобутку і цін. Після війни Судного дня 1973 р. арабські країни застосували «нафтову зброю» – оголосили ембарго на постачання нафти до держав, які підтримували Ізраїль. Нафтовий шок 1973 року призвів до зростання цін на нафту вчетверо та спричинив економічну кризу на Заході. Західні економіки пережили стагфляцію: високі ціни на енергоносії гальмували виробництво і підживлювали інфляцію. У 1979 році спалахнула друга нафтово-енергетична криза – після Ісламської революції в Ірані та початку Ірано-іракської війни світові постачання нафти знову опинилися під загрозою. Ці події закріпили усвідомлення, що енергетична безпека стала невід'ємною складовою національної безпеки багатьох країн.

Після розпаду СРСР – нові війни за енергію. Кінець XX – початок XXI ст. ознаменувався чергою конфліктів, у яких енергоресурси відігравали важливу або приховану роль. Війна в Перській затоці 1991 року стала відповіддю коаліції на чолі зі США на окупацію Іраком нафтовидобувного Кувейту. Хоча відновлення суверенітету Кувейту було офіційною метою, очевидно, що стабільність постачання нафти з Затоки була стратегічно важливою для світових економік. У 2003 році США та союзники здійснили військове вторгнення в Ірак. Формальною причиною була нейтралізація зброї масового ураження, однак багато аналітиків зазначають, що побічним «бонусом» цієї операції стало встановлення контролю над іракськими нафтовими резервами та усунення маніпуляцій з постачанням нафти з боку режиму Саддама. У результаті війни 2003–2011 рр. Ірак – країна з одними з найбільших запасів нафти – інтегрувалася у світовий ринок, хоча стабільності це регіону не принесло. Паралельно з цим, на початку 2000-х стрімко зросла роль Китаю як споживача енергії: китайська економіка бурхливо розвивалася, і країна випередила США, ставши найбільшим імпортером нафти у світі. Зростаючі апетити Китаю до нафти та газу, а також боротьба США за збереження свого впливу на глобальному енергоринку заклали

передумови для нового типу енергетичного суперництва у XXI столітті.

Основні сучасні енергетичні конфлікти та протистояння

Близький Схід. Цей регіон історично є осередком найбільших запасів нафти і газу, а відтак – ареною численних конфліктів та геополітичних ігор. Після 2000 року на Близькому Сході тривали війни й кризи, де енергетичний чинник був присутній прямо чи опосередковано. Наприклад, громадянська війна в Сирії частково отримала «енергетичне» забарвлення: Сирія розташована на шляху потенційних маршрутів газопроводів з Перської затоки до Європи, і конкуренція проектів (через Туреччину vs. через Іран) трактувалася деякими аналітиками як фактор, що вплинув на позиції зовнішніх гравців у цьому конфлікті. Ірак після 2003 року залишався нестабільним, зокрема через боротьбу різних угруповань за контроль над нафтовими родовищами (наприклад, «Ісламська держава» у 2014–2015 рр. захоплювала нафтові об'єкти в Іраку та Сирії, продаючи нафту на чорному ринку). Конфлікт у Ємені між коаліцією на чолі з Саудівською Аравією та підтримуваними Іраном повстанцями хуті також має енергетичний вимір: Ємен розташований поблизу Баб-ель-Мандебської протоки – стратегічного маршруту для танкерів з Перської затоки. Саудівська Аравія та Іран як регіональні суперники фактично борються за домінування, маючи на меті і захист своїх нафтових інтересів. Таким чином, Близький Схід залишається зоною, де енергетика і геополітика переплетені: кожна криза в цьому регіоні негайно відгукується змінами цін на нафту та газ, а великі держави намагаються забезпечити там свою присутність для захисту енергетичних шляхів.

Росія – Україна та енергетичний шантаж. За останні кілька десятиліть одними з найгостріших стали конфлікти, пов'язані з використанням енергоносіїв як зброї в російсько-українських відносинах. Після розпаду СРСР Україна успадкувала ключову роль транзитера російського природного газу до Європи, але водночас залишалася залежною від імпорту російського газу для власних потреб. Це створило постійні можливості для енергетичного тиску з боку москви. росія неодноразово припиняла постачання газу в Україну, намагаючись досягти політичних або цінових поступок – найбільш відомі «газові війни» 2005–2006 та 2008–2009 років, коли

тимчасове відключення газу вплинуло і на європейських споживачів. Україна протягом всіх років незалежності намагалася вижити в умовах постійного енергетичного шантажу з боку росії. кремль відкрито ув'язував *«наявність тепла і електроенергії»* в українських домівках із поступливістю української влади його вимогам. З метою обійти Україну як транзитера, росія побудувала газопроводи «Північний потік» (до Німеччини дном Балтійського моря) та «Турецький потік» (до Туреччини в обхід суходолу). Це послабило позиції України, але не позбавило росію іміджу ненадійного постачальника. Кульмінацією стало повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році, після якого росія фактично припинила газопостачання більшості європейських країн. Європа опинилася перед загрозою енергокризи і вимушено за кілька місяців різко скоротила імпорт російського газу, замінивши його постачанням зрідженого газу (ЗПГ) з інших країн та нарощуванням використання власних енергоресурсів. Триваюча російсько-українська війна виявила нові аспекти енергетичного протистояння: росія вдалася до ракетних ударів по енергетичній інфраструктурі України, прагнучи залишити населення без світла і тепла; у відповідь

Захід ввів безпрецедентні санкції, включно з ембарго на російську нафту та ціновими стелями. Наприкінці 2022 року експорт російської нафти впав до найнижчого рівня за весь рік – морські поставки скоротилися на 600 тис. барелів на день під дією санкцій ЄС та цінових обмежень. Таким чином, кремль фактично підрубав гілку, на якій сидів: втративши європейський ринок, росія втратила і значну частку доходів від енергоносіїв, натомість Європа здійснила болісний, але стратегічно важливий розворот в бік диверсифікації джерел енергії. *Головні маршрути магістральних газопроводів з росії до Європи. Більшість історичних шляхів транзиту пролягали через Україну (синім), натомість у 2010-х роках росія побудувала обхідні підводні газогони до Німеччини («Північний потік», червоним) та до Туреччини («Турецький потік»). У 2022 р., після вторгнення в Україну, росія різко скоротила постачання до ЄС, фактично перетворивши ці трубопроводи на важелі тиску. Європа у відповідь переорієнтувалася на інші джерела палива.*

США – Китай: нова «велика гра» за енергоресурси. У XXI ст. на геополітичну арену вийшло протистояння між

США та Китаєм в економічній та технологічній сферах, важливою складовою якого є енергетика. Китай, як уже згадано, став найбільшим імпортером нафти у світі, відчайдушно намагаючись забезпечити паливом свою гігантську економіку. Водночас США після «сланцевої революції» 2010-х років перетворилися з імпортера на одного з найбільших виробників та навіть експортерів нафти і газу. Ця зміна ролей створила нову динаміку: Сполучені Штати тепер конкурують на глобальних ринках як постачальник (зокрема зрідженого природного газу), а Китай – як найбільший споживач, що активно інвестує в здобуття контролю над родовищами по всьому світу.

Пекін через проєкт «Один пояс, один шлях» вкладає мільярди доларів у енергетичну інфраструктуру в Азії, Африці та Латинській Америці – від нафтових родовищ в Африці до газопроводів у Центральній Азії – щоб гарантувати поставки ресурсів для своїх потреб. Вашингтон уважно стежить за цим і намагається стримувати надмірне посилення впливу Китаю: зокрема, США через санкції обмежували імпорт іранської нафти Китаєм, розширюють експорт власного зрідженого газу до Азії, а також інвестують у новітні енергетичні технології, аби випередити Китай у галузі чистої енергетики. У цьому суперництві простежуються й військово-стратегічні аспекти: наприклад, Південно-Китайське море, яким пролягають маршрути танкерів з близькосхідною нафтою до Китаю та Японії, стало зоною постійної напруги – США підтримують свободу навігації, а Китай зміцнює там військову присутність, фактично прагнучи гарантувати собі безперебійний імпорт енергоносіїв. Отже, хоча між США та Китаєм немає прямої «енергетичної війни», їхні стратегічні дії формують глобальну енергетичну безпеку на десятиліття вперед, визначаючи, чиї стандарти, інвестиції та маршрути постачання домінуватимуть.

Геополітичне значення енергоресурсів

Енергетичні ресурси – це не просто товари, а *«кров економіки»*, від якої залежить військова могутність держав та добробут їхнього населення. Тому контроль за нафтою, газом, вугіллям традиційно приносив країнам-володарям не лише прибутки, а й **геополітичний вплив**. У XX ст. нафту називали *«чорним золотом»* і навіть *«Королем Нафтою»*, підкреслюючи її ключову роль у світовій політиці. Доступ до дешевих і стабільних постачань нафти став однією з засад зовнішньої політики великих держав: так, Сполучені Штати десятиліт-

тями гарантують безпеку нафтових монархій Затоки в обмін на надійний експорт нафти; СРСР, а потім росія, використовували продаж нафти і газу як джерело валюти та засіб політичного впливу на партнерів. Геополітична вага країн-експортерів енергоносіїв є надзвичайно високою. Наприклад, малі за населенням держави Перської затоки (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, ОАЕ) набули світового значення саме завдяки колосальним запасам нафти і газу. Вони очолюють списки найбільших експортерів нафтових та газових ресурсів (див. Табл. 1) і через ОПЕК координують свою політику, впливаючи на світові ціни. Саудівська Аравія, яка забезпечує близько 11–14% глобального нафтового експорту, традиційно вважалася *«гарантом»* стабільності ринку, здатним як збільшити видобуток для зниження цін, так і спровокувати дефіцит, скоротивши поставки. росія – інший енергетичний гігант – довгий час була другим у світі експортером нафти та першим експортером природного газу, що дозволяло їй отримувати геополітичні дивіденди: напряму впливати на енергобезпеку Європи і мати важіль тиску, як це було з Україною.

Таблиця 4.1

Найбільші експортери нафти та природного газу у світі (до 2022 року)

Ранг	Країна (нафта)	Експорт нафти, млн бар./добу(*оцінка року*)	Ранг	Країна (природний газ)	Експорт газу, млрд/рік (*оцінка року*)
1	**Саудівська Аравія**	8,30 *(2018)*	1	**росія**	197,7 *(2015)*
2	**росія**	5,23 *(2018)*	2	**Катар**	123,9 *(2015*
3	**Ірак**	3,30 *(2016)*	3	**Норвегія**	112,0 *(2015)*
4	**Канада**	3,21 *(2015)*	4	**Канада**	78,3 *(2015)*
5	**ОАЕ**	2,64 *(2013)*	5	**Нідерланди**	53,7 *(2016)*

Джерело*:* дані експорту нафти – Всесвітня книга фактів ЦРУ та Bloomberg дані експорту газу – оцінки до 2015 року (CIA World Factbook).

Примітки: США станом на 2022 р. стали одним із провідних експортерів газу, випередивши росію за сумарним обсягом поставок (переважно за рахунок ЗПГ). У зв'язку з війною 2022 р. та санкціями частка росії на енергоринках знизилася.

Енергоресурси надають державам не лише економічний, а й політичний вплив. *«Нафтові держави»* часто використовують доходи від продажу палива для зміцнення армії та поширення свого впливу за кордоном. Наприклад, росія знач-

ною мірою фінансувала модернізацію війська у 2000–2010-х роках за рахунок нафто-газових надприбутків. Такі країни також застосовують *енергетичну дипломатію*: укладають довгострокові контракти з країнами-споживачами, інвестують у нафтопереробні заводи та мережі АЗС за кордоном, надають знижки чи відтермінування платежів «дружнім» режимам. Натомість держави, залежні від імпорту, намагаються диверсифікувати джерела постачання і створити стратегічні запаси – щоби убезпечитися від шантажу чи збоїв. Так, після нафтових шоків 1970-х років західні країни заснували Міжнародне енергетичне агентство (МЕА), домовившись тримати резерви нафти та координувати дії у разі криз. Іншим виміром геополітики енергії є контроль за шляхами транспортування – морськими шляхами і трубопроводами. Ключові морські «горловини» – такі як Ормузька протока (вихід із Перської затоки) чи Малаккська протока (між Індійським і Тихим океаном) – набули величезного стратегічного значення, оскільки через них йде левова частка світової торгівлі нафтою. Військово-морська присутність великих держав в цих точках покликана гарантувати, що жодна країна не заблокує постачання енергоносіїв у разі конфлікту. Аналогічно і сухопутні трубопроводи: країни-транзитери (як Україна в минулому чи Білорусь) отримували вагу у відносинах, бо через них проходили критичні потоки газу до споживачів.

Таким чином, енергетика пронизує міжнародні відносини: вона може бути основою союзів (як західні країни гуртуються задля спільної енергобезпеки) або «яблуком розбрату» (як свідчить історія багатьох воєн). Недарма оглядачі зауважують: *майже всі війни, що відбувались у світі до сьогодні, були пов'язані з енергетикою і боротьбою за ресурси*.

Енергетичні кризи, санкції та блокади

Історія XX–XXI ст. знає чимало періодів, коли енергетичні фактори спричиняли гострі кризові явища в економіці та політиці. Першим великим потрясінням став уже згаданий нафтовий шок 1973 року, коли раптове ембарго ОПЕК підняло ціну на нафту з ~$3 до понад $12 за барель. Це викликало дефіцит бензину, черги на заправках у США та Європі, стрибок інфляції і спад виробництва – фактично, першу повоєнну рецесію на Заході. Другий нафтовий шок 1979–1980 років, зумовлений революцією в Ірані та війною Іран–Ірак, знову підняв ціни (в реальному вимірі нафта на піку коштувала навіть

дорожче, ніж 1973-го), продовживши еру економічної турбулентності. Лише в середині 1980-х рр., коли Саудівська Аравія різко збільшила видобуток, а споживання впало через енергозбереження, ціни обвалилися – це, до речі, вважають однією з причин фінансових труднощів СРСР наприкінці 80-х. Таким чином, маніпулювання видобутком нафти з боку картелю виробників безпосередньо впливало на добробут споживачів, що спонукало імпортуючі країни шукати колективні відповіді (створення МЕА, стратегічні резерви тощо).

У XXI ст. нафтові ціни також переживали драматичні злети і падіння, що часто мали підґрунтям політичні події. У 2008 році барель нафти (марки Brent) сягнув рекордних ~$147, частково через стрімке зростання попиту в Китаї та напруженість навколо Ірану. Світова фінансова криза того ж року обвалила попит і ціни, але на початку 2010-х котирування знову піднялися до високих значень на тлі «Арабської весни» та санкцій проти Ірану. 2014 року відбувся черговий обвал – після того, як США різко наростили видобуток сланцевої нафти, а ОПЕК відмовилась скорочувати квоти. Цей обвал боляче вдарив по економіках росії, Венесуели та інших експортерів, показавши, що енергетична зброя діє в обидва боки: якщо споживачі залежать від палива, то експортери – від валютних надходжень і стабільності ринків.

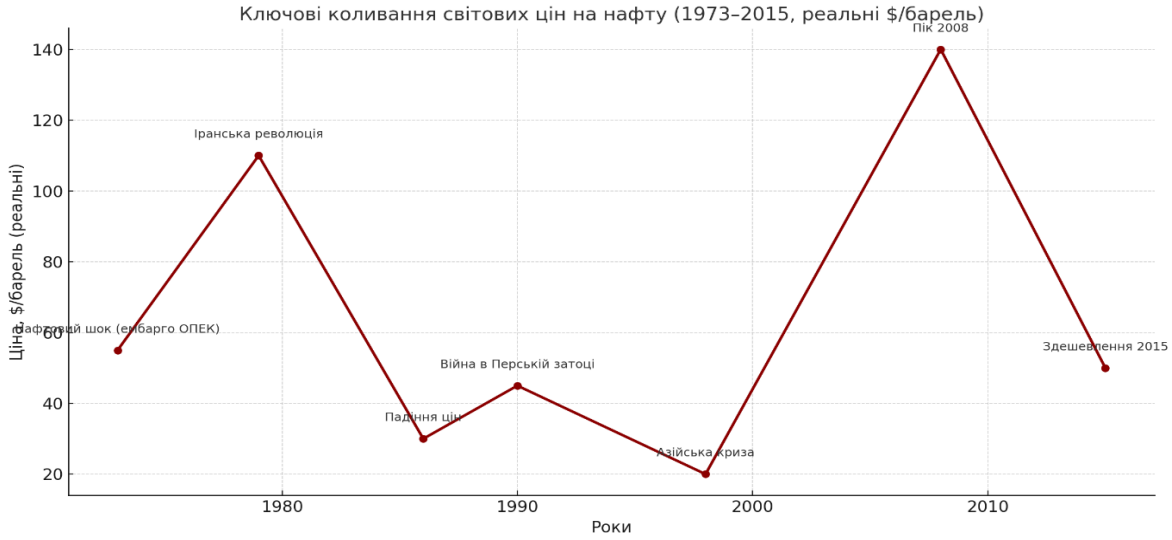

Рис. 4.1 Коливання світових цін на нафту в історичній перспективі (реальні ціни у $ за барель, 1861–2015 рр.).

Графік демонструє різкі стрибки під час глобальних потрясінь: різке зростання в 1970-х (нафтові кризи), історичний пік 2008 р. на тлі геополітичної напруги, а також тривале здешевлення нафти в 1980-х та різкі флуктуації 1990–2000-х. Видно, як геополітика прямо впливає на енергетичні ринки.

Окремо слід відзначити роль санкцій та блокад як інструментів енергетичних воєн. Санкції проти нафтових експортерів – це своєрідна економічна блокада, що має на меті підірвати фінансову основу режиму-мішені. Приклади – багаторічне нафтове ембарго проти Ірану, яке США почали ще в 1980-ті і посилили в 2000-ні, а також санкції проти нафтового сектору Венесуели. Ефективність санкцій варіюється: Іран навчився обходити обмеження, продаючи нафту через тіньові схеми до Китаю та інших країн, тоді як економіка Венесуели зазнала катастрофічного спаду.

Росія до 2022 року значною мірою уникала суворих енергетичних санкцій (через залежність Європи), однак після початку повномасштабної війни в Україні ситуація змінилася. ЄС та США запровадили поетапне ембарго на російську нафту і нафтові продукти, а також встановили *«стелю цін»* – граничну ціну, вище якої заборонено перевозити та страхувати російську нафту на світових ринках. В результаті росія була змушена продавати нафту зі знижкою азійським покупцям, втрачаючи прибутки. Як згадано, її нафтовий експорт наприкінці 2022 р. впав до мінімуму за рік. Одночасно москва сама перекрила газопроводи до Європи, намагаючись застосувати *газову блокаду* у відповідь на підтримку України з боку ЄС. Європейський союз відповів екстреними заходами енергозбереження і пошуком палива по всьому світу – зріджений газ почали постачати США, Катар, інші країни. Ціни на газ у Європі 2022 року злетіли до рекордних рівнів, у кілька разів перевищивши ціни в США. Високі ціни створили величезне навантаження на європейську промисловість – енергоємні виробництва змушені були скоротити випуск або тимчасово зачинитися. Лише спільні зусилля з координації запасів, взаємодопомоги та нарощення імпорту ЗПГ дозволили Європі пройти зиму 2022/23 без масштабних відключень. Цей приклад продемонстрував, що енергетична безпека стала колективним завданням: країни ЄС, фактично, створили енергетичний альянс для протистояння шантажу, розподіляючи газ між собою і прискоривши перехід на альтернативні джерела.

Деякі конфлікти набувають форми прямих блокад транспортних шляхів. Так, під час Ірано-іракської війни 1980-х обидві сторони атакували нафтові танкери в Перській затоці («танкерна війна»), намагаючись перекрити доступ противника до ринку. Періодично Іран погрожував закрити Ормузьку

протоку – через яку проходить до 20% світової нафти – у відповідь на ворожі дії США; кожне таке загострення викликало нервове зростання цін. У 2018 році єменські повстанці-хуті (за підтримки Ірану) атакували саудівські нафтові танкери в Червоному морі, що змусило Саудівську Аравію тимчасово призупинити транспортування нафти через Баб-ель-Мандебську протоку. В сучасних війнах фізичні блокади доповнюються й кібератаками на енергетичну інфраструктуру (пригадати хоча б вірус *Stuxnet*, що виводив з ладу іранські ядерні об'єкти, чи хакерську атаку 2021 року на трубопровід Colonial Pipeline у США). Це підкреслює новий вимір: захист енергосистем від кібервтручань стає частиною національної безпеки.

Отже, енергетичні кризи та війни останніх десятиліть навчили світ двох речей. По-перше, глобальні ринки енергоносії надзвичайно чутливі до політики: кожен конфлікт або санкції миттєво б'ють по ціні і доступності палива. По-друге, найбільш вразливими є ті країни, що залежні від імпорту одного джерела – звідси прагнення до диверсифікації та створення резервів. Водночас ера викопного палива показала, що повністю уникнути енергетичної уразливості неможливо, тому що глобальна економіка пов'язана єдиною «енергомережою». Це стимулює людство шукати нові шляхи – переходити до відновлюваної енергетики, яка, як сподіваються, буде більш стійкою і убезпеченою від політичних маніпуляцій.

Вплив енергетичних конфліктів на ринки та економіку

Енергетичні війни та кризи мають безпосередні наслідки як для глобального ринку, так і для економік окремих регіонів. Найочевидніший ефект – цінова волатильність. Кожен раз, коли вибухає конфлікт на кшталт війни на Близькому Сході чи вводяться санкції проти великого експортера, ринки закладають ризики дефіциту, і ціни йдуть угору. Так, після російського вторгнення в Україну 2022 року ціни на нафту марки Brent підскочили вище $110 за барель, хоча напередодні трималися близько $80. Страхи перед зривом поставок з росії – одного з найбільших постачальників нафти у світі – змусили трейдерів переплачувати за альтернативні обсяги, і як наслідок дорожчало все: бензин, дизель, авіапаливо. Подорожчання енергоносіїв розганяє інфляцію в країнах-імпортерах та знижує купівельну спроможність населення. Центральні банки змушені піднімати процентні ставки, що охолоджує економічну активність. У підсумку, енергетичний шок може

спричинити рецесію – як це сталося в 1974–1975 рр. та 1981–1982 рр. після нафтових шоків.

Негативний вплив відчувається і на регіональному рівні. Наприклад, Європейський Союз у 2022–2023 рр. переживав найгострішу за покоління енергетичну кризу: різке скорочення поставок російського газу змусило європейців шукати паливо на спотовому ринку ЗПГ за будь-яку ціну. Вартість газу в Європі зросла до еквіваленту понад $200 за барель нафтового еквіваленту – приблизно вчетверо дорожче, ніж у США. Це призвело до того, що європейські хімічні, металургійні та інші заводи, залежні від газу, стали тимчасово неконкурентними і скоротили виробництво або навіть зупинилися. Високі ціни на електроенергію (яка в ЄС значною мірою формується з газу) боляче вдарили по домогосподарствах і бізнесу, знизивши їхні доходи. Державам довелося запроваджувати програми компенсацій та субсидій, щоб пом'якшити удар по населенню. Все це ослабило економіку Європи: за оцінками, енергокриза «з'їла» кілька відсотків ВВП і стала причиною рекордної інфляції в єврозоні.

З іншого боку, країни-експортери енергоносіїв під час криз виграють від цінової кон'юнктури (звісно, якщо самі можуть продовжувати продавати). Класичний приклад – нафтовидобувні держави ОПЕК, які після 1973 року отримали величезні нафтові надприбутки. Вони інвестували їх у модернізацію, створення суверенних фондів, скуповування активів по всьому світу. Сучасний приклад: у 2022 році країни Перської затоки й ті експортери, які не потрапили під санкції, значно наростили доходи, продаючи нафту й газ на розігрітому ринку. Норвегія стала найбільшим постачальником газу до Європи замість росії, різко піднявши свою частку ринку і отримавши рекордні прибутки до державного бюджету. Подібно й США – американські експортери ЗПГ скористалися моментом, поставивши до Європи безпрецедентні обсяги газу. Такі *«перекиди»* ринкових часток з одних країн до інших показують, що енергетичні війни перерозподіляють глобальні потоки капіталу. Проте вони можуть і дестабілізувати традиційно стабільні ринки: різкі цінові стрибки роблять складним планування інфраструктурних проектів, стримують інвестиції споживачів у енергомісткі галузі.

Ще одним наслідком конфліктів стають структурні зрушення ринків. Пошук безпечніших джерел іноді назавжди

змінює торговельні маршрути. Після 2022 року європейський газовий ринок відмовився від концепції дешевого російського трубопровідного газу і перебудувався на імпорт ЗПГ з глобального ринку. ЄС уклав довгострокові контракти з Катаром, США, будує нові термінали для прийому ЗПГ – те, що ще недавно вважалося немислимим з економічної точки зору. Частка російського газу в Європі впаде з ~35% (2021) до прогнозованих 8% у 2025 році. Натомість частка Норвегії та США зросла, причому росія і сама стала більше експортувати ЗПГ (у 2024 р. вона була другим постачальником ЗПГ до Європи після США). На ринку нафти помітна інша тенденція: дедалі більше торгівлі переміщується з «традиційних» західних ринків до Азії. Після ембарго ЄС на російську нафту основними покупцями російської сировини стали Китай та Індія, які імпортують її з великими знижками. Отже, глобальний енергетичний ринок фрагментується: формується умовно «західний» сегмент з власними правилами (цінові обмеження, санкції) і «альтернативний» сегмент, де торгівля йде зі знижками та в обхід санкцій. Це нова реальність, породжена енергетичним протистоянням останніх років.

Загалом, можна відзначити, що енергетичні війни загострюють питання про енергетичну незалежність і безпеку. Країни-імпортери усвідомили, що надмірна залежність від одного постачальника чи маршруту є небезпечною. Уроки криз спонукають до прискореного розвитку відновлюваних джерел, диверсифікації поставок, створення резервів тощо. З іншого боку, експортери теж стали уважніше ставитися до ризиків: наприклад, держави ОПЕК накопичують фінансові резерви на випадок санкцій чи падіння попиту; ті ж Саудівська Аравія чи ОАЕ планують диверсифікацію економіки, розуміючи крихкість нафтової кон'юнктури. Таким чином, кожна енергетична криза підштовхує світ до переосмислення енергетичної стратегії і наближає енергетичний перехід до нових, стійкіших джерел.

Перехід до альтернативної енергетики: водень, сонячна, вітрова, атомна енергія. Часті кризи та усвідомлення обмеженості викопних ресурсів привели до того, що з кінця XX – початку XXI ст. людство почало все серйозніше розглядати альтернативні джерела енергії. Перехід від *«чорного золота»* до *«зелених»* і інших безвуглецевих технологій диктується не лише екологічними міркуваннями (боротьба зі зміною кліма-

ту), а й прагненням до енергетичної незалежності та безпеки. Сучасні альтернативи включають:

- **Відновлювані джерела енергії (ВДЕ)** – насамперед *сонячну* та *вітрову* енергетику. За останні два десятиліття сонячні панелі та вітрові турбіни здійснили прорив: їхня ефективність зросла, а собівартість різко впала. У багатьох країнах струм з ВДЕ вже конкурує за ціною з традиційним, а подекуди й дешевший. Європа активно нарощує використання ВДЕ: з 2021 по 2023 рр. виробництво енергії з вітру і сонця в ЄС збільшилося ~на 50%. У 2024 році вперше в історії на території ЄС вітрові та сонячні електростанції виробили більше електроенергії, ніж усі електростанції на викопному паливі разом узяті. Безумовно, ВДЕ мають і виклики – змінність генерації (відсутність вітру чи сонця потребує резервних потужностей або накопичувачів енергії) та велику потребу в площах. Але технології зберігання (батареї, «розумні» мережі) розвиваються, і з часом очікується, що *сонце та вітер стануть основою електропостачання* в більшості країн.
- **Воднева енергетика.** *Водень* розглядається як універсальний енергоносій майбутнього. «Зелений» водень, вироблений шляхом електролізу води з використанням ВДЕ, є привабливим, бо при його споживанні виділяється лише вода, без викидів CO_2. Водень можна використовувати як паливо для транспорту (в паливних елементах автомобілів, потягів, суден), для виробництва сталі замість вугілля, для зберігання енергії (наприклад, надлишок сонячної електрики вдень може йти на виробництво водню, який потім спалюється для генерації електрики вночі). Країни ЄС, Японія, Південна Корея, Австралія вже затвердили водневі стратегії. Україна теж має значний потенціал у сфері зеленого водню, особливо з огляду на сильний вітровий потенціал – адже *водень, вироблений за рахунок вітру та сонця, може стати реальним паливом для всіх видів транспорту і інструментом незалежності країн від імпорту нафтопродуктів*. Проте воднева технологія ще потребує здешевлення: поки що виробництво зеленого водню дороге, а інфраструктура для його транспортування і зберігання – розвинена слабко. Так само не вирішене питання ефективності: значна частка енергії втрачається на етапах перетворення електрика→водень→електрика. Тим не менше, водень розглядають як *ключову ланку в ланцюгу відновлюваної енергетики*, що дозволить декарбонізувати ті сектори, де пря-

ме використання електрики ускладнене (важкий транспорт, промисловість).

- **Атомна енергетика.** *Ядерна енергія* є давнім альтернативним джерелом, яке не продукує парникових газів. На сьогодні близько 10% світової електроенергії генерується на АЕС. Атомна енергетика приваблива тим, що забезпечує стабільне базове навантаження (на відміну від змінних ВДЕ) і має високу енергетичну щільність палива. Кілька країн (Франція, Україна, Швеція тощо) значною мірою декарбонізували електроенергетику саме завдяки атомним станціям. Проте після Чорнобильської (1986) та Фукусімської (2011) аварій атомна галузь зіткнулася з кризою довіри: багато держав заморозили або скоротили свої програми (наприклад, Німеччина взагалі відмовилася від атомної енергетики до 2022 року). Також проблемою є те, що залежність від імпорту ядерного палива (урану) зберігає геополітичні ризики – скажімо, країни Східної Європи тривалий час купували ядерне пальне в росії. До того ж, війна в Україні породила нову загрозу – «ядерний тероризм»: захоплення російськими військами Запорізької АЕС у 2022 р. показало, наскільки небезпечною може бути ситуація, коли велика атомна станція опиняється в зоні бойових дій. Міжнародне співтовариство було змушене терміново реагувати, аби запобігти катастрофі. Цей випадок може вплинути на переоцінку ролі атомної енергетики в зонах потенційних конфліктів. Втім, багато країн все ж планують розвивати або продовжувати експлуатацію АЕС – аргументуючи це тим, що для стабільного *«зеленого переходу»* атом як безвуглецеве джерело просто необхідний. Сучасні проєкти «малих модульних реакторів» (SMR), як очікується, будуть безпечнішими і гнучкішими, що може відродити інтерес до атомної енергетики у 2030-х роках.
- **Інші джерела.** Серед інших альтернативних напрямів – *гідроенергетика*, *біоенергетика*, *геотермальна енергетика*. Гідроелектростанції давно забезпечують значну частку генерації у багатьох державах (Норвегія, Канада, Бразилія тощо) – це відновлюване і відносно стабільне джерело, хоча й обмежене географією та має екологічні наслідки (затоплення територій). Біоенергетика (спалення біомаси, виробництво біогазу та біопалива) допомагає утилізувати відходи сільського господарства і може частково замістити викопне паливо, але масштаб її поки що невеликий. Геотермальна енергія ефектив-

на в регіонах з активною вулканічною діяльністю (Ісландія, Індонезія тощо), де може забезпечувати тепло та електроенергію. Нарешті, дослідники експериментують з *морською енергетикою* – припливними та хвильовими електростанціями (наприклад, у Великій Британії і Франції є пілотні проєкти припливних ГЕС).

Важливо, що розвиток альтернативної енергетики зараз підтримується на міжнародному рівні як ніколи активно. Паризька кліматична угода 2015 року стала поворотним моментом: вперше майже всі країни світу погодилися скорочувати викиди парникових газів, щоб утримати потепління *«значно нижче 2°С»* (бажано 1,5°С) від доіндустріального рівня. Виконання цієї мети неможливе без радикального зменшення спалення вугілля, нафти і газу. Тому уряди встановлюють амбітні цілі – до середини століття досягти *«вуглецевої нейтральності»* (net zero). Євросоюз у рамках Європейського зеленого курсу взяв курс на 2050 р. досягти нульового чистого викиду CO_2, Китай заявив про намір стати нейтральним до 2060 р., США – до 2050-го. Ці зобов'язання підкріплюються конкретними кроками: зростають інвестиції у ВДЕ, запроваджуються *«вуглецеві податки»* та інші стимули для чистої енергетики, а використання вугілля обмежується. Наприклад, Україна приєдналася до Глобального маніфесту вітроенергетики на COP26 і зобов'язалася повністю припинити внутрішнє споживання вугілля до 2035 року.

Слід зауважити, що альтернативна енергетика має і геополітичний вимір. Якщо у світі майбутнього домінуватимуть сонячні, вітрові, водневі та інші чисті технології, це змінить розстановку сил. По-перше, відбудеться *зменшення ролі традиційних нафтогазових монополістів*. Як передбачають експерти, попит на нафту може досягти піку у 2030-ті рр. і піти на спад. Тоді країни, чия економіка зав'язана на експорт нафти (росія, Саудівська Аравія, країни Затоки), постануть перед загрозою втрати доходів і впливу. Це може змусити їх диверсифікувати економіку або шукати нові важелі – не виключено, що зменшення попиту призведе до ще більш жорсткої конкуренції між експортерами (можливі цінові війни за ринки збуту). По-друге, підвищиться значення *критичних матеріалів* для нової енергетики – мова про метали і мінерали, потрібні для виробництва батарей, електромобілів, турбін, панелей. Вже зараз IEA прогнозує потроєння попиту на такі

критичні мінерали до 2030 року і збільшення в 4 рази до 2040 р. (для досягнення цілей Паризької угоди). Ці матеріали – літій, кобальт, нікель, рідкоземельні елементи тощо – сконцентровані в небагатьох країнах, що створює нові потенційні точки напруги. Наприклад, понад 60% світового видобутку кобальту припадає на ДР Конго, а ~70% виробництва сонячних панелей і 80% рідкісноземельних металів контролює Китай. Китай наразі домінує у сфері критичних матеріалів: він не лише видобуває, а й переробляє основну масу рідкоземів, літію, графіту.

Це означає, що в «зеленій» епосі Пекін може отримати важіль впливу, подібний до того, яким раніше володіли арабські шейхи з нафтою. Вже зараз багато урядів приділяють цьому увагу: США ухвалили закони про підтримку власного виробництва акумуляторів і *«fast-track»* для розробки нових копалень критичних мінералів, ЄС підписує стратегічні партнерства з країнами-видобувниками (від Австралії до України) щодо постачання необхідних ресурсів. По суті, розгортається «битва за ресурси для зеленої енергетики», яка в чомусь нагадує традиційну боротьбу за нафту, лише з іншими матеріальними об'єктами. Це новий вимір енергетичних війн: якщо раніше воювали за свердловини, то завтра – можливо, за літієві рудники чи за контроль над заводами з виробництва мікрочипів для сонячних інверторів.

З іншого боку, перехід на ВДЕ теоретично обіцяє і *зменшення конфліктності*. На відміну від нафти і газу, сонячне світло, вітер, геотермальна теплота – повсюдно доступні. Якщо країна опанує технології їх використання, вона стає менш залежною від імпорту і від зовнішнього тиску. Багато експертів вважають, що великомасштабне впровадження ВДЕ зробить енергію *«локальною»* і зменшить стимул для воєн за ресурси. Приміром, Європа, інвестуючи в офшорні вітропарки в Північному морі чи сонячні ферми на півдні, прагне замістити газ із зовнішніх джерел – і тим самим убезпечити себе від шантажу на кшталт російського. У світі майбутнього, де значна частина енергії виробляється децентралізовано, складніше застосувати «енергетичну блокаду»: сонце не можна ембаргувати, вітер не перекрити санкціями.

В цьому сенсі відновлювана енергетика – це ще й про національну безпеку. Недарма у 2022 році, після початку війни в Україні, багато європейських країн прискорили реалізацію «зелених» програм, прямо вказуючи, що мета – здобути

енергетичну незалежність від агресивних постачальників. Втім, енергетичний перехід супроводжується й новими ризиками. Як зазначалось, критичні матеріали можуть стати причиною напруженості – вже є випадки, коли їх видобуток призводив до соціальних конфліктів (наприклад, в Африці громадські заворушення через екологію навколо копалень кобальту). Ще одна проблема – *розрив між країнами*: багаті держави швидко інвестують у нові технології, тоді як бідні ризикують відстати і опинитися перед вибором – брати дорогі зелені кредити чи продовжувати палити дешеве вугілля, наражаючись на санкції. Це може поглибити глобальну нерівність. Крім того, поки триває перехідний період, можлива турбулентність на ринках: скажімо, якщо інвестиції масово підуть з нафтової галузі, пропозиція нафти може впасти швидше за попит, спричинивши новий виток цінових шоків у 2020-х роках. Або ж навпаки – якщо відкриють надто багато «зелених» потужностей, ціни на енергію можуть впасти, залишивши деякі країни-експортери з величезними незатребуваними запасами (що також може штовхнути їх до відчайдушних кроків).

У підсумку, геополітичні наслідки енергетичного переходу будуть складними і неоднозначними. З одного боку, світ має шанс піти від парадигми, де енергія = причина воєн: місцеві відновлювані ресурси зменшують мотиви до завоювання. З іншого – боротьба може зміститися в інші площини: за технологічну першість (чиї стандарти акумуляторів або водневих установок домінуватимуть), за доступ до рідкісних матеріалів, за ринки збуту екологічно чистої продукції. Вже сьогодні зрозуміло, що країни, які першими опанують нову енергетику, отримають перевагу. Це усвідомлюють і в Вашингтоні, і в Брюсселі, і в Пекіні. Тому енергетичний перехід сам по собі став ареною тихої конкуренції великих держав – але конкуренції, яка, хочеться сподіватися, приведе зрештою до більш мирного та стійкого світу.

Роль міжнародних організацій та угод у сфері енергетики

У глобалізованому світі жодна країна не може повністю ізолювати свою енергетику від зовнішніх впливів. Тому виник цілий ряд міжнародних організацій та домовленостей, покликаних координувати політику у цій сфері, запобігати конфліктам і сприяти стабільності ринків.

Найстарішим «енергетичним клубом» є вже згадана ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти), створена в 1960 році. До

неї наразі входять 13 держав (переважно з Близького Сходу, Африки та Південної Америки), які разом контролюють близько 80% світових розвіданих запасів нафти. Мета ОПЕК – узгодження квот видобутку для підтримання прийнятного рівня цін на нафту. Фактично, це картель, що діє спільно в інтересах виробників. У 1970-х ОПЕК продемонструвала свою силу, організувавши нафтове ембарго та досягнувши багатократного зростання цін. Хоча згодом її вплив то спадав, то зростав, ця організація залишається важливим фактором геополітики. Наприклад, нещодавно (2016 р.) виник формат **ОПЕК+**, куди окрім членів ОПЕК входять інші великі експортери нафти, у тому числі росія. ОПЕК+ спільними зусиллями у 2017–2020 рр. обмежувала видобуток, утримуючи ціни від падіння. В 2020 р., на початку пандемії COVID-19, саме узгоджене рекордне скорочення видобутку ОПЕК+ стабілізувало обвалений ринок. Таким чином, ОПЕК діє як *«стабілізатор»* (з погляду виробників) або *«монополіст»* (з погляду споживачів), що захищає інтереси експортерів і впливає на цінову динаміку в світі.

З боку країн-споживачів найбільшою міждержавною структурою є Міжнародне енергетичне агентство (МЕА). Його було створено у 1974 році при Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) як відповідь на нафтову кризу. МЕА об'єднує більшість розвинених країн (включно з США, Японією, Німеччиною, Францією та ін.) і ставить собі за мету координацію енергетичної політики в інтересах стабільного постачання. Одним із ключових механізмів МЕА є система стратегічних нафтових резервів: члени агентства зобов'язані тримати запас нафти не менше ніж на 90 днів імпорту і можуть колективно вивільняти його на ринок у разі перебоїв. Так було, наприклад, під час війни у Перській затоці 1991 року або після урагану Катріна 2005-го – МЕА координувало випуск частини резервів, щоб запобігти дефіциту пального.

Після початку війни 2022 року Міжнародне енергетичне агентство також рекомендувало своїм членам екстрено використати запаси нафти і тимчасово зменшити попит (напр. за рахунок пониження швидкостей на дорогах, переходу на віддалену роботу), щоб скоротити глобальні ціни і знизити нафтові доходи росії. Крім реагування на кризи, МЕА займається аналітикою (відомі щорічні *World Energy Outlook*), просуванням енергоефективності і відновлюваних джерел – фактично,

зараз агентство є *мозковим центром* енергетичної політики Заходу.

У ширшому плані, після Паризької угоди 2015 р. зросла роль міжнародних кліматичних домовленостей, які тісно переплетені з енергетикою. Паризька кліматична угода стала історичною – 196 країн погодилися спільно протидіяти зміні клімату, в тому числі шляхом скорочення використання викопного палива. Ця угода набула чинності у 2016 р. і передбачає, що кожна країна подає *національно визначений внесок* – план зі зменшення викидів. Виконання цих планів означає трансформацію енергосекторів: розвиток чистої енергетики, відмову від вугілля, впровадження електромобілів тощо. Хоча Паризька угода – це не «санкційний» механізм, її політичне значення величезне: країни регулярно зустрічаються на конференціях COP (Conference of Parties) для оцінки прогресу, і міжнародний тиск стимулює уряди посилювати зобов'язання. Наприклад, на COP26 (Глазго, 2021) близько 40 країн домовилися поступово відмовитися від вугілля в електроенергетиці, а понад 100 – скоротити на 30% викиди метану до 2030 р. Такі ініціативи прямо впливають на енергетику: вони означають згортання вугільних шахт, модернізацію нафтогазової галузі, боротьбу з витоками газу і т.д.

Окрім глобальних рамкових угод, є й спеціалізовані об'єднання. Наприклад, Форум країн-експортерів газу (GECF) – структура, що іноді називають *«газовим ОПЕК»*. Туди входять росія, Катар, Алжир та інші великі експортери газу. Втім, GECF поки не встановлює квот і радше слугує майданчиком для діалогу; частково тому, що ринок газу відрізняється – більшість контрактів довгострокові, а ЗПГ-ринок досі розвивається. Також існує *Енергетична хартія* – міжнародна угода, яка мала б захищати інвестиції в енергетиці і транзитні потоки. Однак вона втратила актуальність: росія так і не ратифікувала її повністю, а ЄС у 2022–2023 рр. задумався про вихід з Хартії, оскільки вона конфліктує з цілями декарбонізації (захищає права інвесторів у викопне паливо).

Важливу роль відіграють і **міжнародні фінансові інституції** – Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку, Азійський банк інфраструктурних інвестицій то що – які направляють значні ресурси на енергопроекти. Останнім часом вони дедалі частіше відмовляються фінансувати вугільні чи нафтові електростанції, натомість кредитують «зе-

лену» енергетику. Таким чином, через фінансові важелі вибудовується глобальний тренд на користь чистої енергії.

Нарешті, не можна не згадати про негативну роль відсутності ефективних глобальних механізмів запобігання енергетичному шантажу. Скажімо, ООН не має спеціалізованого інструменту для гарантування свободи енергопостачань – питання енергобезпеки лише побіжно згадуються в її мандатах. Рада Безпеки ООН неодноразово розглядала ситуації, пов'язані з нафтою/газом (накладала ембарго на Ірак у 1990-х, Лівію 2011-го, приймала рішення щодо справедливого розподілу доходів від експорту в конфліктах), але системного механізму немає. У ситуації з російсько-українським конфліктом 2022 р. також видно вакуум: рішення приймаються коаліцією держав, а не універсальною організацією.

Отже, міжнародні організації в сфері енергетики виконують *подвійну роль*. З одного боку, вони сприяють співпраці та *«м'якій»* координації (як МЕА, ОПЕК в межах своїх інтересів, або ООН по клімату). З іншого – коли ставки дуже високі, країни покладаються на власні сили, і тоді організації можуть лише фіксувати розбіжності. Показово, що і ОПЕК, і GECF, і МЕА – всі вони відображають інтереси різних таборів (виробників проти споживачів). Глобального форуму, де б сіли за стіл усі – експортери, імпортери, транзитери, – і виробили спільні правила енергогри, поки що не існує. Можливо, у майбутньому, в умовах енергопереходу, виникне нова архітектура міжнародної співпраці, що врахує інтереси й уразливості всіх.

Прогнози на майбутнє: боротьба за критичні мінерали, декарбонізація та енергетична безпека. Заглядаючи вперед, можна окреслити кілька ключових тенденцій, які визначатимуть ландшафт *«енергетичних війн»* в наступні десятиліття.

1. Боротьба за критичні мінерали. Як уже зазначалось, перехід до відновлюваної та низьковуглецевої енергетики різко підвищує попит на низку рідкісних металів і матеріалів: літій (акумулятори), кобальт, нікель, графіт (акумулятори), мідь (електромережі), платину (водневі електролізери та паливні елементи), рідкоземельні елементи (магніти для електромоторів і вітряків) тощо. За прогнозами, щоб досягти цілей Паризької угоди, світовий видобуток цих ресурсів має зрости в 3–4 рази вже до 2040 року. Це колосальний виклик, адже геологічна розвідка, освоєння родовищ та побудова перероб-

них потужностей – справа повільна (запуск нового рудника може зайняти 10–20 років). Водночас видобуток сконцентрований у обмеженій групі країн, а переробка – ще більш монополізована (скажімо, Китай контролює 50–70% переробки більшості критичних мінералів. У таких умовах можна очікувати **посилення геополітичної напруги навколо цих ресурсів**. Вже зараз великі економіки вживають проактивних заходів: США спрощують дозвільні процедури для нових копалень і вкладають мільярди у власне виробництво акумуляторів; ЄС уклав 14 угод про партнерство з країнами-постачальниками критичних матеріалів (у тому числі з Україною). Китай, зі свого боку, використовує своє домінування як козир – наприклад, у 2023 р. Пекін обмежив експорт галію і германію (менш відомих, але важливих для напівпровідників матеріалів) у відповідь на санкції Заходу. Не виключено, що **змагання за мінерали** набуде форм, схожих на класичні ресурсні війни: від торговельних суперечок і митних війн – до підтримки переворотів чи режимів в країнах, багатих цими ресурсами (як це колись було з нафтою). Напруженість може проявитися і всередині країн: місцеві громади пручаються розробці родовищ через екологічні побоювання, що може призводити до конфліктів (наприклад, протести проти літієвих копалень у Сербії чи Чилі). У глобальному масштабі, формулюється нова задача: **забезпечити стійкість і етичність ланцюгів постачання критичних мінералів**, щоб енергетичний перехід не породив нових форм неоколоніалізму чи екологічних катастроф в країнах третього світу.

2. Прискорення декарбонізації та трансформація енергетики. Наступні 10–20 років стануть періодом інтенсивної перебудови енергосекторів провідних економік. Це означає масове згортання старих потужностей і будівництво нових: закриття вугільних ТЕС, переоснащення газових мереж під водень, електрифікація транспорту, розвиток «розумних» енергомереж. Такі зміни супроводжуються і політичними викликами. По-перше, можливий конфлікт інтересів між поколіннями і галузями: традиційні нафтові і газові компанії можуть втрачати позиції, тоді як нові «зелені» бізнеси їх заміщують. Це вже видно: найбільші нафтові корпорації (BP, Shell, ExxonMobil) опиняються під тиском акціонерів та суспільства, щоб декарбонізуватися, інвестують у ВДЕ, водночас намагаючись зберегти прибутковість нафти і газу. Деякі країни, економіка яких залежить від видобутку (росія, Саудів-

ська Аравія), стримано ставляться до кліматичного порядку денного – побоюючись втрати доходів. Можна передбачити, що світ буде розділений на лідерів і відстаючих декарбонізації. Перші (ЄС, Північна Америка, Японія та ін.) запроваджуватимуть навіть *«вуглецеві тарифи»* на імпорт, щоб стимулювати інших скорочувати викиди (ЄС вже ухвалив механізм прикордонного вуглецевого коригування для імпорту сталі, цементу тощо). Це потенційно нове джерело торговельних конфліктів: країни з менш жорсткою екополітикою можуть звинувачувати захід у протекціонізмі. По-друге, декарбонізація вимагатиме безпрецедентної кооперації у впровадженні технологій. Можливо, побачимо спільні мегапроєкти: наприклад, транскордонні «зелені» електромережі, водневі трубопроводи між країнами. Вже зараз у Північному морі 9 держав Європи домовилися об'єднати зусилля для створення гігантських офшорних вітропарків і енергокільця між ними. Така інтеграція підвищує взаємозалежність – що може стати фактором стабільності (спільні інтереси) або, навпаки, новою точкою уразливості (див. російсько-український приклад: спільні електромережі СРСР після 1991 р. стали предметом суперечок). Отже, декарбонізація обіцяє зробити економіки *«чистішими»*, але вона ж і *«розкриє»* нові пласти потенційних конфліктів – торговельних, соціальних, технологічних.

3. Нове бачення енергетичної безпеки. Якщо у XX ст. енергобезпека зводилася до формули *«надійний доступ до викопного палива за прийнятними цінами»*, то у XXI ст. вона матиме ширше значення. По-перше, включатиме захист від кліматичних ризиків: екстремальні погодні явища (викликані зміною клімату) вже загрожують енергосистемам – приклади тому блекаути від ураганів чи посух, що знижують виробіток ГЕС. Тому укріплення інфраструктури, розвиток розподіленої генерації теж стануть частиною енергетичної безпеки. По-друге, у світлі нових загроз, зокрема воєн, як ніколи актуальним є питання фізичного захисту критичної енергетичної інфраструктури – електростанцій, терміналів, трубопроводів. 2022 року світ бачив саботаж на газопроводах «Північний потік» в Балтійському морі, удари по електромережах України, обстріли Запорізької АЕС – все це вимагатиме міжнародних рішень, як протидіяти терористичним і військовим загрозам для об'єктів енергетики.

Можливо, доведеться укладати нові угоди про захист енергетичних об'єктів під час воєн, переглянути Женевські

конвенції або створити спеціальні місії для моніторингу безпеки (як МАГАТЕ на Запорізькій АЕС). По-третє, кібербезпека: сучасні енергосистеми цифровізовані, і ризик їх виведення з ладу хакерами є цілком реальним. Тому вкладення в кіберзахист електромереж, нафто- і газопроводів, АЕС стане невід'ємною частиною енергетичної політики. І по-четверте, концепція енергобезпеки розшириться до *«технобезпеки»*: хто постачає обладнання для нової енергетики (турбіни, сонячні панелі, мережеве устаткування)? Наприклад, якщо якась країна монопольно виробляє трансформатори для електромереж, теоретично вона може закласти в них «бекдори» для кібершпигунства – і це вже питання нацбезпеки. Такі аспекти означають, що держави ретельніше обиратимуть постачальників технологій (як це вже відбувається з китайськими компаніями 5G в телекомі).

Підсумовуючи, можна сказати: енергетичні війни нікуди не зникнуть, вони просто змінять форму. Менше воюватимуть за нафтові родовища – більше за літієві копальні чи фабрики батарей. Менше залежатимуть від примх нафтових шейхів – більше від погоди та постачальників металів. Світ не стане абсолютно ідилічним: конкурентна боротьба за ресурси – невід'ємна частина міжнародних відносин. Але є і оптимістичний сценарій. Якщо людству вдасться створити нову енергетику, яка базується на відновлюваних і поширених ресурсах, то «енергетичні війни» як феномен можуть піти в минуле. Адже, як влучно зазначено експертами, *з переходом на ВДЕ енергія перестане бути інструментом політичного чи військового тиску* – більше не буде сенсу воювати за сонце чи вітер, які доступні всім. Це довгострокова перспектива, але вже зараз вона впливає на стратегії держав. Боротьба за першість у зеленій енергетиці – це теж свого роду війна, але війна інновацій і швидкості змін, а не танків і ракет. Виграють її ті, хто своєчасно інвестує в технології і партнерства, замість того щоб чіплятися за старі викопні порядки.

Сподіватимемося, що людство зробить правильний вибір, і у підручниках майбутнього «енергетичні війни» залишаться лише історичним курйозом – *прикладом того, як гостра потреба в ресурсах колись штовхала держави до конфліктів*. А енергія з тягаря, що розділяє народи, перетвориться на міст, який їх з'єднує – в ім'я спільного процвітання і безпечного розвитку

4.2. Конфлікти через водні ресурси: битва за контроль у посушливих регіонах

Водні ресурси в посушливих регіонах мають життєво важливе значення і за їх контроль неодноразово виникали суперечки та війни. Згідно з дослідженнями, ще в стародавній Месопотамії «війни спочатку велися за землю та водні ресурси». Видні історичні приклади включають древні сутички між сусідніми містами-державами Месопотамії за забезпечення іригації, а також методи осадження води, які застосовував Хаммурапі при осаді міст. У колоніальну епоху суперечки щодо води відбувалися між імперіями: наприклад, в Африці британські колоніальні договори про розподіл води Нілу з 1929 і 1959 років фактично надали Єгипту та Судану пріоритетні права, «позбавивши узбережні держави джерел (Ефіопію) голосу у використанні вод». Ці історичні конфлікти показують, що вкрай важливий доступ до прісної води спонукав держави боротися за контроль над річками, навіть без застосування сучасних дипломатичних інструментів.

Сучасні приклади водних конфліктів

Сьогодні водні ресурси в сухих регіонах залишаються ареною гострих політичних суперечок. Одним із найхарактерніших є конфлікт між Єгиптом, Ефіопією і Суданом через будівництво Великої Ефіопської ГЕС (Grand Ethiopian Renaissance Dam, GERD) на Блакитному Нілі. Ніл – життєдайна артерія Північної Африки – забезпечує близько 80% прісної води Єгипту, але витік його джерела лежить в Ефіопії і інших країнах басейну. Ефіопія сприймає GERD як символ розвитку і джерело недорогої електроенергії, тоді як Єгипет побоюється критичного скорочення водопостачання через зменшення припливів води. Високий темп наповнення водосховища та небезпечні заяви посилюють напруження – Єгипет навіть звернувся до Ради Безпеки ООН, а Анкара і Аддис-Абеба стверджують, що їхні дії законні і життєво необхідні для власних народів. Така ситуація ілюструє, як перерозподіл обмеженого ресурсу може загострити і поглибити регіональні суперечки.

- **Туреччина – Сирія – Ірак (басейни Тигру та Євфрату):** Туреччина, що контролює верхів'я обох річок, реалізує Проект Південно-східної Анатолії (GAP) – десятки великих гребель і гідроелектростанцій. Згідно зі звітами, через ці споруди від початку робіт у 1970–1980-х роках Ірак втратив

близько 80% свого попереднього обсягу води на Тигрі та Євфраті. Нові турецькі дамби (наприклад, Ілісу на Тигрі) додатково скорочують потік води до Сирії й Іраку, викликаючи занепокоєння у цих державах і заклики до міжнародного втручання. Конфлікт «верхів'я-нижня течія» у цьому районі загрожує залишити мільйони людей без води й продовольчої безпеки, адже економіки Іраку та Сирії значною мірою залежні від річкової води.

- **Ізраїль – Палестина – Йорданія:** Йорданська річка та підземні води регіону стали невід'ємною частиною близькосхідного конфлікту. Проблема спільного доступу до води була одним з факторів напруженості: за підрахунками, історичні спроби Сирії відвести басейни річки Йордан розцінювалися Ізраїлем як casus belli перед війною 1967 року. Палестинці часто вказують на нерівномірний розподіл води як на «одну з найбільш відчутних несправедливостей» окупації. Водночас Йорданія, яка вже нині займає друге місце у світі за рівнем водної нестабільності, інтегрує зростаюче населення (в тому числі біженців) з обмеженими ресурсами. Відсутність комплексних угод і постійна політична нестабільність ускладнюють вирішення водного дефіциту між цими трьома сторонами.
- **Індія – Пакистан:** Інший видатний водний конфлікт охоплює басейн ріки Інду. У 1960 році за посередництва Світового банку було підписано Індуську угоду, якою Індія отримала контроль над правими притоками (Біас, Раджастхан, Сутлей), тоді як Пакистан – над лівими (Інд, Чинаб, Джелум). Угода стала одним із найтриваліших вододілильних договорів, але недовіра не зникла. Індія, що володіє головними частинами верхів'їв, продовжує будувати нові дамби і канали (особливо в Кашмірі), що викликає побоювання в Пакистані щодо можливості скорочення стоку до нього. Пакистан, який майже повністю залежить від Інду для зрошення (близько 90% продовольства виробляється на землях басейну Інду), вважає ці проекти загрозою національній безпеці, особливо в умовах змін клімату, що зменшують підживлення гірських льодовиків. Водночас джерело конфлікту – нерівномірний розподіл індо-пакистанського водного гідросистеми – бере свій початок ще з розділу Британської Індії 1947 року.
- **Китай – сусідні країни:** Китай також є активним учасником регіональних водних суперечок. Зокрема, він збудував щонайменше одинадцять великих дамб на верхів'ях Меконгу (Ланцанцюангу), регулюючи літній та зимовий водопостачан-

ня. Експерти попереджають, що у посушливі роки маніпуляція китайськими дамбами може значно погіршувати умови для низки країн Південно-Східної Азії (Камбоджа, Лаос, Таїланд, В'єтнам), які залежать від регулярних затоплень і мулу з цієї річки. Ще одним гарячим пунктом є ріка Ярлунг Цангпо (верхів'я Брахмапутри), що тече з Тибету у бік Індії та Бангладеш. Нещодавно Китай схвалив будівництво найбільшої у світі гідроелектростанції на тибетському відрізку цієї ріки, а Індія, побоюючись недостачі води, оголосила про плани звести свій власний великий резервуар вище на ріці Сіанг в Аруначал-Прадеш. Подібні гідроконкуруючі проекти можуть стати «точкою напруги» між двома ядерними державами.

Причини конфліктів

Основними причинами водних суперечок є обмеженість прісної води та змінні фактори, що посилюють попит і зменшують пропозицію. Глобальний попит на воду зростає через ріст населення і розвиток сільського господарства: вже понад 40% всієї агровиробництва здійснюється при обмежених водних ресурсах, і прогнозується подальше збільшення потреб. У багатьох країнах зрошення ведеться неефективними методами, тож значна частка води втрачається ще до споживання. З іншого боку, винос забруднень (біогенної та хімічної природи) з полів і промисловості виснажує навіть наявні запаси, забруднюючи підземні і поверхневі водоносні горизонти.

При цьому змінений клімат погіршує картину. Підвищення середніх температур і нерівномірні зміни опадів роблять витрати води більш непередбачуваними. Наприклад, талий стік у гірських районах, що є основою харчування багатьох великих річок, змінюється: дослідники прогнозують, що 30–60% льодовиків у Гімалаях можуть розтанути до кінця століття. До того ж, швидке зростання населення означає, що все більше людей конкурує за ту саму кількість води, що залишилася, особливо в містах і аграрних районах з давньою залежністю від іригації. Таким чином, поєднання обмеженості ресурсів, зростаючих потреб, зміни клімату і забруднення води створює «імперативні умови» для конфліктів.

Геополітичні, соціальні та економічні наслідки водної нестачі

Нестача води у посушливих регіонах має глибокі наслідки для безпеки, економіки та суспільства. По-перше, зростаюча конкуренція за воду «може посилювати вже наявні соці-

альні суперечки та поділи». Наприклад, у засушливих районах Африки й Азії брак води спонукає міграції населення з сіл у міста або навіть за кордон, що, своєю чергою, створює напругу у приймаючих громадах. Так, до 2030 року за оцінками Світового банку через посухи можуть бути вимушені покинути домівки близько 700 млн людей. Зниження водної доступності безпосередньо позначається на продовольчій безпеці та сільському господарстві: в деяких регіонах, де іригація зменшується, врожаї падають на десятки відсотків, що призводить до росту цін на продукти та поглиблення бідності. Згідно з прогнозами, в окремих країнах через зменшення водопостачання вже до 2050 року ВВП може скоротитися на 6%.

Політичні наслідки також очевидні. Високий рівень водної нестабільності підсилює ризик міждержавних конфліктів: у країнах Близького Сходу та Африки фактор води був додатковим каталізатором воєн і внутрішніх заворушень. Наприклад, деякі експерти вважають, що тривала засуха у Сирії частково сприяла початку громадянської війни 2011 року. Границя між водою та війною стає ще тоншою, коли арсенал агресії доповнюється саботажем гідротехнічних споруд або порушенням постачань води як засобом тиску. За даними ЮНЕСКО, регіональні конфлікти на воді вже зараз посилюють нестабільність: наприклад, у арабському світі сім країн станом на 2021 рік перебували у стані конфронтації, що негативно позначалося на спільному управлінні водними ресурсами. Врешті, затримка у вирішенні водних проблем відкладає економічний розвиток та призводить до колапсу інфраструктури водопостачання у найуразливіших громадах.

Транснаціональне управління водними ресурсами

Оскільки багато стратегічних річок перетинають державні кордони, міжнародна співпраця є ключем до запобігання конфліктам. Однак на сьогодні «лише близько 20% країн мають транскордонні угоди щодо своїх спільних басейнів». Серед позитивних прикладів успішного співробітництва варто згадати Індуську угоду 1960 року (пакистансько-індійський водний договір під егідою Світового банку), що чітко розподілила річки Інду між двома державами і створила Постійний індуський комісаріат для вирішення спорів. Хоча напруга інколи зростає, ця система витримує загострення навіть під час воєнних конфліктів. Іншим прикладом є Нільська ініціатива (Nile Basin Initiative), коаліція 10 басейнових країн на

чолі з Ефіопією, Суданом і Угандою. Вона спрямована на спільне управління ресурсами річки, розробку екосистемних проєктів та поступове узгодження водокористування. У Південно-Східній Азії держави-члени Комісії Меконгу (Камбоджа, Лаос, Таїланд, В'єтнам) працюють над даними спостереження і попередженням про рівень води попри відсутність Китаю й М'янми як повноправних учасників.

Серед інших ініціатив варто відзначити угоди про водозабезпечення за миром. Наприклад, після підписання мирного договору 1994 року Ізраїль і Йорданія домовилися про спільне постачання води: Ізраїль щорічно передає Йорданії певні обсяги води з р. Йордан і долини Ад-Джазіра, а взамін отримує воду з іорданської річки Ярмук. ООН та її структурні органи (UN-Water, UNECE) сприяють укладанню таких угод і розробці стандартів взаємодії. Наприклад, Конвенція ООН про неіднавжні водотоки надає юридичну базу для координації, а ЮНЕСКО у звітах наголошує: «для збереження миру треба не лише захищати водні ресурси, а й посилювати регіональну та глобальну кооперацію». Як підраховано, **60%** світових водних ресурсів припадає на 286 транскордонних басейнів, в яких живуть щонайменше 153 країни. Однак більшість із цих басейнів досі не має угод чи механізмів співпраці, що створює велике поле для потенційних конфліктів.

Таблиця. 4.1

Найбільші трансграничні річки у посушливих регіонах та країни-учасники

Річка	Довжина, км	Країни-учасники (басейн)
Ніл	6650	Єгипет, Судан, Південний Судан, Ефіопія, Уганда, Кенія, Танзанія, Руанда, Бурунді, Дем. Респ. Конго
Тигр	1900	Туреччина, Сирія, Ірак
Євфрат	2770	Туреччина, Сирія, Ірак
Інд (Інда)	3180	Китай (Тибет), Індія, Пакистан
Амудар'я	2540	Таджикистан, Афганістан, Узбекистан, Туркменістан
Сирдар'я	3030	Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Казахстан
Йордан	360	Ізраїль, Йорданія, Палестина (Зах. Берег), Сирія, Ліван
Меконг	4350	Китай, М'янма, Лаос, Таїланд, Камбоджа, В'єтнам
Оранжева (Orange)	2200	ПАР, Намібія, Лесото
Колорадо (США)	2330	США, Мексика

Майбутні загрози та сценарії

У майбутньому існує ризик посилення конфліктів через нові екологічні виклики. Кліматичні зміни прогнозують частіші та глибші засухи, особливо у посушливих регіонах. Вже зараз за оцінками ЮНЕСКО, майже половина населення світу стикається із серйозним водним дефіцитом принаймні на частині року, і ця частка навряд чи зменшиться. Наприклад, у регіоні Сахари та Близького Сходу очікується подальше падіння водної безпеки через поєднання високих температур, надмірного споживання і поганого управління.

Особливе занепокоєння викликає танення льодовиків у великих гірських системах. Як показує приклад Гімалаїв, поступове зменшення льодовикового покриву може тимчасово збільшити весняний стік (залягаючі підземні води) на декілька десятиліть, а потім призвести до катастрофічного зменшення водопідживлення (індустріальних і сільськогосподарських водосховищ) на периферіях. Це особливо стосується басейну Інду і Брахмапутри, що живляться на 20–70% талими водами. Уже за кілька десятків років критично зменшені потоки можуть призвести до переривання традиційних способів ведення господарства: деякі фермери у гірській Північній Індії змушені залишати поля через непередбачуване спрацювання систем зрошення.

Додаткові загрози походять від зростання населення і міграційних хвиль, що зростають під тиском втрачених родючих земель і кліматичних катастроф. За оцінками Світового банку, до 2050 року кількість людей, що проживають у басейнах з високим водним стресом, може подвоїтися. У поєднанні з посухами та неефективним управлінням це створить умови для ескалації суперечок: багато з нинішніх «гарячих» точок (наприклад, регіони Сахелю чи Азії) розташовані саме у таких напружених водних басейнах. Якщо тенденції триватимуть, тоді конфліктний потенціал значно зросте через дії нових поколінь лідерів та мілітаризацію спірних регіонів.

Шляхи вирішення

Для запобігання та пом'якшення водних конфліктів експерти пропонують комплекс заходів дипломатичного, технологічного і управлінського характеру. **Водна дипломатія** – ключовий інструмент: заохочення переговорів, створення спільних комісій та укладення дво- і багатосторонніх угод можуть перетворити воду з джерела напруги на ресурс співпраці. Так, спеціалісти ЮНЕСКО наголошують, що «вода, коли її управ-

ляють стало та справедливо, може бути джерелом миру і процвітання». У багатьох конфліктах успіх приходив там, де країни-учасниці вкладали ресурси у взаємні проєкти: приклад спільної гідроелектростанції чи системи іригації, котра працює для обох сторін, часто знижує напругу.

Технологічні рішення можуть значно поповнити водні запаси. До них відносять опріснення морської води та очищення стічних вод. Сьогодні країни Близького Сходу вже інтенсивно використовують опріснювальні установки: практично половина світового обсягу опрісненої води (близько 45%) припадає на Перську затоку. У деяких державах Перської затоки до 90% питної води надходить саме з опріснювачів. Усе це показує, що високі витрати на опріснення вкрай доцільні там, де прісної води майже немає. Також важливо переробляти й повторно використовувати стоки: наприклад, Ізраїль перетворює близько 86% стічних вод на ресурси для зрошення. Використання методів краплинного зрошення, рециркуляція побутової та промислової води, а також збільшення збереження ґрунтової вологи можуть різко підвищити ефективність використання обмеженої води.

Управлінські підходи включають інтегроване управління водними ресурсами (IWRM). Такі підходи націлені на баланс між усіма споживачами і довкіллям. Згідно з рекомендаціями ООН, стратегія IWRM повинна охоплювати скорочення втрат у мережах, розподіл води на основі сучасних даних, а також розширення доступу до нетрадиційних джерел (опріснення, рециркуляція). Деякі ініціативи пропонують створення міжнародних «водних банків» або пулів спільних ресурсів, де надлишки води можуть передаватися туди, де вона в дефіциті. Важливими кроками є й зниження водоспоживання за допомогою підвищення культури водокористування, зміни норм споживання та стимулювання економії в промисловості й сільському господарстві.

Роль міжнародних організацій

Міжнародні організації відіграють вирішальну роль у моніторингу, фінансуванні та координації заходів з управління водними ресурсами. ООН та її агентства (наприклад, UN-Water, UNESCO та ПРООН) піднімають проблематику водних конфліктів на глобальному рівні. ЮНЕСКО, зокрема, видає Щорічний світовий водний звіт (WWDR), який 2024 року наголосив, що «напруження через воду підсилює конфлікти у

всьому світі» і закликав держави посилити транскордонні угоди. Організація Об'єднаних Націй підтримує Рамкову конвенцію ООН про водотоки (1997) як правовий механізм для врегулювання спільних водотоків. Крім того, під егідою ООН працюють програми по забезпеченню води і санітарії (SDG 6) для досягнення сталого розвитку та скорочення ризику конфліктів через доступ до води.

Світовий банк і регіональні банки розвитку фінансують проєкти, що сприяють водній безпеці. За даними Світового банку, понад шість десятиліть він підтримує транскордонні водні ініціативи: за останні 20 років організація залучила більше 25 млрд доларів США на такі проєкти. Ці кошти використовувалися для будівництва дамб, модернізації систем зрошення та створення інститутів спільного користування. У банку відзначають, що «багато сучасних гарячих точок конфлікту співпадають з водостресовими регіонами, що залежать від транскордонних ресурсів», тож фінансування стійких рішень є профілактикою майбутніх криз. Світовий банк також організовує семінари й аналітичні дослідження, спрямовані на підвищення здатності держав керувати спільними басейнами з урахуванням кліматичних змін і соціальних умов.

Крім того, такі організації, як ЮНЕП (Програма ООН з довкілля) та ЮНІСЕФ, вкладають ресурси у дослідження та проєкти по забезпеченню води у постраждалих регіонах. Наприклад, за даними UNICEF, на кінець 2020-х років більше 2 млрд людей не мають доступу до безпечної питної води, що створює хвилю соціальних і здоров'я наслідків (особливо для жінок і дітей). Роль міжнародних організацій також полягає у сприянні діалогу між конфліктуючими сторонами: вони можуть виступати посередниками у переговорах, а також створювати технічні комісії з представниками усіх учасників, щоб налаштувати обмін даними та спільне моніторинг.

Конфлікти за водні ресурси в посушливих регіонах є багатофакторною проблемою, що поєднує історичні суперечності, сучасні національні інтереси, зміни клімату та демографічний тиск. Приклади з Близького Сходу, Північної Африки, Центральної та Південної Азії показують: без стратегічного планування і транскордонної кооперації напруга лише зростатиме. Разом з тим досвід свідчить, що спільні водні проєкти та дипломатія можуть перетворити «битву за воду» на партнерство. Інтегроване управління, інвестиції в технології

опріснення та очищення, а також активна роль міжнародних організацій поки що залишаються найдієвішими шляхами зменшення напруженості. Проте майбутнє регіональної стабільності в посушливих країнах у значній мірі залежить від швидкості та ефективності імплементації таких рішень в умовах невпинного зростання попиту на цінну життєдайнисттю природну сполуку – воду.

4.3. Продовольча безпека: контроль над аграрними ресурсами як тригер конфліктів

Продовольча безпека означає стабільний доступ населення до достатньої кількості поживних продуктів. Загроза продовольчій безпеці зростає у поєднанні з конфліктами: за оцінками ООН, близько 70% усіх людей із гострою нестачею продовольства мешкають у зонах війни та нестабільності. Сучасні ланцюги постачання, глобалізація торгівлі зерном та зміна клімату роблять продовольчі системи вразливими до будь-яких військових чи політичних потрясінь. Крім того, контроль над аграрними ресурсами (плодючими землями, водою для зрошення, насінням тощо) стає чинником геополітичного тиску: володіння або обмеження доступу до таких ресурсів може слугувати «зброєю» у протистояннях. У цьому розділі підручника розглянемо історичні та сучасні приклади конфліктів, пов'язаних із продовольством, аналізуємо геополітичні наслідки продовольчих торгівельних політик, аграрний неоколоніалізм, соціальні наслідки продовольчих криз і роль міжнародних організацій у вирішенні цих проблем.

Історичні приклади конфліктів через продовольчі ресурси

Історія знає багато випадків, коли війна та політика обмеження харчів призводили до катастрофічного голоду. Наприклад, під час Другої світової війни нацистська Німеччина запроваджувала стратегію «вимирання голодом» радянського населення. У результаті блокади Ленінграда (1941–1944) сотні тисяч людей загинули від голоду. Аналогічний штучно створений голод у 1932–1933 роках в Україні (Голодомор) став наслідком сталінських репресій і колективізації, внаслідок чого мільйони селян позбулися права обробляти землю й накопичувати продукти. Такі події демонструють, як цілеспрямоване позбавлення продовольства може стати інструментом терору чи придушення спротиву.

Ще одним прикладом є Великий ірландський голод 1845–1849 рр. У колишній британській колонії Ірландії знищення врожаю картоплі спричинило масове голодування. За даними істориків, незважаючи на неврожай, Ірландія продовжувала експортувати величезні обсяги зернових і харчів до Англії. Зокрема, до 75% орних земель Ірландії було відведено під експортні культури (пшеницю, вівсянку, ячмінь). У 1847 році 4 000 кораблів вивезли продовольство з Ірландії, в той час як у цій самій країні загинуло приблизно 400 000 людей від голоду та пов'язаних хвороб. Британський уряд, усупереч попереднім практикам (коли під час локального дефіциту продовольства забороняли експорт), не ввів заборону на вивіз їжі з Ірландії. Це породило гнів населення та підривало легітимність влади, хоча формально не було «конфлікту» між державами. Проте поділ влади над землями та продовольством став однією з причин антибританських рухів у Ірландії.

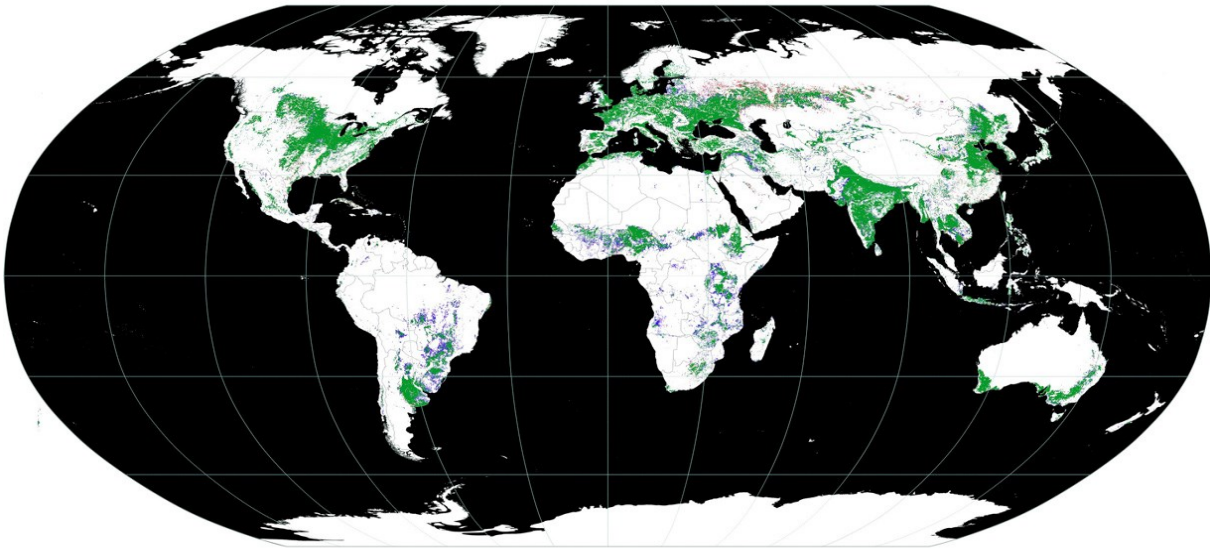

Рисунок 4.1. Світова карта оброблюваних земель (зелений колір – рілля).

Більшість аграрних угідь зосереджено у помірних широтах: велика частина ріллі припадає на США, Європу, Китай, Індію, Україну та Росію. Між тим у багатьох країнах Африки та Центральної Азії площа оброблюваних земель доволі обмежена. Така диспропорція підкреслює вразливість країн із малою кількістю орної землі: вони змушені імпортувати більшу частку продовольства й, як наслідок, залежать від рішень експортерів. За даними USGS, лише 12,6% суходолу світу зайнято під сільськогосподарські культури.

Античні та середньовічні війни також часто супроводжувалися блокадами або мародерством, що руйнувало запаси їжі. Наприклад, під час Наполеонівських воєн Британія здійснила морську блокаду Європи, що спричинило нестачу продовольства в багатьох країнах. А ще раніше війни за контроль над родючими землями (наприклад, між ханами Середньої Азії чи феодалами в середньовічній Європі) нерідко призводили до переможних армій, які реквізували хліб у селян або орали поля переможених для власних потреб. Таким чином, історія знає численні приклади, коли війна і штучне блокування харчів ставали причинами глибоких гуманітарних криз.

Сучасні конфлікти і напруження

Війна в Україні та її наслідки. 24 лютого 2022 року росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну, що стало найтрагічнішою кризою в Європі з часів Другої світової. Цей конфлікт серйозно вдарив по глобальній продовольчій безпеці. До війни Україна була одним із провідних світових «житниць» – забезпечувала близько 12% світового експорту пшениці, 15% кукурудзи та 50% соняшникової олії. Зазвичай понад 90% її зернового експорту йшло морем через портові термінали на Чорному морі. Після початку вторгнення російські війська блокували порти в Одесі, Чорноморську та інших містах, що призвело до практично повного зупинення українського морського експорту. Наприклад, у березні–травні 2022 року обсяги постачання пшениці впали на понад 90% порівняно з аналогічним періодом 2021 року.

Падіння морських поставок було компенсовано «солідарними дорогами» та залізницею, але пропускна спроможність цих маршрутів значно менша. Унаслідок бойових дій та мінування акваторії тільки за 2022/2023 маркетинговий рік виробництво зерна в Україні скоротилося на 29% (до 61,8 млн т) порівняно з попереднім роком. Площа посіяних у 2022 році полів знизилася на 22% (майже 3 млн га). Якщо до війни Україна експортувала понад 52 млн тонн зерна на рік (2019/20), то наразі цей показник впав до прогнозованих ~32 млн тонн.

Наслідком цього стало різке зростання цін на зерно в світі. Уже навесні 2022-го, після вторгнення, світові ціни на пшеницю виросли на 58%, на всі зернові – на 34% порівняно з березнем 2021 року. Ціна відреагувала на нестабільність поставок і побоювання світових імпортерів. Крім того, у 2022 році уряд Індії, побоюючись нестачі і різкого здорожчання, взяв

мораторій на експорт пшениці. Хоча Індія й не входила до топ-експортерів, таке рішення додатково підірвало довіру до глобального ринку зерна. Міністри аграрних держав G7 одразу засудили заборону, відзначивши, що розпродажні обмеження лише погіршують кризу.

Оскільки Україна традиційно постачала зерно здебільшого країнам Африки та Азії, зупинка її експорту безпосередньо загрожує продовольчій безпеці найбільш уразливих регіонів. Приблизно 65% всього українського пшеничного експорту через «зернову ініціативу» Чорного моря спрямовувалося до країн, що розвиваються. Таким чином, коли росія у липні 2023 року вийшла з цієї ініціативи і частково закрила морські шляхи, криза глобального продовольства загострилася – особливо для бідних країн Африки і Азії.

Конфлікти за доступ до орних земель і водних ресурсів. Ресурси землі та води є довгостроковими факторами напруженості. Наприклад, боротьба за орні землі загострюється під тиском кліматичних змін і зростання населення. У деяких регіонах це перетворюється на локальні конфлікти: як-от у регіоні Нігеру в Африці напади озброєних груп на селянина можуть мати й етнічні, і економічні мотиви, зокрема змагання за пасовища чи поля. Суперечка навколо будівництва Великої Ефіопської гідроелектростанції на річці Ніл (ГЕС «ГЕСР») ілюструє, як водні ресурси стають національною безпекою. З одного боку, Ефіопія вважає ГЕС проектом розвитку і необхідним для енергетики, а з іншого – Єгипет побоюється, що обміління Нілу знизить його водозабезпечення на 90% (Єгипет залежить від Нілу більш ніж на 90% своїх водопотреб). Як пишуть аналітики, «поточний спір навколо Нілу викликає протистояння не стільки через самі ресурси, скільки через національну ідентичність обох країн».

Перспектива обміління річки у контексті глобального потепління посилює напруженість – і справді екзистенціально безпекова противага водних потоків (water security) нерідко приводила до дипломатичних криз або загострення регіональних відносин. Подібні конфліктогенні фактори містять і суперечки за водні ресурси Тигру та Євфрату між Туреччиною, Сирією та Іраком, а також спори навколо водозабезпечення Меконгу у Південно-Східній Азії. Усі ці приклади демонструють, що продовольча безпека (достатньою кількістю їжі) тісно залежить від контролю над землею і водними шляхами.

Геополітичні наслідки експорту продовольства та продовольча політика

Продовольча залежність і торгівельна стратегія. Збут власного продовольства на зовнішніх ринках дає експортерам значний важіль впливу, але й накладає відповідальність. Великі експортери зерна (США, Канада, Франція, росія, Україна, Австралія та ін.) формують близько 60% світових поставок пшениці. Наприклад, у 2024 році топ-5 країн-експортерів пшениці (Канада, США, Австралія, росія та Франція) забезпечували 58% її світових продажів. Це означає, що політика будь-якої з них, будь то введення експорту чи експортних квот, суттєво впливає на світові ціни.

Про це свідчать нещодавні кроки: росія після 2022 р. почала використовувати своє місце серед світових лідерів експорту як елемент тиску. Одразу після вторгнення окремі російські високопосадовці (зокрема, дмитро медведєв) зневажливо говорили, що «голод – це природний союзник росії», та погрожували обмежити поставки продуктів «недружнім країнам». Ситуація швидко змусила їх відступити від відкритих загроз, але підтвердила стійку тезу: продовольство стає «зброєю» в геополітиці. Для прикладу, росія напередодні та на початку війни спричинила зернові суперечки між Україною та її сусідами (Польщею, Угорщиною, Словаччиною), що тимчасово ускладнило експорт українського зерна на захід.

Водночас інші країни вдаються до політики захисту внутрішнього ринку. Так, у травні 2022 р. Індія запровадила заборону на експорт пшениці, мотивуючи це необхідністю утримати ціни всередині країни під контролем. Хоча Індія не була провідним експортером пшениці, її рішення спричинило занепокоєння на світових ринках: в умовах напруги глобальна ціна на зерно могла зрости ще більше. Міністри G7 заявили, що «якщо всі почнуть закривати ринки, це тільки загострить кризу», і закликали Індію виконувати «відповідальність як члена G20». Подібні приклади показують, що обмеження експорту продовольства агресивними політичними рішеннями швидко підривають довіру на ринку та мають глобальний резонанс.

Експорт та світова продовольча безпека. У той же час міжнародні організації наголошують: відкриті торговельні відносини у довгостроковій перспективі послаблюють ризики нестач. ФАО ООН вказує, що правила прозорої торгівлі забез-

печують дешевший і більш стабільний доступ до продовольства для всіх країн, особливо імпортерів. У доповіді ФАО на G20 говориться: «торгівля сприяє доступу до більшої кількості продовольства за нижчими цінами, розширюючи асортимент продуктів». Навпаки, торговельні обмеження (експортні квоти чи мита) мають руйнівний ефект – вони «нарушують баланс попиту і пропозиції у різних регіонах» і здебільшого погіршують глобальну продовольчу безпеку. Іншими словами, багатостороння співпраця та збереження відкритих ринків вважаються найбільш надійними механізмами захисту від голоду.

На геополітичній арені також формуються нові союзи довкола продовольства. Так, росія з Китаєм домовляються про довгострокові поставки зерна: у жовтні 2023 р. було підписано угоду про постачання **70 млн тонн російського зерна за 12 років** вартістю $26,5 млрд. росія бачить у такій «зерновій угоді століття» можливість забезпечити стабільний попит і отримати політичну підтримку з боку покупця. Водночас це частина ширшої стратегії – використання економічних об'єднань (наприклад, БРІКС) для «зміни правил торгівлі» продовольством у світових масштабах. Глобальні виробники, які встановлюють ціни й обсяги експорту, фактично стають учасниками великої політики – і будь-які їхні внутрішні рішення (експортні квоти, субсидії, ембарго) мають далекосяжні геополітичні наслідки. Так, рішення багатьох країн з 2020-х рр. створити державні продовольчі резерви або квазікарантинні запаси (наприклад, фонди стратегічного продовольчого забезпечення) є прямо мотивованими небезпекою перебоїв у глобальних ланцюгах.

Аграрний неоколоніалізм: купівля земель у країнах Глобального Півдня

Після світової фінансової кризи 2007–2008 рр. і чергового сплеску цін на продовольство західні та кілька азійських інвесторів активізували великомасштабні придбання або довгострокову оренду сільськогосподарських угідь в Африці, Азії та Південній Америці. Це явище часто називають «land grabbing» або аграрним неоколоніалізмом. За даними Land Matrix (Міжнародна коаліція за земельні права), до 2020 року було укладено понад **1865 великих угод** на сумарну площу близько 33 млн гектарів (площа України). Більше третини цих угод припало на країни Африки – на частку Африки приходиться

близько **37% усіх таких інвестицій** у розвиток сільського господарства по світу. Африка має величезний потенціал (близько 65% світу невикористаної орної землі), і багато її країн заохочують закордонні інвестиції у сільське господарство, сподіваючись на технології та капітал.

У числі головних інвесторів – Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Китай та південноазіатські держави. Наприклад, після криз 2007–2008 Саудівська Аравія та ОАЕ інтенсифікували стратегію продовольчої безпеки, купуючи землі й водні ресурси в Південно-Східній Азії, Східній Європі та Африці. Таким чином ці країни намагаються гарантувати собі можливість вирощувати їжу у разі обмежень експорту зерна. Аналітики відзначають, що значна частка укладених угод (навіть у 2016 р. понад 40% усіх «land deals») припадала на приватні фірми з косвенним державним фінансуванням. І хоча ці інвестиції можуть покращувати інфраструктуру і технології, їхні наслідки для місцевих громад часто критичні: на більшості нових плантацій працює дуже мало людей (зазвичай менше 0,5% робочої сили країни), а громади втрачають доступ до колишніх спільних земель і води.

Як уже зазначалося, у 2016 році близько **553 із 1204** зареєстрованих транснаціональних земельних угод були спрямовані на вирощування продовольчих культур. Це вказує, що головна мета багатьох інвесторів – саме виробництво їжі. Наприклад, деякі азійські держави набувають землі, щоб вирощувати там зерно для експорту додому. У Китаї та Індії у 2000–2010-х роках відчутно зменшилися посівні площі через урбанізацію і деградацію ґрунтів, тож обидві країни стали закуповувати сільськогосподарські угіддя за кордоном як страховку проти дефіциту. В останні роки навіть уряд Саудівської Аравії вирішив повністю відмовитися від вирощування пшениці всередині країни й інвестував у зелені поля за кордоном (наприклад, в Ефіопії та Україні), щоб імпортувати продовольство через власні аграрні компанії.

У наукових колах ці процеси називають аграрним неоколоніалізмом через те, що вони часто зумовлені силою і капіталом багатих держав, а не інтересами місцевого населення. Поки що частіше такі угоди супроводжуються соціальною напругою та екологічними ризиками: виникають конфлікти за землю між інвесторами та місцевими жителями, знищується цінна природна середа (особливо лісові та водно-болотні угід-

дя), виснажується ґрунт і вода. Якщо не врегулювати правові аспекти власності на землю та поділ благ, то приватна купівля земель може погіршити продовольчу ситуацію для бідних верств населення. У підсумку, хоча західні інвестори й декларують підвищення врожайності і створення робочих місць, існує реальна загроза, що такі «угоди про землю» залишають місцеве населення позбавленим доступу до традиційних земель, тобто фактично підривають суверенітет громад над ресурсами.

Недостатній доступ до продовольства призводить до соціальних збурень. Так, нещодавні глобальні продовольчі кризи 2007–2008 і 2010–2011 років спровокували хвилю «хлібних бунтів» у багатьох країнах. Аналітики відзначають, що зростання цін на їжу у передкризовий період підштовхнуло народ до протестів навіть там, де накопичена соціальна напруга була глибокою. Наприклад, в арабських країнах Північної Африки та Близького Сходу багаторічні господарські проблеми і безробіття «підігрілися» різким стрибком вартості хліба і важливих харчів, що сприяло початку Арабської весни у 2010–2011 рр.. За даними дослідження, підвищення цін на продукти харчування безпосередньо корелювало з початком масових протестів в Тунісі, Єгипті, Ємені та інших країнах: населення вимагало зниження цін і розширення програм допомоги.

Навіть у багатих державах соціальна нестабільність може бути пов'язана з продовольством. Наприклад, відмова урядів скасувати субсидії на хліб часто викликала спротив (так, в Єгипті незамісний хліб зіграє ключову роль у підтримці режиму). На глобальному рівні ескалація продовольчих криз здатна спричинити широкомасштабні гуманітарні лиха. Саме тому міжнародні організації наполягають на необхідності злагоджених дій: відкриті ринки і продовольчі програми мають знизити ймовірність того, що люди вийдуть на вулиці через нестачу їжі.

FAO (Продовольча і сільськогосподарська організація ООН) і **WFP** (Всесвітня продовольча програма ООН) виконують надзвичайно важливу роль у моніторингу продовольчої безпеки та розробці політик. Так, очільник ФАО закликає учасників G20 не вводити нових обмежень на торгівлю агропродуктами та відновити переговори у Світовій організації торгівлі з метою забезпечити прозорі ринки. ФАО також є ключовим партнером у системі AMIS (Agricultural Market Infor-

mation System) – мультинаціональній платформи для обміну статистикою ринків зерна. Завдяки AMIS країни більш своєчасно реагують на зміни цін і запаси, що знижує ймовірність панічних рішень.

WFP фокусується на екстреній продовольчій допомозі у зонах конфліктів і лих. Організація координує за схемою Food Security Cluster спільні гуманітарні зусилля разом з іншими відомствами ООН та НУО. Цей кластер, співголовами якого виступають FAO і WFP, діє у десятках кризових країн, забезпечуючи аналіз продовольчої ситуації і мобілізацію ресурсів. Результати співпраці WFP і SIPRI свідчать, що продовольча допомога в зонах війни може також сприяти побудові миру: наприклад, забезпечення доступу до землі й води в потенційно небезпечних громадах підвищує довіру між державою і населенням. За вклад у боротьбу з голодом у зонах війни WFP удостоєно Нобелівської премії миру 2020 року – це ще раз підкреслює важливість роботи ООН з допомоги голодуючим у конфліктах.

Світовий банк також впроваджує велику кількість програм, спрямованих на стійкість сільського господарства. За оцінкою Bank, з 2021 р. він підтримує продовольчі проєкти у 90 країнах, поєднуючи короткострокову допомогу малозабезпеченим (наприклад, соціальні виплати та продовольчі талони) з інвестиціями у довготривалу продуктивність (наприклад, кліматично-стійке землеробство, зрошення, інфраструктуру). Окрім того, доповіді Світового банку зауважують: на даний момент продовольчі системи залишаються надто вразливими до шоків, будь то екстремальні погодні явища чи війна. Особливою проблемою в багатьох країнах Африки названо транспортні та логістичні бар'єри (пересічні продукти часто долають величезні відстані під час розподілу), внаслідок чого до 30–50% скоропортівлі втрачається до того, як потрапляє до споживача. Тому банк фінансує проєкти, що скорочують втрати їжі і підвищують ефективність ланцюгів поставок, від щедрих іригаційних систем у Сахелі до цифрових ринкових платформ. Таким чином міжнародні інституції працюють і над невідкладною гуманітарною допомогою, і над довгостроковим «упрочненням» продовольчих систем.

На регіональному рівні різні альянси теж долучаються до продовольчої безпеки. Наприклад, Європейський Союз через свою аграрну політику (CAP) і зовнішню політику агропоста-

чання намагається підтримувати стабільність цін та запобігати локальним дефіцитам. Африканський Союз у своєму «Декларації Малібо» та програмі CAADP (Comprehensive Africa Agriculture Development Programme) ставить за мету подвоїти аграрне виробництво континенту. Організація Об'єднаних Націй також розробляє політики – так, Рада Безпеки ООН у резолюції № 2417 (2018) чітко засудила використання голоду як зброї війни, вимагаючи покарання тих, хто створює гуманітарні кризи штучно. Усі ці зусилля спрямовані на мінімізацію ризику голоду в конфліктах і на глобальному рівні.

Конфлікти за продовольство мають багатовікову історію. Від блокад і штучних голодів у XX столітті до сучасних воєнних і торгівельних криз – контроль над сільськогосподарськими ресурсами часто виступає каталізатором соціальних катастроф. Увага до цього аспекту є критично важливою: адже в майбутньому конкуренція за землю, воду та продовольство може лише посилитися у зв'язку із кліматичними змінами та зростанням населення. Усвідомлення ролі продовольства у геополітиці спонукає країни співпрацювати на міжнародному рівні – через підтримку вільної торгівлі, інвестування в агротехнології та гуманітарні програми. Саме системний підхід (з боку ООН, WFP, ФАО, Світового банку та регіональних блоків) є найкращим засобом зменшити ризики голоду, пов'язані з конфліктами. Натомість національні рішення про обмеження експорту або агресивне використання аграрних ресурсів ведуть до росту невпевненості і незадоволення, що зрештою підсилює як економічні, так і безпекові виклики.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Продовольча безпека – стан, за якого всі люди мають фізичний, соціальний та економічний доступ до достатньої, безпечної і поживної їжі.

Аграрний неоколоніалізм – політика або практика скуповування або довгострокової оренди сільськогосподарських земель багатими державами або корпораціями у бідніших країнах, що призводить до втрати місцевого контролю над ресурсами.

Зернова ініціатива – механізм, запроваджений у 2022 році за посередництва ООН і Туреччини для вивозу зерна з українських портів під час війни.

Land grabbing – великомасштабне привласнення (законне або сумнівне) сільськогосподарських земель, найчастіше в країнах Глобального Півдня, іноземними інвесторами.

FAO – продовольча і сільськогосподарська організація ООН – спеціалізована установа, що займається питаннями голоду, аграрної політики, сільського господарства.

WFP (ВПП) – всесвітня продовольча програма ООН – міжнародна організація, яка забезпечує харчову допомогу у надзвичайних ситуаціях.

AMIS – Agricultural Market Information System – глобальна платформа обміну інформацією про ринки сільськогосподарської продукції.

Food riots («харчові бунти») – соціальні протести, викликані зростанням цін або дефіцитом продуктів харчування.

Суверенітет над продовольством – право країни або громади самостійно визначати свою аграрну політику, у тому числі, захищати місцеве сільське господарство від зовнішнього тиску.

Точка неповернення – критичний поріг, після якого деградація екосистеми або продовольчої системи стає незворотною.

Ситуаційна задача 1
Геополітичне напруження навколо експорту зерна

У 2025 році країна Агроленд виробляє великі обсяги зерна і є ключовим експортером для сусідніх держав – Хлібії та Мізерії, що імпортують понад 70% свого продовольства. У відповідь на політичну кризу та дипломатичну напругу з Хлібією, уряд Агроленду впроваджує тимчасову заборону на експорт пшениці. Це рішення спричиняє дефіцит у Мізерії, зростання цін та масові протести. Водночас у самій Агроленді з'являються заяви фермерів, що через надлишок зерна на внутрішньому ринку знижується прибуток і зростають втрати врожаю на складах.

Запитання:

1. Які ризики несе експортна заборона для внутрішнього ринку Агроленду?
2. Чи є дії уряду Агроленду прикладом використання продовольства як політичного важеля?
3. Які міжнародні організації могли б втрутитись у ситуацію, і які заходи вони могли б запропонувати?
4. Які короткострокові та довгострокові наслідки матиме продовольча нестабільність у Мізерії?
5. Чи порушує Агроленд принципи глобальної продовольчої безпеки?

Ситуаційна задача 2
Саботаж на морському газопроводі

У жовтні 2026 р. вибухи пошкодили підводний газопровід «Північний Маршрут-2», яким постачалися 20% зимових потреб Регіону-А. Постачальник-Х заявляє про «форс-мажор» і призупиняє поставки. Ціни на газ злітають утричі, уряд Регіону-А оголошує енергетичну надзвичайну ситуацію, промислові споживачі скорочують виробництво, зростають ризики блекаутів. Страхові компанії відмовляються покривати збитки без встановлення винних. Водночас держава-Транзитер вимагає перегляду тарифів за проходження альтернативного трубопроводу сушею.

Запитання:

1. Які негайні кроки енергобезпеки має вжити Регіон-А (постачання, зберігання, попит)?
2. Як діяти в правовому полі: докази саботажу, юрисдикція, страхові виплати, арбітраж?
3. Чи доречне тимчасове регулювання цін/субсидій і які його ризики?
4. Які довгострокові інвестиції зменшать вразливість до подібних інцидентів (інфраструктура, ВДЕ, гнучкість мереж)?
5. Яку роль можуть відіграти МЕА/ЄС (координація запасів, спільні закупівлі ЗПГ, спільні розслідування)?

Ситуаційна задача 3
Швидке наповнення водосховища вище за течією

Держава-Верхів'я запускає заповнення нової ГЕС на транскордонній річці в посушливий сезон, щоб встигнути до виборів. Держава-Нижня течія повідомляє про падіння притоку на 25%, втрати врожаю бавовни й пшениці, зростання цін на воду в містах. Сторони мають рамковий меморандум про «справедливе й розумне використання», але без детального графіка наповнення.

Запитання:

1. Які технічні параметри (мінімальний екологічний стік, покроковий графік, прозорість даних) треба узгодити першими?
2. Які механізми деескалації та посередництва можливі (Комісія басейну, Світовий банк, ООН/UNECE)?
3. Як поєднати право на розвиток Держави-Верхів'я з водною безпекою сусідів (поетапність, компенсації, спільні енергетичні/іригаційні проєкти)?
4. Які інструменти адаптації для Держави-Нижньої течії (зміна культур, краплинне зрошення, перерозподіл водокористування)?
5. Які ризики «безпекалізації» води (мілітаризація інфраструктури, атаки на дамби) і як їх мінімізувати?

Ситуаційна задача 4
«Land-grabbing» і соціальна напруга.

Фонд із Країни-Імпортера орендує на 40 років 300 тис. га у провінції держави Сахелістан для вирощування рису на експорт. Місцеві громади заявляють про втрату доступу до пасовищ та водопоїв; регіональні ринки фіксують зростання цін на просо й кукурудзу. Уряд обіцяє «10 тис. робочих місць» і зрошення для селян «у другій черзі». Через пів року спалахують протести та сутички.

Запитання:

1. Які due-diligence й соціально-екологічні стандарти мали бути виконані до підписання угоди (FPIC, оцінка впливу, кадастр, водний баланс)?
2. Які моделі перерозподілу вигод можливі (пайова участь громад, відсоток урожаю для внутрішнього ринку, інфраструктурні зобов'язання з чіткими KPI)?
3. Чи доцільний тимчасовий мораторій/перегляд угоди? Який арбітраж застосовний?
4. Які індикатори продовольчої безпеки слід моніторити негайно (ціни, доступність, дитяче недоїдання, ринки праці)?
5. Яку роль можуть зіграти FAO/WFP/IFAD (технічна допомога, програми «cash-for-work», локальні склади-холодильники, ринки для малих фермерів)?

Питання для самоконтролю

1. Чому конфлікти за ресурси називають «війнами майбутнього»?
2. Які історичні приклади воєн за енергетичні ресурси вплинули на світову геополітику?
3. Як залежність держав від нафти й газу формує конфліктні ситуації у XXI столітті?
4. Чому вода розглядається як стратегічний ресурс, і які регіони світу є найбільш уразливими?
5. Як демографічний тиск і кліматичні зміни впливають на продовольчу безпеку?
6. Які міжнародні угоди існують для регулювання доступу до водних ресурсів?
7. Яку роль у «війнах за ресурси» відіграють транснаціональні корпорації та міжнародні організації?
8. Як поєднання дефіциту енергії, води й продовольства утворює «ресурсний трикутник» конфліктності?
9. Які сценарії розвитку «ресурсних війн» можна прогнозувати у зв'язку з переходом до «зеленої енергетики»?

«Хто володіє інформацією – володіє світом»

Вінстон Черчилль

РОЗДІЛ 5
ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА І КІБЕРКОНФЛІКТИ

5.1. Інформаційна війна як інструмент геополітичного впливу

Інформаційна війна – це цілеспрямоване використання мас-медіа, інтернету та інших каналів комунікації з метою впливу на суспільну думку, політичні процеси та рішення суперників. У сучасну епоху вона стала потужним геополітичним інструментом. За оцінками дослідників, поширення новітніх технологій і глобальний інформаційний простір забезпечили інформаційним впливам нове значення: інформаційні війни «стали одним із найдієвіших методів досягнення мети». Наприклад, дослідниця У. Рудницька зазначає, що прикладами застосування інформаційної війни як засобу геополітичного протистояння є війни в Перській затоці, війни в Чечні, а також конфлікти на сході України і навколо Криму. Одночасно це передбачає і захист власного суспільства від аналогічного впливу противника, тобто контроль за інформаційним простором держави. За визначенням українського дослідника Г. Почепцова, «інформаційна війна – це комунікативна технологія впливу на масову свідомість, спрямована на досягнення як короткострокових, так і довгострокових цілей».

Основними завданнями інформаційної війни виступають підрив морально-психологічної стійкості противника, дезінформація та дезорієнтація населення, посів паніки і недовіри, а також нав'язування вигідного агресору погляду на події. Для цього застосовується широкий арсенал заходів: пропаганда, психологічні операції (PSYOP), поширення фейкових новин, викривлення фактів, цензура і контроль медіа, кібератаки на інформаційні системи тощо. У межах сучасних гібридних конфліктів інформаційна компонента тісно поєднуєть-

ся з іншими інструментами (дипломатичними, економічними, воєнними), створюючи синергетичний ефект впливу на противника. Інформаційний вплив здійснюється в багатовимірному просторі – психологічному, культурному, технологічному – і охоплює як зовнішню аудиторію (населення ворожої та нейтральних країн), так і внутрішню аудиторію (власне населення країни-ініціатора).

Хоча елементи інформаційних воєн відомі з глибокої історії (використання дезінформації та пропаганди для залякування ворога практикувалося ще в Стародавньому Єгипті, Греції та Римі), особливого значення вони набули у XX столітті з появою масових комунікацій – радіо, телебачення, а пізніше Інтернету.

Саме у інформаційну епоху інформаційні війни стали одним із найдієвіших методів геополітичного протистояння, що наочно продемонстровано під час війн у Перській затоці, збройних кампаній в Чечні, а також у конфліктах на сході України та в Криму. Класичним прикладом глобальної інформаційної війни без прямого воєнного зіткнення стала «холодна війна» (1946–1991) між СРСР і Заходом, коли обидва блоки широко застосовували пропагандистські кампанії, ідеологічні диверсії та іномовлення для ослаблення противника.

Натомість у локальних війнах кінця XX – початку XXI ст. інформаційний вплив супроводжував майже кожну воєнну операцію: так, під час війни в Перській затоці 1991 р., кампанії НАТО проти Югославії 1999 р., вторгнення в Ірак 2003 р., війни в Грузії 2008 р. сторони конфлікту проводили масовані інформаційні атаки паралельно з бойовими діями.

Сьогодні інформаційна війна розглядається як потужний інструмент геополітичного впливу, здатний підірвати стабільність держави без прямої збройної агресії. Держави-агресори інвестують значні ресурси у розвиток пропагандистських медіа, «фабрик тролів», хакерських підрозділів і телеканалів мовлення на закордонні аудиторії, прагнучи формувати вигідну для себе картину світу. Водночас провідні країни світу створюють спеціалізовані структури для протидії дезінформації та захисту власного інформаційного суверенітету. Зростання ролі інформаційного фактору в міжнародній безпеці призвело до появи в арміях розвинутих держав окремих команд і підрозділів, відповідальних за інформаційно-психологічні операції, кібербезпеку та стратегічні комунікації. Інформаційна

війна стала одним з найбільших викликів сучасності: її наслідки можуть бути вкрай руйнівними для суспільства, економіки та політичної системи, тому розуміння і нейтралізація інформаційних загроз є пріоритетним завданням у сфері національної безпеки.

Під час інформаційної війни важливим є поєднання «некинетичних» методів (пропаганда, дезінформація, психологічні операції) із військово-політичними діями. У широкому значенні це може включати й кіберзагрози, і контроль над ключовими каналами зв'язку, і дипломатичний тиск під прикриттям відкритих «інформаційних операцій». Відповідно до міжнародних аналітичних оглядів, держави розглядають інформаційну війну як один із напрямів досягнення стратегічних цілей. Наприклад, у контексті російсько-української війни кремль використовував маніпулятивні наративи та інформаційні кампнії не лише для деморалізації противника, але й для виправдання своєї геополітичної поведінки.

Інформаційна війна також виступає засобом «м'якої сили» (soft power): ідеологічного формування прихильного ставлення як усередині країни-ініціатора, так і за її межами. Світові медіагіганти та державні інформаційні агенції можуть формувати «інформаційну реальність» шляхом відібраних сюжетів і цитат експертів. Згідно з висновками RAND Corporation, такі «інформаційні операції» спрямовані на створення сумнівів і страху в аудиторії про справжні наміри противника. Наприклад, у своїх повідомленнях кремль часто повторював тезу про нібито загрозу України для росії, що посилювало невпевненість у західних рішеннях.

Інформаційна війна є невід'ємною частиною сучасних геополітичних конфліктів. Вона посилюється розвитком глобальних комунікацій: «інформаційні війни стали одним із найдієвіших методів досягнення мети». Тому уряди й суспільства мають бути готові протидіяти цим інструментам через інформаційну грамотність та ефективні контрзаходи.

5.2. Дезінформація, пропаганда і контроль над медіа

Дезінформація – це навмисне поширення неправдивої інформації з метою спотворення картини дійсності. Пропаган да – ширша стратегія, що полягає в системному просуванні

певних ідеологічних месиджів чи інтересів через ЗМІ та культуру. Обидва ці явища працюють як інструменти інформаційної війни. Так, щоб переконати населення або міжнародну спільноту, держави та інші актори можуть виготовляти та поширювати «фейкові новини», маніпулювати фактами чи використовувати спонсовані контентні кампанії. Наприклад, під час українсько-російського конфлікту російська пропаганда активно повторювала неправдиві твердження про «антиконституційний переворот» в Україні та «захист руськомовних». Дослідження показують, що такі наративи можуть бути «ефективним методом геополітичного впливу», поширюваним через глобальні медіасети.

У практиці інформаційної війни ключову роль відіграють дезінформація та пропаганда – інструменти маніпуляції інформацією, покликані сформувати у цільової аудиторії викривлену картину реальності. Дезінформацією називають свідомо неправдиву, спотворену або тенденційно подану інформацію, яку поширюють під виглядом правдивої з метою ввести в оману суспільство, політичних опонентів чи інші цільові групи. На відміну від ненавмисних помилок (так званої *місенформації*), дезінформація є навмисним обманом – фейкові новини, вигадані «факти», фотомонтажі та інші методи використовуються, щоб вплинути на настрої людей у потрібному напрямі.

Натомість пропаганда – це більш широке поняття, що означає систематичне поширення ідеологічно забарвлених, однобоких аргументів та оцінок з метою сформувати певні переконання або спонукати до конкретних дій. Історично термін «пропаганда» виник у нейтральному значенні (від назви заснованої 1622 року папської конгрегації *Propaganda Fide* – «поширення віри»), проте у XX столітті набув негативних конотацій через масове використання у Першій світовій війні та тоталітарних режимах. Пропаганда може містити як відверту брехню, так і правдиві факти, подані вибірково або у маніпулятивному контексті – головне, що інформація слугує інтересам пропагандиста, а не об'єктивному інформуванню.

У сучасних конфліктах державна пропаганда тісно пов'язана з контролем над медіа. Авторитарні режими зазвичай встановлюють жорстку цензуру та монополію держави на телевізійний і радійний ефір, обмежуючи доступ населення до альтернативних джерел інформації. Наприклад, у росії більшість центральних телеканалів підконтрольні державі і транс-

люють офіційну позицію кремля, дискредитуючи опозиційні погляди. Незручні для влади теми замовчуються, незалежні журналісти переслідуються, а відверта брехня використовується для виправдання дій керівництва. Характерний прийом – підміна понять і евфемізми: так, вторгнення в сусідню країну російська пропаганда називає «спеціальною воєнною операцією», відмовляючись визнавати його війною, щоб знизити негативну реакцію населення. Одночасно через підконтрольні медіа масово тиражуються міфи на кшталт «захисту російськомовних» чи «боротьби з неонацистами», покликані легітимізувати агресивні дії.

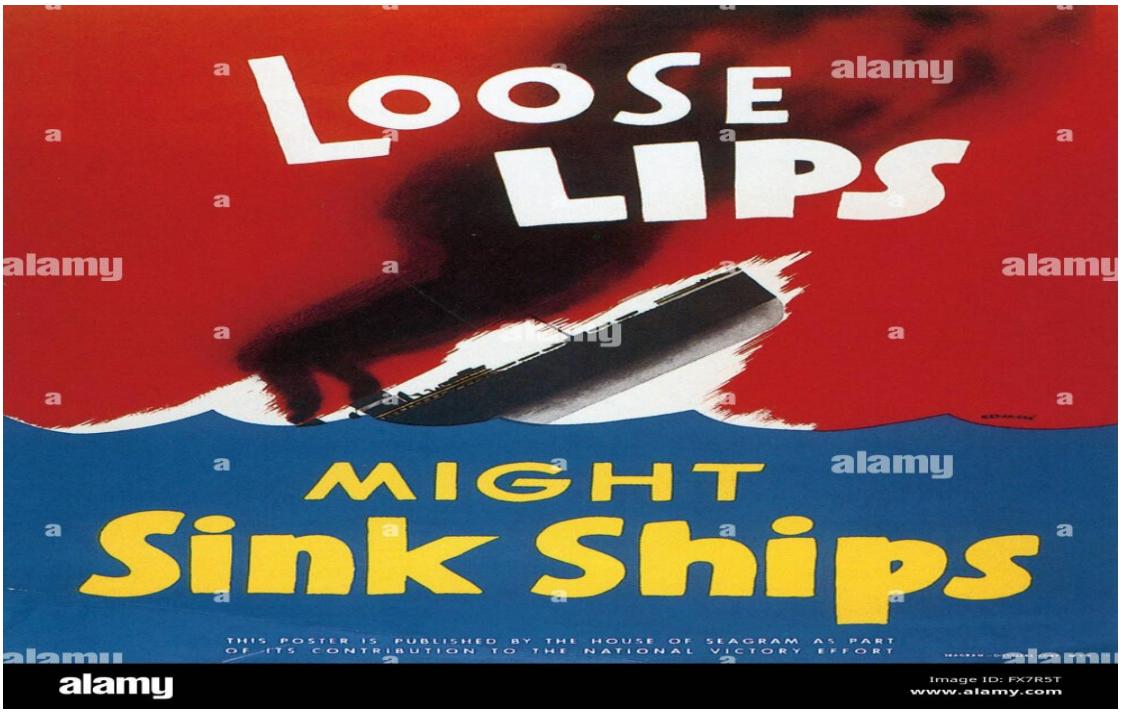

Рис. 5.1. Приклад пропагандистської агітації часів Другої світової війни.

Американський плакат «Loose Lips Might Sink Ships» закликав військових і цивільних не розголошувати важливу інформацію ворогу, підкреслюючи небезпеку чуток і випадкових витоків. Така візуальна пропаганда була елементом інформаційної кампанії з підтримання морального духу та дисципліни у воєнний період.

Крім традиційних медіа (телебачення, преса, радіо), величезне значення у поширенні дезінформації набули соціальні мережі та інтернет-платформи. Актори інформаційної війни широко застосовують так звані «ботоферми» – мережі фейкових акаунтів у Facebook, Twitter (X), Telegram та інших мережах, що автоматично або координовано розповсюджують

потрібні наративи. За допомогою штучно створеного інформаційного шуму й імітації масової підтримки пропагандисти здатні нав'язати користувачам викривлену повістку дня. Одночасно застосовуються методи фото- і відеоманіпуляцій: створення постановочних кадрів, видавання старих або чужих фото за актуальні, монтаж відео для спотворення контексту. Сучасні технології, такі як діпфейки (штучно згенеровані зображення чи відео), відкривають нові можливості для правдоподібної дезінформації, коли глядачеві важко відрізнити фальшивку від реальності.

В умовах війни пропаганда та дезінформація застосовуються не лише для впливу на ворожу аудиторію, але й для внутрішньої мобілізації. Державна машина прагне підтримувати бойовий дух своїх громадян, сформувати образ ворога та виправдати власні втрати чи невдачі на фронті. Для цього медіа контролюються так, щоб негативні новини мінімізувати, натомість постійно наголошувати на перемогах і героїзмі «своїх». Одночасно інформаційні атаки спрямовуються на населення противника – через вкидання панічних чуток, підрив довіри до власного командування, розпалювання внутрішніх чвар і сумнівів у правдивості офіційних повідомлень. Таким чином, у руках досвідчених стратегів інформаційної війни медіапростір перетворюється на ще одне поле бою, де слова, зображення і симуляції стають зброєю не менш впливовою, ніж танки чи ракети.

Контроль над медіа – важлива складова інформаційної війни. У країнах з авторитарними режимами або в умовах воєнного стану влада блокує незалежні джерела новин і централізує інфопростір. Наприклад, через ефективну цензуру «більшість ЗМІ у росії контролюються урядом, що дозволяє Кремлю формувати громадську думку і переконувати людей підтримувати військові дії». З середини 2014 року російські телеканали й сайти системно повторювали один і той же сюжет – що Україна нібито загрожує «русскому світу» – що підвищило схильність росіян сприймати цю позицію. Водночас в Україні після початку війни вводилися тимчасові обмеження на російські ЗМІ і суворіші закони про «фейки», щоб протистояти агресивній пропаганді.

Культурна пропаганда – використання музики, кіно, популярних ігор і інших культурних продуктів для поширення ідеології – набула нових форм. Важливий приклад – гейміфі-

кація військових ідеологій. Так, Пентагон вкладав сотні мільйонів доларів у виробництво комп'ютерних ігор («America's Army», «Operation Flashpoint», що позиціюють армію у позитивному світлі). За даними дослідників, «відеоігри стали ідеальною платформою для державної пропаганди», адже мільйони гравців отримують через них прихований месидж і позитивне уявлення про військові операції. Навпаки, опозиційні країни розробляють свої ігрові проекти (наприклад, сирійська гра «Під попелом» про палестинський спротив). Аналогічно, фільми та музика поширюють культурні наративи війни – наприклад, творці російських історичних серіалів спробували легітимізувати окупацію Криму через ідеологічні сюжети. У підсумку така культурна продукція працює на формування відповідної свідомості суспільства.

Таблиця 5.2

Основні типи інформаційних операцій і приклади їх використання

Тип операції	Опис	Приклад (Україна)	Приклад (інше)
Фейк-ньюз	Навмисно вигадані новини чи історії, що подаються як достовірна інформація.	російські медіа розповсюджували неправдиві повідомлення, наприклад, про вбивство пасажирів автобуса в Корсуні.	Фейкові дописи про дії ворожої армії, вигадані для залякування мирного населення.
Пропагандистський фільм/ролик	Офіційні аудіовізуальні матеріали з одностороннім висвітленням подій.	російський пропагандистський фільм «Крим. Путь на родину» виправдовував анексію Криму, використовуючи сфабриковані «вбивства».	Нацистські кінофільми Лені Ріфеншталь («Тріумф волі») під час Другої світової війни для пропаганди ідеології.
Цензура та блокування	Закриття незалежних ЗМІ та контроль інформаційних каналів.	Блокування українських телеканалів (наприклад, «1+1», «5 канал») у тимчасово окупованому Криму у 2014 р.	Заборона трансляцій іноземних новинних агентств під час воєнного стану для монопо-лізації потоку ін-формації.
Кібератаки на ЗМІ	Хакерські злами сайтів і серверів медіа для зміни чи знищення інформації.	Масована кібератака російських хакерів на українські урядові та медійні сайти у січні 2022 р. з метою поширення панічних повідомлень.	Хакерське втручання в роботу міжнародного новинного агентства під час важливої світової події (гіпотетичний приклад).

Продовження табл. 5.2

Культурні продукти	Використання музики, кіно, ігор для поширення ідеології.	Популяризація радянської чи «русского мира» тематики через музичні концерти та серіали; меми у соцмережах, що підтримують пропагандистські наративи.	Розробка відеогри з пропагандистським змістом (наприклад, військова гра, де гравець «обороняє свободу демократії»).

Розпізнавання і протидія дезінформації є складним завданням. Експерти радять розвивати медіаграмотність, критичне мислення та підтримувати незалежні ЗМІ. Водночас держава може інвестувати в інформаційні аналітичні центри і фактчекінг, підвищувати стандарти прозорості інформації.

5.3. Кіберконфлікти: роль хакерських атак у сучасній війні

Кіберконфлікт – це протистояння між державами чи організаціями у кіберпросторі із застосуванням цифрових атак. За визначенням експертів, кібервійна – це серія кібератак, що «спрямовані на певну країну, мають потенціал підірвати державну та цивільну інфраструктуру і призвести до втрат». Зазвичай кібернетичні атаки здійснюються на державному рівні, хоча організації-терористи чи проросійські хактивісти також можуть діяти з мотивів іншої держави. Такі атаки охоплюють шпигунство (компрометацію секретних систем), саботаж (виведення з ладу обладнання) та економічні диверсії (включно з витоком даних і блокуванням фінансових систем).

Стрімкий розвиток цифрових технологій породив нову арену протистояння – кіберпростір, де держави та інші актори ведуть бойові дії за допомогою комп'ютерних атак. Кібервійна визначається як форма війни, в якій основною зброєю є інформаційно-комп'ютерні системи та мережі, а метою – порушення роботи критично важливої інфраструктури, розкрадання даних, шпигунство або дестабілізація суспільства шляхом цифрового впливу. На відміну від традиційних воєн, кібератаки не потребують танків чи ракет – вони можуть здійснюватися дистанційно, а їхні наслідки потенційно не менш руйнівні. Уразливими цілями стають енергетичні мережі, банки, транспорт, системи зв'язку, військові командні центри – фактично будь-які об'єкти, підключені до інтернету. У сучасній

доктрині безпеки провідних країн кібервимір визнається п'ятим полем бою нарівні із сушею, морем, повітрям і космосом, а масштабна хакерська атака може розглядатися як акт агресії.

Основні види хакерських атак, що застосовуються у військових цілях, включають:

- **DDoS-атаки (розподілені атаки відмови в обслуговуванні)** – масоване перевантаження серверів запитами, щоб вивести з ладу веб-сайти, сервіси чи мережеву інфраструктуру противника;
- **Кібершпигунство** – несанкціонований доступ до комп'ютерних систем для викрадення секретних даних, розвідувальної інформації, військових планів або технологій;
- **Саботаж через malware** – проникнення у промислові, енергетичні, транспортні системи із використанням шкідливого програмного забезпечення (віруси, «трояни», хробаки) з метою порушити їх роботу, пошкодити обладнання або знищити дані;
- **Злами мереж зв'язку і командування** – злам захищених каналів зв'язку, систем управління військами, супутникових систем навігації тощо, аби дезорганізувати командування і управління військами;
- **Кібердезінформація** – злам акаунтів або сайтів для поширення фейкових повідомлень (наприклад, фальшивих наказів, панічних новин) з метою посіяти хаос і паніку.

Реальні конфлікти останніх десятиліть рясніють прикладами використання кібератак. У 2007 році Естонія стала першою державою, що зазнала масштабної кіберагресії: після демонтажу радянського пам'ятника в Таллінні урядові сайти, банки та ЗМІ країни були паралізовані хвилею ззовні скоординованих DDoS-атак. Цей інцидент фактично «відключив» цілу країну через Інтернет, продемонструвавши уразливість суспільства до хакерського впливу. Перед початком війни росії проти Грузії в 2008 р., а згодом і напередодні широкомасштабного вторгнення в Україну у лютому 2022 р., російські хакерські групи завдали серії кібератак по державних установах, банках та енергокомпаніях цих країн. Такі дії були спрямовані на дезорганізацію урядових систем, порушення зв'язку та послаблення обороноздатності ще до початку основних боїв. Показовим прикладом кіберсаботажу став вірус **Stuxnet** (виявлений у 2010 р.) – перша відома кібератака, що

спричинила фізичне руйнування стратегічного об'єкта. Шкідливий код, як вважається, створений США та Ізраїлем, проник на ядерні об'єкти Ірану і вивів з ладу сотні центрифуг для збагачення урану, суттєво загальмувавши іранську ядерну програму. Інший резонансний випадок – атака на енергосистему України у грудні 2015 року, коли зловмисники (група Sandworm, пов'язана з рф) зламали мережі обленерго і знеструмили близько 230 тисяч споживачів на заході України.

Цей безпрецедентний інцидент продемонстрував, що кібервтручання можуть спричинити масштабні перебої в життєзабезпеченні цивільного населення. У подальші роки Україна залишалася полігоном для російських кібероперацій – зокрема, у 2017 р. вірус *NotPetya* атакував урядові і корпоративні мережі, завдавши багатомільярдних збитків по всьому світу. Водночас західні демократії також відчули загрозу: під час президентських виборів у США 2016 року російські хакери зламали електронну пошту політичних організацій та провели кампанії в соцмережах, намагаючись вплинути на громадську думку і результати голосування. Цей випадок показав, що кібердудари можуть бути спрямовані не лише проти об'єктів інфраструктури, а й проти самих основ демократії.

З огляду на зростаючі кіберзагрози, міжнародна спільнота вживає заходів для посилення кібербезпеки. НАТО офіційно визнала кіберпростір окремим доменом воєнних дій і попередила, що масштабна кібератака може спричинити задіяння механізмів колективної оборони Альянсу. Європейський Союз, США та інші країни реалізують ініціативи зі зміцнення кіберзахисту, розгортають команди швидкого реагування на інциденти та обмінюються розвідданими про кіберзагрози. Від початку повномасштабної війни проти України у 2022 р. партнери надали нашій державі суттєву допомогу у відбитті хакерських атак – зокрема, експерти ЄС допомагають укріплювати критичну інфраструктуру, а уряди країн Заходу запровадили санкції проти російських хакерських угруповань.

Одночасно тисячі добровольців-айтівців об'єдналися в умовну «ІТ-армію» на боці України, проводячи контратаки на російські сайти урядових органів, ЗМІ та банків. Це показало, що в кіберпросторі можуть воювати не лише державні спецслужби, а й розрізнені групи хактивістів із власними мотиваціями.

Кіберконфлікти часто нерозривно пов'язані з інформаційно-психологічними операціями. Хакерська атака на серве-

ри може бути лише першим етапом, за яким слідує використання здобутої інформації для пропагандистського ефекту або поширення паніки. Як відзначають експерти, найефективніші кібератаки – ті, що поєднують технічний злам із психологічною війною. Зламавши системи, ворог одночасно атакує свідомість людей – розсилає фейки, поширює деморалізуючі повідомлення, підриває довіру до офіційних джерел. У підсумку наслідки добре спланованої кібератаки можуть проявитися не лише у вигляді збою техніки, а й масової дезорієнтації та страху. Таким чином, у сучасній війні кібернетичні і інформаційні атаки діють рука об руку, посилюючи руйнівний вплив одна одної.

У сучасних війнах кібератаки нерідко поєднуються з традиційними операціями. Наприклад, у 2015–2016 рр. російська хакерська група Sandworm (підрозділ ГРУ) вперше використала спеціалізоване ПЗ Industroyer, щоб відключити електропостачання у північних передмістях Києва. У березні 2022 р. її підгрупа знову спробувала викликати «третій блекаут» в Україні, атакувавши лінії електропередач з оновленою версією вірусу. Такі інциденти ілюструють, що кібернетичні напади можуть завдати фізичної шкоди і ставлять під загрозу життєво важливі інфраструктури.

Часто атаки організовуються у вигляді оперативних кампаній. Наприклад, між 2014 і 2016 роками зафіксовано декілька масштабних кібератак з боку росії проти України та навіть німецького парламенту. Далі у 2017 р. відомі атаки WannaCry і NotPetya охопили сотні тисяч комп'ютерів у понад 150 країнах; NotPetya, походження якого пов'язують з Україною, спричинив збитки на понад $10 млрд. Ці події показали, що навіть приватні чи нецільові об'єкти можуть потрапити під удар і стати випадковими жертвами кібервійни.

Співвідношення оборони та нападу в кіберпросторі постійно змінюється. Західні спецслужби та приватні компанії укріплюють кіберзахист урядових систем, але водночас розвивають і власні наступальні кібервміння. Незважаючи на потужні очікування, прямі великомасштабні атаки в день початку повномасштабного вторгнення (24 лютого 2022) так і не сталися – натомість спостерігалися численні дрібніші атаки. Наприклад, 14 січня 2022 р. хакери зламали понад 70 урядових вебсайтів України, розмістивши повідомлення «бійтесь і чекайте найгіршого». Такі атаки мали психологічний ефект, проте не зламали електро- чи комунікаційні мережі країни.

Крім того, з боку України діяли хактивісти (групи Anonymous, «IT Army» тощо), які здійснювали реталіаційні атаки на російські сайти.

Кібератаки стали невід'ємним елементом сучасних воєнних конфліктів. Вони дозволяють впливати на ситуацію без застосування прямих військових дій, використовуючи «новий домен» бойових дій – кіберпростір. Завдяки гнучкості їх можна поєднувати з інформаційними операціями (дезінформацією) і застосовувати як превентивно, так і в ході бойових дій. Це створює додаткові виклики в захисті критичної інфраструктури і вимагає постійного вдосконалення кібероборони.

5.4. Приклади інформаційних кампаній у військових конфліктах

Історія воєн багата на приклади, коли грамотно проведені інформаційні кампанії впливали на перебіг та результати збройних протистоянь. У кожному конфлікті сторони прагнуть не лише здобути військову перемогу, але й завоювати інформаційну перевагу – переконати світ і власне населення у правоті своїх дій, деморалізувати ворога та заручитися підтримкою нейтральних гравців. Ще під час Другої світової війни пропаганда стала потужною зброєю: нацистська Німеччина через мас-медіа сіяла ненависть до ворогів і фанатичну відданість режиму, тоді як союзники використовували листівки, радіо та кінохроніку для підтримання бойового духу і викриття злочинів нацистів. У часи «холодної війни» (1946–1991) інформаційне протистояння між СРСР та Заходом набуло глобального масштабу: кожен блок вів тривалу інформаційну кампанію, просуваючи свою ідеологію та спосіб життя, підтримуючи лояльні режими і підриваючи супротивників через радіомовлення, агентурну пропаганду, культурну дипломатію. Саме під впливом ідеологічного тиску та привабливості західних цінностей, на думку ряду дослідників, у Радянському Союзі визрівало невдоволення, що прискорило його розпад.

Російсько-українська війна (2014–2022). Одним із найяскравіших сучасних прикладів інформаційної війни є агресія росії проти України, що супроводжується безпрецедентною за масштабами пропагандистською кампанією. Починаючи з анексії Криму в 2014 році москва задіяла весь арсенал інфор-

маційного впливу: державні російські ЗМІ поширювали наратив про «захист російськомовного населення» та «відновлення історичної справедливості», заперечуючи присутність власних військ на півострові. Паралельно українську владу зображували як «фашистську хунту», що прийшла до влади внаслідок перевороту – таким чином Кремль намагався делегітимізувати Україну в очах світової спільноти. У східних областях України російські спецслужби і підконтрольні медіа розпалювали ворожнечу, запускаючи фейки про звірства української армії. Відомі кричущі вигадки того періоду – сюжет про «розп'ятого хлопчика» в Слов'янську та історія про «донецьку мадонну», нібито розіп'яту українськими військовими – стали символами цинічної дезінформації.

Російська пропаганда систематично тиражувала брехливі кліше: що «в Україні правлять неонацисти», що «Україна – несправжня держава» або «Україна краде російський газ» тощо. Ці меседжі повторювалися на всіх рівнях – від новинних сюжетів до висловлювань вищих посадовців рф – створюючи альтернативну реальність, в яку значна частина російського населення повірила. В результаті, коли у лютому 2022 року росія розпочала повномасштабне вторгнення під гаслами «денацифікації» і «демілітаризації» України, багато росіян сприйняли це як виправданий крок, сформований багаторічною пропагандою. Одночасно за кордоном російські медіаресурси (телеканал RT, агентство Sputnik та ін.) намагалися посіяти сумніви в західних суспільствах, просуваючи прокремлівські наративи – від теорій змови про біолабораторії до звинувачень НАТО в провокуванні війни. Хоча після початку вторгнення багато таких ресурсів було заблоковано в Європі та Північній Америці, російська дезінформація продовжує циркулювати через соціальні мережі та альтернативні платформи, знаходячи відгук серед конспірологічно налаштованої аудиторії. Україна, зі свого боку, активно веде контрпропаганду: викриває фейки через Центр протидії дезінформації, проводить щоденні брифінги щодо ситуації на фронті, а президент Володимир Зеленський став символом інформаційного спротиву, регулярно звертаючись до світової спільноти із закликами підтримати Україну. Таким чином, інформаційний фронт у цьому конфлікті став не менш важливим, ніж фронт військовий: боротьба йде як за території, так і за уми людей у різних країнах.

Інформаційні кампанії під час воєн на Близькому Сході. У війнах, які вели демократичні держави, також використовувалися пропагандистські стратегії, хоча й відмінні за характером. Під час війни в Перській затоці 1990–1991 рр. коаліція на чолі з США ретельно керувала медійним висвітленням бойових дій: запроваджувався pool-механізм для журналістів, дозована інформація з фронту, акцент на високоточність ударів («smart bombs») та мінімізацію жертв серед цивільних. Одночасно для мобілізації суспільної підтримки використовувалися емоційні повідомлення про злочини режиму Саддама Хусейна. Відомим епізодом стала історія, розказана 15-річною кувейтською дівчиною під присягою в Конгресі США, про нібито вбивство іракськими солдатами немовлят з кувейтських інкубаторів. Цей сюжет шокував світ та допоміг виправдати інтервенцію, хоча згодом з'ясувалося, що свідчення були інсценованими (дівчина виявилася дочкою кувейтського посла, а сам епізод – частиною PR-кампанії).

Під час вторгнення в Ірак у 2003 році інформаційна кампанія урядів США та Великої Британії зосередилася на темі зброї масового ураження, яку начебто приховував режим Хусейна. Хоча жодних доказів наявності в Іраку ядерної чи хімічної зброї знайдено не було, за допомогою вибіркової розвідінформації та риторики про загрозу тероризму американська адміністрація переконала значну частину громадськості і парламенти союзників у необхідності військового вторгнення. Лише після окупації Іраку виявилося, що дані про зброю були помилковими або свідомо перебільшеними – цей епізод став одним із найгучніших прикладів маніпуляції інформацією для досягнення військово-політичної мети. В ході подальшої окупації Іраку та війни з тероризмом інформаційні операції теж відігравали важливу роль: коаліційні сили запускали арабомовні радіостанції, розповсюджували листівки із закликами до здачі в полон, а високопоставлені представники режиму Хусейна були демонстративно показані як арештовані (наприклад, образ поваленого і виснаженого Саддама після його затримання) з метою психологічного впливу на опір противника.

Пропаганда екстремістських угруповань (на прикладі ІДІЛ). Не лише держави, а й недержавні актори використовують інформаційні кампанії як невід'ємну частину стратегії. Терористичне угруповання «Ісламська держава» (ІДІЛ), що

захопило значні території в Сирії та Іраку у 2014–2015 роках, прославилося своєю надзвичайно агресивною та продуманою пропагандою. Ідеологи ІДІЛ вдало освоїли соціальні мережі, месенджери і навіть випускали глянцевий онлайн-журнал *«Dabiq»* кількома мовами, щоб поширювати свою радикальну ідеологію. Через мережі Twitter, YouTube та спеціальні платформи бойовики регулярно публікували професійно відредаговані відео бойових дій і страт полонених, прагнучи одночасно залякати противників своєю жорстокістю та привабити на свій бік прихильників джихаду. Ця медіа-кампанія дала відчутні результати: за оцінками, до лав ІДІЛ приєдналися близько 30 тисяч іноземних бійців з більш ніж 80 країн світу – безпрецедентна мобілізація, значною мірою зумовлена саме пропагандою через інтернет. Крім вербування, ІДІЛ використовувала інформаційний вплив для координації терактів за межами Близького Сходу, надихаючи так званих «самотніх вовків» атакувати мирне населення в Європі та Америці. Боротьба з ІДІЛ вимагала від міжнародної коаліції не лише воєнних дій, а й активної контрпропаганди: блокування акаунтів бойовиків у соцмережах, проведення інформаційних кампаній, що викривали справжнє обличчя «халіфату» (економічний занепад, масові страти, страждання мусульман під владою фанатиків), а також залучення авторитетних релігійних лідерів для спростування псевдоісламських гасел джихадистів. В підсумку, падіння ІДІЛ як квазі-держави було зумовлене не лише військовою поразкою, але й дискредитацією її ідеології в очах потенційних рекрутів.

Російсько-український конфлікт (2014–сучасність). Наприклад, на початку анексії Криму в лютому–березні 2014 р. російські пропагандисти вигадали історію про те, що учасники Антимайдану нібито зазнали смертельного нападу в автобусі під Корсунем. Цей фейк був використаний як привод для «спеціальної операції», хоча згодом виявилося, що ніхто не загинув. У тому ж місяці в окупованому Сімферополі з'явилися повідомлення про «українських снайперів» і «масові розстріли мирних громадян», однак жодна з цих історій не підтвердилася в незалежних розслідуваннях. Аналогічно, під час повномасштабного вторгнення в 2022 р. Кремль демонізував українську владу, стверджуючи, що вона нібито проводить «геноцид» на Донбасі, а перевірені докази тих чи інших «воєнних злочинів» підмінялися на альтернативні версії. Ро-

сійські пропагандисти навіть створили фейкові відеосюжети (наприклад, постановочні ролики про нібито вбитих у Бучі), які спростували західні фактчекери.

Війна у Сирії (2011–2020). Конфлікт у Сирії став ареною як інформаційної війни, так і класичних медіаоперацій. З одного боку, уряд Башара Асада контролював телебачення і блокував незалежних журналістів, просуваючи версію про «боротьбу з тероризмом». З іншого боку, терористичні угруповання (ІДІЛ, «Аль-Каїда», опозиційні сили) застосували потужну пропаганду онлайн: так звані «медіа-крила» готували відеоролики і онлайн-журнали для вербування іноземних боевиків. За даними RAND, ІДІЛ завдяки соцмережам залучила понад 40 тис. іноземних бійців з понад 100 країн. Її тактика включала показ «інфраструктурної розбудови» в новому «халіфаті» і демонстрацію «живого ісламського суспільства». Східноафриканські угруповання (Боко Харам, Аль-Шабаб) також активно використовували ті ж методи у рамках відповідних воєнних конфліктів.

Інформаційні війни не обмежуються лише війнами в Україні чи на Близькому Сході. Під час англо-аргентинського конфлікту за Фолкленди 1982 р. британські ЗМІ домінували у наративі, формуючи підтримку війни; крім того, оперативники Скотленд-Ярду здійснювали психологічні операції проти аргентинських посадовців. У більш мирний час видно, як стверджують аналітики, що держави використовують інформаційні кампанії навіть у передвиборчих або економічних конфліктах – наприклад, «російський інформаційний прорив» в американських виборах 2016 р. хоча і виходить за рамки традиційних воєн.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Інформаційна війна – системне використання інформації та комунікаційних каналів для досягнення політичних/воєнних цілей: вплив на сприйняття, поведінку, рішення противника та третіх сторін.

Інформаційний простір – сукупність медіа, платформ, інфраструктури зв'язку та практик споживання/поширення даних.

Когнітивні операції (COGOPS) – дії, спрямовані на зміну сприйняття, емоцій, установок та моделей рішень цільових аудиторій.

Психологічні операції (PSYOP) – планові комунікаційні впливи (правдиві, селективні або маніпулятивні) для зміни поведінки груп/індивідів.

Дезінформація – навмисно неправдиві або вводні в оману повідомлення, поширені з метою отримання вигоди/шкоди.

Місінформація – помилкова інформація, поширена без наміру ввести в оману.

Малінформація – правдива інформація, вирвана з контексту/маніпулятивно подана, щоб завдати шкоди.

Нарратив (наратив) – стійка інтерпретаційна схема подій, що структурує сенс для аудиторії.

Меметичні операції – використання вірусних форматів (меми, короткі відео) для швидкого поширення наративів.

Астро́турфінг – імітація «справжньої» підтримки/протесту (бот-мережі, фейкові спільноти).

Тролінг/ботнет – координоване використання фейкових акаунтів для маніпуляцій, цькування, розкрутки тез.

OSINT (Open-Source Intelligence) – розвідка з відкритих джерел (медіа, соцмережі, супутникові знімки тощо).

SIGINT/COMINT – розвідка сигналів/комунікацій (перехоплення трафіку, метадані).

Цифрова атрибуція – встановлення ймовірного автора кібер/інфооперації за технічними та поведінковими ознаками.

Платформне модераціювання – політики платформ щодо видалення/позначення контенту, обмеження охоплень.

Цільова аудиторія (ТА) – конкретно визначена група, на яку спрямовано вплив.

KPI/метрики впливу – охоплення, частка голосу, зміна ставлень/намірів, поведінкові індикатори.

Інформаційна гігієна/резильєнтність – навички перевірки джерел, критичне мислення, інституційні протоколи реагування.

Кіберконфлікт – протиборство у кіберпросторі між державами/групами (атаки, шпигунство, саботаж).

APT-група (Advanced Persistent Threat) – тривала, ресурсно забезпечена зловмисна кампанія, часто з державною підтримкою.

Фішинг/спір-фішинг – масові/високоточні листи-пастки для викрадення облікових даних/доступів.

Zero-day – вразливість, про яку не знає виробник і яку ще не виправлено.

DDoS – розподілена атака на відмову в обслуговуванні для перевантаження сервісу.

Supply-chain атака – компрометація через ланцюг постачання (партнера, оновлення ПЗ, бібліотеки).

ICS/SCADA – системи керування промисловими процесами; критично важливі, але історично слабо захищені.

Кібератк саботажу – злам для фізичних наслідків (зупинка енергосистеми, псування обладнання).

Deepfake – синтетичні зображення/аудіо/відео, згенеровані ШІ для імітації особи/події.

Fact-checking/OSINT-верифікація – процедури підтвердження автентичності (геолокація, метадані, крос-джерела).

Стратегічні комунікації (StratCom) – узгоджений набір повідомлень і дій, що підтримують політичні та оборонні цілі.

Доктрина «whole-of-society» – підхід, коли держава, бізнес, НУО, медіа та громадяни спільно підвищують інформаційну й кіберстійкість.

Ситуаційна задача 1
«Deepfake-криза під час виборів»

Сюжет. За два тижні до виборів у країні «Республія N» з'являється відео, де фаворит перегонів нібито визнає корупційні «відкати». Відео миттєво стає вірусним у TikTok/YouTube/Telegram. Штаб кандидата заявляє про deepfake. Платформи коливаються: видаляти чи маркувати? Телебачення транслює фрагменти як «суспільно важливі».

Дано: – 48 год до теледебатів;

– у штабі є техвисновок про ймовірність синтезу (90%);

– у платформах різні політики щодо політичних deepfake.

Завдання для аналізу:

1. Класифікуйте інцидент (тип інформаційної операції, цільові аудиторії, мета).

2. Опишіть алгоритм кризових комунікацій штабу на 24–72 години (повідомлення, формати, канали, спікери, докази).

3. Запропонуйте дії регулятора та платформ: межа між свободою вираження і захистом виборчого процесу.

4. Які метрики успіху/збитків ви відстежуєте?

5. Оцініть етичні ризики (over-removal, chilling effect) і як їх мінімізувати.

Підказки/напрями відповіді (для самоперевірки): атрибуція ≠ видалення; пріоритезуйте прозору верифікацію (форензіка, оригінали аудіо/відео), швидкі контрнаративи, синхронізацію з незалежними фактчекерами, тимчасове маркування «ймовірний синтетичний контент», збереження доказів для суду.

Ситуаційна задача 2
«Кібератака на енергосистему: зимовий піковий час»

Сюжет. У розпал морозів невідомі зловмисники (підозра на APT) через уразливість VPN проникли в мережу оператора розподілу, розгорнули бекдори у SCADA і спробували спричинити аварійне відключення у трьох областях.

Дано: – у SOC зафіксовано нетипові команди керування;
– CERT просить 12 год для технічної атрибуції;
– медіа дізналися та вимагають коментарів.

Завдання для аналізу:

1. Побудуйте пріоритети реагування (containment → eradication → recovery) з урахуванням безпеки населення.

2. Які мінімальні відомості можна і треба оприлюднювати негайно (risk comms)?

3. Складіть план взаємодії: оператор – регулятор – CERT – МВС – ЗМІ – місцева влада.

4. Як організувати доказову базу для міжнародної атрибуції та потенційних санкцій?

5. Які уроки стійкості (segmentation, least privilege, офлайн-резерви, «червоні команди») впровадити протягом 90 днів?

Підказки: комунікація з населенням – коротка, правдива, без технічних деталей, що створюють нові вектори; регулярні апдейти по відновленню; технічний форензік зберігає таймлайни/артефакти.

Ситуаційна задача 3
«Астротурф і паніка на фінансовому ринку»

Сюжет. Координована мережа ботів поширює чутки про неплатоспроможність національного банку «Капітал-UA». У месенджерах – фейки про «замороження вкладів», утворюються черги біля відділень. Курс валюти різко коливається.

Дано: – OSINT виявив десятки синхронних каналів-ретрансляторів;
– кілька відомих блогерів несвідомо підхопили наратив;
– реально банк ліквідний, але репутаційно вразливий.

Завдання для аналізу:

1. Опишіть план протидії: технічні (видалення сіток/ботів), правові (скарги/позови), комунікаційні (брифінги, стріми CEO, публікація аудиту/метрик ліквідності).

2. Як працювати з інфлюенсерами, що помилково підсилили фейк (без «ефекту Стрейзанд»)?

3. Які дані оприлюднити, щоб одночасно заспокоїти ринок і не розкрити чутливого?

4. Запропонуйте механізм міжвідомчої координації (центробанк, регулятор ринку, кіберполіція, платформи).

5. Які довгострокові індикатори резильєнтності фінринку до ІПСО?

Підказки: пріоритезуйте trusted voices (нацбанк, галузеві асоціації), «дашборд довіри» (щоденні ключові показники), швидкий флагінг координації у платформах.

Ситуаційна задача 4
«Військові операції й операційна безпека (OPSEC)»

Сюжет. Під час активної фази бойових дій волонтери публікують відео з передової з геомітками/свіжими орієнтирами. Ворог починає коригувати артилерію майже в реальному часі.

Дано: – волонтерські канали мають великий патріотичний авторитет;

– видалення контенту викликає обурення аудиторії;

– потрібні пожертви, але OPSEC критичний.

Завдання для аналізу:

1. Розробіть політику контенту: затримка публікацій, блур геоприв'язок/об'єктів, «білі списки» тем.

2. Як поєднати фандрейзинг і OPSEC (історії «після факту», безпечні візуали, агреговані дані замість деталей)?

3. Сформуйте план просвітницької кампанії для волонтерів/блогерів (гайди, чеклісти, курс «Що не постити під час війни»).

4. Запропонуйте механізм «гарячого зв'язку» між військом і великими каналами для швидкого реагування.

5. Метрики успіху: скорочення інцидентів геолокації, час реакції модерації, частка контенту «після події».

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність поняття «інформаційна війна» та чим вона відрізняється від традиційних форм воєнного протистояння?

2. Які основні інструменти та методи ведення інформаційної війни виокремлюють сучасні дослідники?

3. Що таке «кіберконфлікт» і які його ключові риси в контексті міжнародної безпеки?

4. Які приклади кібератак, що вплинули на політику або економіку держав, ви можете назвати?

5. Як поширення дезінформації впливає на демократичні інститути та суспільну довіру?

6. Чому кіберпростір вважають «п'ятим доменом війни» поруч із сушею, морем, повітрям та космосом?

7. Яку роль у кіберконфліктах відіграють недержавні актори (хакерські групи, приватні компанії, активістські рухи)?

8. Які міжнародні ініціативи спрямовані на регулювання кіберпростору та запобігання кібератакам?

9. Які стратегії протидії інформаційній агресії можуть застосовувати держави для забезпечення національної та глобальної безпеки?

«Міграція – це не лише рух людей через кордони, а й рух конфліктів, ідентичностей та проблем безпеки».

Зиґмунт Бауман

РОЗДІЛ 6
МІГРАЦІЙНІ КРИЗИ І МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

6.1. Міграція як наслідок і тригер конфліктів

Наприкінці 2024 р. кількість людей, які були змушені покинути свої домівки внаслідок переслідувань, конфліктів, насильства чи порушень прав людини, сягнула 123,2 млн осіб. Це історичний максимум, що перевищує показники попередніх років і свідчить про хронічну кризу переміщення. З них понад 83 млн – внутрішньо переміщені особи (ВПО) у власних країнах: 73,5 млн через конфлікти та насильство і ще 9,8 млн через стихійні лиха. За оцінками УВКБ ООН, 73% усіх примусово переміщених проживають у державах з низьким та середнім рівнем доходів, а 67% знаходяться в сусідніх з їхньою батьківщиною країнах. Це підкреслює нерівномірний розподіл тягаря: такі країни, як Ліван, Чад, Йорданія та Уганда, приймають найбільшу кількість біженців у перерахунку на душу населення. Діти становлять близько 40% усіх переміщених, що робить кризу особливо чутливою для майбутніх поколінь.

Кількість біженців і шукачів притулку збільшується швидше, ніж можливості для їхнього розміщення. У 2024 р. лише 188 800 осіб були переселені до третіх країн; водночас 9,8 млн людей повернулися до своїх населених пунктів або країн походження, що свідчить про обмежені перспективи тривалих рішень. Глобальні гуманітарні потреби зростають швидше, ніж фінансування. Норвезька рада у справах біженців (NRC) зазначає, що міжнародні плани реагування хронічно недофінансовані – зазвичай забезпечуються лише на 40%. Крім того, кількість переміщених за останні десять років подвоїлася, тоді як ресурси залишаються обмеженими.

Причинно-наслідковий зв'язок між конфліктами та міграцією

Війни та збройні конфлікти залишаються головною причиною примусового переміщення. Збройні дії руйнують інфраструктуру, системи забезпечення та соціальні зв'язки, змушуючи людей тікати. Наприклад, у Сирії та Україні військові дії призвели до масових хвиль біженців і ВПО. Проте міграція може також виступати **тригером** та мультиплікатором конфліктів, коли потоки біженців викликають напруженість у країнах прийому. Стихійний приплив мільйонів сирійців до Лівану та Йорданії у 2013–2015 рр. перевантажив і без того слабку інфраструктуру цих країн, породивши соціальну напруженість і протестні настрої. Подібно, прибуття сотень тисяч венесуельців до Колумбії та Перу викликало конкуренцію за робочі місця та житло, посилюючи ксенофобські настрої. Під час «міграційної кризи» 2015–2016 рр. у Європі держави-члени ЄС сперечалися щодо розподілу біженців, що поглибило політичні розколи усередині Союзу.

Міграція, кліматичні чинники та «війна за ресурси»

Кліматичні зміни виступають новим фактором у трикутнику «конфлікт – міграція – безпека». NRC наголошує, що екстремальні погодні явища, тривалі посухи, нерегулярні опади та шторми знищують посіви, скорочують запаси води і посилюють продовольчу небезпеку, змушуючи людей залишати свої домівки. Комбінація природного лиха та політичних конфліктів створює «подвійний шок», як у Сомалі чи Ефіопії, де посухи та збройні зіткнення призвели до мільйонів ВПО. Таким чином, міграція часто є не лише наслідком конфлікту, але й реакцією на кліматичні ризики, що підвищує потенціал подальших конфліктів за ресурси – воду, землю та продовольство.

«Зброя міграції» та інформаційні війни

Окремі авторитарні режими використовують міграційні потоки як інструмент політичного шантажу. Світ обійшли кадри з польсько-білоруського кордону у 2021–2024 рр., де режим Олександра Лукашенка свідомо сприяв приїзду мігрантів з Близького Сходу, спрямовуючи їх до кордонів ЄС, щоб створити гуманітарну кризу та тиснути на Брюссель. Подібні тактики застосовують Лівія та Туреччина: погрожують «відкрити шлюзи» для біженців, якщо ЄС не надасть фінансової допомоги чи політичних поступок. Такі дії демонструють, як масо-

ва міграція може перетворитися на інструмент гібридної війни, підриваючи безпеку та солідарність держав.

Наслідком таких практик стає «сек'юритизація» міграції: питання, які за своєю суттю належать до сфери прав людини, соціальної політики та розвитку, дедалі частіше формулюються як проблеми оборони та прикордонного контролю. Це зміщує баланс інструментів на користь стримування, а не керованої інтеграції, і створює парадокс – високі бар'єри не ліквідовують попит на переміщення, а лише перевантажують нелегальні канали, зростання вартості та ризиків подорожі і посилення ролі кримінальних посередників. Емпіричні дані свідчать, що переважна більшість шукачів захисту – цивільні безпекові біженці; однак у політичному дискурсі окремі інциденти набувають символічної ваги, формуючи «ефект доступності» в громадській думці. За відсутності інклюзивної комунікації це пришвидшує цикли поляризації, коли кожна нова хвиля прибулих автоматично інтерпретується як загроза, а не як керований соціально-економічний виклик.

Економічна площина має часову неоднорідність. У короткостроковій перспективі зростають локальні видатки на житло, соціальні послуги, охорону здоров'я та освіту, що особливо відчутно в муніципалітетах із уже дефіцитною інфраструктурою. Однак у середньо- і довгостроковій динаміці інтеграція у формальну зайнятість, відкриття малого бізнесу, споживчий попит і сплата податків приводять до фіскальної віддачі. Вістки про «витіснення» на ринку праці не є універсальним правилом: зазвичай конкуренція концентрується у вузьких сегментах низькокваліфікованої праці, тоді як у більшості секторів діє ефект доповнюваності навичок. Додатково важать демографічні структури: на тлі старіння населення в розвинених економіках притік молодшої робочої сили потенційно зменшує довгострокові пенсійні та медичні навантаження, якщо вхідні потоки своєчасно легалізуються і залучаються до офіційної економіки. Водночас «пастка неформальності» – затяжне перебування поза правовим статусом – продукує програші для всіх: недоотримані податки, зарплатний демпінг, вразливість до експлуатації та злочинності виживання.

Політика, орієнтована на «інтеграцію від першого дня», довела свою ефективність у зниженні соціальної напруги: ранній доступ до праці, прискорене визнання дипломів і кваліфікацій, курсова підтримка державної мови, наставництво на

робочому місці, а для дітей – негайне включення у навчальний процес з додатковими педагогічними й психосоціальними ресурсами. Настільки ж критичними є фіскальні компенсатори для приймаючих громад: інвестиції у водопостачання, громадський транспорт, школи та медичні заклади, щоб місцеві мешканці бачили, що прихід допомоги адресує спільні вузькі місця, а не лише потреби новоприбулих. Розумна «міксуєма» просторової політики – запобігання геттоїзації через рівномірніші механізми розподілу житла – знижує ймовірність утворення сегрегованих кишень бідності, де концентруються соціальні ризики і де простіше вкорінюються радикальні наративи.

Нормативні рамки міжнародного захисту задаються Женевською конвенцією 1951 року і Протоколом 1967 року, центральним принципом яких є заборона вислання до небезпеки (non-refoulement). Водночас сучасні патерни переміщення ставлять запитання, яких класичні тексти не передбачали: як кваліфікувати осіб, котрі тікають від повільних або комбінованих кліматичних ударів; як розмежувати біженські й трудові маршрути у «змішаних потоках» без створення сірих зон; як балансувати між зовнішнім «аутсорсингом» контролю кордонів і дотриманням прав людини, коли укладаються угоди з транзитними державами. Регіональні інструменти частково розширюють рамку: ЄС запроваджував Директиву про тимчасовий захист для швидких, масових переміщень; Африканський континент ухвалив Кампальську конвенцію щодо ВПО; Латинська Америка спирається на прогресивну Картахенську декларацію. Проте узгодженої глобальної відповіді на кліматично детерміновану мобільність ще немає, що посилює ризики «правових вакуумів» у нових кризах.

Просторова морфологія переміщення змінилася: більшість біженців мешкає не у таборах, а в міських і приміськосільських агломераціях. Це знімає «видимість» кризи, але ускладнює керування: орендні ринки перегріваються, приватні перевізники й клініки стають де-факто частиною системи прийому, а моніторинг потреб вимагає цифрових інструментів таргетування. Грошова адресна допомога (cash-based assistance) у поєднанні з електронною ідентифікацією довела свою ефективність порівняно з натурними наборами: вона підтримує місцевий бізнес, дає домогосподарствам свободу вибору і знижує логістичні витрати. Проте розгортання цифрових ре-

єстрів і біометрії породжує питання захисту даних і етики: уразливі групи не мають перетворюватися на «об'єкти спостереження», а дані – циркулювати без належних запобіжників між відомствами й підрядниками.

Гендерний вимір і вікова структура різко підвищують складність. Жінки і дівчата частіше стикаються з ризиками сексуального й гендерно зумовленого насильства під час транзиту і в місцях проживання; вагітність, брак доступу до акушерської допомоги, перервані програми вакцинації створюють довгий шлейф наслідків для здоров'я матерів і немовлят. Неповнолітні без супроводу дорослих потребують спеціалізованих механізмів опіки, а перерви в освіті швидко трансформуються у втрату капіталу життя. Психосоціальна підтрим ка – не «м'який» додаток, а структурна потреба: травма війни і втрати взаємодіє з травмою переміщення, і без фахової допомоги це конвертується у депресію, ПТСР, ризикову поведінку та домашнє насильство. Інтеграційні програми, що враховують догляд за дітьми, безпечний транспорт і гнучкий графік, полегшують вихід жінок на ринок праці й пришвидшують самозарадність домогосподарств.

Роль діаспор і грошових переказів недооцінюють. Перекази не лише зменшують бідність у громадах походження, а й можуть слугувати «якорем» для післяконфліктної реконструкції – за умови фінансової інклюзії, зниження вартості трансферів і створення механізмів співфінансування з місцевими бюджетами для громадських проєктів (дороги, водогони, школи). Баланс «відтоку мізків» і «циркуляції талантів» залежить від того, чи існують легальні канали тимчасової міграції з визнанням кваліфікацій, чи запроваджені програми зворотного залучення фахівців на етапі відбудови. Для країн, що пережили масові переміщення, як-от Україна, якість інституцій повернення від відшкодування за пошкоджене житло і розмінування до реформ місцевого самоврядування визначатиме, чи перетвориться «вимушена діаспора» на ресурс модернізації чи закріпиться у статусі «втраченого покоління».

Керування кліматично пов'язаною мобільністю потребує нової палітри інструментів: прогнозно-зумовлене фінансування (forecast-based), плановане переселення в межах країни до настання катастрофи («керований відступ»), інвестиції у засоби існування, адаптовані до змін (зрошення, стійкі сорти культур, збереження вологи в ґрунті), та регіональні схеми віль-

ного пересування або сезонної праці, що легалізують частину «неминучої» мобільності. З огляду на те, що зміни клімату часто накладаються на конфліктні території, гуманітарний, розвитковий і миротворчий виміри повинні працювати синхронно: зниження насильства без відновлення засобів існування або навпаки не спиняє переміщення.

Повернення як «стале рішення» притягує політичну увагу, але практично залежить від набору передумов: безпека, верховенство права, доступ до правосуддя, відновлення документів і майнових прав (земля, житло, майно), розмінування, базова інфраструктура і послуги. Деінституціалізовані або поспішні повернення з високим ризиком «повторного переміщення» морально ризиковані і фінансово неефективні. Успішні кейси поєднують адресну допомогу домогосподарствам, муніципальні інвестиції і програми примирення на мікрорівні (робота з пам'яттю, інтергруповий діалог, підтримка громадянських ініціатив), що відновлює соціальний контракт і знижує ймовірність рецидивів насильства.

Технологічний вимір амбівалентний. З одного боку, цифрові платформи і месенджери дозволяють підтримувати зв'язок, організовувати взаємодопомогу, отримувати грошову підтримку та правові консультації; з іншого – ті самі інструменти використовують мережі перевізників і дезінформаційні кампанії, що завищують очікування, нав'язують небезпечні маршрути і підбурюють до ризикованих рішень. Алгоритмічні системи ризику в прикордонному менеджменті несуть упередження, якщо не проходять незалежного аудиту, а непрозора аналітика «ризикових профілів» може закріплювати дискримінацію. Етична рамка використання ШІ та біометрії в міграційній політиці повинна бути такою ж суворою, як і у сфері кримінальної юстиції: пропорційність, мінімізація даних, право на оскарження, людський нагляд.

Із погляду вимірювання необхідні кращі дані: панельні обстеження домогосподарств у динаміці, квазіекспериментальні оцінки інтеграційних програм, мапування вразливостей на рівні кварталів, інтеграція адміністративних реєстрів за принципом «privacy by design». Лише так можна відділити короткострокові витрати від довгострокових вигод, ідентифікувати «вузькі місця» та масштабувати те, що працює.

Стратегічно міграція як наслідок і тригер конфліктів вимагає багатошарової відповіді. На кордоні – гуманність і законність процедур прийому; всередині – інтеграція від пер-

шого дня, навчання мови, працевлаштування, визнання кваліфікацій, захист дітей, психосоціальна допомога; для громад – цільові інвестиції в інфраструктуру та послуги; у правовій площині – розширення легальних і безпечних шляхів (переселення, гуманітарні візи, спонсорські програми громад), щоб виводити попит із рук контрабандистів; у розвитку – перехід від короткострокової гуманітарки до зміцнення систем (освіта, медицина, житло, місцеве врядування); у кліматичній політиці – акцент на адаптацію і керовану мобільність. Комунікаційна політика має бути не менш важливою, ніж бюджетна: чесне пояснення витрат і вигод, публічна звітність щодо допомоги приймаючим громадам, демонстрація історій успіху інтеграції та чітке розмежування між дезінформаційними наративами і перевіреними даними знижують поляризацію і роблять політичні рішення стійкішими.

6.2. Конфлікти між країнами через біженців

Політична напруга й міждержавні кризи

Великі потоки біженців нерідко стають предметом міждержавних конфліктів. Держави можуть звинувачувати одна одну у «перенаправленні» мігрантів або відмовляти у транзиті, що призводить до гострих дипломатичних протистоянь. Класичним прикладом є криза на кордоні Білорусі з Польщею, Литвою та Латвією, яка переросла у геополітичне протистояння між Мінськом і Брюсселем. Білорусь використала міграційний тиск, аби помститися за санкції, а прикордонні держави – у відповідь – спорудили загородження, запровадили надзвичайний стан і звернулися по підтримку до ЄС. Українська криза, що почалася у 2022 р., також створила новий «тимчасовий» міграційний маршрут: понад 6 млн українців перетнули кордон із Польщею, Румунією та іншими сусідами; попри згуртовану реакцію ЄС, ресурсні та адміністративні обмеження спричинили локальні напруження.

У Південній Азії відносини між Бангладеш та М’янмою погіршилися через масовий виїзд рохінджа з м’янмарського штату Ракхайн; Бангладеш прийняла понад мільйон біженців, але відсутність довгострокових рішень породжує напругу в регіоні та суперечки щодо їх повернення. Аналогічні приклади спостерігаються між Пакистаном та Афганістаном, Іраном та Афганістаном, Туреччиною та Сирією. Біженці часто стають

заручниками геополітичних ігор, а їхня гуманітарна безпека використовується як важіль тиску у перемовинах.

Соціальні конфлікти в державах прийому

Масовий приплив біженців може призвести до внутрішніх конфліктів у країнах прийому через конкуренцію за житло, робочі місця та соціальні послуги. Нерідко політичні сили використовують антиміграційну риторику для мобілізації електорату, що розпалює ксенофобію й насильство. Європейські держави, зокрема Німеччина та Швеція, які прийняли сотні тисяч сирійців і афганців у 2015–2016 рр., зіткнулися зі зростанням підтримки крайніх правих партій та суспільною поляризацією. У Лівані сирійські біженці становлять понад чверть населення, що суттєво перевантажує освіту, охорону здоров'я і ринок праці; це стимулює популістські заклики до їхнього повернення. В Африці крихкі країни, такі як Чад та Судан, приймають великий потік біженців з Центральноафриканської Республіки та Південного Судану, що спричиняє напруження між спільнотами через доступ до землі й води.

Роль міжнародного права та відповідальність за захист

Біженці є об'єктом міжнародного гуманітарного права, зокрема Конвенції 1951 р. про статус біженців і Протоколу 1967 р. Принципи *non-refoulement* (заборона примусового повернення), спільної відповідальності та солідарності мають запобігати конфліктам між державами через біженців. Проте відсутність ефективних механізмів розподілу та фінансового навантаження, а також відмінності між політичними режимами роблять виконання цих принципів складним. Розв'язання міграційних криз потребує підходу «ціле суспільство» – залучення урядів, міжнародних організацій, місцевих громад і самих біженців до пошуку стійких рішень, зокрема добровільної репатріації, місцевої інтеграції або переселення до третіх країн.

6.3. Політика ЄС, США та інших регіонів щодо міграційних криз

Реформа міграційної та притулкової системи ЄС

Європейський Союз протягом останніх років посилює спільну міграційну політику. У травні 2024 р. Рада ЄС ухвалила **Пакт про міграцію та притулок**, який має замінити чинну Дублінську систему та створити комплексний режим

розподілу відповідальності. Нові правила спрямовані на уніфікацію процедур надання притулку, підвищення ефективності та посилення солідарності між державами-членами. П'ять законодавчих актів Пакту охоплюють усі стадії управління міграцією:

1. **Оновлення регламенту Eurodac** – розширює базу відбитків пальців, дозволяючи краще відстежувати переміщення шукачів притулку та осіб, які перебувають у нерегулярному становищі.

2. **Регламент скринінгу** – запроваджує комплексну перевірку осіб на зовнішніх кордонах і швидке визначення процедури: повернення або початок процедури надання притулку.

3. **Регламент процедури надання притулку (APR)** – встановлює єдині стандарти розгляду заяв та обов'язкову прикордонну процедуру для пришвидшення розгляду неприйнятних або необґрунтованих заяв.

4. **Регламент управління міграцією та притулком (AMMR)** – замінює Дублінську систему, встановлює новий механізм обов'язкової солідарності; держави з великою кількістю прибулих можуть отримувати допомогу у вигляді перерозподілу заявників, фінансових внесків або операційної підтримки.

5. **Кризовий регламент** – створює рамки для реагування на надзвичайні ситуації та санкціонує тимчасові відступи від звичайних правил, дозволяючи державам-членам отримувати швидку підтримку.

Пакт передбачає також оновлення директиви про умови прийому, регламенту про критерії надання статусу біженця (кваліфікаційного регламенту) та новий механізм переселення. Ці заходи спрямовані на посилення контролю на зовнішніх кордонах, швидке відправлення неакадемічних заявників та обов'язкове залучення всіх членів ЄС до спільного навантаження. Паралельно ЄС активізував співпрацю з третіми країнами: підписано угоди з Туреччиною (2016), Тунісом (2023) та Єгиптом (2024) про боротьбу з контрабандою та підтримку економічних проєктів в обмін на стримування відпливу мігрантів. Ці угоди критикують за «екстерналізацію» контролю й ризик порушення прав біженців, але вони залишаються ключовим інструментом для зниження чисельності нелегальних переправ.

Статистика показує, що після піку 2015 р. кількість нерегулярних прибуттів до ЄС суттєво знизилася. Проте у 2025 р.

зареєстровано понад 83 тис. нерегулярних прибуттів, з них 36 683 – через центральний Середземноморський маршрут, 26 212 – через східний, 20 258 – західними маршрутами. У липні 2025 р. зафіксовано 14 075 прибуттів, що свідчить про стабільно високий рівень тиску.

Міграційна політика США

Сполучені Штати традиційно були світовим лідером у програмі переселення біженців, хоча обсяги прийому залежать від політики адміністрації. Протягом 1980-х – 2016 рр. країна щороку приймала від 50 000 до 200 000 осіб. У 2021–2023 рр. адміністрація Джо Байдена встановила планку в 125 тис. прийнятих біженців на кожний фінансовий рік, але фактичні показники були нижчими через бюрократичні Білий дім знову оголосив мету – 125 тис обмеження та скорочення фінансування у попередні роки. У 2024 р.. людей для 2025 фіскального року, наголошуючи на відновленні програми та підтримці спільних міжнародних зусиль. Водночас внутрішня політика залишається поляризованою: частина політиків вимагає різкого скорочення прийому, посилаючись на безпеку і економічний тиск; інші ж виступають за збільшення і захист прав шукачів притулку. У 2025 р. запроваджено низку тимчасових обмежень на в'їзд біженців з певних регіонів, зокрема з країн, де уряд США вважає необхідним переглянути процедури безпеки. Через ці зміни тисячі людей опинились у невизначеному становищі, а гуманітарні організації застерігають про ризик створення «затяжних зон очікування» на південному кордоні.

Інші регіональні підходи

Канада проводить одну з найбільш прогресивних політик щодо біженців, поєднуючи державні програми переселення і приватне спонсорство. З 2015 р. країна прийняла понад 200 тис. сирійських, афганських та інших біженців. **Австралія** застосовує жорсткі підходи до нелегальної міграції, включно з перехопленням суден та розміщенням шукачів притулку у офшорних центрах на Науру та Папуа-Новій Гвінеї, що викликає міжнародну критику. **Латинська Америка** демонструє приклад регіональної солідарності: Колумбія запровадила тимчасовий захист для понад 2,5 млн венесуельців, дозволивши їм працювати та отримувати послуги. У Південній Африці держави-члени Південного африканського співтовариства (SADC) шукають спільні рішення щодо внутрішньорегіональ-

ної міграції, однак проблеми ксенофобії у ПАР і Зімбабве залишаються гострими.

Баланс між безпекою і правами людини

Реагуючи на міграційні кризи, держави часто вдаються до посилення контролю та жорстких заходів на кордонах. Такі заходи можуть зменшити потік нелегальних мігрантів, однак вони створюють ризик відмови від прав біженців, а іноді призводять до порушень принципу *non-refoulement*. Організації з прав людини критикують політику відштовхування суден у Середземному морі та практику «виштовхувань» на грецько-турецькому та польсько-білоруському кордонах. Водночас прийняття великої кількості біженців без належного фінансування й інтеграційних програм також може підірвати стабільність у державах прийому. Виклик полягає в тому, щоб поєднувати захист прав мігрантів із забезпеченням безпеки та соціальної згуртованості.

Міграційні кризи є не лише гуманітарним викликом, а й фактором міжнародної безпеки. Конфлікти породжують потоки біженців, які, в свою чергу, можуть спричиняти нові конфлікти чи використовуватися як інструмент тиску. Для ефективного управління необхідна взаємодія держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства. Європейський Союз робить кроки до реформування політики притулку через Пакт про міграцію та притулок, спрямований на баланс між солідарністю та контролем. США залишаються важливим актором у переселенні, але внутрішньополітичні коливання створюють непередбачуваність. Інші регіони пропонують свої моделі, з різною мірою гуманності та ефективності. Щоб уникнути конфліктів, пов'язаних з міграцією, міжнародна спільнота повинна зосередитись на усуненні корінних причин переміщення (війни, репресії, нерівність, кліматичні зміни), забезпеченні належного фінансування гуманітарних операцій і розробці справедливих механізмів розподілу біженців та інтеграції.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Біженець – особа, яка має обґрунтовані побоювання переслідування і перетнула міжнародний кордон у пошуках захисту.

Внутрішньо переміщена особа (ВПО) – особа, змушена покинути місце проживання в межах своєї держави.

Non-refoulement – заборона повертати людину туди, де їй загрожують переслідування, катування або серйозна шкода.

Змішані міграційні потоки – маршрути, де поєднані шукачі захисту, трудові мігранти, уразливі групи.

Сек'юритизація міграції – трактування міграції як питання безпеки, що виправдовує надзвичайні заходи.

Тимчасовий захист – режим швидкого надання колективного захисту при масових переміщеннях.

Переселення (resettlement) – перевезення біженця з країни притулку до третьої держави, яка погодилася прийняти.

Додаткові/комплементарні шляхи – гуманітарні візи, спонсорство громад, освітні та трудові програми для осіб, що потребують захисту.

Грошова адресна допомога (cash) – фінансова підтримка домогосподарств замість продуктових наборів.

Геттоїзація – просторове відокремлення групи у депривованих районах із обмеженим доступом до послуг.

Інтеграція «від першого дня» – ранній доступ до праці, освіти, мови, послуг одразу після прибуття.

Визнання кваліфікацій – процедури підтвердження дипломів/досвіду для доступу до ринку праці.

Ремітенси (грошові перекази) – кошти, які мігранти надсилають у країни походження.

«Витік мізків» / «циркуляція талантів» – втрата/обіг висококваліфікованих кадрів через міграцію.

Прогнозно-зумовлене фінансування – виділення коштів за заздалегідь визначеними кліматичними або конфліктними тригерами.

Керований відступ – плановане переселення громад із зон підвищеного ризику до безпечніших територій.

Мінна небезпека – ризики для цивільних від мін і НВП після бойових дій.

Захист даних – правові та технічні заходи з безпечної обробки персональної інформації.

Біометрія – технології ідентифікації за фізіологічними параметрами (відбитки, обличчя тощо).

Гуманітарний доступ – гарантії для надання невідкладної допомоги без перешкод.

Кампальська конвенція – регіональний акт Африканського Союзу про захист ВПО (2009).

Картахенська декларація – латиноамериканський інструмент розширеного визначення біженця (1984).

Повернення та реінтеграція – сталий процес відновлення прав і засобів існування після повернення.

Повторне переміщення – нова вимушена міграція після невдалого повернення.

Стратегічні комунікації – узгоджені дії з протидії дезінформації та формування довіри громадян.

Ситуаційна задача 1.
«Прикордонна громада під тиском масового прибуття»

Вступні дані. Упродовж шести тижнів до прикордонної області країни А прибуває 85 тис. осіб із країни Б, де триває ескалація збройного конфлікту. 62% новоприбулих – жінки та діти; 18% – люди похилого віку. Лікарні працюють на межі, орендний ринок перегрітий, у школах не вистачає місць. Місцеві медіа фіксують хвилю дезінформації: поширюються чутки про «зростання злочинності» та «втрату робочих місць».

Завдання. Ви – міжвідомча робоча група області. Розробіть комплексну 6-місячну програму «інтеграції від першого дня» з бюджетом 25 млн євро.

Питання для аналізу:

1. Як поєднати вимоги міжнародного захисту (зокрема принцип non-refoulement) із потребою підтримати спроможність місцевих сервісів?
2. Яку частку бюджету доцільно спрямувати на грошову адресну допомогу (cash) проти натурної? Обґрунтуйте ефекти мультиплікатора для локальної економіки.
3. Які інструменти швидкого розширення освітньої спроможності оберете (подвійні зміни/тимчасові модулі/транспорт до вільних шкіл інших громад)?
4. Які комунікаційні інтервенції зменшать поляризацію (моніторинг дезінформації, регулярні брифінги, публічна звітність щодо інвестицій у громаду)?
5. Які індикатори результату й ризики «повторного переміщення» закладете у моніторинг?

Ситуаційна задача 2.
«Міграція як інструмент шантажу»

Вступні дані. Авторитарний режим транзитної держави Ц організовано спрямовує потоки мігрантів до зовнішнього кордону Союзу D, супроводжуючи це дезінформаційними кампаніями («кордон відкрито»). Виникають гуманітарні інциденти у прикордонній смузі, з'являються вимоги «повної блокади».

Завдання. Ви – аналітичний підрозділ МЗС держави-члена Союзу D. Підготуйте політико-правовий бриф на 8–10 сторінок із сценарним аналізом.

Питання для аналізу:

1. Які дії допустимі в межах міжнародного та регіонального права (Женевська конвенція 1951 р.; заборона колективного вислання; доступ до процедури на кордоні)?

2. Як поєднати посилену прикордонну присутність з гуманітарним доступом (механізм «контрольованих гуманітарних зон», мобільні групи реєстрації, щоденний омбудсменський моніторинг)?

3. Який набір зовнішньополітичних важелів проти держави Ц (таргетовані санкції, призупинення авіарейсів-»конвеєрів», переговорні треки через посередників)?

4. Яку роль відіграють стратегічні комунікації: верифікація фактів, локалізовані повідомлення країнами походження, партнерства з платформами щодо видимості корисної інформації?

5. Які метрики успіху/етичні запобіжники (час до доступу до процедури захисту; % уразливих, виявлених при первинному скринінгу; частка рішень, оскаржених і підтверджених судом)?

Ситуаційна задача 3.
«Клімат + конфлікт = подвійний шок»

Вступні дані. Регіон Е переживає три роки посухи; одночасно загострюються міжгромадські сутички за пасовища. 220 тис. осіб перемістилися усередині країни; частина шукає сезонну працю в сусідній державі. Обидві країни – учасниці регіонального економічного об'єднання.

Завдання. Ви – спільна робоча група двох урядів і донорів. Сформуйте пакет рішень на 24 місяці: поєднати адаптацію, засоби до існування та керовану мобільність.

Питання для аналізу:

1. Як запровадити прогнозно-зумовлене фінансування (trigger-based) до початку сезону посухи?

2. Які інвестиції у «водну безпеку» дадуть найшвидший ефект (збори дощової води, краплинне зрошення, відновлення колодязів, агролісомеліорація)?

3. Якою може бути регіональна схема легальної сезонної праці (квоти, медичне страхування, взаємне визнання контрактів, боротьба з посередниками)?

4. Як мінімізувати «витіснення» на локальних ринках праці та підтримати приймаючі громади (субсидії на створення місць, ваучери для МСП, публічні роботи)?

5. Яку систему моніторингу вразливості оберете (індекс кліматичних ризиків + панельні опитування домогосподарств + дані цін на харчі)?

Ситуаційна задача 4. «Повернення та реінтеграція ВПО: як уникнути повторного переміщення»

Вступні дані. Після деескалації активних бойових дій 180 тис. ВПО повертаються до трьох звільнених районів. 38% житлового фонду пошкоджено; високі ризики мінної небезпеки; дефіцит шкільних місць; 27% домогосподарств очолюють жінки.

Завдання. Ви – тимчасова адміністрація регіону. Розробіть 18-місячний «План безпечного повернення та реінтеграції».

Питання для аналізу:

1. Які передумови «безпечного і гідного» повернення (безпека, розмінування, документи, доступ до правосуддя, житло, базові послуги)?
2. Якою має бути черговість: житло-дороги-школи-лікарні – чи інша логіка? Обґрунтуйте пріоритизацію.
3. Як організувати реституцію/компенсацію за зруйноване майно, включно з цифровою подачею доказів і прозорим реєстром?
4. Які інструменти економічної самозарадності запустити (гранти на мікробізнес, програми перекваліфікації, суспільно корисні роботи)?
5. Як інтегрувати психосоціальну допомогу і програми примирення на рівні громад?

Питання для самоконтролю

1. Які основні причини сучасних міграційних криз у світі?
2. Чим відрізняються економічна міграція, політична міграція та вимушене переселення?
3. Як збройні конфлікти та екологічні катастрофи впливають на масштаби міграційних потоків?
4. Чому масові міграційні хвилі можуть переростати у міжнародні конфлікти?
5. Які регіони світу найбільше потерпають від міграційних криз у XXI столітті?
6. Які наслідки неконтрольованої міграції для політичної та соціальної стабільності приймаючих держав?
7. Як використання мігрантів як «зброї» впливає на міждержавні відносини?
8. Які міжнародні організації відіграють ключову роль у врегулюванні проблем біженців і мігрантів?
9. Які можливі шляхи зменшення ризиків міграційних конфліктів у майбутньому?

«Релігійні війни – це не стільки битви за Бога, скільки за владу та людей, які в Нього вірять».

Жан-Жак Руссо

РОЗДІЛ 7. РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

7.1. Релігійні конфлікти у середньовічній Європі

У середньовічній Європі релігія відігравала центральну роль у політичному житті, часто стаючи як джерелом легітимності влади, так і приводом для збройних конфліктів. Багато війн того періоду трактувалися сучасниками як «священні», оскільки їхні учасники проголошували релігійні цілі – захист або поширення віри. Насправді ж за релігійним знаменом нерідко приховувалися й матеріальні інтереси, боротьба за ресурси та контроль над шляхами торгівлі. Яскравим прикладом є хрестові походи (XI–XIII ст.), що офіційно проводилися заради звільнення Гробу Господнього, але мали й потужний економічний підґрунтя. Європейські держави й міста-держави, підтримуючи ці експедиції, прагнули прорвати ісламську монополію на трансконтинентальну торгівлю та встановити контроль над ключовими шляхами до багатств Сходу. Ісламські держави Близького Сходу сельджуки, а пізніше мамлюки контролювали «Шовковий шлях» і брали мито за прохід товарів, насамперед прянощів та шовку, що суттєво піднімало ціни для Європи. Хрестові походи стали для європейських еліт нагодою отримати прямий доступ до цих товарів, захопити прибережні міста Леванту і забезпечити безпечний транзит вантажів. У результаті кілька хрестових держав, заснованих у Палестині та Сирії, слугували не лише плацдармом християнської віри, але й торговельними аванпостами, через які до Європи рушили нові потоки товарів та знань. Вплив цих процесів на економіку Європи був суперечливим: з одного боку, хрестові походи стимулювали мореплавство і банківську справу (для переказу коштів лицарям), з іншого – величезні

воєнні витрати лягали тягарем на бюджети держав та церковних інституцій.

Окрім Близького Сходу, релігійний фактор визначав і конфлікти всередині самої Європи. Відома **Альбігойська хрестова війна** (1209–1229) проти катарів на Півдні Франції була офіційно оголошена Папством для викорінення єресі, але водночас зміцнила владу французької корони над багатим регіоном Лангедоку. **Реконкіста** в Іберії (VIII–XV ст.), багатовікова боротьба християнських королівств проти мусульманських еміратів на Піренейському півострові, теж мала змішаний релігійно-економічний характер. Здобуття Гранади 1492 року не лише ознаменувало тріумф католицької віри в Іспанії, але й відкрило іспанцям прямий доступ до багатств колишніх мусульманських територій, а головне – вивільнило ресурси для заморських експедицій (зокрема, фінансування подорожі Колумба). Таким чином, завершення Реконкісти стало прологом до іспанської колоніальної експансії, що корінилася і в релігійному місіонерському завзятті, і в прагненні до **економічного зиску.**

Наприкінці середньовіччя релігійні конфлікти у Європі набули нових форм у зв'язку з Реформацією. Розкол західного християнства на католиків і протестантів спричинив серію воєн у XVI–XVII ст., зокрема **Тридцятирічну війну** (1618–1648) – один з найкривавіших конфліктів в європейській історії. Ця війна починалася як протистояння між католицькими та протестантськими державами Священної Римської імперії, але швидко переросла у загальноєвропейський конфлікт із залученням світських мотивів (боротьба за гегемонію, династичні інтереси). Наслідки Тридцятирічної війни були катастрофічними: населення німецьких земель зменшилося на чверть чи навіть третину, цілі міста та села було знищено, господарське життя занепало. У центральній Європі утворився економічний вакуум – спустошені території, які згодом стали ареною суперництва нових потуг (Пруссії та Австрії). Війна підірвала торговельні зв'язки: розорення міст і доріг перервало внутрішню торгівлю, а морська блокада Габсбургів з боку голландців та шведів обмежила експорт іспанського срібла і поставки колоніальних товарів.

Насамкінець, **Вестфальський мир** 1648 року, що завершив Тридцятирічну війну, утвердив новий принцип міжнародних відносин – державного суверенітету, фактично визнав-

ши право кожного монарха визначати релігію своєї держави. Це підірвало колишні універсалістські амбіції папства і Імперії, заклавши основу світськішого європейського балансу сил. Водночас мир поклав край масовим релігійним війнам на європейському континенті: надалі конфлікти все більше мотивувалися династичними, територіальними й колоніально-економічними чинниками, а не відверто теологічними суперечками.

Релігійні війни середньовіччя мали глибокий вплив на економічні процеси і міжнародну безпеку того часу. З одного боку, вони спричиняли **спустошення:** військові кампанії нищили врожаї, торгівля занепадала, торговельні шляхи ставали небезпечними. Витрати на багаторічні походи вимагали збільшення податків, що гальмувало внутрішній розвиток і викликало соціальну напругу. З іншого боку, парадоксально, деякі конфлікти відкривали нові можливості. **Хрестові походи** встановили контакти між Заходом і Сходом, пожвавили обмін товарами і знаннями; італійські міста (Венеція, Генуя) збагатилися на обслуговуванні хрестоносців і торгівлі зі Східним Середземномор'ям, заклавши підвалини фінансового капіталізму. Релігійні переслідування теж мали економічний вимір: вигнання євреїв та мусульман з Іспанії наприкінці XV ст. позбавило країну значної частки купців і ремісників, що, як вважають історики, вплинуло на довготривалу економічну стагнацію Іспанії, тоді як вигнанці сприяли розвитку Нідерландів та Османської імперії. Отже, релігійні конфлікти середньовіччя були інтегрально пов'язані з економікою: вони і виникали частково через перерозподіл ресурсів та багатств, і самі по собі переформатовували економічну карту Європи – від торгівельних маршрутів до демографічної й виробничої структури окремих регіонів.

7.2. Сучасні релігійні війни: Близький Схід і Південна Азія

У сучасну добу, попри секуляризацію політики в багатьох країнах, релігійні війни та збройні конфлікти на релігійному ґрунті продовжують вирувати у кількох регіонах світу. Особливо це стосується Близького Сходу та Південної Азії, де історичне переплетення релігійних розломів із етнічними, колоніальними та геополітичними факторами породило

хронічні осередки напруженості. Розпад колоніальних імперій і штучне прокладення кордонів часто залишили релігійно неоднорідні спільноти в межах одних держав або, навпаки, розділили цілі конфесійні групи, що стало підґрунтям затяжних конфліктів. Водночас у глобалізованому світі сучасні релігійні війни мають наслідки далеко за межами свого регіону – від коливань на енергетичних ринках до хвиль біженців і транснаціонального тероризму, що впливають на міжнародну безпеку.

Близький Схід традиційно є ареною конфліктів за участі релігійного чинника. Насамперед, це тривалий **арабо-ізраїльський конфлікт**, який веде відлік з середини XX ст. і в основі якого лежить питання створення держави Ізраїль на землях, святих для кількох релігій. Хоча ізраїльсько-палестинське протистояння значною мірою національно-визвольне, воно набуло і рис міжрелігійного конфлікту між юдаїзмом та ісламом, особливо щодо статусу Єрусалима. Кожна масштабна війна в регіоні (1948, 1967, 1973) та повстання палестинців (інтифади) позначалися не лише людськими втратами, але й економічними потрясіннями глобального масштабу. Так, після війни 1973 р. арабські країни-експортери оголосили нафтове ембарго, що спричинило чотирикратне зростання цін на нафту і занурило західні економіки в енергетичну кризу. Відтоді напруженість на Близькому Сході стала синонімом ризику для світових енергетичних ринків: будь-яка ескалація між Ізраїлем та його сусідами чи між регіональними суперниками (Саудівською Аравією та Іраном) миттєво закладається в підвищену волатильність нафтових цін. З історичних прикладів: Іранська революція 1979 р., що встановила теократичний шиїтський режим, призвела до падіння видобутку нафти в Ірані й стрибка світових цін удвічі. Іракське вторгнення в Кувейт 1990 р. та подальша війна у Перській затоці знову подвоїли ціну на нафту на світовому ринку.

Навіть початок війни в Іраку 2003 р. – хоча сам конфлікт був виправданий політичними мотивами – спровокував різкий (на 46%) стрибок нафтових котирувань. Через це країни-експортери Перської затоки дедалі більше усвідомлювали вразливість залежності від одного маршруту (протоки Хормуз) і почали інвестувати в альтернативні трубопроводи та резервні сховища нафти. Таким чином, релігійно забарвлені конфлікти регіону стимулювали перебудову глобальної енергетичної

інфраструктури: від диверсифікації маршрутів постачання до активного розвитку сланцевого нафтовидобутку в інших частинах світу з метою знизити залежність від близькосхідної нафти.

Водночас, сучасні війни на Близькому Сході виходять за рамки суто арабо-ізраїльського протистояння. Значною мірою це конфлікти всередині самого ісламського світу – зокрема, **сектантське протистояння сунітів і шиїтів.** Після повалення світських диктатур у Іраку (2003) та унаслідок «Арабської весни» (2011) релігійні розколи посилилися: з'явилися радикальні джихадистські рухи, що проголосили метою відновлення халіфату (наприклад, «Ісламська держава»), і водночас загострилася конкуренція між шиїтським Іраном та сунітськими монархіями Затоки за вплив у регіоні.

Ця «холодна війна» між Тегераном та Ер-Ріядом проявилася через низку **проксі-війн** на релігійному ґрунті: громадянська війна в Сирії, конфлікт в Ємені, нестабільність в Лівані та Іраку. У **Сирії** правлячий режим президента Башара Асада (представника алавітської меншини, близької до шиїтів) з 2011 року боровся проти переважно сунітської опозиції; конфлікт набув характеру регіональної війни за участю Ірану і «Хезболли» (на боці Асада) та сунітських держав і рухів (на боці різних повстанців). Сирійська війна призвела до колосальних руйнувань економіки: ВВП країни скоротився більш ніж удвічі, 90% населення опинилися за межею бідності, експорт впав із $18,4 млрд у 2010 р. до менш ніж $2 млрд у 2021 р. Виробництво нафти, що до війни сягало ~380 тис. барелів на добу, практично зникло після 2011-го – родовища переходили з рук в руки різних угруповань, а санкції унеможливили офіційний експорт. Усе це перетворило колись середньозаможну країну на низькодохідну, залежну від імпорту державу, роздерту на зони впливу.

Наслідки сирійського конфлікту виходять далеко за межі країни: **масова міграція** мільйонів сирійських біженців змінила демографічну ситуацію та створила соціально-економічні проблеми у сусідніх державах (Ліван, Йорданія, Туреччина) і навіть у Європі. Крім того, поява неконтрольованих територій під владою фанатичних угруповань (ІДІЛ контролювала значну частину Сирії та Іраку у 2014–2017 рр.) створила безпрецедентні виклики міжнародній безпеці: хвилю терактів у різних країнах, контрабанду зброї та нафти, руйнування пам'яток

світової культурної спадщини. Лише широкомасштабна військова коаліція, включно з наддержавами, зуміла розгромити «Ісламську державу», але і після цього Близький Схід залишається вразливим до релігійного екстремізму.

Південна Азія – ще один осередок, де релігійні суперечності лежать у витоків конфліктів, що тривають десятиліттями. Центральним є протистояння між **Індією та Пакистаном**, яке почалося з моменту здобуття незалежності і поділу Британської Індії у 1947 році. Розподіл відбувся за релігійною ознакою – утворення ісламського Пакистану (спочатку складеного з двох частин – Західного і Східного, пізніше Бангладеш) і переважно індуїстської Індії – що супроводжувався масштабним насильством між громадами і одним з найбільших **переселень населення** в історії (близько 10–15 млн осіб змінили країни проживання). Відтоді Індія й Пакистан воювали щонайменше чотири рази (1947, 1965, 1971, 1999) головно через спірну область **Кашмір**, населення якої переважно мусульманське, але яка залишилася під контролем Індії. Цей конфлікт має яскраво виражений релігійний вимір і водночас геополітичний резонанс, оскільки обидві держави володіють ядерною зброєю. Хоча прямі війни між ними були відносно короткими, напруженість зберігається постійно, періодично спалахують прикордонні сутички, теракти та дипломатичні кризи. Економічні наслідки цього протистояння відчутні по всьому субконтиненту: Південна Азія лишається однією з найменш інтегрованих економічно регіонів світу – внутрішньорегіональна торгівля складає лише ~5% від загального товарообігу країн, тоді як, скажімо, в Південно-Східній Азії (АСЕАН) цей показник сягає 25%. Через ворожнечу Нью-Делі та Ісламабада практично паралізовано роботу Південноазійської асоціації регіональної співпраці (СААРК), саміти якої з 2016 р. не проводяться.

Прямі торговельні зв'язки між Індією і Пакистаном майже повністю обірвано: взаємна торгівля впала з $2,5 млрд у 2018 р. до $1,2 млрд у 2024 р., а після чергової прикордонної кризи 2025 р. і зовсім наблизилася до нуля. Обидві країни закрили свої ринки одна для одної, скасували транзит товарів (у тому числі афганських через Пакистан до Індії), що негативно позначилося і на сусідніх економіках. Наприклад, Бангладеш і Непал відчувають ризики через скорочення торгівлі й транзитних коридорів, зростання напруженості підриває дові-

ру інвесторів у весь регіон. Натомість ресурси скеровуються на **гонку озброєнь:** Індія і Пакистан витрачають значну частку бюджету на військові потреби, намагаючись забезпечити паритет. За деякими оцінками, хронічна напруженість з Пакистаном «з'їдає» до кількох відсотків потенційного приросту ВВП Індії, оскільки кошти йдуть на оборону замість розвитку. Симптоматично, що короткочасна збройна сутичка у 2025 р., яка тривала лише 87 годин, обійшлася обом країнам у колосальну суму – близько $20 млрд на день, або майже по $1 млрд щогодини бойових дій. Якби війна затягнулася на місяць, прямі втрати двох країн могли б перевищити півтрильйона доларів. Зрозуміло, такі удари по економіці відлякують інвесторів і консервують бідність у регіоні. Водночас є й зворотний бік: коли напруга спадає, Індія демонструє здатність швидко відновлювати довіру ринків завдяки розмірам своєї економіки – наприклад, після прикордонного конфлікту 2019 р. індійські фондові індекси та рупія майже не постраждали. Проте це радше виняток на фоні загального правила, що **хронічний конфлікт стримує економічний потенціал.**

Досвід Південної Азії засвідчує: поки Нью-Делі та Ісламабад не дійдуть історичного примирення, регіон втрачатиме можливості – від транзитних проектів (на кшталт газопроводів Центральна Азія–Південна Азія) до інвестицій у спільні ринки, які могли б кардинально покращити добробут 1,8 млрд населення. Окрім індо-пакистанського суперництва, у Південній Азії мають місце й інші релігійні конфлікти. **Афганістан** вже понад 40 років потерпає від безперервної війни, у якій релігійний фанатизм є однією з рушійних сил. Ще у 1980-х роках ісламські моджахеди боролися проти радянської окупації, надихаючись ідеєю джихаду; в 1990-х сунітський рух Талібан захопив владу та встановив теократичні порядки. Після падіння режиму Талібану в 2001 р. та багаторічної присутності міжнародних сил, у 2021 р. таліби знову прийшли до влади, відновивши *Емірат*. Постійна війна зруйнувала інфраструктуру Афганістану, зробила його одним з найбідніших держав світу, фактично відрізала від світових ринків. Через небезпеку транзиту через афганську територію реалізація регіональних проектів – таких як газопровід Туркменістан–Афганістан–Пакистан–Індія (ТАРІ) – залишається під питанням, позбавляючи країни Південної Азії альтернативних джерел

енергії. **Бангладеш і М'янма** мають свій вимір релігійних конфліктів: переслідування мусульман-рохінджа у переважно буддійській М'янмі (2017) спричинило масову утечу понад 700 тис. біженців до Бангладеш, створивши гуманітарну кризу та напруженість між країнами. Цей випадок показує, як релігійні нетерпимість і насильство навіть в одній країні можуть дестабілізувати сусідній регіон і вимагати втручання міжнародної спільноти.

Отже, сучасні релігійні війни на Близькому Сході й у Південній Азії є значним фактором міжнародної нестабільності. Вони порушують роботу глобальних **енергетичних ринків**, провокують стрибки цін та загрожують безперебійному постачанню нафти і газу. Вони підривають **торговельні та транзитні потоки** – як регіональні (припинення торгівлі між Індією та Пакистаном, блокування шляхів через воєнні дії), так і міжконтинентальні (небезпека для морських перевезень через Суецький канал чи Ормузьку протоку у разі війни в регіоні). Вони відлякують капітал і погіршують **інвестиційний клімат** країн, втягнутих у конфлікти: бізнес неохоче інвестує там, де війна або ризик її поновлення. Наприклад, через чергову ескалацію між Індією і Пакистаном у 2025 р. іноземні фонди тимчасово призупинили вкладення в індійські активи, побоюючись ширшого конфлікту. А зруйнованим війною державам Близького Сходу (Сирії, Ємену, Афганістану) буде потрібно багато десятиліть і сотні мільярдів доларів, щоб відновити економіку до довоєнного рівня. Найголовніше, релігійні війни несуть важкі **гуманітарні наслідки** – загибель сотень тисяч людей, масові переміщення, зростання бідності – які лягають тягарем і на сусідів, і на всю міжнародну спільноту.

7.3. Етнорелігійні конфлікти як фактор міжнародної нестабільності

Багато сучасних конфліктів неможливо чітко віднести лише до релігійних чи лише до етнічних – найчастіше ці два виміри переплітаються, утворюючи **етнорелігійну** вибухову суміш. Етнорелігійні конфлікти виникають там, де релігійна ідентичність співпадає з етнічною або національною, посилюючи розмежування між групами. У добу після закінчення Холодної війни саме такі конфлікти стали домінувати: розпад багатонаціональних держав (Югославії, СРСР, Судану) та

ослаблення авторитарних режимів вивільнили давні образи і страхи між громадами, які часто відрізнялися і вірою, і етносом. На відміну від ідеологічного протистояння держав у XX ст., ці «локальні» конфлікти виглядали як стихійні спалахи ненависті між народами і конфесіями. Однак їхні наслідки виявилися аж ніяк не локальними: етнорелігійні війни породили явища геноциду та етнічних чисток, дестабілізували цілі регіони, потребували масштабних миротворчих місій і стали викликом для системи міжнародної безпеки, що будувалася на принципах суверенітету та невтручання. Вони також негативно впливають на світову економіку, оскільки осередки хронічної нестабільності стримують розвиток цілих країн і створюють ризики для суміжних ринків. Як зазначає Світовий банк, до 2030 року майже дві третини найбіднішого населення Землі мешкатимуть у країнах, охоплених конфліктами і станами крихкості. Це яскраво свідчить про те, що війни – багато з яких мають етнорелігійне підґрунтя – стали головним гальмом соціально-економічного розвитку в світі, витіснивши на другий план навіть суто економічні кризи.

Одним із найвідоміших прикладів етнорелігійного конфлікту є **війна в Боснії і Герцеговині** (1992–1995). Після розпаду Югославії у багатонаціональній Боснії проживали три основні громади: православні серби, католики-хорвати і боснійці-мусульмани. Боротьба за незалежність Боснії переросла у криваве трирічне протистояння, де сторони ідентифікували себе і одне одного саме за етнорелігійною ознакою. Сербські сили, прагнучи створити «Велику Сербію», вдалися до **етнічних чисток** мусульманського населення – найжахливішим епізодом стала різанина у Сребрениці 1995 року, визнана геноцидом. Конфлікт втягнув у себе міжнародні сили: ООН направила миротворців, а НАТО врешті здійснила воєнне втручання, завдавши ударів по сербських позиціях, щоб примусити їх до миру. **Дейтонські угоди** 1995 року поклали край війні, але країна залишилася розділеною на етнічні утворення, а її економіка була відкинута на десятиліття назад. Для Європи боснійська війна стала трагічним прикладом того, як етнорелігійна ненависть може розгорітися навіть на порозі XXI століття, спричинивши найбільшу гуманітарну катастрофу на континенті з часів Другої світової війни. За підтримки міжнародної спільноти Боснію вдалося відбудувати, але вона й досі має хитку внутрішню рівновагу та залежить від присутності зовнішніх гарантій безпеки.

Схожі процеси відбувалися і в інших частинах колишньої Югославії – зокрема, конфлікт у Косові (1998–1999) між православними сербами та мусульманськими албанцями також вимагав інтервенції НАТО і завершився фактичним відокремленням Косова. Балканські війни продемонстрували, що етнорелігійні конфлікти не лишаються внутрішньою справою держав: масштабні **порушення прав людини** (геноцид, етнічні чистки) примушують світ до втручання, а потоки біженців дестабілізують суміжні країни. Наприклад, сотні тисяч біженців з Боснії і Косова шукали притулку в Західній Європі в 1990-х, що вимагало значних ресурсів на їх підтримку.

В регіоні **Близького Сходу** етнорелігійний вимір теж дуже відчутний. Арабсько-ізраїльський конфлікт можна охарактеризувати і як етнічний (араби проти євреїв), і як релігійний (мусульмани та християни арабського світу проти прихильників юдаїзму в Ізраїлі). Особливо багато етнорелігійних рис має **ліванська громадянська війна** (1975–1990), де мусульманські й християнські громади Лівану боролися за владу; в хід конфлікту втручалися Сирія та Ізраїль, а також палестинські воєнізовані формування, що перетворило Ліван на арену регіональних розборок. Ліванська війна завершилася компромісом і створенням консесусу щодо розподілу влади між конфесіями, але за півтора десятиліття боїв країна була економічно спустошена – колись процвітаючий банківсько-торговельний центр Бейрут лежав у руїнах. **Ірак** після повалення Саддама Хусейна занурився у вир сунітсько-шиїтського протистояння (2006–2008), що супроводжувалося хвилею терору і фактичним розколом країни за конфесійною ознакою; тільки створення інклюзивнішого уряду та міжнародна підтримка дозволили стримати повномасштабну релігійну війну, але Ірак і досі потерпає від терактів і нестабільності. **Ємен** – ще один приклад, де етнічні та релігійні лінії збігаються: повстанці-хусити (шиїти за вірою, вихідці з північних гірських племен) протистоять сунітському уряду і коаліції арабських держав. Ця війна не лише спричинила одну з найгірших гуманітарних криз сучасності, але й загрожує безпеці морських шляхів через Баб-ель-Мандебську протоку, одну з ключових артерій світової торгівлі нафтою.

В **Африці** етнорелігійні конфлікти також значно вплинули на міжнародну стабільність. **Геноцид в Руанді** 1994 року хоч і мав радше етнічне підґрунтя (народність хуту винищу-

вала народність тутсі), але ілюструє, наскільки швидко ненависть, підживлена владною верхівкою, може вилитися у масові вбивства і повний розпад порядку. Руандійська трагедія змусила ООН переглянути підходи до миротворчості, а мільйони біженців, що рятувалися втечею, дестабілізували сусідній Заїр (ДР Конго), спровокувавши там власну серію конфліктів за участю етно-релігійних озброєних угруповань. **Нігерія** – найнаселеніша країна Африки – вже багато років стикається з розломом між мусульманською північчю та християнським півднем. Хоча нігерійці належать до десятків етносів, релігійний фактор став визначальним у політичному житті: питання, чи буде президентом християнин чи мусульманин, балансується неформальними домовленостями. На півночі Нігерії діє ісламістське угруповання **«Боко Харам»**, яке веде збройну боротьбу проти держави та немусульманського населення, прагнучи встановити халіфат. Від 2009 року цей конфлікт забрав життя десятків тисяч людей, мільйони стали переміщеними особами.

Бойовики тероризують регіон навколо озера Чад, нападаючи і на сусідні країни (Камерун, Нігер, Чад), що змусило ті утворити регіональну військову коаліцію. Для економіки Нігерії це означає втрату контролю над великими територіями, скорочення сільськогосподарського виробництва на півночі (а країна і так залежна від імпорту продовольства) та додаткові бюджетні витрати на безпеку замість розвитку. Подібні процеси – релігійно забарвлені повстання – спостерігаються і в інших країнах Африки: **Малі** та сусідні держави Сахелю борються з ісламістськими угрупованнями, які експлуатують бідність і зміни клімату (деградацію земель) для вербування прихильників. Знову ж таки, конфлікт локального рівня (наприклад, між туарегами й центральною владою Малі, чи між фулані-скотарями і осілими землеробами) отримує релігійну радикалізацію і трансформується в частину глобального джихадистського руху. Відтак Франція та інші європейські країни були втягнуті у військові операції проти терористів у Сахелі, а ООН розгорнула одну з найбільших миротворчих місій. Це ще раз підкреслює: етнорелігійні конфлікти нині – це не просто внутрішні проблеми окремих держав, а **спільний виклик міжнародній безпеці.**

Етнорелігійні конфлікти мають і значний економічний вимір. По-перше, вони практично ставлять хрест на розвитку

постраждалих країн: жоден інвестор не піде туди, де йде громадянська війна або можливий геноцид. Країни, втягнуті в затяжне насильство, скочуються у бідність, і навіть після завершення боїв їм важко відновитися, бо *втрачено людський капітал*, підірвано довіру та інституції.

Наприклад, Південний Судан, що народився як незалежна держава у 2011 році після десятиліть війни з північним Суданом (віра була одним з маркерів тієї війни – християни-анімісти півдня проти мусульман півночі), майже відразу занурився у власний міжетнічний конфлікт між народностями дінка і нуер. Попри колосальні нафтові резерви, нова країна опинилася серед найбідніших: громадянська війна 2013–2018 рр. знищила нафтовидобувну інфраструктуру, знизила видобуток на 50–70%, і відлякала іноземні нафтокомпанії. Схожа ситуація і в сусідній Центральноафриканській Республіці (ЦАР), де конфлікт між мусульманськими та християнськими збройними угрупованнями (селека та антибалака) у 2013–2014 рр. перетворив країну на «failed state» – економіка скоротилася на третину, більшість населення стала залежною від міжнародної гуманітарної допомоги. По-друге, етнорелігійні війни часто призводять до **криз біженців.** Мільйони переміщених осіб втікають від насильства до сусідніх мирних країн, що створює для останніх додаткове навантаження на ринки праці, систему соціального захисту, може викликати міжетнічну напругу вже на новому місці. Як вже згадано, сирійські, іракські, єменські війни спричинили наплив біженців у близькосхідні та європейські держави; конфлікти в Судані й Сомалі – хронічні табори біженців у Кенії, Ефіопії, Чаді. Ці країни змушені відволікати значні кошти на утримання переселенців, нерідко на шкоду власним громадянам, а світ – організовувати багатомільярдні програми допомоги, щоб запобігти гуманітарній катастрофі. По-третє, етнорелігійні конфлікти можуть загрожувати важливим транспортним та сировинним коридорам. Наприклад, тривала війна у Судані (включно з конфліктом у Дарфурі) ставила під питання безпеку нафтового транзиту із Південного Судану через порт Судану в Червоному морі. Піратство біля узбережжя Сомалі – прямий наслідок колапсу державності в цій країні, де свого часу теж існував релігійний рух «Шабаб». Сомалійські пірати на початку 2000-х років атакували сотні суден у Індійському океані, змушуючи судноплавні компанії змінювати маршрути

і витрачати більше коштів на охорону, поки міжнародні військово-морські патрулі не взяли ситуацію під контроль. Таким чином, навіть у віддалених від центрів цивілізації куточках планети наслідки етнорелігійної нестабільності здатні дестабілізувати світову торгівлю і логістику.

У підсумку, етнічні й релігійні чинники, переплітаючись, стали каталізатором значної частини сучасних конфліктів. Ці конфлікти не тільки приносять страждання народам, яких безпосередньо стосуються, але і створюють глобальні проблеми – гуманітарні, політичні, економічні. Подолання етнорелігійної ворожнечі та запобігання її переростанню у війну є необхідною умовою стабільного міжнародного середовища у XXI столітті.

7.4. Роль релігії у миротворчих процесах

Попри те, що релігія нерідко постає джерелом конфлікту, її роль у встановленні миру не менш значуща. Світові релігії в своїх етичних настановах містять потужні імпульси до миру, прощення і співчуття, а релігійні лідери мають моральний авторитет і вплив на громади, який можна спрямувати на злагоду. У міжнародній практиці миротворчості дедалі більшого визнання набуває теза, що ігнорувати релігійний фактор у врегулюванні конфліктів – це помилка. Якщо раніше дипломати схильні були розглядати віру лише як частину проблеми, то нині її все частіше розглядають як частину рішення. За оцінками дослідників, близько 84% населення Землі ідентифікують себе з якоюсь релігією. Це означає, що релігійні цінності й організації глибоко інтегровані в тканину суспільств по всьому світу. Відтак, залучення цих організацій до миротворчих процесів є природним кроком, аби примирення мало успіх у довгостроковій перспективі.

Існує багато рівнів, на яких релігія сприяє миру. Перший – дипломатичний і міжнародний рівень, коли видатні релігійні діячі виступають як посередники або моральні авторитети у великих конфліктах. Наприклад, Ватикан традиційно виконує функцію «тихої дипломатії»: Папа Римський і його емісари неодноразово брали участь у посередництві – від врегулювання територіальної суперечки між Чилі та Аргентиною в 1980-х, до сприяння діалогу між США і Кубою у 2014 р. В контексті релігійних конфліктів знаковим є прик-

лад католицької спільноти **Сант'Еджідіо**, яка на початку 1990-х відіграла ключову роль у встановленні миру в Мозамбіку.

Мозамбікський конфлікт (1977–1992) не був суто релігійним – це була громадянська війна між урядом і повстанцями – але саме релігійна організація зуміла там досягти успіху, де не справлялися офіційні дипломати. Члени Сант' Еджідіо, використовуючи авторитет Церкви і довіру обох сторін, забезпечили канал зв'язку між ворогуючими таборами, організували в Римі серію таємних зустрічей і зрештою залучили міжнародних спостерігачів, що привело до підписання Римської мирної угоди 1992 року. В результаті шестнадцятирічну війну було завершено, і Мозамбік вступив у еру відбудови. Цей випадок став класичним у навчанні миротворців, продемонструвавши, що релігійні посередники можуть мати унікальну перевагу – їм легше довіряти, бо вони сприймаються як нейтральні у світських питаннях і керуються вищими моральними принципами. Інший приклад – роль Церков Південної Африки, зокрема англіканського архієпископа Десмонда Туту, у процесі мирного демонтажу режиму апартеїду. Туту очолив Комісію правди і примирення (1996–1998), яка застосувала концепції християнського прощення для зцілення ран суспільства: замість карати всіх винних, комісія прагнула встановити істину та спонукати до покаяння, даруючи амністію. Такий підхід багато в чому спрацював – Південна Африка уникла скочування в міжрасову війну, створивши прецедент для постконфліктного правосуддя, натхненного релігійною етикою.

Другий рівень – національний та локальний, де релігійні лідери й громади безпосередньо працюють над примиренням «на землі».

У багатьох конфліктах священики, імами, рабини чи інші духовні авторитети залишаються чи не єдиними фігурами, що користуються довірою в населення, коли офіційна влада асоціюється лише з насильством. Наприклад, у згаданій Центральноафриканській Республіці, роздертій війною між мусульманськими та християнськими ополченнями, три найвищі релігійні лідери країни (католицький кардинал, протестантський пастор і мусульманський імам) у 2016 році створили Міжрелігійну миротворчу платформу. Вони разом подорожували по країні, проповідуючи толерантність, особисто

зустрічалися з командирами озброєних груп, закликаючи припинити насильство, і навіть надавали притулок переслідуваним (відомі випадки, коли церкви ховали мусульман від самосуду, і навпаки). Ці кроки допомогли знизити градус ненависті й підготувати ґрунт для мирної угоди 2019 року. Хоча проблеми в ЦАР лишаються, релігійні авторитети там і надалі є ключовими захисниками миру, володіючи значним кредитом довіри як серед населення, так і серед політичних еліт. Схожа історія стосується Нігерії, де для подолання міжобщинних сутичок у штаті Кадуна було створено ради за участю мусульманських емірів та християнських пасторів, які разом медіюють конфлікти між громадами. У Індонезії після хвилі міжрелігійного насильства на Молуккських островах (1999–2002) мусульманські та християнські громади ініціювали місцеві «мирні угоди знизу», скріплені спільними молитвами і культурними церемоніями – такий підхід допоміг відновити співжиття там, де центральна влада була безсила.

Третій аспект ролі релігії – **нормативний і світоглядний.** Релігійні концепції миру, діалогу та справедливості впливають на **миротворчу риторику** та програми міжнародних організацій. Протягом останніх десятиліть виник цілий напрям досліджень – «інтерфейт діалог» (міжрелігійний діалог) у контексті запобігання конфліктам. Наприклад, 2019 року Папа Франциск і Великий Імам аль-Азгар Ахмад ат-Таєб підписали в Абу-Дабі *Документ про людське братерство*, що закликає до міжрелігійного миру і взаєморозуміння. Цей символічний жест між християнством та ісламом задає тон для багатьох низових ініціатив, підкріплюючи їх авторитетом найвищих очільників двох світових релігій. У рамках ООН створені спеціальні платформи (напр. *Alliance of Civilizations*) для сприяння діалогу між культурами і релігіями як засобу запобігання конфліктам. Релігійні організації часто співпрацюють з міжнародними: існує, приміром, Мережа релігійних і традиційних миротворців, за підтримки ООН, яка об'єднує священнослужителів, імамів, шаманів і лідерів думок з різних країн та навчає їх навичкам медіації. Такі проекти ґрунтуються на розумінні, що мир у серцях і умах людей (за висловом Декларації ЮНЕСКО) неможливо встановити лише політичними угодами; потрібне глибше примирення на рівні цінностей і ідентичностей, де релігія відіграє ключову роль.

Звісно, залучення релігійних сил у миротворчість – не панацея. Існують виклики, як-то: підозрілість держави до

незалежних релігійних ініціатив, ризик, що релігійний лідер сам виявиться упередженим або втягнутим у політику, конкурентність між конфесіями тощо. Наприклад, у тій же Центральноафриканській Республіці інтерфейсна платформа з часом зазнала критики від частини населення, мовляв, лідери занадто політизувалися і отримують вигоду з грантів. Проте загальний тренд однозначний: релігійний вимір миротворення стає дедалі помітнішим. Державні діячі і дипломати радше прагнуть залучити шановних священнослужителів у переговорний процес, ніж відсторонити їх. Класичний дипломатичний протокол доповнюється релігійно-культурною компетентністю – приміром, посередники враховують релігійні свята, концепти честі, гріха, примирення, властиві тій чи інші традиції, щоб вибудувати діалог зрозумілою сторонам мовою.

Для міжнародної економіки і безпеки успішні релігійні миротворчі ініціативи мають неоціненне значення. Коли завдяки примиренню завершується війна чи запобігається геноцид, з'являються можливості для відновлення нормального життя: повертаються інвестори, відновлюється торгівля, запускаються інфраструктурні проєкти. Скажімо, мир в Мозамбіку після 1992 р. дозволив почати розробку багатих родовищ природного газу на шельфі, залучивши міжнародні енергетичні компанії – те, що було немислимо за наявності війни. Мир між християнами і мусульманами в Нігерії є передумовою для стабільного розвитку цієї країни, що має величезний економічний потенціал: якщо вдасться припинити напади «Боко Харам» і міжобщинні бійні, Нігерія зможе повністю реалізувати себе як регіональний торговельний центр Західної Африки.

Миротворчість за участю релігії – це також інвестиція в сталий мир, адже примирені громади більш схильні співпрацювати над спільними економічними проєктами (дороги, ринки, підприємства). У підсумку, релігія, що часто розділяла людей, сьогодні дедалі частіше стає мостом для їхнього поєднання. Її роль двоїста, але при належному підході – використовуючи гуманістичні цінності, спільні для різних віровчень – релігію можна перетворити з детонатора конфлікту на каталізатор миру. Саме тому сучасні підручники з міжнародних відносин і конфліктології приділяють значну увагу не лише релігійному фактору в війнах, а й тому, як духовні лідери та віруючі спільноти можуть сприяти побудові більш безпечного, справедливого і процвітаючого світу

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Релігійна війна – збройний конфлікт, у якому релігійна ідентичність, доктринальні розбіжності або сакралізовані символи є заявленою чи реальною рушійною силою та мобілізаційним ресурсом.

Етнорелігійний конфлікт – протистояння, де релігійна та етнічна приналежність збігаються і взаємно підсилюють межі «свій/чужий».

Конфесіоналізація політики – процес, коли політичні інститути, партії та практики організуються за конфесійною ознакою.

Сакралізація політики – надання політичним цілям священного статусу, що ускладнює компроміс.

Сек'юритизація (security-ization) – конструювання проблеми як загрози безпеці, що легітимізує надзвичайні заходи.

Проксі-війна – війна, у якій зовнішні держави/актор(и) підтримують місцеві сили, змагаючись за вплив; нерідко забарвлена релігійними ідентичностями.

Сектантське насильство – насильство між релігійними течіями всередині однієї релігії (наприклад, суніти/шиїти).

Міжрелігійний (інтерфейт) діалог – інституціоналізована взаємодія лідерів/громад різних віровчень для зниження конфліктності та вироблення спільного бачення миру.

Миротворчість на основі віри (faith-based mediation) – посередництво і програми примирення, які здійснюють релігійні організації та лідери.

Перехідне (транзитивне) правосуддя – механізми правди, відповідальності та примирення після конфліктів (комісії правди, амністії, репарації).

Вестфальський суверенітет – принцип невтручання та верховенства держави у своїх межах, що постає з Миру 1648 р.

Енергетична безпека – спроможність держави/регіону гарантувати надійні та доступні енергопоставки попри конфлікти.

Логістичний коридор – стійкий маршрут переміщення товарів/ресурсів; у конфліктах – об'єкт ризику чи торгу.

Ембарго – заборона на торгівлю з державою/територією, часто як санкційний інструмент у релігійно забарвлених війнах.

R2P (відповідальність за захист) – норма, що допускає міжнародне втручання для запобігання масовим звірствам (геноциду, етнічним чисткам).

Етнічні чистки – насильницьке витіснення групи з території через її ідентичність.

Геноцид – намірне знищення цілого чи частини групи за ознакою національності, етнічності, раси або релігії.

Біженець / шукач притулку – особа, що перетнула кордон у пошуку захисту від переслідувань/війни; шукач притулку ще очікує на надання статусу.

Внутрішньо переміщена особа (ВПО) – переміщена через насильство чи лихо особа, що не перетинала міжнародного кордону.

Гуманітарний коридор – погоджені маршрути для доставки допомоги/евакуації цивільних під час конфліктів.

Консоціаційна демократія – інституційний дизайн влади з квотами, вето та автономією для сегментованих (зокрема конфесійних) спільнот.

Теорія змін (Theory of Change) – причинно-наслідкова логіка програми миру/відновлення: як дії ведуть до бажаних результатів.

Радикалізація / дерерадикалізація – процес набуття/послаблення екстремістських переконань і готовності до насильства.

Священні символи/місця – об'єкти особливої сакральної значущості, контроль над якими часто ескалує конфлікти.

Соціальна легітимність – визнання населенням правомірності лідерів/інституцій; для релігійних акторів – ключовий миротворчий ресурс.

Дилема безпеки меншин – логіка, за якої релігійна меншина озброюється «на випередження», провокуючи зустрічну мілітаризацію.

Крос-кліважі – перехресні розломи ідентичностей (профспілка, регіон, професія), що зменшують ризик чисто релігійної поляризації.

Наративи пам'яті – історії про минулі кривди/славу, що мобілізують громади до миру або насильства.

Економіка конфлікту – сукупність нелегальних/напівлегальних потоків ресурсів (контрабанда, оподаткування територій), що живлять війну.

Постконфліктне відновлення – пакет заходів з реінтеграції, відбудови інфраструктури, інститутів і довіри після припинення насильства.

Ситуаційна задача 1. «Ескалація в Ормузі: релігійний конфлікт і шок пропозиції нафти»

Фабула. На тлі загострення сунітсько-шиїтської напруги відбувається серія атак на танкери біля Ормузької протоки. Дві прибережні держави (із протилежних таборів) звинувачують одна одну, релігійні лідери мобілізують прихожан, зростає ризик проксі-зіткнення. Страхові премії на фрахт і ризик-спреди зростають. ЄС та Україна імпортують значну частину нафти з регіону.

Вихідні орієнтири (умовні):

- Базова ціна нафти: 85 USD/бар.
- Тимчасове скорочення експорту з регіону: 3,0 млн бар./день.
- Короткострокова цінова еластичність попиту: −0,1…−0,2.
- Частка імпорту нафти з Затоки у споживанні: ЄС ~20%, Україна ~15%.

Завдання.

1. Оцініть можливий діапазон стрибка ціни (back-of-the-envelope), виходячи з обсягу випадіння пропозиції та еластичності попиту.

2. Оцініть вплив на інфляцію та торговельний баланс ЄС і України (які канали передачі?).

3. Запропонуйте пакет невідкладних заходів: а) енергетика (запаси, диверсифікація маршрутів, спотові/форвардні закупівлі), б) фінанси (цільові субсидії вразливим секторам), в) дипломатія/миротворчість із залученням релігійних посередників для деескалації наративів.

4. Побудуйте матрицю ризиків (ймовірність Ч вплив) на 3 місяці та 12 місяців.

Ситуаційна задача 2. «Постконфліктний Ліван-2.0: дизайн інститутів і економіки у багатоконфесійному середовищі»

Фабула. Після циклу заворушень та міжобщинних сутичок міжнародні донори готові фінансувати програму відновлення за умови реформ. Конфесійні громади недовіряють одна одній; молодь вимагає «де-конфесіоналізації», але еліти наполягають на гарантіях представництва.

Завдання.

1. Запропонуйте елементи консоціаційного пакта (квоти, право вето, автономії), які **не паралізують** урядування.

2. Побудуйте **теорію змін** для програми відновлення (3 роки): вхідні ресурси → діяльності → коротко- і середньострокові результати → вплив.

3. Розробіть «антикорупційний трикутник»: незалежний аудит, відкриті тендери, міжрелігійні громадські наглядові ради.

4. Окресліть економічні «швидкі перемоги» (енергетика, порти, туризм/креативні індустрії) і як вони знижують міжрелігійну напругу (механізм вигоди для всіх).

Ситуаційна задача 3. «Коротка війна в Південній Азії: розрив торгівлі і регіональна інтеграція»

Фабула. Через прикордонний інцидент Індія і Пакистан призупиняють торгівлю та транзит на 90 днів. Релігійні наративи підживлюють бойкот. СААРК знову не може скликати саміт. Під загрозою гуманітарні поставки та регіональні ланцюги постачання.

Орієнтири до розрахунку (умовні):

- Довоєнний двосторонній товарообіг: 2,5 млрд USD/рік.
- Частка регіональної торгівлі країн Південної Азії між собою: ~5%.
- Тривалість шоку: 3 місяці.

Завдання.

1. Оцініть втрати добробуту (статичний підхід): падіння торгівлі, зростання транспортних витрат через обхідні маршрути.
2. Запропонуйте «мінімальний гуманітарний пакет» (ліки, продовольство), який має бути **виведений** за дужки політичного бойкоту (механізм верифікації, роль Червоного Півмісяця та міжрелігійних рад).
3. Розробіть тимчасовий «коридор довіри»: технічна робоча група митниці/прикордонної служби + спільні заяви головних релігійних лідерів про недоторканність гуманітарних вантажів.
4. Покажіть, як відновити торгівлю етапами після 90 днів (фази, сигнальні індикатори, «snap-back» за порушень).

Ситуаційна задача 4. «Відбудова після релігійно забарвленої громадянської війни: Сирія/Ємен (узагальнена модель)»

Фабула. Країна виходить із гарячої фази війни, але лишається фрагментованою на зони впливу. Частина нафтогазових активів пошкоджена; довіра між конфесіями мінімальна. Донори готові фінансувати інфраструктуру за умови інклюзивного управління та контролю витоків.

Завдання.

1. Запропонуйте послідовність відновлення енергетики: мережі → генеруючі потужності → видобуток/переробка; де і чому починати, щоб максимізувати «дивіденди миру».
2. Спроєктуйте **міжрелігійну раду нагляду** за контрактами: склад, мандат, прозорість, механізм запобігання захопленню.
3. Розробіть програму дерерадикалізації та реінтеграції (в'язниці, школи, громади; роль духовних авторитетів).
4. Визначте KPI на 12 і 36 місяців (електроенергія, доступ до води, повернення ВПО, частка прозорих тендерів, індекси довіри).

Питання для самоконтролю

1. Які особливості мали релігійні конфлікти у середньовічній Європі?
2. У чому проявлялася подвійна природа хрестових походів: релігійна й економічна?
3. Як релігійні переслідування в Іспанії XV ст. вплинули на економіку та міжнародні відносини?
4. Чому сучасні релігійні конфлікти найчастіше спалахують на Близькому Сході та в Південній Азії?
5. Які історичні фактори сприяли виникненню тривалих релігійних конфліктів у цих регіонах?
6. Як релігійна ідентичність ускладнює процес мирного врегулювання?
7. Яку роль у запобіганні релігійним війнам можуть відігравати духовні лідери?
8. Чому релігійні розбіжності не завжди призводять до насильства, і які чинники роблять їх «детонатором» конфліктів?
9. Які приклади мирного співіснування різних релігійних громад можна навести як альтернативу конфлікту?

«У новому столітті не держави пристосовуються до системи, а система трансформується під тиском нових держав і центрів сили».

Генрі Кіссінджер

РОЗДІЛ 8. ГЕОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ XXI СТОЛІТТЯ

8.1. Нові геополітичні центри сили і їхній вплив на конфлікти

Формування багатополярного світу. Початок XXI століття ознаменувався зміною конфігурації світового порядку від одноцентричного (домінування США після «холодної війни») до багатополярного. Аналіз сучасних тенденцій свідчить, що формується нова багатополярна модель світового устрою, за якої поряд зі США з'явилися нові **центри сили** – Китай, Європейський Союз, Індія, Бразилія, росія тощо. Кожен із цих геополітичних гравців має власні економічні, політичні та безпекові інтереси, які нерідко не збігаються між собою. В результаті спостерігається зростання геополітичної конкуренції як на глобальному, так і на регіональному рівнях, що призводить до підвищення нестабільності та виникнення збройних конфліктів. Водночас знижується ефективність діяльності провідних міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ) у врегулюванні безпекових проблем, що видно на прикладі затяжних конфліктів в Афганістані, Іраку, Лівії, а також подій довкола Сирії та Ірану. Отже, перерозподіл сил у світі став одним із чинників частішого виникнення конфліктних ситуацій. Нові центри сили та їх характеристики. До головних центрів сили, що заявили про себе у XXI столітті, належать:

- **Китай (КНР):** Стрімкий економічний і військовий підйом Китаю перетворив його на другу економіку світу та потенційно рівновелику противагу США. Китай нарощує воєнний потенціал і демонструє геополітичні амбіції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (наприклад, ситуація в Південноки-

тайському морі, навколо Тайваню). Економічно КНР розширює вплив через ініціативу «Один пояс, один шлях», інвестуючи в інфраструктуру десятків країн. Це економічне проникнення посилює залежність країн-партнерів від Китаю і потенційно впливає на їхню зовнішню політику. Зростання Китаю змінило глобальні торговельні потоки – країна стала найбільшим торговельним партнером для багатьох держав, приверта ючи інвестиції та технології, але й викликаючи торговельні суперечки (зокрема з США та ЄС). У сфері безпеки Китай формує сучасні збройні сили, включаючи ядерний потенціал, і активніше бере участь у міжнародних миротворчих місіях. Проте його регіональні претензії вже стали причиною конфліктів низької інтенсивності (інциденти в Південнокитайському морі) і гонки озброєнь серед сусідів.

- **Європейський Союз (ЄС):** ЄС розглядається як економічний гігант і нормативна сила, хоча залишається політично мозаїчним. Союз об'єднує 27 країн із сумарним ВВП, співставним з економікою США чи Китаю. ЄС має значний **вплив на глобальні економічні процеси** – встановлює стандарти регулювання, є ключовим учасником міжнародної торгівлі та інвестицій. У питанні конфліктів ЄС акцентує на **«м'якій силі»**: дипломатії, економічній допомозі, стандартах прав людини. Проте події останніх років (анексія Криму 2014 року, війна росії проти України з 2022 року) спонукали ЄС посилити оборонну співпрацю (наприклад, через програму PESCO в межах НАТО) та застосувати безпрецедентні санкції проти агресорів. ЄС як центр сили впливає на конфлікти переважно економічними інструментами (санкції, торговельні обмеження) та миротворчими ініціативами, однак внутрішня неоднорідність поглядів членів іноді стримує його геополітичну роль.
- **Індія:** Найбільша демократія світу швидко зростає економічно та демографічно (населення Індії вже перевищило китайське). Індія претендує на роль лідера Південної Азії та все більш помітного глобального гравця. Вона володіє ядерною зброєю і однією з найбільших армій, бере участь у регіональних конфліктах (тривала суперечка з Пакистаном за Кашмір, прикордонні зіткнення з Китаєм в Гімалаях). Індійська економіка інтегрована в глобальні ланцюги постачання (особливо в сфері IT, фармацевтики), а уряд проводить політику залучення іноземних інвестицій. Як центр сили, Індія балансує між співпрацею із Заходом (участь у Quad –

безпековому діалозі з США, Японією, Австралією) та традиційними зв'язками з росією (зокрема у військово-технічній сфері). Індія прагне зберігати стратегічну автономію, тому в конфліктах зазвичай утримується від однозначного блокового вибору, що робить її важливим чинником стабільності або, навпаки, непередбачуваності регіональної безпеки.

- **росія:** Після розпаду СРСР російська федерація у 2000-х роках відновила частину своєї могутності, опираючись на багаті ресурси (нафта, газ) та успадкований військовий арсенал. росія позиціює себе як окремий полюс сили, що кидає виклик західному домінуванню. Її геополітичний вплив особливо проявляється у сусідніх регіонах (Східна Європа, Кавказ, Центральна Азія), де москва намагається зберегти **сферу впливу**. Це призвело до збройних конфліктів – війна з Грузією (2008), анексія Криму і війна на Донбасі (2014–2021), повномасштабне вторгнення в Україну (2022). Агресивні дії росії суттєво вплинули на міжнародну безпеку, призвели до переформатування системи союзів (посилення східного флангу НАТО) та ініціювали хвилю **економічних санкцій** з боку Заходу. Енергетичний чинник дозволяв росії довгий час тиснути на Європу, використовуючи газові поставки як інструмент політики, однак після 2022 року ЄС різко скоротив залежність від російських енергоносіїв, що трансформує енергетичні ринки. росія, втрачаючи європейський ринок, переорієнтовує експорт до Азії, що є прикладом зміни торговельних потоків під впливом конфлікту. Загалом, дії росії у XXI ст. продемонстрували, як **регіональна держава може дестабілізувати глобальний порядок**, а реакція міжнародної спільноти – як економічні та військово-політичні інструменти стримування можуть видозміню-вати геоекономічну ситуацію (відтік інвестицій з росії, перебудова глобальних ланцюгів постачання енергоресурсів).
- **Інші потенційні центри: Бразилія** як найбільша держава Латинської Америки та частина об'єднання БРІКС, прагне відігравати більшу роль у світовій політиці, проте зосереджена переважно на регіональних питаннях. **Туреччина** останнім часом проявляє себе як регіональний лідер у Чорноморсько-Середземноморському регіоні, поєднуючи членство в НАТО з проведенням самостійної політики на Близькому Сході (втручання в конфлікти в Сирії, Лівії, Кавказі). **Перська затока (країни GCC)** – Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар – набувають впливу завдяки енергетичним ресурсам та фінансовим можли-

востям, виступаючи посередниками у конфліктах і водночас учасниками регіональних протистоянь (наприклад, Саудівська Аравія та Іран як суперники в Ємені, Сирії тощо). **Африка** формує регіональні центри (Нігерія, ПАР, Єгипет), що завдяки економічному зростанню і демографії можуть у перспективі посилити свою геополітичну вагу.

Вплив нових полюсів сили на конфлікти. Виникнення кількох потужних гравців призвело до того, що конфлікти у XXI ст. часто мають **багатосторонній, геополітичний характер.** Замість прямого зіткнення супердержав (як під час Холодної війни), великі держави залучені опосередковано у регіональні війни, підтримуючи сторони конфлікту або конкуруючи за вплив. Приклади:

- У **сирійському конфлікті (2011–дотепер)** переплелися інтереси кількох центрів сили: росія підтримала уряд Асада військово, США і деякі країни ЄС – опозиційні сили, Туреччина діяла відповідно до власних інтересів, Іран та Саудівська Аравія вбачали в Сирії арену протистояння за регіональне лідерство. Це перетворило громадянську війну на **геополітичне протиборство**, ускладнивши мирне врегулювання. Конфлікт спричинив також глобальні наслідки – масову міграцію біженців до Європи, зростання терористичної загрози, зміни на нафтовому ринку (нестабільність на Близькому Сході тримала ціни на нафту волатильними).
- **російсько-українська війна** стала точкою перелому для післявоєнного світового порядку. росія, намагаючись утвердитися як центр сили, силою перекроює кордони Європи, що порушує базові принципи міжнародного права. Ця агресія зустріла консолідовану відповідь інших центрів сили –**колективного Заходу (США, ЄС, союзників)**, які застосували масштабні економічні санкції проти рф та надали військово-фінансову допомогу Україні. Війна в Україні має глобальні наслідки: від енергетичної кризи (Європа пережила дефіцит газу у 2022–2023 рр. через відмову від російського палива) до продовольчої небезпеки (блокування експорту українського зерна загрожувало голодом країнам Африки та Азії). Таким чином, локальний на перший погляд конфлікт переріс у **глобальне протистояння** між моделями світопорядку – демократичним та авторитарним, і став каталізатором створення нових коаліцій (посилення НАТО, прагнення Швеції та Фінляндії долучитися до Альянсу, активізація співпраці США з союзниками в

Азії, а зі свого боку зближення росії з Китаєм та Іраном). Цей конфлікт може визначити майбутній баланс сил у світі, встановивши прецеденти щодо ефективності економічних санкцій та готовності міжнародної спільноти протистояти агресії.

- В **Азійсько-Тихоокеанському регіоні** одночасна присутність кількох сильних держав створює ризики конфліктів за сфери впливу. Нарощування Китаєм військової активності поблизу Тайваню та у Південнокитайському морі викликає напругу зі США та їхніми союзниками (Японією, Австралією), що може вилитися у **кризу навколо Тайваню**. Індія та Китай мають прикордонні суперечки (високогірний конфлікт у Ладакху, 2020), які періодично спалахують сутичками між арміями – ці дві азійські потуги вимушені балансувати між конкуренцією і співробітництвом. Північна Корея, спираючись на підтримку Китаю, продовжує ракетно-ядерні провокації, тримаючи в напрузі сусідів (Південну Корею, Японію) і США. Таким чином, регіон є *«гарячою точкою» багатополярного світу*, де помилка в розрахунках може спричинити конфлікт за участю кількох центрів сили.

Економічні та безпекові наслідки геополітичних трансформацій.

Поява нових центрів сили тісно переплетена з економічними процесами та міжнародною безпекою. Глобалізація, з одного боку, стимулює співпрацю між провідними країнами заради вирішення спільних проблем безпеки. Прикладом є спільні зусилля США, ЄС, Китаю щодо нерозповсюдження ядерної зброї (іранська ядерна угода 2015 року як компроміс між центрами сили) чи боротьби зі зміною клімату. З іншого боку, глобальна економічна взаємозалежність створює *нові форми суперництва* і навіть кризи: поглиблення фінансово-торговельних зв'язків та транспортних мереж сприяє зростанню світової економіки, але водночас створює передумови для масштабних глобальних криз. Світова фінансова криза 2008 року, що виникла у США, через інтегрованість ринків швидко перекинулася на більшість країн, спричинивши економічний спад і соціальну напругу майже повсюди. Економічні труднощі, у свою чергу, можуть загострювати політичні конфлікти – як внутрішні (радикалізація, протестні рухи), так і міжнародні (посилення протекціонізму, боротьба за ресурси).

Військово-політична безпека також залежить від нової розстановки сил. США, намагаючись утримати лідерство, зо-

середили зусилля на стримуванні зростання інших потуг, насамперед Китаю та росії. Це проявляється через розширення союзів (активізація НАТО, створення альянсу AUKUS в 2021 р. для стримування КНР в Індо-Тихоокеанському регіоні), технологічні обмеження (заборона експорту передових напівпровідників до Китаю), присутність США в ключових регіонах світу. Інші центри сили відповідають взаємним посиленням співпраці: напр. Китай та росія проводять спільні військові навчання, розрахунки у національних валютах; країни БРІКС обговорюють створення альтернативних фінансових механізмів, щоб зменшити залежність від долара і західної фінансової системи. Отже, геополітичні трансформації мають прямий вплив на економіку та безпеку: змінюються напрямки торговельних потоків (формування регіональних торговельних блоків), трансформується структура інвестицій (інвестори зважають на геополітичні ризики), переглядається енергетична політика (диверсифікація постачань замість критичної залежності від одного постачальника).

Підсумовуючи, нові центри сили XXI століття привели до складнішої, *поліцентричної* системи міжнародних відносин. Вона характеризується як можливостями, так і викликами: з одного боку, жодна держава вже не має монополії на ухвалення глобальних рішень, що відкриває шлях для більш справедливого врахування інтересів різних регіонів; з іншо го – відсутність єдиного домінанта може провокувати частіші конфлікти через неузгодженість інтересів та вакууми влади. В таких умовах роль міжнародного права та інститутів критично важлива, проте їх ефективність залежить від волі центрів сили до співпраці. Геополітичні зсуви XXI ст. ще тривають, і їхній кінцевий вплив на світову стабільність залежатиме від здатності великих держав знайти баланс між конкуренцією і співробітництвом.

8.2. Механізми глобальної конкуренції: санкції, торговельні війни, економічні блокади

Економічні важелі як зброя у геополітиці. У сучасному світі держави все частіше використовують економічні інструменти для досягнення зовнішньополітичних цілей та конкурентних переваг. Замість прямого воєнного зіткнення, країни вдаються до санкцій, торговельних війн та економічних бло

кад – потужних засобів тиску, які можуть завдати значної шкоди противнику, не переходячи межі відкритої війни. Такі методи глобальної конкуренції дозволяють впливати на поведінку опонента, послаблювати його економіку, ізолювати на міжнародній арені чи змінювати баланс сил у бажаний бік. Вони тісно пов'язані з процесами світової торгівлі, інвестування та фінансів, тому їх застосування відлунює на глобальних ринках і впливає на добробут багатьох країн.

Санкції як інструмент тиску. Санкції – це комплекс примусових заходів політичного та економічного характеру, які застосовуються державами або міжнародними організаціями щодо країни-порушниці міжнародного права для примусу до зміни її поведінки. Санкції охоплюють широкий спектр інструментів: *торговельні обмеження* (ембарго на експорт/імпорт товарів), *фінансові блокади* (замороження активів, відключення від міжнародних платіжних систем), *обмеження на постачання озброєнь* та *візово-правові обмеження* щодо окремих осіб. У системі міжнародного права санкції вважаються легітимним інструментом підтримання міжнародного порядку та безпеки без застосування воєнної сили. Від часів Ліги Націй і далі в рамках ООН санкції стали офіційним механізмом реакції на агресію чи загрозу миру (наприклад, санкції ООН проти Іраку після окупації Кувейту 1990 р.). Окрім колективних санкцій, дедалі більшого поширення набули *односторонні санкції*, що запроваджуються окремими країнами або коаліціями однодумців (як-то санкційна політика США, ЄС та їх партнерів).

Еволюція санкційної політики. Якщо перші санкції XX ст. були «грубими» і часто шкодили широким верствам населення, то нині країни прагнуть застосовувати *«точкові» або «розумні» санкції*, націлені на конкретні сектори економіки чи впливові кола, мінімізуючи гуманітарні наслідки. Наприклад, замість повного торгового ембарго обираються обмеження на технологічний імпорт, що уповільнює військову або промислову потужність держави-цілі, не спричиняючи дефіциту продовольства для населення. Історичний досвід показав суперечливу ефективність санкцій: вони можуть суттєво послабити економічний та технологічний потенціал країни (як санкції Заходу обмежували доступ СРСР до сучасних технологій у період Холодної війни), але самі по собі рідко приводять до зміни режиму або політики, якщо внутрішні умови

в державі-цілі цьому не сприяють. Показово, що санкції проти апартеїду в ПАР чи проти Ірану за ядерну програму досягли лише часткового успіху – вони створили економічний тиск, проте бажаного політичного результату (негайної зміни курсу) вимагали тривалого часу і поєднання з іншими факторами.

Сучасні санкційні режими і їх наслідки. У XXI столітті санкції стали чи не головним механізмом глобального реагування на кризи та порушення норм. Наймасштабніший сучасний приклад – *санкції проти росії*, запроваджені у декілька етапів: з 2014 року (після анексії Криму та початку війни на Донбасі) і радикально розширені з 2022 року (після повномасштабного вторгнення рф в Україну). Ці обмеження включають: відключення низки російських банків від системи SWIFT; замороження активів центробанку рф та олігархів; ембарго або різке обмеження нафти, вугілля, газу та інші товари; експортний контроль на високі технології (мікроелектроніка, авіадеталі); закриття західних ринків капіталу для російських компаній. Наслідки стали відчутними: російський ВВП пішов на спад, технологічна ізоляція гальмує промисловість (дефіцит компонентів для авіації, авто, військової техніки), спостерігається *відтік висококваліфікованих кадрів* за кордон, інфляція та бюджетні проблеми посилюються. Хоча в короткостроковій перспективі економіка рф частково адаптувалася (завдяки високим цінам на енергоносії у 2022 р. та переорієнтації торгівлі на Китай, Індію), довгострокові наслідки можуть бути критичні: зниження інвестиційної привабливості, технологічне відставання та загальна деградація економічних інститутів.

Водночас, санкційний тиск на росію має глобальні побічні ефекти: перебудова енергетичних ринків (ЄС вимушено шукає альтернативних постачальників газу та нафти, внаслідок чого ціни різко зросли у 2022 р., а потім частково стабілізувалися завдяки скороченню попиту та новим угодам з Норвегією, США, Катаром тощо), перерозподіл торговельних потоків (індонезійське вугілля чи саудівська нафта зайняли місце російських на європейському ринку, а російські ресурси пішли на азійські ринки з дисконтом), зміцнення альтернативних фінансових блоків (країни, що не приєдналися до санкцій – Китай, деякі держави Азії, Африки – поглиблюють співпрацю з рф, намагаючись отримати вигоду від ситуації,

або створюють механізми обходу санкцій, як-от платіжні системи на зразок китайської CIPS замість SWIFT). Цей випадок демонструє дві сторони санкцій: економічне ослаблення агресора супроводжується глобальними зрушеннями у торгівлі й політиці, які змінюють встановлені зв'язки і можуть сприяти формуванню нових альянсів чи блоків за інтересами.

Іншим відомим прикладом є *санкції проти Ірану*, які США та ООН почали вводити ще з 2006 року через ядерну програму Тегерана. Ембарго на експорт іранської нафти суттєво вдарило по бюджетних доходах країни, фінансові санкції відрізали її банки від світової системи, що призвело до девальвації ріалу і високої інфляції. Іран був змушений іти на перемовини, що вилилося в укладення Спільного всеосяжного плану дій (JCPOA) у 2015 р. – компромісу, де Іран обмежив свою ядерну програму в обмін на часткове зняття санкцій. Хоча у 2018 р. США вийшли з угоди і знову посилили санкції, приклад Ірану показує, що комбінація економічного тиску та дипломатії може стримувати потенційний конфлікт (в даному разі – воєнний удар по іранських ядерних об'єктах). Разом з тим, затяжні санкції й ізоляція підштовхнули Іран до тіснішої співпраці з іншими ізгоями системи (росією, Венесуелою), обміну технологіями (постачання іранських дронів росії в обхід ембарго) і розвитку тіньових схем торгівлі нафтою. Це ілюструє обмеження санкцій: надмірний тиск може призводити до ефекту згуртування навколо режиму всередині країни-цілі та пошуку альтернативних шляхів виживання, що знижує ефективність санкційної політики.

Торговельні війни в еру протекціонізму. Торговельна війна – це форма економічного протистояння, в якій держави запроваджують один проти одного дискримінаційні торговельні бар'єри (митні тарифи, квоти, заборони на імпорт тощо) у відповідь на аналогічні дії опонента. Мета – захист власного ринку та тиск на партнера з метою здобути поступки. Хоча міжнародна торгівля регулюється нормами СОТ, великі економіки іноді вдаються до таких конфліктних заходів, особливо коли вважають, що торговельні умови є несправедливими. У глобалізованій економіці торговельні війни однієї пари країн можуть мати наслідки для цілих секторів та третіх держав, спотворюючи конкурентне середовище.

Найяскравіший приклад останнього десятиріччя – **торговельна війна між США та Китаєм (2018–2019).** Адміністрація

США, звинувачуючи Китай у нечесних торговельних практиках (протекціонізм, примусовий трансфер технологій, крадіжка інтелектуальної власності, валютні маніпуляції), ввела *підвищені мита* на сотні мільярдів доларів китайського імпорту. Пекін відповів дзеркально – митами на американські товари (сільгосппродукцію, енергоносії, автомобілі тощо). За короткий час дві найбільші економіки світу обмінялися кількома раундами тарифних ударів. Наслідки: уповільнення зростання світової торгівлі, коливання на фінансових ринках через невизначеність, перебудова ланцюгів поставок – деякі виробництва (особливо в галузі електроніки, одягу) почали переноситися з Китаю до інших азійських країн (В'єтнам, Бангладеш, Малайзія), які стали несподіваними бенефіціарами торгвійни.

Наприклад, **В'єтнам** виграв від переорієнтації інвестицій і експорту, частково заміщуючи Китай на ринку США. Проте загалом торговельна війна створила втрати для обох сторін: американські фермери втратили значну частку китайського ринку сої, китайські виробники електроніки зіткнулися зі зниженням попиту і труднощами із закупівлею компонентів. Урешті було досягнуто тимчасового «перемир'я» (перша фаза торговельної угоди США-КНР у січні 2020, де Китай зобов'язувався збільшити імпорт американських товарів), але повного зняття тарифів не сталося. Ця ситуація показала, що *глибока взаємозалежність економік стає полем бою*, коли стратегічна конкуренція бере гору: глобалізація не гарантує гармонії, якщо великі держави вбачають у ній загрозу своїм інтересам.

Окрім США-Китай, були й інші торговельні спори: США та ЄС довго обмінювалися тарифними ударами в суперечці навколо субсидій авіавиробникам (Boeing vs Airbus), запроваджували мита на сталь/алюміній (США у 2018 р., на що ЄС відповів митами на американські товари – мотоцикли, віскі тощо). Ці конфлікти вирішуються через переговори або в рамках арбітражу СОТ, але тенденція очевидна – *епоха вільної торгівлі* поступилася місцем поверненню елементів **протекціонізму** під гаслами національної безпеки та підтримки свого виробника.

Економічні блокади та ембарго. Економічна блокада – крайня форма санкцій, коли країна повністю ізолюється від міжнародної торгівлі та фінансових потоків, наче оточується

«економічною облогою». Блокади можуть здійснюватися шляхом юридичного заборони торгівлі (ембарго) та фізичного перешкоджання (напр., морська блокада портів). Мета – поставити державу-ціль у становище економічної ізоляції, щоб змусити її капітулювати чи змінити політику. Історичний приклад – **торгова блокада Куби** з боку США, що триває з 1960-х років: повне ембарго на торгівлю, заборона фінансових транзакцій, тиск на треті країни не співпрацювати з Гаваною. Блокада значно загальмувала економічний розвиток Куби, викликала дефіцит товарів, однак не призвела до зміни режиму понад 60 років, натомість стала важливою темою в міжнародному праві щодо права односторонніх санкцій.

У XXI ст. приклади блокад теж мали місце. **Блокада Катару (2017–2021)**: чотири сусідні держави (Саудівська Аравія, ОАЕ, Бахрейн, Єгипет) одночасно розірвали відносини з Катаром, закрили сухопутні кордони, повітряний простір та морські шляхи, звинувативши Доху в підтримці тероризму. Катар опинився під різким економічним ударом, оскільки 40% продовольства завозилося через єдину сухопутну границю з Саудівською Аравією. Проте країна змогла швидко налагодити нові логістичні канали (через Іран і Туреччину), активізувала власне виробництво і, маючи значні газові доходи, витримала блокаду. У 2021 р. конфлікт було дипломатично залагоджено. Цей кейс продемонстрував, що **економічна блокада в глобалізованому світі не завжди ефективна**, якщо об'єкт блокади має ресурси і альтернативних партнерів.

Інший різновид – блокади у воєнних конфліктах, які б'ють не лише по воєнному потенціалу, а й по цивільному населенню та світових ринках. Яскравий приклад – блокада чорноморських портів України росією у 2022 році. Через військові дії та контроль рф над морськими шляхами зупинився експорт українського зерна морем. Україна – один із провідних експортерів пшениці, кукурудзи, олії – не могла відправляти продукцію, частка якої критично важлива для продовольчої безпеки країн Близького Сходу й Африки. Наслідки швидко стали глобальними: ціни на зерно на світових ринках зросли до багаторічних максимумів, у бідних країнах постала загроза голоду. Генеральний секретар Міжнародної торгової палати (ICC) попередив, що якщо блокаду продовжити, «наслідки для світу будуть жахливими: люди помиратимуть через відсутність їжі». Завдяки посередництву ООН і

Туреччини влітку 2022 року вдалося укласти Чорноморську зернову ініціативу, і частково поновити експорт зерна, пом'якшивши продовольчу кризу. Проте у 2023 році росія відмовилася продовжувати дію цієї угоди, відновивши загрозу глобальній продовольчій безпеці. Цей випадок є прикладом того, як економічна блокада, застосована як воєнна тактика, стає інструментом шантажу не тільки проти безпосереднього опонента, а й проти всього світу, залежного від критичних товарів.

Наслідки та ефективність економічних методів конкуренції. Використання санкцій, торговельних війн та блокад має суперечливі наслідки. З одного боку, ці інструменти можуть серйозно послабити цільові держави, змусити їх до поступок або принаймні стримати подальшу агресію. Економічний тиск виступає *альтернативою прямому воєнному зіткненню*, даючи шанс розв'язати конфліктні ситуації менш кровопролитно. З іншого боку, економічна війна часто б'є рикошетом: страждають і ті, хто її ініціював, і нейтральні країни. Так, під час торговельної війни США-Китай постраждали глобальні виробничі ланцюги, а споживачі в обох країнах зіткнулися з вищими цінами. Санкції проти росії спричинили енергетичні та інфляційні потрясіння в Європі. Блокади можуть підривати репутацію ініціаторів, якщо спричиняють гуманітарні катастрофи (як криза в Ємені через блокаду портів коаліцією на чолі з Саудівською Аравією).

У довгостроковій перспективі глобальна конкуренція такими методами може сприяти *фрагментації світової економіки*. Якщо країни починають розглядати взаємозалежність не як запоруку миру, а як *вразливість*, вони намагатимуться **«де-глобалізуватися»** – скоротити критичну залежність від потенційно ворожих партнерів. Наприклад, після епізодів **«озброєння» торгівлі** (як у випадку скорочення Китаєм експорту рідкоземельних металів до Японії у 2010 р. на фоні територіальної суперечки) багато держав переглянули свої ланцюги постачання, диверсифікуючи джерела імпорту стратегічних ресурсів. США і Європа нині вкладають у розвиток власного виробництва напівпровідників, щоб зменшити залежність від Азії; Китай інвестує в технологічну самодостатність, щоб менше залежати від західних технологій під загрозою санкцій. У фінансовій сфері триває пошук альтернатив долароцентричній системі (збільшення ролі юаня, євро, створення цифрових

валют центробанків), що теж прискорилося санкціями. Таким чином, санкції і торговельні війни, породжені геополітичним суперництвом, можуть уповільнити глобалізацію і розбити світ на конкуруючі економічні блоки. Проте повністю відмовитися від економічних важелів неможливо – вони залишаються важливою складовою сучасної **«гібридної війни»**, де переплітаються військові, інформаційні та економічні засоби. Оптимальною є стратегія, за якої економічний тиск підкріплюється багатосторонньою дипломатією та підтримкою міжнародних інституцій (ООН, СОТ), що надає легітимності діям і зменшує негативні побічні ефекти. Для малих і середніх країн важливо брати участь у формуванні правил міжнародної торгівлі та фінансів, щоб захистити свої інтереси та знизити вразливість до великих гравців.

У підсумку, механізми глобальної конкуренції у вигляді санкцій, торговельних воєн і блокад – це «двосічний меч». Вони можуть підтримувати міжнародний правопорядок, стримуючи порушників, але водночас несуть ризики дестабілізації світової економіки. Їх ефективність багато в чому залежить від єдності міжнародної спільноти: коли більшість країн підтримують санкції (як проти апартеїду чи агресії), шанс на успіх високий; якщо ж світ розколотий, адресат тиску знайде можливості його оминути. Студентам спеціальності «міжнародні економічні відносини» важливо розуміти цю тонку межу і вміти аналізувати як безпосередні, так і системні наслідки економічних методів впливу.

8.3. Вплив глобалізації на конфлікти

Глобалізація та її двоїста природа. Глобалізація – це процес всебічної інтеграції світу, що виражається в інтенсифікації міжнародної торгівлі, руху капіталу, поширенні технологій, інформації, культурних зразків та ідей. Вона стала визначальною рисою кінця XX – початку XXI століття, глибоко змінивши умови економічного розвитку і характер взаємодії між державами. Щодо впливу на конфлікти, глобалізація має **подвійну дію.**

З одного боку, *теорія взаємозалежності* стверджує, що висока економічна інтеграція знижує ймовірність воєнних зіткнень, оскільки вартість конфлікту для всіх сторін надто велика – війна стає «невигідною» при тісних торговельних та

фінансових зв'язках. Відомий публіцист Томас Фрідман популярно сформулював цю ідею як *«теорію золотих арків» (Golden Arches Theory)*, зауваживши, що дві країни, де є ресторани McDonald's, не воюватимуть одна з одною, бо мають глибокі економічні та культурні зв'язки. З іншого боку, реальність початку XXI ст. продемонструвала, що глобальна взаємозалежність не гарантує миру: **економічно інтегровані країни все ж вступають у конфлікти**, а сама взаємозалежність може стати полем для шантажу й боротьби. Отже, глобалізація в одних аспектах стримує конфлікти, а в інших – видозмінює та ускладнює їх.

Позитивний вплив: стримування конфліктів через взаємозалежність. Теорія *«демократичного світу та відкритих ринків»* припускає, що чим міцніші торговельні та фінансові зв'язки між державами, тим менша спокуса вирішувати суперечки силою. Приклади XX століття – створення Європейського Союзу, де економічна інтеграція колишніх ворогів (Франції, Німеччини та ін.) зробила війну між ними практично немислимою. У більш широкому масштабі в 1990–2000-х здавалося, що глобалізація витісняє традиційну геополітику: держави зосередилися на економічному зростанні, інвестиціях, участі в глобальних виробничих ланцюгах, а конфлікти вбачалися як перешкода цьому процесу. Багато країн зробили *ставку на міжнародну торгівлю і вступ до СОТ*, розраховуючи, що спільні економічні інтереси будуть сильнішими за політичні протиріччя. До певної міри, це спрацювало: наприклад, **Китай та Тайвань** попри давню політичну ворожнечу розвинули величезний обсяг взаємної торгівлі і інвестицій (тайванські компанії масово перенесли виробництва до КНР). Ця взаємозалежність стримувала радикальні кроки – понад decades, питання Тайваню не переростало в гарячу фазу, оскільки економічна ціна конфлікту була б колосальною (для Китаю – втрата технологічних партнерів і ризик санкцій, для Тайваню – економічна ізоляція).

Ще один прояв – **регіональні інтеграційні проекти**, як-от *АСЕАН* чи *Меркосур*, які створювали спільні ринки і механізми діалогу, знижуючи імовірність війн у відповідних регіонах (Південно-Східна Азія, Південна Америка).

Крім того, глобалізація сприяла поширенню *ліберально-демократичних цінностей*, що теж вважається фактором

зменшення конфліктності: демократичні держави з відкритою економікою схильні вирішувати проблеми через переговори та міжнародні правові механізми, а не силою. Формування глобальних інститутів – таких як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі, ООН – створило майданчики для координації політики і мирного врегулювання спорів. Наприклад, багато торговельних суперечок, які раніше могли б призвести до «торговельних війн», нині передаються на розгляд арбітражу СОТ, що дозволяє уникнути ескалації.

Негативний вплив: конфлікти в епоху глобалізації. Попри оптимістичні сподівання, глобалізація породила і **нові джерела конфліктів**, а також трансформувала існуючі. Ключові аспекти цього негативного впливу:

- **Нерівномірність вигод та соціальна нерівність.** Глобальні ринки принесли процвітання багатьом країнам, але всередині держав і між ними утворилися нові розшарування. Зростання розриву між багатими і бідними верствами населення, між розвиненими країнами і тими, що розвиваються, створює напруження. Внутрішньополітичні конфлікти можуть загострюватися через відчуття маргіналізації в глобальному світі – прикладом є **протести руху «антиглобалістів»** або хвиля популізму в західних країнах, де частина суспільства, що програла від аутсорсингу виробництв і міграції, почала вимагати протекціоністських та націоналістичних рішень. Це, своєю чергою, впливає на зовнішню політику: такі події, як **Brexit** чи політика «America First», є реакцією на глобалізацію, що потенційно може призвести до конфліктів (наприклад, напруженість між Британією та ЄС, або між США та партнерами через односторонні кроки). У країнах, що розвиваються, невдоволення результатами глобалізації (високі ціни на продовольство, приватизація, культурна експансія Заходу) іноді переходило у масові заворушення або навіть революції.
- **Боротьба за ресурси в глобальному масштабі.** Економічне зростання Китаю, Індії та інших країн збільшило попит на нафту, газ, метали, воду, родючі землі. Обмеженість цих ресурсів призводить до **конкуренції, що може набувати військових форм**. Наприклад, зростаючий глобальний попит на енергоносії зробив багаті на нафту регіони ареною підвищеної геостратегічної уваги – звідси війни на Близькому Сході або загострення у Східному Середземномор'ї через розвідку газо-

вих родовищ. **Арктика** з її потенційними запасами нафти та газу стає предметом суперництва між арктичними державами в міру танення криги (наслідок глобалізації та зміни клімату). **Вода** – основа життя і економіки – у глобальному масштабі теж дефіцит: будівництво дамб в одній країні (Ефіопія на Нілі) викликає міжнародну напругу з іншими (Єгипет, Судан). Отже, глобалізований попит на ресурси може ініціювати міждержавні конфлікти нового типу.

- **Глобальні ланцюги постачання як вразливість.** Сучасні війни враховують, що країна-противник інтегрована у світову економіку, отже можна вдарити по її критичних зв'язках. З'явилося поняття **«озброєної взаємозалежності» (weaponized interdependence)** – коли держава використовує глобальні мережі (фінансові, технологічні, логістичні) як зброю примусу. Наприклад, США та ЄС, контролюючи ключові вузли світових фінансів (доларова система, SWIFT), можуть відключенням від них поставити країну-опонента на межу дефолту. Це стало реальністю для Ірану, Північної Кореї, а згодом і для росії. Інший бік – **технологічні мережі**: глобальний інтернет, платіжні системи, соцмережі. Замість об'єднувати світ, вони використовуються великими державами для **кіберпротистояння та шпигунства**. Відомі випадки: кібератаки на енергомережі та держустанови, втручання у вибори через соцмережі, стеження через програмні закладки. Глобалізація створила кіберпростір без кордонів – і в ньому розгорнувся новий фронт конфліктів, де держави й недержавні актори атакують інфраструктуру один одного.
- **Транснаціональні загрози.** Глобалізація полегшила переміщення не лише товарів і капіталу, а й **нелегальних потоків**: зброї, наркотиків, терористів, інформаційних впливів. **Міжнародний тероризм** набрав глобального характеру – терористичні мережі (Аль-Каїда, ІДІЛ) діють у багатьох країнах, використовуючи інтернет для координації і пропаганди. Вони породили конфлікти нового типу: не міждержавні війни, а багатонаціональні кампанії проти терористичних мереж (війна НАТО в Афганістані проти Талібану і Аль-Каїди після 2001; міжнародна коаліція проти ІДІЛ в Іраку/Сирії в 2014–2018). Іншим прикладом є **епідемії**: пандемія COVID-19 у 2020–2021 рр. стала глобальною кризою, яка хоча і не була *традиційним конфліктом*, але спричинила *міжнародну напруженість*: країни звинувачували одна одну в походженні

вірусу, конкурували за медичні засоби, впроваджували взаємні обмеження на подорожі. Брак координації і взаємні обвинувачення (США vs Китай) показали, що навіть перед спільною загрозою глобалізація не автоматично забезпечує співпрацю. Пандемія також вплинула на поглиблення економічного суперництва – країни усвідомили ризики залежності від єдиного постачальника критичної продукції (наприклад, масок чи мікрочипів) і задумалися про **економічний суверенітет**, що може в перспективі зменшити довоєнну взаємозалежність.

- **Культурно-ідентитетні конфлікти.** Глобалізація часто асоціюється з уніфікацією під *«західні» стандарти*, що спровокувало реакцію збереження ідентичності. В деяких суспільствах глобалізація сприймається як загроза традиційним цінностям, релігії, способу життя, що використовується радикальними рухами для мобілізації. **«Зіткнення цивілізацій»** Самюеля Хантінгтона – його гіпотеза, що у пост-Холодну війну головні конфлікти виникатимуть по лініях культурно-релігійних розломів – набула популярності саме на фоні глобалізації. Частково ця теза проявилась: терористичні акти ісламістів проти західних цілей (11 вересня 2001), а у відповідь – зростання ісламофобії, війни на Близькому Сході – інтерпретувалися як конфлікт між західною та ісламською цивілізаціями. Хоча реальні причини складніші, *образ ворога на основі цивілізаційної іншості* став сильним чинником конфліктності в глобалізованому світі, де культури більше контактують через міграцію та інформаційний простір.

Глобалізація і трансформація конфліктів. Окрім породження нових конфліктів, глобалізація змінює *форму і масштаб* традиційних війн. По-перше, локальні конфлікти швидко отримують глобальний резонанс – завдяки 24/7 медіа та соцмережам весь світ стає свідком подій. Це може спричинити втручання міжнародної спільноти (гуманітарні інтервенції, тиск громадськості на уряди діяти). Приклад: повідомлення про гуманітарну катастрофу в Косово 1999 або в Лівії 2011 створили імпульс для іноземного втручання під приводом захисту цивільних. По-друге, економічні наслідки локальних воєн стали глобальними: як вже зазначалося, війна в Україні впливає на ціни газу в Європі та продовольства в Африці; конфлікт на Близькому Сході миттєво відбивається на котируваннях нафти в усьому світі. Інвестори і підприємці постійно

моніторять геополітичні ризики, реагуючи відтоком капіталу з нестабільних регіонів, що може погіршити ситуацію (економічний спад через відтік інвестицій здатен підживлювати внутрішній конфлікт – *порочне коло*).

По-третє, глобалізація надала конфліктам нового виміру – інформаційного. Сьогодні війни ведуться не лише на полі бою, а й у медіапросторі: битви наративів, дезінформаційні кампанії, кібервійна. Глобальні соціальні мережі стали інструментом як для пропаганди, так і для мобілізації проти агресора. Під час Арабської весни (2011) Facebook і Twitter допомогли протестувальникам організуватися проти авторитарних режимів – локальні політичні конфлікти набули глобального розголосу і підтримки. З іншого боку, ті самі технології дозволяють авторитарним акторам втручатися у внутрішні справи інших держав, поширюючи розкол і хаос (втручання росії у вибори США 2016 р. шляхом соцмереж). Інформаційний вимір глобалізації не лише *віддзеркалює* конфлікти, а й *живить* їх, створюючи нові приводи для напруженості.

Виклики глобалізації для міжнародної безпеки та відповіді на них. Сучасні тенденції вказують на те, що епоха «глибокої глобалізації» поступово переходить у фазу більш керованої, фрагментованої глобалізації. Великі держави прагнуть зменшити залежність від глобальних ринків у стратегічних секторах (енергетика, продовольство, технології), щоб убезпечитися на випадок конфліктів. Це може послабити стабілізуючий ефект взаємозалежності і навіть збільшити ризик конфліктів, оскільки менша взаємна залежність – менше стримуючих факторів. Ставиться питання про реформування глобальних інституцій під нові реалії: Рада Безпеки ООН часто паралізована в ключових конфліктах (вето великих держав), система контролю озброєнь переживає кризу (вихід США і росії з Договору про РСМД, сумнівне майбутнє Договору СНО-3), СОТ не встигає адаптувати правила торгівлі до гібридних методів (тих же санкцій, субсидій, технологічних заборон).

Втім, глобалізацію не можна повністю «відкотити» – світ залишається пов'язаним, і спільні проблеми потребують спільних рішень. Міжнародна співпраця розвивається у відповідь на транснаціональні виклики: Паризька кліматична угода (2015) як реакція на глобальне потепління; міжнародні коаліції з боротьби з епідеміями (COVAX для розподілу вакцин);

спільні ініціативи проти кіберзагроз (обговорення норм поведінки держав у кіберпросторі при ООН). У сфері конфліктів перспективним є підхід *«колективної безпеки»* із залученням якнайширшого кола держав і недержавних акторів. Наприклад, для запобігання конфліктам через ресурси пропонується створювати *міжнародні механізми управління спільними благами* (водними басейнами, полярними регіонами, космосом). Для пом'якшення наслідків глобалізації, що розпалюють конфлікти, важливо підтримувати програми розвитку – щоб вигоди глобальної економіки були більш рівномірно розподілені (зменшуючи ґрунт для соціального вибуху).

Геополітичні трансформації XXI століття, глобальна конкуренція та глобалізація тісно між собою переплетені, формуючи складне тло для міжнародних конфліктів. Виникнення нових центрів сили зробило світ більш *плюралістичним*, але й більш *непередбачуваним*. Економічні важелі впливу стали основною зброєю у протистоянні держав, але вони ж виявилися чинником перегляду самої моделі глобальної економіки. Глобалізація, яка обіцяла мир через взаємозалежність, водночас надала конфліктам нових вимірів та глобального масштабу. Для студентів-міжнародників важливо усвідомити, що сучасні конфлікти не можна зводити лише до військових дій – це явища, зумовлені економічними інтересами, енергетичними чинниками, інформаційними впливами та глобальними трендами. Розуміння цих взаємозв'язків є ключем до пошуку шляхів їх розв'язання: через дипломатію, міжнародне право, розвиток співробітництва та реформу глобальних інституцій. Світ XXI століття продовжує змінюватися, і від нової генерації фахівців з міжнародних економічних відносин залежатиме, чи стануть ці трансформації основою для *стабільнішого та справедливішого світового порядку*, чи призведуть до нових потрясінь.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Геополітичний центр сили – держава або союз держав, що володіє значним економічним, військовим, політичним та технологічним потенціалом і здатен самостійно впливати на регіональні чи глобальні процеси та конфлікти. Приклади: США, Китай, ЄС, росія, Індія та інші великі держави або блоки держав.

Багатополярний світовий порядок – структура міжнародних відносин, за якої існує кілька приблизно рівних за впливом цент-

рів сили. Жодна країна не має абсолютної гегемонії, натомість великі держави змушені співіснувати і балансувати одна з одною. Багатополярність прийшла на зміну однополярності (домінуванню США після 1991 р.) у XXI столітті, ускладнюючи ухвалення колективних рішень, але й ширше представляючи інтереси різних частин світу.

Санкції (міжнародні санкції) – примусові заходи (переважно економічного характеру), що застосовуються одними державами або міжнародними організаціями проти інших держав, організацій чи осіб, які порушують міжнародні норми або загрожують миру. Мета санкцій – змусити змінити політичний курс чи припинити протиправні дії без прямого застосування сили. Види санкцій: фінансові (замороження активів, заборона транзакцій), торговельні (ембарго, мита), візові, технологічні (експортний контроль) тощо.

Торговельна війна – взаємне запровадження двома чи більше країнами торговельних бар'єрів (мит, квот, заборон імпорту/експорту) як засобу економічного тиску. Торговельні війни виникають через невдоволення умовами торгівлі, торговельним дефіцитом, субсидуванням та ін. Вони ведуть до скорочення обсягів взаємної торгівлі, підвищення цін для споживачів та можуть негативно впливати на світову економіку (приклад – торговельна війна США і Китаю 2018–2019 рр.).

Економічна блокада – крайня форма санкцій, повна ізоляція країни від економічних відносин із зовнішнім світом. Передбачає припинення експорту та імпорту, фінансових контактів, а іноді й фізичне блокування шляхів сполучення. Блокада ставить за мету істотно послабити країну-ціль і змусити її прийняти вимоги блокуючої сторони. Тривала блокада може призвести до гуманітарної кризи. Приклад: торгово-економічна блокада Куби з боку США, блокування портів України росією у 2022 р.

Глобалізація – процес всесвітньої інтеграції та взаємозв'язку в економічній, соціокультурній, технологічній та політичній сферах. Характеризується зростанням обсягів міжнародної торгівлі і фінансів, глобальними виробничими ланцюгами, транснаціональними корпораціями, масовими комунікаціями та швидким обміном інформації. Глобалізація робить країни економічно взаємозалежними, стирає бар'єри між суспільствами, але водночас ставить виклики суверенітету держав і може поглиблювати нерівність.

Взаємозалежність (економічна взаємозалежність) – стан, коли дві чи більше країни настільки пов'язані торговельними, інвестиційними, виробничими зв'язками, що дії однієї суттєво впливають на добробут іншої. Взаємозалежність може виступати фактором стримування конфліктів (збільшення ціни агресії), але також використовується як інструмент впливу (див. озброєна взаємозалежність).

«Озброєна взаємозалежність» – концепція міжнародних відносин, яка описує використання державами вузлових пунктів глобальних економічних та інформаційних мереж для тиску на противників. Поняття введене Г. Феррелом та А. Ньюманом (2019) для пояснення, як країни на кшталт США, використовуючи контроль над ключовими фінансовими (SWIFT, платіжні системи) чи технологічними мережами (інтернет-інфраструктура), можуть у разі конфлікту «відрізати» опонента від життєво важливих глобальних потоків (фінансів, даних, товарів), завдаючи йому шкоди без застосування збройної сили.

Гібридна війна – конфлікт, у якому поєднуються різнорідні засоби ведення боротьби – традиційні військові дії, кібератаки, економічний тиск (санкції, блокади), інформаційно-психологічні операції, підтримка внутрішньої дестабілізації. Мета гібридної війни – досягти політичних цілей, послабити противника комплексно, розмиваючи межі між війною і миром. Приклад: агресія росії проти України включала військові дії, кібернапади на енергосистему, пропаганду і дезінформацію, економічний шантаж (газові кризи).

Міжнародна безпека – система міжнародних заходів, інституцій та норм, спрямованих на забезпечення відсутності загрози війни або агресії, захист глобальної стабільності. Включає колективну безпеку (ООН, регіональні союзи), контролю над озброєннями, миротворчість, а також нетрадиційні аспекти (економічна безпека, кібербезпека, енергетична безпека). Геополітичні трансформації XXI ст. ставлять нові питання перед системою міжнародної безпеки – як адаптувати її до багатополярності, гібридних загроз і транснаціональних викликів.

Ситуаційна задача 1.
Нові центри сили і регіональний конфлікт.

Уявіть, що країна X – новий потужний економічний центр – розпочала масштабний інфраструктурний проект у сусідній країні Y (будівництво порту, дороги, видобуток корисних копалин), яка традиційно входила до сфери впливу країни Z. Країна Z сприйняла активність X як загрозу своїм інтересам. У країні Y спалахнули протести: частина еліт підтримує союз із X, інша – орієнтується на Z. Напруження швидко переросло в політичну кризу і ризик збройного протистояння всередині Y.

Питання для аналізу:

1. Як присутність нового геополітичного центру X вплинула на виникнення конфлікту у Y?

2. Які інструменти (дипломатичні, економічні, військові) може застосувати країна Z, щоб відстояти свій вплив?

3. Яку роль можуть відіграти міжнародні організації (ООН, регіональні об'єднання) у врегулюванні цієї ситуації?

4. Спрогнозуйте економічні наслідки конфлікту для країни Y (врахуйте можливий відтік інвестицій, санкції, зміну торговельних потоків).

5. Запропонуйте стратегію для країни Y, як зберегти суверенітет, балансуючи між X і Z, та запобігти ескалації конфлікту.

Ситуаційна задача 2.
Санкції та їхні наслідки

Припустимо, що держава M здійснила кібератаку на виборчу систему країни N та звинувачується у втручанні у внутрішні справи. Країна N та її союзники запровадили проти M низку санкцій: персональні (проти олігархів і чиновників), фінансові (відключення найбільших банків M від SWIFT), технологічні (заборона експорту мікрочипів та програмного забезпечення в M). У відповідь M оголосила контрсанкції: припинила постачання критичної сировини, в якій залежні її опоненти, та блокувала авіасполучен-ня.

Питання для аналізу:

1. Охарактеризуйте, як такі санкції вплинуть на економіку країни M у короткостроковій і довгостроковій перспективі (розгляньте фінансову стабільність, промисловість, добробут населення).

2. Який ефект відчує країна N та її союзники (наприклад, чи є у них альтернативні постачальники сировини, наскільки критичним є імпорт з M)?

3. Проаналізуйте можливі дії країни M для обходу санкцій (роль третіх країн, криптовалют, «сірий» імпорт через сусідів).

4. Обговоріть, які умови необхідні, щоб санкції досягли своєї політичної мети (зміни поведінки M): роль міжнародної єдності, дипломатичні переговори, внутрішній тиск у M.

5. Зробіть висновок, чи ефективна обрана стратегія санкцій і що можна скоригувати для підвищення її результативності.

Ситуаційна задача 3.
Торговельна війна і глобальні ринки

Дві великі економіки – країна A і країна B – вступили у торговельне протистояння. Країна A звинуватила B у демпінгу та крадіжці технологій, запровадивши 25% мито на імпорт сталі, електроніки та автомобілів з B. Країна B відповіла симетрично – митами на сільськогосподарську продукцію, авіалайнери та програмне забезпечення з A. Одночасно обидві країни почали субсидувати власних виробників, щоб ті легше пережили втрату ринків.

Питання для аналізу:

1. Які галузі в країнах А і В постраждають найбільше від такої торговельної війни?

2. Як зміняться ціни і вибір товарів для споживачів у кожній країні?

3. Оцініть потенційний вплив на треті країни: чи можуть інші держави виграти від переорієнтації торговельних потоків (наведіть приклади конкретних країн або компаній), чи навпаки – зазнають збитків через загальне зниження попиту?

4. Розгляньте роль міжнародних організацій: чи може Світова організація торгівлі або інші механізми врегулювання допомогти зупинити ескалацію, або великі держави проігнорують правила?

5. Уявіть, що конфлікт затягнувся на кілька років – як це вплине на інновації та технологічний розвиток у країнах А і В (зокрема, через обмеження доступу до чужих ринків та ідей)?

6. Накресліть можливий компроміс або угоду, яка б задовольнила обидві сторони та відновила стабільні торговельні відносини.

Ситуаційна задача 4.
Глобалізація і локальний конфлікт:

Розгляньте гіпотетичну ситуацію: у країні Q, яка є ключовим світовим виробником рідкісноземельних металів (критично важливих для електроніки та «зеленої» енергетики), виник внутрішній збройний конфлікт між урядом і сепаратистським регіоном. Безпекова ситуація погіршується, робота шахт і заводів з видобутку та переробки рідкісноземельних припиняється.

Питання для аналізу:

1. Який вплив матиме цей конфлікт у Q на глобальні технологічні компанії та націли **ланцюги постачання** (наведіть приклади, які галузі чи корпорації можуть постраждати найбільше)?

2. Як можуть відреагувати інші держави – великі споживачі цих ресурсів (США, Китай, країни ЄС): обговоріть варіанти від дипломатичного втручання (посередництво у мирних переговорах) до пошуку альтернативних джерел постачання або створення стратегічних запасів.

3. Проаналізуйте економічні інтереси, які можуть спонукати зовнішніх гравців втрутитися у конфлікт: чи може суперництво за ресурси перерости у *«війну за ресурси»* на території Q за участю іноземних сил або проксі-сил?

4. Розмірковуйте, як принципи міжнародного права (суверенітет, невтручання) співвідносяться з прагматикою глобалізованої економіки в цьому випадку.

5. Нарешті, запропонуйте заходи на рівні міжнародних організацій (наприклад, в рамках ООН або спеціальних багатосторонніх ініціатив), що могли б запобігти тому, щоб локальні конфлікти ставали причиною глобальних економічних потрясінь у майбутньому.

Питання для самоконтролю

1. Які головні тенденції характеризують геополітичну трансформацію світу у XXI столітті?
2. У чому полягає сутність багатополярності та чим вона відрізняється від біполярної та однополярної систем міжнародних відносин?
3. Які фактори сприяють зростанню ролі нових центрів сили – Китаю, Індії, ЄС, Африки та Латинської Америки?
4. Як змінюється співвідношення між військовими, економічними та технологічними чинниками сили у сучасній геополітиці?
5. Яку роль у трансформації міжнародної системи відіграють глобальні конфлікти та регіональні війни?
6. Як конкуренція за ресурси впливає на переформатування геополітичних альянсів?
7. Чому торгівельні війни, санкції та блокади дедалі частіше замінюють відкриті воєнні конфлікти?
8. Які наслідки для світової безпеки має перехід від однополярної моделі до багатополярної?
9. Які сценарії розвитку світового порядку у XXI столітті можна прогнозувати з огляду на нинішні тенденції?

«Космос – це не просто межа науки, а нове поле битви за владу і ресурси».

Артур Кларк

РОЗДІЛ 9. КОНФЛІКТИ У КОСМОСІ: НОВИЙ ФРОНТИР

9.1. Геополітична конкуренція у космосі: ресурси і технології

Новий етап космічних перегонів. XXI століття позначилося переходом від біполярної «космічної гонки» часів Холодної війни до багатополярної конкуренції за панування у космосі. Якщо раніше основними суперниками були США та СРСР, то нині до космічної гонки долучилися Європейський Союз, Китай, Індія, Японія та інші держави, а також потужні приватні корпорації. Космічні програми стали символом національного престижу і демонстрації технологічної та військової могутності країни. Держави активно розбудовують космічну інфраструктуру – від ракет-носіїв і космодромів до орбітальних станцій – усвідомлюючи, що присутність у космосі забезпечує як економічні, так і оборонні переваги. Нині розгортаються масштабні міжнародні проекти, такі як програма NASA «Артеміда», метою якої є повернення на Місяць та його дослідження, і альтернативна китайсько-російська ініціатива створення Міжнародної місячної дослідницької станції (ILRS). Ці програми об'єднують десятки країн у два умовні табори, що ілюструє перенесення земних геополітичних альянсів у космос. Американські «Угоди Артеміди» 2020 року, що декларують принципи мирного дослідження Місяця, були прохолодно зустрінуті Китаєм і росією, які просувають власне бачення правил присутності на Місяці (проект ILRS) та звинувачують США у домінуванні в новому космічному порядку. Таким чином, освоєння Місяця та інших небесних тіл вже набуло ознак геополітичного суперництва, де велика гра йде за участь у розподілі майбутніх космічних можливостей і вигод.

Боротьба за ресурси поза Землею. Одним з ключових мотивів конкуренції є доступ до космічних ресурсів. Йдеться передусім про корисні копалини та матеріали, які можна видобувати на Місяці, астероїдах та інших небесних тілах. Найбільшу увагу привертає **водяний лід** на полярних ділянках Місяця – він розглядається як стратегічний ресурс, адже може бути перетворений на воду, кисень та ракетне паливо, що суттєво полегшить тривале перебування людини на Місяці та забезпечить дозаправлення космічних апаратів. Водяний лід називають «справжнім джерелом цінності» в космосі, оскільки наявність палива та життєво необхідних речовин на місці різко знижує залежність від постачання із Землі. Не менш привабливими є **метали платинової групи** (платина, паладій, родій тощо), зосереджені в деяких астероїдах. Концентрація платинових металів на астероїдах у десятки разів перевищує найбагатші земні родовища, що потенційно означає мільярдні прибутки від їх видобутку. Ці метали критично потрібні для високотехнологічної індустрії (електроніка, каталізатори для «зеленої» енергетики, виробництво водню тощо), тож країни і компанії вже сьогодні інвестують у технології космічного видобутку, розглядаючи його як вирішення проблеми дефіциту критичних мінералів у майбутньому. Хоча реальна комерціалізація космічного видобутку очікується не раніше ніж за кілька десятиліть, держави стратегічно планують наперед, прагнучи забезпечити собі першість у доступі до потенційно необмежених запасів ресурсів поза Землею. Наприклад, США та Люксембург вже ухвалили закони, що дозволяють національним компаніям привласнювати ресурси, видобуті на астероїдах або Місяці, тоді як інші країни розглядають подібні ініціативи. Це створює підґрунтя для правових колізій і конфліктів інтересів, оскільки чинне міжнародне право формально забороняє національне привласнення небесних тіл (ст. II Договору про космос 1967 р.) – питання правомірності видобутку залишається дискусійним (детальніше у підрозділі 9.3).

Технології подвійного призначення і військовий вимір. Боротьба за лідерство в космосі тісно переплітається з гонкою технологій, значна частина яких є подвійного призначення. Ракетно-космічні технології служать одночасно для запуску супутників і для створення міжконтинентальних балістичних ракет; навігаційні супутникові системи (GPS, ГЛОНАСС, Gali-

leo, BeiDou) мають як цивільне застосування (навігація транспорту, точний час для фінансових транзакцій), так і критичне військове значення (наведення високоточної зброї). Дистанційне зондування Землі забезпечує дані для аграріїв і екологів, але водночас дає розвідці детальні знімки позицій противника. Таким чином, інвестиції держав у космічні технології мають на меті і економічний розвиток, і посилення оборонного потенціалу. Частка **комерційного сектору** в космічній діяльності стрімко зросла – нині понад 80% світової космічної економіки становлять приватні компанії. Держави заохочують державно-приватне партнерство, щоб отримати вигоду на зростаючих ринках (запусків, супутникового зв'язку, даних спостереження) та водночас спиратися на інновації приватників для зміцнення військової могутності. Яскравим прикладом є компанія SpaceX, яка своїми ракетами багаторазового використання зробила доступ до орбіти дешевшим і частішим, суттєво посиливши позиції США як космічної держави. Інші країни намагаються не відставати: Європейський Союз фінансує нові ракети-носії та мегасузір'я зв'язкових супутників, Китай успішно конкурує в пусках і розгортає власні супутникові мегасузір'я, Індія розвиває бюджетні космічні програми. Все це підживлює конкуренцію, в якій технологічна перевага прямо конвертується у геополітичний вплив.

Мілітаризація космосу і ризик конфлікту. Зростаюча залежність сучасних держав від космічних систем робить космос потенційним полем протистояння у разі конфлікту між провідними країнами. Вже сьогодні космос фактично мілітаризований: на орбіті діють сотні військових супутників (розвідки, зв'язку, навігації, раннього попередження про ракетний напад тощо), які забезпечують **інформаційну перевагу** на полі бою. Просторове положення космосу – «остаточна висота» – робить його надзвичайно привабливим для військових цілей, адже той, хто контролює орбіту, отримує можливість бачити й чути все, що відбувається на Землі, а також завдавати удари або блокувати комунікації противника. В останні роки провідні держави створюють спеціальні **космічні командування та війська**: у 2019 році США заснували Космічні сили як окремий рід військ, подібні структури з'явилися у Франції, Японії, Великій Британії. Це інституційно закріплює визнання космосу новим військовим театром. Паралельно розвиваються наступальні можливості: випробовуються **протису-**

путникові системи (ASAT), здатні знищувати космічні апарати. Зокрема, відомі демонстраційні удари по власних супутниках: Китай здійснив такий тест у 2007 р., Індія – у 2019 р., росія – у 2021 р. Останній випадок особливо занепокоїв світ, адже російський тест створив понад тисячу уламків на орбіті, поставивши під загрозу МКС і інші діючі супутники.

Космічне сміття від таких випробувань накопичується на низькій орбіті, підвищуючи ризик ланцюгової реакції зіткнень (синдром Кесслера) і загрожуючи усім користувачам космосу. Відсутність заборони на випробування звичайної протисупутникової зброї в чинних договорах (див. підрозділ 9.3) робить гонку озброєнь у космосі цілком реальною перспективою. Таким чином, геополітичне суперництво на Землі дедалі більше проєктується у космос: боротьба за ресурси і технології підштовхує держави до мілітаризації навколоземного простору, що може обернутися новим виміром конфліктів у майбутньому. У наступному підрозділі розглянемо, як саме космічні (насамперед супутникові) технології вже сьогодні застосовуються у воєнних діях, стаючи невід'ємним інструментом військової могутності.

9.2. Супутникові технології як інструмент впливу у війнах

Супутники на службі війська. Супутникові технології докорінно змінили спосіб ведення воєнних дій у XXI столітті. Нерідко космос називають «ultimate high ground» – вирішальною висотою, що забезпечує перевагу в бою. Військові супутники сьогодні є незамінними стратегічними інструментами: вони виконують роль «очей і вух» армії, надаючи зв'язок, розвіддані та навігацію в масштабах всієї планети. На орбіті розгорнуто різні типи апаратів військового призначення: розвідувальні супутники спостерігають за поверхнею Землі, роблячи детальні знімки розташування військ та об'єктів противника; супутники зв'язку забезпечують захищену комунікацію між командуванням і підрозділами; навігаційні супутники (GPS, BeiDou, ГЛОНАСС тощо) дозволяють точно координувати переміщення військ і високоточне наведення зброї; супутники раннього попередження фіксують запуски ракет, даючи шанс перехоплення; **електронної розвідки (SIGINT/ELINT)** – перехоплюють радіо- та радарні сигнали для отри-

мання розвідінформації. Завдяки цим системам армії отримують глобальну ситуаційну обізнаність у режимі реального часу і можуть діяти на великих відстанях з високою точністю. Як наслідок, наявність або відсутність ефективної супутникової підтримки прямо впливає на боєздатність сучасних військ.

Досвід сучасних конфліктів. Останні війни наочно продемонстрували вирішальну роль космічних технологій. Зокрема, **російсько-українська війна** 2022–2025 рр. стала першою масштабною війною, де комерційні космічні системи залучені настільки широко. Україна, не маючи власного розвиненого космічного флоту, спирається на міжнародну підтримку і послуги приватних компаній. Супутникові системи забезпечують критично важливий зв'язок, розвідку та координацію операцій на полі бою. Одним із найважливіших елементів стала система супутникового інтернет-зв'язку **Starlink** від компанії SpaceX. Тисячі наданих Україні терміналів Starlink дозволили збройним силам та цивільній інфраструктурі підтримувати стійкий зв'язок навіть в умовах пошкодження наземних телекомунікацій. Наприклад, під час героїчної оборони Маріуполя у 2022 р. супутниковий зв'язок Starlink залишався ледь не єдиним каналом комунікації захисників «Азовсталі» із зовнішнім світом, що мало критичне значення для координації дій та підтримки морального духу військових. Окрім зв'язку, Україна активно використовує дані **комерційних супутників спостереження**: компанії **Maxar, Planet Labs, ICEYE** надають високороздільні знімки районів бойових дій, які допомагають виявляти скупчення військ противника, позиції артилерії, оцінювати наслідки ударів. Такі космічні розвіддані, поєднані з аналітичними можливостями штучного інтелекту, дозволяють Збройним силам України оперативно реагувати на маневри ворога. Для наведення високоточної зброї широко застосовується сигнал **GPS**: завдяки йому українська артилерія (зокрема, реактивні системи HIMARS) уразила низку ключових цілей з високою точністю. Навіть без власних супутників, інтеграція наданих союзниками космічних сервісів значно підвищила ефективність оборони України.

З іншого боку, і **російська федерація** залучає свої космічні ресурси у війні. росія має розгорнуту військову супутникову інфраструктуру: навігаційна система **ГЛОНАСС** забезпечує російські війська аналогом GPS для наведення озброєння, а розвідувальні супутники серій «Персона» і «Барс-М»

надають зображення місцевості для планування операцій. Втім, на початковому етапі війни 2022 р. російська армія стикнулася з труднощами через недостатню кількість сучасних оптичних та радарних супутників, що знизило її ситуаційну обізнаність у порівнянні з підтримуваними Заходом можливостями України. Проте росія продемонструвала інші аспекти космічного протиборства – зокрема, спроможність до кібератак на космічну інфраструктуру. У перший день повномасштабного вторгнення було здійснено кібератаку на супутникову мережу **Viasat**, що надавала інтернет-послуги в Україні: це тимчасово вивело з ладу тисячі терміналів супутникового зв'язку, порушивши комунікацію в тилу і навіть зачепивши інші країни Європи. Іншим тривожним сигналом стали російські випробування протисупутникової зброї (2021 р.), які продемонстрували потенціал москви збивати космічні апарати. У ході війни з'явилися повідомлення про спроби глушіння GPS-сигналів і засліплення оптичних супутників лазерами з боку рф – тобто застосування методів **контркосмічної боротьби** для ослаблення переваг противника.

Ескалація в космосі: можливі сценарії. Сучасні військові конфлікти вже неможливо уявити без підтримки з космосу, а отже виникає ризик, що бойові дії можуть поширитися і на навколоземний простір. Експерти застерігають: якщо між великими державами спалахне відкрите військове протистояння, першим ударом може стати атака на супутники – адже осліпивши та «оглушивши» ворога, можна порушити його управління військами і економікою. Здатність знищувати або виводити з ладу ворожі супутники нині опинилася в центрі уваги військових доктрин. Водночас пряме нападу на космічні об'єкти великої держави може розцінюватися як акт агресії, здатний спровокувати масштабну ескалацію аж до застосування стратегічних сил. Через це країни активно шукають асиметричні способи нейтралізації супутникових систем противника: **кібератаки**, **радіоелектронне придушення** (глушіння сигналів супутникового зв'язку і навігації), **засліплення оптичних сенсорів** потужними наземними лазерами, створення перешкод для прийому сигналів. Такі методи можуть вивести із гри космічні системи, формально не порушуючи заборони на застосування зброї масового знищення в космосі. Проте навіть негарантовано ненасильницькі способи можуть мати серйозні наслідки: наприклад, масоване глушіння GPS на

театрі воєнних дій здатне порушити роботу цивільної авіації чи судноплавства на великих територіях.

Іншим аспектом є залучення до конфліктів **комерційних космічних систем** третіх сторін. Війна в Україні вперше показала, що приватні компанії (SpaceX, Maxar та ін.) можуть фактично стати учасниками конфлікту, надаючи одній зі сторін ключові послуги. Це ставить питання: чи є такі комерційні супутники легітимною ціллю для нападів з боку противника? З одного боку, вони формально не належать воюючій державі, з іншого – приносять їй безцінну користь. У жовтні 2022 р. російські офіційні особи заявляли, що **комерційні супутники, які допомагають Україні, можуть стати «законною ціллю»** для ураження. Хоча жодного підтвердженого випадку знищення приватного супутника не сталося, подібні погрози демонструють розмиття меж між цивільною та військовою інфраструктурою в космосі. В майбутньому це може призвести до того, що країни ретельніше охоронятимуть свої орбітальні активи та укладатимуть угоди про взаємний захист або нейтралізацію супутникових систем. Наприклад, уже зараз Сполучені Штати та союзники обговорюють принцип «колективної безпеки» в космосі (подібно до ст. 5 НАТО), щоби відлякати потенційного противника від удару по їхніх супутниках.

Супутникові технології стали потужним інструментом впливу у війнах, підвищивши «прозорість» поля бою та швидкість управління військами, але водночас зробивши сторони вразливими до атак на космічні об'єкти. Синергія космосу з традиційними видами збройних сил настільки висока, що від ступеня контролю над космічними системами дедалі більше залежить успіх військових кампаній. Сучасні конфлікти демонструють необхідність розробки засобів захисту власних супутників (від кіберзагроз, лазерного засліплення, фізичного ураження) та створення стратегій на випадок «темного неба» – сценарію, коли ворог тимчасово чи назавжди виведе з ладу космічну підтримку. Усе це вимагає міжнародних зусиль для запобігання неконтрольованій ескалації в космосі і вироблення нових правил війни, що враховували б космічний компонент. Однак, як буде показано далі, міжнародне право поки що відстає від технологічного розвитку, залишаючи небезпечні прогалини в режимі використання космосу.

9.3. Правове регулювання космічної діяльності

Еволюція міжнародного космічного права. Міжнародно-правова база космічної діяльності сформувалась у 1960-х–1970-х роках на хвилі перших космічних успіхів і в розпал холодної війни. Ключовим документом став **Договір про космос 1967 року** (Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies), який заклав основні принципи діяльності в космічному просторі. Цей Договір встановив, що космос оголошується надбанням всього людства і має використовуватися на благо всіх країн незалежно від рівня їхнього розвитку; жодна держава не може заявляти суверенітет або присвоювати собі небесні тіла; на орбіті та небесних тілах заборонено розміщувати **ядерну зброю та іншу зброю масового знищення**; космос має використовуватися винятково в мирних цілях. Важливим положенням стало також те, що держави несуть міжнародну відповідальність за космічну діяльність як урядових, так і приватних організацій, і повинні здійснювати контроль та нагляд за цією діяльністю (ст. VI Договору). Цей принцип відобразив державоцентричний характер космічного права: у 1960-х приватних космічних операторів не існувало, тож всі обов'язки та повноваження покладалися на національні уряди.

На базі принципів 1967 р. були ухвалені також інші угоди ООН, що доповнили режим космічної діяльності: **Угода про порятунок космонавтів** (1968), **Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами** (1972), **Конвенція про реєстрацію космічних об'єктів** (1975) та **Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах** (1979). Сукупно ці договори – так звані «п'ять договорів ООН з космосу» – встановили правові рамки щодо порятунку астронавтів, відповідальності держав за заподіяну шкоду, обов'язку реєструвати запуски, а також окреслили принципи використання ресурсів Місяця. Особливо варта уваги **Угода по Місяцю 1979 року**, яка проголосила Місяць і ресурси небесних тіл «спільним надбанням людства» та заборонила їх національне привласнення. Однак цю угоду не підписали провідні космічні держави (США, СРСР/росія, Китай та ін.), тому її роль лишається обмеженою. Фактично глобальний режим дослідження і використання космосу досі в першу чергу спира-

ється на норми Договору про космос 1967 р. (до якого приєдналися понад 110 країн) та резолюції Генасамблеї ООН, ухвалені в 1960-х роках.

Сучасні виклики та прогалини в космічному праві. Від часу ухвалення базових договорів пройшло більше півстоліття, і космічна діяльність кардинально змінилася – проте міжнародне право суттєво не оновлювалося. Це призводить до появи низки **правових вакуумів** і невизначеностей, які можуть стати джерелом конфліктів. Ось основні з них:

Комерціалізація та приватні компанії. Космічне право залишалося орієнтованим на держав, тоді як зараз провідну роль у багатьох сферах відіграють приватні корпорації. Договори ООН не дають прямих відповідей на питання, що робити, коли приватна компанія порушує міжнародні принципи (окрім покладення відповідальності на державу її реєстрації). Відсутність чітких міжнародних правил для діяльності SpaceX, Blue Origin та сотень інших нових фірм створює **регуляторну невизначеність.** Наприклад, хто має відповідати, якщо комерційний супутник зіткнеться з іншим і спричинить значну шкоду – держава, під прапором якої він літав, чи сама компанія? Як запобігти перетворенню орбіти на «дикий захід», де приватні оператори діють на власний розсуд? Нині ці питання лише починають обговорюватися на майданчиках ООН (КОПУОС розробив добровільні «Керівні принципи поведінки у космосі»), але обов'язкових норм немає. Національні законодавства (США, Люксембург, ОАЕ тощо) частково заповнюють прогалини, ліцензуючи приватну космічну діяльність, проте їх підходи різняться, що породжує **регуляторний арбітраж** – компанії можуть обирати юрисдикцію з м'якшими правилами.

Ресурси та космічний видобуток. Як зазначалося, міжнародне право (ст. II Договору про космос) забороняє національне привласнення територій або небесних тіл. Однак залишається неясним, чи стосується це також видобутих ресурсів. Аналогія, запропонована США: якщо рибалка виловлює рибу з міжнародних вод, він може привласнити здобич, хоча і не володіє океаном. Так само і компанія, видобувши астероїдну руду, нібито може нею розпоряджатися, поки **не заявляє суверенітету на сам астероїд**. Ця точка зору закріплена у законодавстві США (2015) та Люксембургу (2017). Водночас інші країни та багато юристів вважають, що такий односторонній

порядок підриває дух «спільного надбання» і вимагає узгодження нового міжнародного режиму (подібно до того, як у морському праві діє Міжнародний орган з морського дна для контролю за видобутком на дні океану). Поки що спроби домовитися не увінчалися успіхом: Угоду по Місяцю 1979 р. великі держави ігнорують, а неформальні **«Угоди Артеміди»** (2020) про принципи дослідження Місяця були підписані лише союзниками США і відкинуті їхніми геополітичними опонентами. Отже, правовий статус космічних ресурсів залишається спірним, і в майбутньому, якщо видобуток стане реальністю, можливі конфлікти інтересів – наприклад, за родовища водяного льоду на полюсах Місяця чи за «права першопроходців» на астероїдах. Відсутність всеохопного договору щодо управління космічними ресурсами – одна з головних лакун сучасного космічного права.

Мілітаризація і озброєння в космосі. Договори 1960-х рр. обмежилися забороною лише найстрашнішої зброї – ядерної, біологічної, хімічної – у космосі. Натомість **звичайні озброєння** формально не заборонені: Договір про космос не містить прямої заборони на розміщення протисупутникової зброї, бойових лазерів чи навіть ударних засобів на орбіті (окрім масового знищення). Понад те, термін «мирні цілі» ніде чітко не визначений і традиційно тлумачиться як «неагресивні» (тобто військові небойові програми, такі як розвідка і зв'язок, вважаються допустимими). За минулі десятиліття не вдалося ухвалити жодної універсальної угоди про повну демілітаризацію космосу. Проєкт договору, запропонований росією і Китаєм у 2008 та 2014 рр. (PPWT – про заборону розміщення зброї в космосі), не отримав підтримки Заходу, поскільки не передбачав контролю проти порушень і не охоплював наземні ASAT. Натомість США та союзники просували ідею «норм відповідальної поведінки», проте ці норми мають рекомендаційний характер. Результат – **правовий вакуум у сфері космічної безпеки.** Країни фактично вільні розробляти та випробовувати протисупутникові системи (що вони і роблять, як показано вище), не порушуючи прямих міжнародно-правових зобов'язань. Будь-які обмеження тут – лише добровільні: наприклад, у 2022 р. США оголосили мораторій на проведення деструктивних ASAT-випробувань і закликали інші країни приєднатися; ООН у 2023 р. підтримала відповідну резолюцію. Проте резолюції Генасамблеї не є обов'язковими, а отже

держави можуть ігнорувати їх. Відсутність чітких «правил гри» в питанні зброї в космосі робить потенційні конфлікти небезпечнішими: не існує договору, який би стримував держави від розміщення, скажімо, кінетичної зброї на орбіті (поки що жодна цього не зробила, але технологічні передумови є), або від силових акцій проти чужих супутників. Таким чином, космос ризикує стати ареною нового етапу гонки озброєнь, і на порядок денний все гостріше стає питання розробки сучасного режиму контролю над озброєннями в космічному просторі.

Орбітальне сміття та перевантаженість орбіт. Чинні договори також не містять прямих норм щодо **космічного сміття** – уламків, що залишаються від відпрацьованих ракет і супутників. Між тим, зростання кількості об'єктів на орбіті (особливо з запуском тисяч апаратів мегасузір'їв на кшталт Starlink) призводить до ризику зіткнень. ООН розробила добровільні **Керівні принципи зі скорочення утворення космічного сміття** (2007) та **довгострокової стійкості космічної діяльності** (2019), які рекомендують операторам зводити зіткнення до мінімуму та зводити апарати з орбіти після завершення місії. Проте ці керівництва не юридично зобов'язують, і багато хто їх не дотримується повністю. Проблема загострюється від навмисних дій – знищення супутників (випробування або бойові) створює тисячі неконтрольованих уламків, які можуть лишатися на орбіті десятиліттями. Як зазначено, російський ASAT-тест 2021 р. породив хмару сміття на популярній орбіті ~500 км, аналогічний тест Китаю 2007 р. засмітив полярну орбіту ~850 км. Ці уламки загрожують не лише апаратам країни-винуватця, а й усім державам – але механізму притягнення до відповідальності за таке забруднення немає (Конвенція про відповідальність 1972 р. теоретично охоплює шкоду від уламків, але важко довести причинно-наслідковий зв'язок і оцінити збитки, якщо зіткнення ще не сталося). Немає й домовленості про **граничну висоту**, де закінчується повітряний простір держави і починається космос (цей параметр важливий і для оборони, і для відповідальності) – де-юре межі не встановлено. У таких умовах правова неврегульованість питань трафіку і сміття на орбіті підвищує ризик інцидентів і навіть конфліктів – наприклад, якщо один супутник зіткнеться з іншим, країни можуть обмінятися звинуваченнями, але відсутність детальних правил ускладнить вирішення спірної ситуації.

Перспективи та необхідність оновлення правового режиму. Міжнародна спільнота усвідомлює наведені проблеми, але рухається до їх вирішення повільно. Формально при ООН діє Комітет з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУОС), який є головним форумом для вироблення норм космічного права. Однак консенсусу щодо нових договорів досягти важко через розбіжності інтересів. Замість цього останніми роками застосовується підхід «м'якого права»: ухвалюються політичні декларації, принципи, керівні настанови. Так, у 2021 р. Генасамблея ООН створила робочу групу з питань зменшення космічних загроз (насамперед військових) – вона повинна напрацювати рекомендації щодо поведінки держав, але не факт, що це виллється у договір. Деякі експерти пропонують скликати нову глобальну конференцію для перегляду Договору про космос або ухвалення «Космічної конституції XXI століття», проте інші застерігають: відкриття чинних договорів може призвести до втрати навіть тих обмежених норм, які є, адже геополітична напруга між великими державами висока. Поки нові універсальні угоди заблоковані, країни укладають **двосторонні та регіональні угоди** (наприклад, США з союзниками домовляються про координацію космічної політики через «Угоди Артеміди» та програми типу Combined Space Operations), а також розвивають національні закони. Україна, зі свого боку, теж оновлює правове поле: у 2020 р. скасовано державну монополію на космічну діяльність, дозволено приватним компаніям запускати ракети і супутники, що відкриває шлях до їх участі на світовому ринку.

Отже, сучасне міжнародне космічне право перебуває у стані трансформації та пошуку балансу між свободою діяльності та необхідністю запобігти конфліктам у космосі. Існуючі договори забезпечили фундамент принципів, але не охоплюють багатьох нових реалій – комерціалізації, видобутку ресурсів, кіберзагроз, приватних космодромів, мегасузір'їв супутників тощо. Усунення правових прогалин вимагає складних переговорів і, ймовірно, поєднання обов'язкових норм з гнучкими кодексами поведінки. Прискорення цього процесу є критично важливим: як підкреслюють аналітики, **ефективне міжнародне співробітництво – необхідна умова безпечного і сталого космосу для всіх.** Без нових правових домовленостей космічні перегони ресурсів і озброєнь можуть вийти з-під контролю, поставивши під загрозу як економічні вигоди від

космосу, так і стратегічну стабільність у світі. Міжнародне право повинно встигнути за науково-технічним прогресом, інакше космос із символу спільного поступу людства ризикує перетворитися на арену конфліктів і протистояння.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Технології подвійного призначення – технології, що можуть використовуватися як у цивільних, так і у військових цілях. У контексті космосу до них належать, зокрема, ракети-носії (спроможні виводити супутники та одночасно служити балістичними ракетами), супутникові навігаційні системи, дистанційне зондування Землі тощо. Поширення таких технологій контролюється міжнародними режимами нерозповсюдження через їхній вплив на безпеку.

Дистанційне зондування Землі (ДЗЗ) – спостереження та збирання даних про земну поверхню із космічних апаратів. Включає фотографування, радіолокаційне сканування, інфрачервону зйомку та інші методи. Супутники ДЗЗ забезпечують отримання зображень високої роздільної здатності для потреб картографії, екології, сільського господарства, а також військової розвідки (виявлення техніки, інженерних споруд, оцінка наслідків ударів).

Супутникове сузір'я (угруповання) – група штучних супутників, які діють спільно для забезпечення певної послуги або функції на глобальній чи регіональній основі. Наприклад, сузір'я навігаційних супутників GPS складається з кількох десятків апаратів, розташованих так, щоб з будь-якої точки Землі одночасно було видно не менше 4 із них. Новітні «мегасузір'я» (напр. Starlink) можуть налічувати тисячі супутників і забезпечують суцільне покриття інтернет-зв'язком.

Anti-satellite (ASAT) / Протисупутникова зброя – будь-які засоби, призначені для ураження або виведення з ладу штучних супутників. Розрізняють кінетичні ASAT (ракети-перехоплювачі, що знищують ціль фізичним ударом), спрямованої енергії (лазери, здатні засліплювати оптику або виводити з ладу електроніку) та кібер-/радіоелектронні (глушники сигналів, хакерські засоби проникнення). Протисупутникова зброя випробовувалася кількома державами; її застосування призводить до ескалації напруженості та появи космічного сміття.

Космічне сміття – уламки і відпрацьовані об'єкти на орбіті Землі, які більше не функціонують, але продовжують рухатися з орбітальною швидкістю. Це фрагменти ракет, неактивні супутники, осколки від зіткнень або вибухів. Космічне сміття становить небезпеку для діючих космічних апаратів: зіткнення навіть з не-

великим уламком може зруйнувати супутник. Проблема сміття загрожує довгостроковій стійкості космічної діяльності (ефект Кесслера – сценарій неконтрольованої лавини зіткнень).

Outer Space Treaty (Договір про космос) – скорочена назва Договору про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами (1967). Основоположний міжнародний договір, що встановлює базові правові принципи космічної діяльності: використання космосу на благо всього людства, свобода дослідження, невизнання національного суверенітету в космосі, виключно мирне використання Місяця та небесних тіл, заборона розміщення зброї масового знищення в космосі, міжнародна відповідальність держав за запуски тощо. Станом на 2025 р. має 113 держав-учасниць.

Угоди Артеміди (Artemis Accords) – багатостороння ініціатива, започаткована США у 2020 році, що визначає принципи співпраці в дослідженні Місяця, Марсу та інших небесних тіл. Документ проголошує відданість мирним цілям, прозорості, взаємодопомозі, сумісності технічних стандартів, публічному обміну науковими даними тощо. Станом на 2025 рік підписаний понад 25 країнами (включно з США, більшістю членів ЄС, Японією, Канадою, Україною та ін.). Китай і росія критикують Угоди Артеміди, не приєдналися до них і просувають альтернативні проекти освоєння Місяця.

КОПУОС (COPUOS) – Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях (Committee on Peaceful Uses of Outer Space). Створений у 1959 році, сьогодні налічує 100+ держав-членів. КОПУОС є основним майданчиком для вироблення міжнародних норм і принципів космічного права, а також для координації міжнародного співробітництва в космосі. Під егідою КОПУОС були розроблені всі ключові космічні договори та декларації принципів.

Космічні сили – окремий вид збройних сил або командування в структурі військової організації держави, відповідальний за ведення бойових операцій у космосі та захист космічної інфраструктури. Першими окремі Космічні сили створили США (2019). До цього функції космічної безпеки виконувалися підрозділами ВПС (як, наприклад, у росії чи Китаї). Нині низка країн формує власні космічні командування, визнаючи космос автономним театрому військових дій.

Синдром Кесслера – гіпотетичний сценарій, описаний NASA-астрономом Дональдом Кесслером (1978), згідно з яким кількість космічного сміття може досягти критичної маси, після чого кожне зіткнення об'єктів на орбіті буде породжувати безліч уламків, що в свою чергу спричинятимуть нові зіткнення. В результаті орбіти стануть непридатними для експлуатації через щільну хмару сміт-

тя. Цей сценарій є аргументом на користь обмеження утворення сміття та активного його прибирання (Active Debris Removal).

Ситуаційна задача 1.
Змагання за місячні ресурси.

Уявіть, що у 2035 році одночасно дві країни – Держава А і Держава В – висадили експедиції на Південний полюс Місяця, де, за даними розвідки, є великі поклади водяного льоду. Держава А посилається на «Угоди Артеміди», учасником яких вона є, і оголошує створення навколо свого місячного модуля «зони безпеки» радіусом 10 км, куди інші не повинні втручатися. Держава В (яка не приєднувалася до Артеміди) заявляє протест, звинувачуючи А в спробі монополізувати цінні ресурси та порушенні принципу невідчужуваності космосу. Напруга наростає – країни починають перешкоджати роботі роботизованих апаратів одна одної.

Завдання:

1. Проаналізуйте ситуацію з точки зору міжнародного космічного права.
2. Які договори чи принципи стосуються цього конфлікту?
3. Чи правомірна вимога Держави А щодо «зони безпеки» і чи не є це прихованою формою привласнення території?
4. Запропонуйте можливі шляхи вирішення спору (дипломатичні перемовини, залучення ООН тощо) та механізми спільного використання ресурсів Місяця, щоб уникнути конфліктів у майбутньому.

Ситуаційна задача 2.
Протистояння у космосі під час війни.

Під час збройного конфлікту між двома високотехнологічними державами – Альфою і Бетою – обидві сторони широко використовують супутники. Альфа має угруповання розвідсупутників та супутників зв'язку, а також отримує дані від комерційних космічних компаній. Бета поступається в космічних можливостях і вирішує вдатись до радикальних заходів: здійснює кібератаку на супутники Альфи, внаслідок чого частина з них виходить з ладу. Також Бета провела демонстраційний пуск ракети, знищивши власний старий супутник на орбіті як попередження (утворилися уламки).

Завдання:

1. Охарактеризуйте дії Бети з точки зору міжнародного права: чи порушено принцип мирного використання космосу і чи може це кваліфікуватися як акт агресії?

2. Як діяльність з космосу пов'язана з традиційним міжнародним гуманітарним правом – чи можуть космічні об'єкти вважатися законними військовими цілями?

3. Розгляньте також наслідки утворення космічного сміття від випробування Бети: яку відповідальність може нести держава за завдання шкоди космічному середовищу?

4. Запропонуйте, які заходи міжнародне співтовариство могло б ужити, щоб запобігти ескалації конфлікту в космосі (наприклад, резолюції Радбезу ООН, переговори про заборону ASAT).

Ситуаційна задача 3.
Колізія на орбіті.

Приватна компанія «StarNet» з країни X розгорнула велике сузір'я інтернет-супутників на низькій орбіті. Водночас країна Y запустила військовий розвідувальний супутник. Сталося зіткнення: військовий супутник Y зіштовхнувся з одним із апаратів «StarNet» і був зруйнований, утворилися уламки. Обидві сторони звинувачують одна одну: Y стверджує, що компанія X запустила надто багато апаратів, не подбавши про уникнення зіткнень; X запевняє, що супутник Y маневрував неналежним чином.

Завдання:

1. Розберіться, які правові механізми тут задіяні.

2. Чи передбачене міжнародним правом розслідування таких інцидентів і притягнення до відповідальності?

3. На основі Конвенції про міжнародну відповідальність 1972 р. визначте, яка держава несе відповідальність за дії приватної компанії X і за заподіяну шкоду країні Y.

4. Як можна встановити винуватця зіткнення, зважаючи на складність технічної експертизи?

5. Пропонується підготувати рекомендації для вдосконалення правил космічного руху – можливо, створення незалежної організації для контролю космічного трафіку або вдосконалення процедур сповіщення про небезпечне зближення супутників.

Ситуаційна задача 4.
Дилема подвійного призначення.

Країна M – середня держава з економікою, що розвивається – оголосила амбітну космічну програму: запустити мережу супутників дистанційного зондування для моніторингу природних ресурсів і надати глобальний супутниковий інтернет для комерційних цілей. Потенційно, ті ж технології можуть мати військове застосування (розвідка, зв'язок). Сусідня держава N підозрює, що M під прикриттям цивільної програми створює воєнний потенціал (наприклад, отримає можливість шпигувати за територією N та

керувати безпілотниками). N розпочинає дипломатичну кампанію проти проекту M, намагаючись застосувати до нього режим контролю за ракетними технологіями. Ситуація загострюється, звучать погрози ударами на випередження по космодрому M.

Завдання:

1. З позиції міжнародного права та режимів нерозповсюдження проаналізуйте, чи має N право вимагати зупинки космічної програми M.

2. Які існують домовленості щодо контролю за ракетними й космічними технологіями (наприклад, Режим контролю за ракетними технологіями – MTCR) і чи порушує M якісь зобов'язання?

3. Як M могла б запевнити світ у мирному характері свого проекту (роль прозорості, міжнародних інспекцій, співробітництва з іншими країнами)? Відповідь оформіть у вигляді меморандуму, що обґрунтовує законність космічної діяльності M та пропонує механізми довіри, щоб зняти напругу між M і N.

Питання для самоконтролю

1. Чому XXI століття вважають етапом переходу від біполярної до багатополярної космічної конкуренції?

2. Які держави та недержавні актори (корпорації, приватні компанії) є ключовими гравцями у сучасних «космічних перегонах»?

3. Як космічні технології (ракети-носії, орбітальні станції, супутники) впливають на баланс сил у міжнародних відносинах?

4. У чому полягає стратегічне значення супутникових систем для військових конфліктів?

5. Які приклади використання космічних технологій у війнах чи регіональних конфліктах відомі у новітній історії?

6. Які проблеми та виклики постають перед міжнародним правом у сфері регулювання космічної діяльності?

7. Чому космос вважається «новим фронтиром» геополітичних змагань?

8. Які ризики для глобальної безпеки створює мілітаризація космосу?

9. Які перспективи міжнародної співпраці у сфері космічної діяльності можуть зменшити ймовірність конфліктів?

«Недержавні актори кидають виклик державам, руйнуючи традиційну монополію на силу та владу»

Мануель Кастельс

РОЗДІЛ 10. РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ АКТОРІВ У КОНФЛІКТАХ

10.1. Терористичні угрупування як драйвери міжнародної напруги

Терористичні організації є однією з найнебезпечніших категорій недержавних акторів, що провокують напруженість у міжнародних відносинах. Тероризм у широкому сенсі – це насильство або загроза насильства, яку здійснюють субнаціональні групи з метою залякати уряди чи населення для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей. Терористичні угрупування, діючи поза межами традиційного міжнародного права, кидають виклик державам і світовому правопорядку. Їхні акти насильства становлять пряму загрозу суверенітету держав, територіальній цілісності та стабільності міжнародних відносин. Зокрема, терористичні атаки підривають довірливі відносини між країнами, провокують конфлікти й агресивні дії у відповідь, що зрештою загрожує миру на глобальному рівні. Нерідко терористична діяльність призводить до ескалації напруги між державами – наприклад, звинувачення у підтримці терористів стають причиною дипломатичних криз чи навіть воєнних операцій.

Вплив на політичні процеси. Терористичні угрупування здатні істотно впливати на внутрішню та зовнішню політику держав. Масштабні теракти створюють у суспільстві атмосферу страху, що змушує уряди запроваджувати надзвичайні заходи безпеки та змінювати пріоритети політики. Показовим є напад **Аль-Каїди** на США 11 вересня 2001 р., після якого було розпочато глобальну **«війну з тероризмом»**. США та їхні союзники ввели війська до Афганістану, повалили режим «Талібану», що надавав притулок «Аль-Каїді». Згодом, під приво-

дом боротьби з тероризмом, відбулася військова інтервенція й в Ірак (2003), хоча тамтешні зв'язки з «Аль-Каїдою» були опосередкованими. Ці події трансформували всю систему міжнародних відносин: було створено глобальну антитерористичну коаліцію, активізувалася співпраця розвідок різних країн, ухвалено низку резолюцій РБ ООН щодо протидії фінансуванню тероризму. У багатьох державах ухвалено суворі **антитерористичні закони**, посилено контроль над фінансовими потоками та кордонами. Водночас боротьба з тероризмом часто супроводжується обмеженнями громадянських свобод і прав людини, а також використовується окремими авторитарними режимами як виправдання для репресій проти опозиції, під виглядом «боротьби з екстремізмом». Таким чином, терористичні акти впливають на політичні процеси як на національному рівні (через зміни в законодавстві, кадрові рішення, політичний порядок денний), так і на міжнародному (через формування коаліцій, погіршення чи розрив міждержавних відносин, ініціювання воєнних дій).

Зв'язки з міжнародною економікою та торгівлею. Терористичні угрупування, хоч і не є легальними учасниками світової економіки, проте глибоко проникають у неофіційні фінансові й торговельні мережі. Для здійснення своєї діяльності вони потребують значних коштів, зброї, матеріально-технічного забезпечення – все це змушує їх ставати частиною глобальних тіньових економічних потоків. Джерела фінансування тероризму у XXI ст. диверсифікувалися: це і нелегальна торгівля ресурсами (нафта, дорогоцінні метали, наркотики), і кримінальний бізнес (контрабанда, викрадення людей за викуп, вимагання «податків» з місцевого населення чи підприємців), і грошові перекази від спонсорів (у тому числі з-за кордону, через благодійні фонди-прикриття або мережу підставних фірм). Терористичні організації все частіше нагадують транснаціональні злочинні корпорації, вибудовуючи фінансові імперії для самозабезпечення. Наприклад, радикальне угрупування «Ісламська держава» (ІДІЛ), захопивши у 2014–2015 рр. значні території в Сирії та Іраку, контролювало нафтові родовища і налагодило нелегальний експорт нафти. За оцінками, на піку свого піднесення ІДІЛ перетворилася на одну з найбагатших терористичних організацій в історії, отримуючи до 3 мільйонів доларів США щодня від продажу нафти на чорному ринку. Ці доходи суттєво сприяли військовій експансії угрупування в регіоні.

Бойовики ІДІЛ створили квазі-державну економіку: стягували мита й «збори» з населення, продавали викрадені культурні цінності, контролювали банки. Аналогічно, афганський «Талібан» у 2000-х роках фінансувався значною мірою за рахунок виробництва й контрабанди наркотиків (опіуму), перетворивши Афганістан на світового лідера з виготовлення героїну. Нігерійське угрупування «Боко Харам», що тероризує країни басейну озера Чад, отримувало кошти через пограбування банків, рекет, торгівлю людьми, а також користувалося підтримкою міжнародних терористичних мереж. Таким чином, терористичні акти не лише мають політичні мотиви, а й тісно пов'язані з економічними інтересами, що забезпечують їх життєздатність.

Глобальна тіньова економіка, яка живить тероризм, негативно впливає на міжнародну торгівлю та фінансову систему. Для боротьби з нею міжнародна спільнота впровадила механізми фінансового моніторингу і санкцій: зокрема, «заморожування» активів осіб і організацій, пов'язаних з тероризмом, заборона банкам обслуговувати підозрілі транзакції, чорні списки терористичних організацій, кримінальна відповідальність за матеріальну підтримку тероризму. У багатьох країнах (включно з Україною) діють закони про протидію відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, що відповідають рекомендаціям FATF (Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей). Втім, терористичні мережі постійно шукають нові шляхи отримання та переказу грошей – від використання криптовалют до дрібних переказів через неформальні системи типу «хавала». Таким чином, міжнародна економіка опиняється вразливою перед загрозою тероризму: він спотворює ринкові відносини (шляхом контрабанди і нелегальної торгівлі), вимагає значних ресурсів на забезпечення безпеки і контртерористичні операції, підриває нормальний торговельний режим (особливо в регіонах, де орудують бойовики). Наприклад, піратство й терористичні акти в районі Аденської затоки на початку 2010-х змусили судноплавні компанії змінювати маршрути і витрачати мільярди доларів на охорону суден. Теракти проти нафтових об'єктів на Близькому Сході впливають на **світові ціни на енергоносії**, а постійна терористична загроза в окремих країнах (Ірак, Сирія, Сомалі тощо) відлякує іноземні інвестиції та гальмує економічний розвиток цих держав.

Вплив на безпекову ситуацію в регіонах конфлікту. Терористичні угрупування є безпосередніми дестабілізуючими чинниками там, де вони діють. У зонах активності таких груп спостерігається хронічна небезпека для мирного населення, масові порушення прав людини, масштабні потоки біженців і переміщених осіб. Терористи часто прагнуть встановити контроль над певною територією, що перетворюється на осередок безвладдя та беззаконня (failed territories).

Це притягує зовнішнє військове втручання: боротьба з тероризмом стає приводом для операцій за межами національної території (як, наприклад, дії міжнародної коаліції проти ІДІЛ у Сирії та Іраку, або африканських сил проти екстремістів у Малі та Нігері). Нерідко регіональні конфлікти ускладнюються присутністю терористичних груп, які отримують підтримку з-за кордону або, навпаки, намагаються експортувати насильство в сусідні держави. Так, «Аль-Каїда» була транснаціональною мережею, що мала осередки в десятках країн і координувала глобальну кампанію джихаду; її дії спричинили воєнні кампанії в Афганістані (2001) і масштабні антитерористичні заходи по всьому світу. ІДІЛ, проголосивши «халіфат», залучила до своїх лав тисячі іноземних бойовиків з різних континентів, що створило безпекову проблему повернення цих радикалізованих осіб на батьківщину. Боко Харам чинить теракти не лише в Нігерії, а й у сусідніх державах (Камерун, Чад), провокуючи об'єднану відповідь африканських країн. Хамас і «Хезболла», перебуваючи поза правовим полем, регулярно вступають у збройні сутички з Ізраїлем, що резонує на світовому рівні, викликаючи дипломатичні кризи. Отже, терористичні угрупування, будучи драйверами міжнародної напруги, не тільки безпосередньо ведуть збройну боротьбу, але й впливають на дії держав та міжнародних організацій, вимушених реагувати на ці загрози. Ефективна протидія такому явищу вимагає комплексних зусиль – від силових операцій і розвідки до усунення соціально-економічних причин радикалізації, контролю за фінансовими потоками і зміцнення міжнародно-правових механізмів боротьби з тероризмом.

10.2. Міжнародні корпорації: економічні інтереси у зонах конфліктів

Транснаціональні корпорації (ТНК) – великі компанії, що здійснюють діяльність у багатьох країнах – є впливовими недержавними акторами, здатними як сприяти розвитку, так і невільно або свідомо *підігрівати конфлікти*. Міжнародні корпорації володіють колосальними економічними ресурсами: перші сотні з них контролюють значну частку світового ВВП і торгівлі. Їхня ринкова влада та інвестиційні рішення істотно позначаються на політичній економії країн, де вони працюють. У контексті збройних конфліктів діяльність корпорацій набуває особливої чутливості, оскільки в зонах нестабільності часто містяться цінні *природні ресурси* чи перспективні ринки, що становлять інтерес для бізнесу. З одного боку, корпорації можуть стати жертвами конфліктів – їхні активи руйнуються, постачальні ланцюги перериваються, персонал наражається на небезпеку. З іншого боку, прагнення корпорацій забезпечити прибутки та доступ до ресурсів інколи спонукає їх вступати в *непрості взаємини* з учасниками конфліктів, а то й спричиняти нові протистояння.

Ресурсні фактори конфліктів і роль корпорацій. Багато сучасних конфліктів пояснюються боротьбою за контроль над природними ресурсами – нафтою, газом, коштовним камінням, рідкісними металами, лісом тощо. Так звані «resource wars» («ресурсні війни») нерідко виникають там, де центральна влада слабка, а доступ до дорогих ресурсів дає фінансове підґрунтя для збройних угруповань. У таких ситуаціях міжнародні корпорації, що займаються видобутком або купівлею цих ресурсів, мимоволі вплітаються у конфліктну динаміку. Класичний приклад – «криваві алмази» в Сьєрра-Леоне та Анголі у 1990-х: повстанці торгували незаконно видобутими алмазами на світових ринках, а отримані кошти використовували для фінансування громадянських воєн. Міжнародні ювелірні компанії та споживачі фактично спонсорували насильство, доки не було запроваджено сертифікаційну систему Кімберлі, щоб перекрити канал збуту «конфліктних алмазів». Інший приклад – нафта в Судані: під час громадянської війни між Північчю та Півднем (1983–2005) нафтові концесії отримали китайські, малайзійські, європейські нафтові компанії; прибутки від експорту нафти йшли уряду, що озброювався

проти повстанців, а також стимулювали боротьбу за контроль над нафтоносними провінціями. Подібно, багатство нафти в Іраку стало фактором, який дехто вважає неостаннім у рішенні про військове вторгнення 2003 року: після повалення Саддама Хусейна великі частки іракського нафтового сектору отримали західні компанії, такі як *ExxonMobil*, *BP*, *Shell*.

Міжнародні корпорації можуть **вигравати від конфліктів**, якщо ті дозволяють послабити регулювання або усунути конкурентів у ресурсних галузях. Умови хаосу і правового вакууму часто означають, що видобуток може вестися без належного екологічного контролю чи з мінімальними відрахуваннями державі. Зафіксовано випадки, коли корпорації продовжували оперувати у зонах бойових дій, укладаючи угоди і навіть сплачуючи кошти збройним групам, аби ті гарантували безпеку підприємств. Французька цементна компанія Lafarge під час війни в Сирії 2013–2014 рр. пішла на угоду з терористами: її сирійська «дочка» платила мільйони доларів угрупованню ІДІЛ та іншим озброєним формуванням, щоб підприємство Lafarge продовжувало випуск цементу. В обмін компанія отримала «дах» від бойовиків і переваги над конкурентами. Така діяльність, по суті, означала співпрацю з терористами задля прибутку, і згодом Lafarge була притягнута до відповідальності – у 2022 р. корпорація в суді визнала себе винною в «матеріальній підтримці терористичних організацій» та сплатила штраф ~778 млн дол. США.

Цей випадок наочно демонструє моральні та правові ризики, з якими стикаються корпорації в конфліктних зонах: прагнення зберегти бізнес змушує їх укладати угоди навіть з найбільш варварськими силами, що несе репутаційні втрати і правові наслідки. Військово-промисловий комплекс та збройні конфлікти. Окремо слід згадати міжнародну торгівлю зброєю та роль оборонних корпорацій. Війни і напруженість між країнами безпосередньо вигідні виробникам озброєнь: зростають оборонні бюджети, множаться замовлення на техніку й боєприпаси. Великі транснаціональні компанії військово-промислового комплексу (наприклад, американські *Lockheed Martin, Raytheon*, європейський *BAE Systems*, китайські оборонні фірми) фактично отримують прибуток від конфліктності у світі. Це породжує дискусії про вплив «військово-промислового комплексу» на політику – ще з часів президента США Д. Ейзенхауера існує застереження, що союз армії, політиків і

військових підрядників може лобіювати рішення на користь ескалації напруженості. Хоча прямий причинно-наслідковий зв'язок довести важко, але приватний сектор оборони явно зацікавлений у зростанні попиту на зброю. Крім того, війни стимулюють появу численних приватних підрядників для забезпечення армій (логістика, харчування, будівництво тощо). Так, під час війни в Іраку (2003–2011) велика частка коштів на відновлення та забезпечення американських військ пішла корпораціям на кшталт *Halliburton* і її дочірньої *KBR*, які отримали безпрецедентні контракти на суму десятків мільярдів доларів. Подібні приклади формують поняття «воєнного прибутку»: бізнес-структури, що прямо або опосередковано наживаються на війні. До цієї категорії належать також приватні військові та охоронні компанії, про які докладніше йтиметься у підрозділі 10.3 – вони надають послуги безпеки і воєнної підтримки за гроші, тобто фактично комерціалізують військову силу.

Водночас не слід вважати, що всі корпорації зацікавлені у продовженні конфліктів. Більшість секторів економіки (туризм, виробництво товарів, фінанси) зацікавлені у стабільності, оскільки війна руйнує інфраструктуру, скорочує споживчі ринки, породжує непередбачувані ризики. Тому чимало міжнародних компаній уникають інвестування в зони конфліктів, а якщо конфлікт вибухає там, де вже наявні їхні активи – вони змушені або тимчасово згортати діяльність, або витрачати значні кошти на безпеку. Наприклад, після початку війни на сході України у 2014 р. багато іноземних інвесторів залишили Донецьку та Луганську області; повномасштабна війна 2022 р. спричинила масовий вихід західних корпорацій з російського ринку через санкції та репутаційні втрати. Іноді бізнес відіграє конструктивну роль у конфліктних ситуаціях: великі корпорації можуть виступати неформальними посередниками між державами (лобіюючи мир задля збереження своїх інвестицій), підтримувати гуманітарні ініціативи, вкладати кошти у відбудову. Є й приклади запровадження корпоративних політик відповідального ведення бізнесу в умовах нестабільності – це концепції на кшталт «conflict-sensitive business practices» та корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) у зонах конфлікту.

Зокрема, уряди деяких країн та міжнародні організації розробили *настанови* для компаній, що працюють у ризико-

ваних регіонах, аби ті дотримувалися прав людини і не сприяли ескалації насильства. Відомий документ – Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини (2011), які містять розділ про діяльність компаній в умовах конфліктів. Визнається, що сировинні ресурси (діаманти, нафту, ліс) часто використовують для підживлення конфліктів і продовження криз. Тому міжнародне співтовариство запровадило ініціативи на кшталт «Extractive Industries Transparency Initiative (EITI)», *Вольфрамська угода* щодо «конфліктних мінералів» з ДР Конго тощо, щоб унеможливити фінансування війни через глобальні ринки.

Таким чином, міжнародні корпорації у зонах конфліктів виступають подвійними акторами. З одного боку, їхні економічні інтереси (у ресурсах, ринках, контрактах) можуть бути фактором, що опосередковано *продовжує* конфлікт або ускладнює його розв'язання – коли компанії йдуть на компроміс із воюючими сторонами, фінансують сумнівні угоди або лобіюють власні вигоди всупереч мирному врегулюванню. З іншого боку, той самий бізнес зацікавлений у мирі та стабільності, щоб безпечніше і передбачуваніше провадити діяльність. Відповідальність і етика бізнесу набувають особливого значення: світова спільнота очікує, що корпорації не ставатимуть на бік зла заради прибутку. Прецеденти правового переслідування – як у випадку Lafarge за зв'язки з ІДІЛ – сигналізують, що безкарність міжнародних корпорацій не безмежна. У довгостроковій перспективі залучення прозорого бізнесу може допомогти відбудові постконфліктних суспільств, створенню робочих місць та економічних альтернатив насильству. Але для цього необхідні чіткі міжнародні норми і політична воля, щоб спрямувати потугу транснаціонального капіталу на користь миру, а не війни.

10.3. Роль благодійних організацій і приватних військових компаній

У конфліктних ситуаціях діють ще дві важливі категорії недержавних акторів, майже полярні за своєю місією: міжнародні благодійні/гуманітарні організації (неурядові організації, НУО), які покликані пом'якшувати страждання і сприяти миру, та приватні військові компанії (ПВК), що на комерційній основі пропонують силові послуги і нерідко беруть безпо-

середню участь у бойових діях. Обидві категорії суттєво впливають на перебіг сучасних конфліктів – гуманітарні актори через доставку допомоги, захист прав людини і медіацію, а приватні військові – через надання військового потенціалу недержавним шляхом.

Міжнародні неурядові та благодійні організації в зонах конфлікту. У районах воєн і криз надзвичайно важливою є присутність гуманітарних організацій – таких як *Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ)*, *Лікарі без кордонів*, *Норвезька рада у справах біженців*, численні ООН-івські агенції (*UNHCR, UNICEF, WFP* та ін.), а також сотень менших НУО. Вони доставляють продовольство, ліки, надають медичну допомогу, займаються розмінуванням, забезпечують притулки для біженців, документують порушення прав людини тощо. Благодійні організації діють, керуючись принципами гуманності, нейтральності, неупередженості та незалежності. Їхня поява часто рятує тисячі життів і запобігає гуманітарним катастрофам у містах, охоплених війною. Приміром, у ході війни в Сирії (2011–2020-ті) саме міжнародні гуманітарні агенції забезпечували значну частину населення їжею та базовими послугами; в конфлікті на Донбасі з 2014 р. і після повномасштабного вторгнення рф в Україну 2022 р. сотні НУО та фондів надають українським постраждалим громадам життєво необхідну підтримку.

Водночас діяльність НУО у конфліктах має складні побічні ефекти. Гуманітарна допомога, по суті, привносить зовнішні ресурси у зону війни, що впливає на баланс сил та економіку на місцях. Як зазначала дослідниця Мері Андерсон, допомога часто *«переплітається з силами, що живлять конфлікт»*. В умовах анархії воюючі сторони прагнуть заволодіти цими ресурсами: вони можуть вимагати «податок» з гуманітарних конвоїв за право проїзду, красти і перенаправляти допомогу собі, або ж відбирати частину припасів, що призначені цивільним. Наприклад, під час голоду і громадянської війни в Сомалі (1990-і) значна доля продовольчої допомоги була захоплена місцевими польовими командирами, що фактично підживлювало їхню військову спроможність; схожа ситуація спостерігалася і в Руанді 1994, коли табори біженців контролювалися озброєними формуваннями. Таким чином, благодійна діяльність може мимоволі продовжувати війну, якщо її плоди присвоюють ті, хто воює. Окрім того,

гуманітарна присутність може стати новим «призом» у конкуренції – різні групи змагаються за райони, куди надходить допомога, або використовують її розподіл для зміцнення власної легітимності перед населенням.

Ще один виклик – нейтральність vs. політичні наслідки. НУО зазвичай проголошують політичну нейтральність, зосереджуючись на порятунку життів. Проте їхні дії все одно впливають на конфліктний контекст. Наприклад, висвітлення гуманітарними й правозахисними організаціями воєнних злочинів і злочинів проти людяності (масові вбивства, тортури, зґвалтування) може викликати міжнародний резонанс – посилити тиск на уряди-порушники, призвести до санкцій чи навіть інтервенцій.

Це позитивний ефект у сенсі захисту прав людини, але з точки зору конфліктуючих сторін така публічність може їх озлобити й підштовхнути до ще більшої ізоляції або жорстокості. Учасники війни нерідко підозріло чи вороже ставляться до іноземних гуманітарів – звинувачують їх у шпигунстві, підтримці протилежної сторони. В деяких війнах гуманітарні працівники самі стають мішенями: екстремісти вбивають і викрадають їх (як «невірних» або свідків), що змушує НУО згортати місії (наприклад, викрадення і страта працівників *Лікарів без кордонів* у Чечні 1996, напади на працівників ООН в Афганістані, цілеспрямовані обстріли гуманітарних конвоїв у Сирії). Таким чином, благодійні організації балансують на тонкій межі, намагаючись допомагати жертвам і не стати інструментом у руках воюючих сторін. Сучасна гуманітарна спільнота усвідомлює ці ризики і шукає стратегії «do no harm» («не нашкодь») – мінімізувати негативні наслідки допомоги. Серед підходів – ретельний моніторинг розподілу, залучення місцевих громад до прийняття рішень, тимчасове припинення програм, якщо шкода перевищує користь, або ж узгодження дій з усіма сторонами конфлікту (як це робить МКЧХ, підтримуючи діалог навіть з нелегітимними акторами заради доступу до полонених і поранених).

Попри складнощі, міжнародні НУО часто виконують унікальні функції, яких не забезпечують держави. Вони сприяють посередництву і відбудові довіри між ворогуючими громадами на низовому рівні, проводять миротворчі проекти (діалоги, примирення), займаються освітою та розвитком навіть під звуки пострілів – закладаючи підґрунтя для післяконф-

ліктного відновлення. Наприклад, у ряді африканських конфліктів релігійні та громадські НУО (спільнота Святого Егідія, Фонд Картерів тощо) медіювали переговори про перемир'я. Під час війни в Україні 2022 р. правозахисні організації збирають докази воєнних злочинів та передають їх до Міжнародного кримінального суду, допомагаючи притягнути винних до відповідальності. Українські та іноземні НУО й волонтерські мережі активно співпрацюють з державними органами, документуючи злочини, опитуючи свідків, тим самим зміцнюючи потенціал правосуддя. Це нова роль благодійних і громадських організацій – юридична підтримка правопорядку під час війни, що раніше була прерогативою лише держав. Отже, благодійні та гуманітарні організації в конфліктах – це сили, які прагнуть зменшити людські втрати і захистити гідність, але водночас вони змушені діяти в небезпечному політичному середовищі, де кожен їх крок може мати стратегічні наслідки. Їхній внесок у міжнародну економіку полягає в мобілізації значних фінансових ресурсів (гуманітарні бюджети великих криз вимірюються мільярдами доларів) і в підтримці функціонування базових послуг, коли держава неспроможна це робити. В ідеалі робота НУО доповнює міжнародні миротворчі та дипломатичні зусилля, створюючи умови для переходу від конфлікту до стабілізації.

Приватні військові компанії (ПВК) – це комерційні структури, що надають спеціалізовані військові та охоронні послуги, включно з озброєною охороною, військовим консалтингом, логістичною підтримкою та навіть участю в бойових операціях. На відміну від найманців минулих часів, сучасні ПВК оформлені як компанії, зареєстровані в конкретних юрисдикціях, мають офіси, бренди, вебсайти, і офіційно пропонують «послуги безпеки». Проте сутність їхньої діяльнос ті – застосування сили – робить їх неоднозначними акторами міжнародної безпеки. Починаючи з кінця XX – початку XXI ст., ПВК стали невід'ємною частиною сучасних збройних конфліктів. На тлі глобалізації та скорочення регулярних армій (після холодної війни багато держав зменшили чисельність війська) приватний сектор заповнив нішу попиту на силові послуги. У війнах XXI століття чисельність контрактників іноді не поступалася чисельності регулярних військ. Так, під час операцій США в Іраку та Афганістані кількість приватних підрядників (включно з охоронцями, інструктора-

ми, технічним персоналом) на певних етапах навіть перевищувала контингент Пентагону. **Причини зростання ПВК** криються як в **економічній вигоді**, так і в політичній доцільності. Держави звертаються до ПВК, щоб:

- **Зекономити кошти**: контрактники наймаються на час конкретної місії, не треба нести довгострокових витрат на соціальне забезпечення, пенсії тощо; конкуренція між ПВК може знижувати ціну послуг.
- **Отримати оперативну гнучкість**: ПВК можуть швидко розгорнути фахівців з рідкісними навичками (пілоти, сапери, перекладачі), тоді як підготовка власних кадрів зайняла б роки.
- **Уникнути політичної відповідальності**: втрати серед приватних контрактників не так привертають увагу суспільства, як загибель солдат, тому уряди можуть вести ризиковані операції напівприховано. Формально ПВК – не державна армія, отже держава може заперечувати пряму участь у конфлікті (ефект «плаузибельного заперечення»).
- **Підсилити армію**: ПВК можуть забезпечувати охорону тилових об'єктів, тренувати союзні сили, щоб регулярні війська зосередилися на бойових завданнях.

З боку корпорацій і навіть неурядових структур також є попит на ПВК: міжнародні корпорації наймають їх для охорони своїх підприємств у небезпечних районах (нафтогазові родовища, шахти); гуманітарні місії іноді залучають приватних охоронців для захисту персоналу в зонах конфлікту. Ринок приватної військової безпеки до 2020-х оцінюється в десятки мільярдів доларів і має тенденцію до зростання. Отже, це вагомий сегмент міжнародної економіки, що паразитує на попиті, породженому конфліктами.

Вплив ПВК на перебіг конфліктів. Залучення приватних військових підрозділів змінює баланс сил і динаміку війни. У деяких випадках ПВК фактично вирішували долю локальних конфліктів: наприклад, південноафриканська компанія *Executive Outcomes* у 1990-х допомогла урядам Анголи та Сьєрра-Леоне розгромити повстанців, уклавши комерційні угоди на військову допомогу. У 2010-х російська ПВК «Вагнер» з'явилася як впливовий гравець: її найманці воювали в сирійській громадянській війні на боці режиму Башара Асада, охороняли нафтові та газові об'єкти (отримавши за це частку від прибутків), а в Африці «вагнерівці» підтримували уряди ЦАР і Малі

в боротьбі проти повстанців, в обмін на вигідні контракти на видобуток золота і алмазів. Ці приклади демонструють, що ПВК можуть бути інструментом геополітичного впливу держав (росія використовувала «Вагнер» для розширення свого впливу під прикриттям комерції) і що вони мають власні економічні інтереси у продовженні конфлікту (отримання частки ресурсів, платні за кожен місяць операцій тощо). У випадку з *Blackwater* (американська ПВК, нині відома як *Academi*), масова присутність її співробітників в Іраку викликала суперечки: інцидент 2007 року, коли охоронці Blackwater застрелили кількох мирних жителів у Багдаді, призвів до дипломатичного скандалу і поставив питання про підзвітність приватних військових.

Проблеми правового статусу і відповідальності. ПВК діють у *сірій зоні* міжнародного права. Формально, найманство заборонене міжнародними конвенціями (Додатковий прото кол І до Женевських конвенцій, Міжнародна конвенція ООН проти вербування, використання і фінансування найманців 1989 р.). Проте юридично розмежувати «найманця» і «співробітника ПВК» важко: останній найчастіше є громадянином третьої країни, яку не стосується конфлікт, воює за матеріальну вигоду – тобто підпадає під визначення найманця. Однак держави, де зареєстровані ПВК (США, Велика Британія, ін.), зазвичай не ратифікували згадану конвенцію ООН і регулюють діяльність ПВК власним законодавством або й взагалі не мають спеціальних законів. В Україні станом на 2023 р. теж немає окремого закону про ПВК. Це означає, що контроль за ПВК недостатній, а механізми покарання за можливі злочини – складні. У разі правопорушень контрактники можуть постати перед судом за статтями кримінального кодексу (як було зі стрільцями Blackwater, яких судили в США за убивство цивільних), але довести відповідальність замовників їхніх послуг чи держави, що їх прикриває, значно складніше.

Переваги та недоліки використання ПВК. Серед переваг найчастіше називають: оперативність, ефективність, вузьку спеціалізацію, розвантаження регулярної армії, меншу політичну чутливість (можна діяти там, де офіційно введення військ небажане). Недоліки і ризики: можливе порушення прав людини з боку погано контрольованих бійців ПВК, ймовірність ескалації (приватні підрядники можуть провокувати

інциденти, не несучи відповідальності перед громадськістю), складність інтеграції в загальне командування (ризик стріляннини «свої по своїх» чи неузгодженості дій), деморалізація власних збройних сил (якщо контрактникам платять у кілька разів більше за ту саму роботу). Також існує проблема витоку кадрів: досвідчені ветерани йдуть зі служби в приватний сектор за високими зарплатами, що може послаблювати армію держав. Поява ПВК на території слабких держав іноді сприймається як посягання на суверенітет – напр. в Афганістані, Іраку громадська думка була обурена діями західних «солдат удачі».

Приклади XXI століття. Крім уже згаданих, варто зазначити: США широко використовували ПВК *DynCorp* для тренування поліції в Іраку та Афганістані, *MPRI* – для підготовки армії Хорватії в 1990-х. Британська *G4S* (колишня *Armor Group*) охороняла диплом атів і об'єкти в зонах конфлікту. Китай залучає приватні охоронні компанії для захисту своїх проєктів за кордоном (наприклад, у Африці, Пакистані, де реалізує ініціативу «Один пояс – один шлях»). Значною мірою ПВК діють і як сили для охорони судноплавства (антипіратські місії на морі). На боці України у війні з російською агресією 2022–2023 рр. неурядовим чином воюють сотні іноземних добровольців, проте це радше ідеологічні союзники, ніж комерційні контрактники; водночас Росія активно використовувала «Вагнер» – фактично приватну армію, яка брала участь у штурмі міст (Сєвєродонецьк, Бахмут).

Міжнародна реакція. Нині тривають дискусії щодо необхідності глобальних правил для ПВК. Існує «Міжнародний кодекс поведінки приватних постачальників безпекових послуг» (ICoC) – добровільна угода, до якої приєдналися понад 100 компаній, що зобов'язує дотримуватися прав людини і стандартів. ООН неодноразово створювала робочі групи з проблеми найманців та ПВК, пропонуючи посилити контроль. Втім, великі держави поки не поспішають обмежувати інструмент, що дає їм гнучкість. Таким чином, приватні військові компанії залишаються впливовим, хоча суперечливим недержавним актором у конфліктах XXI ст. Вони поєднують у собі економічну раціональність і воєнну силу: з одного боку, діють як бізнес, орієнтований на прибуток (і тому зацікавлений в контрактах, які частіше з'являються в умовах війни); з іншого – фактично виконують функції війська, іноді вирішуючи

хід бойових дій. Їхня поява змінює традиційні уявлення про монополію держави на насильство та ускладнює архітектуру міжнародної безпеки. Для студентів-міжнародників важливо розуміти, що у світі, де війна стала частково приватизованою, а миротворчість – неурядовою, розв'язання конфліктів потребує всеосяжного підходу з урахуванням всіх цих недержавних чинників.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Недержавні актори міжнародних відносин – учасники світової політики та економіки, що не мають статусу держав. Включають міжнародні організації, недержавні організації (НУО), транснаціональні корпорації, терористичні й повстанські рухи, ПВК та ін. Мають значний вплив на процеси у міжнародному середовищі нарівні з державами.

Терористична організація – нелегальна структура, яка використовує терор (насильство або загрозу його застосування проти цивільних чи іншомислячих) для досягнення політичних, релігійних чи ідеологічних цілей. Характеризується екстремістською ідеологією, відсутністю державного статусу, осередковою або мережевою побудовою. Багато країн та ООН укладають списки терористичних організацій, діяльність яких заборонена.

Міжнародний тероризм – терористична діяльність, яка має міжнародний характер або спрямована проти кількох держав. Об'єктом посягання міжнародного тероризму є **стабільність міжнародних відносин**, безпека держав та світового співтовариства. Проявляється у транскордонних терактах, глобальних терористичних мережах (наприклад, «Аль-Каїда», ІДІЛ). Визнаний одним з найтяжчих міжнародних злочинів.

Війна з тероризмом – глобальна кампанія, розгорнута після 2001 року під проводом США, спрямована на знищення міжнародних терористичних мереж (насамперед «Аль-Каїди») і держав, що їх укривають. Передбачає широкий спектр заходів: військові операції (Афганістан, Ірак, Сирія), антитерористичне законодавство, міжнародну координацію спецслужб, фінансові санкції тощо. Термін також критикується як надто широкий, що дозволяє виправдати будь-які силові дії проти непідконтрольних груп.

Транснаціональна корпорація (ТНК) – велика компанія, що здійснює господарську діяльність у двох або більше країнах, маючи дочірні підприємства або філії за кордоном. Володіє централізованим менеджментом і глобальною стратегією. ТНК контролюють значну частину світового виробництва і торгівлі, їхні бюджети часто співмірні з ВВП держав. У конфліктах можуть виступати як

впливові економічні гравці, що здатні впливати на локальну економіку і політику.

Конфліктні ресурси (англ. *conflict resources*) – природні ресурси (мінерали, дорогоцінні камені, деревина, нафта тощо), видобуток або торгівля якими здійснюється у зоні збройного конфлікту і слугує його фінансуванню. Класичний приклад – «криваві алмази» (blood diamonds). Міжнародні механізми, такі як Кімберлійський процес або регулювання постачань «3TG» (олово, тантал, вольфрам, золото) з ДР Конго, покликані припинити легальний обіг конфліктних ресурсів.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – сукупність національних оборонних підприємств, державних органів та пов'язаних груп інтересів, які займаються виробництвом і продажем зброї та військової техніки. Термін підкреслює зрощення економічних і військово-політичних інтересів. Надмірний вплив ВПК може призводити до мілітаризації політики та лобіювання війни заради прибутків.

Неурядова організація (НУО) – організація, заснована громадянами на добровільних засадах, незалежна від уряду, зазвичай неприбуткова. Діє в різних сферах: гуманітарній, правозахисній, екологічній, розвитку громад тощо. У конфліктах ключову роль відіграють міжнародні гуманітарні НУО, що надають допомогу, а також правозахисні групи, що фіксують порушення. Фінансуються через пожертви, гранти, іноді урядові субсидії (але зберігають автономію в діяльності).

Благодійна (гуманітарна) діяльність – надання безкорисливої допомоги людям, які постраждали від конфліктів, бідності, стихійних лих. Включає забезпечення базових потреб (їжа, вода, житло, медицина), захист вразливих груп, відновлення інфраструктури. У воєнний час гуманітарна діяльність регулюється міжнародним гуманітарним правом (наприклад, право МКЧХ на доступ до полонених згідно Женевських конвенцій). Працівники гуманітарних організацій користуються особливим захистом, символом якого є емблеми Червоного Хреста/Півмісяця.

Приватна військова компанія (ПВК) – юридично зареєстрована комерційна структура, що надає послуги військового або охоронного характеру на контрактній основі. Займається охороною об'єктів і осіб, військовим консалтингом (тренування військ, стратегічні поради), логістикою, розвідкою, а подекуди й участю в бойових діях. Персонал ПВК – переважно колишні військові або спецпризначенці. Формально ПВК не є частиною збройних сил будь-якої держави, але можуть працювати за замовленням урядів, корпорацій чи навіть ООН (охорона миротворців). Їхній статус не до кінця визначений у міжнародному праві, через що виникають питання відповідальності за можливі порушення.

Найманець – особа, яка спеціально завербована локально або за кордоном для участі у збройному конфлікті, мотивована головним чином бажанням отримати матеріальну вигоду, і не є громадянином сторони конфлікту чи членом її збройних сил. Найманство заборонено міжнародним правом, проте визначення найманця досить вузьке, і багато співробітників ПВК формально під нього не підпадають (напр., якщо їхня фірма легально найнята урядом).

Гібридна війна – форма конфлікту, що поєднує військові та невійськові засоби (інформаційні, кібернетичні, економічні, політичні) для досягнення цілей. Недержавні актори часто відіграють значну роль у гібридних війнах: наприклад, приватні армії чи «добровольці» використовуються для прихованої агресії; кібератаки можуть здійснюватися хакерськими групами, номінально не пов'язаними з державою. Тому межа між діями держави і недержавних сил стирається.

Міжнародна напруга – стан загострених відносин між державами, що характеризується недовірою, ворожою риторикою, нарощуванням збройних сил, але ще не перейшов у відкритий військовий конфлікт. Може бути спричинена територіальними суперечками, ідеологічним протистоянням, **терористичними загрозами** або діями інших недержавних акторів, що змушують держави насторожитися. Драйверами міжнародної напруги називають фактори чи сили, які підвищують цей рівень напруженості (наприклад, діяльність терористичних груп, розповсюдження зброї масового ураження, агресивні дії ПВК за кордоном тощо).

Зона конфлікту – географічна область, у межах якої відбувається збройний конфлікт. Включає як район безпосередніх бойових дій, так і прилеглі території, що зазнають впливу конфлікту (приплив біженців, порушення торгівлі, підвищена воєнна присутність). У зонах конфлікту часто діє особливий правовий режим (військовий стан, миротворчі мандати ООН) та гуманітарні організації. Економічна діяльність там різко ускладнена і набуває «воєнної» форми (воєнна економіка).

Воєнна економіка – особливий тип економічних відносин, що встановлюється під час затяжного конфлікту. Характеризується переважанням нелегальних чи напівлегальних форм господарювання: торгівля зброєю, контрабанда, «чорний ринок» товарів першої необхідності, мародерство ресурсів. Воєнна економіка орієнтована на підтримку воєнних зусиль сторін, часто інтегрована у глобальні тіньові ринки. Може залучати недержавних акторів – від кримінальних мереж до транснаціональних фірм, що користуються хаосом для надприбутків.

Ситуаційна задача 1.
Терористична економіка в дії.

Уявіть, що в країні «А» діє терористичне угрупування, яке фінансується за рахунок контрабанди цінного природного ресурсу (наприклад, колтану – рідкісного металу, що використовується в електроніці). Цей ресурс нелегально продається на світових ринках через сусідню країну «В», а виручені кошти йдуть на закупівлю зброї та підкуп місцевих чиновників. Проаналізуйте, як **міжнародна економіка** задіяна в підтримці цього конфлікту. Які заходи можуть вжити уряд країни «А» та міжнародні організації, щоб перекрити фінансування терористів? Розробіть рекомендації щодо санкцій, торговельних обмежень чи інших економічних інструментів впливу. Окремо розгляньте, як діяти транснаціональним корпораціям – споживачам цього ресурсу – щоб уникнути впливу «конфліктної» сировини на свій бізнес.

Ситуаційна задача 2.
Корпорація в зоні конфлікту.

Велика гірничодобувна корпорація планує інвестувати у видобуток міді в державі, де триває внутрішній збройний конфлікт між урядом і повстанськими угрупуваннями. Регіон видобутку частково контролюється повстанцями. Уряд пропонує корпорації охорону військовими, але на практиці компанії доводиться взаємодіяти і з представниками повстанців, щоб гарантувати безпеку працівників. Виникає ризик прямих або опосередкованих виплат збройним групам. Ви – радник з питань етики і безпеки цієї корпорації. Оцініть **економічні інтереси** і ризики компанії в такому проекті. Які наслідки (юридичні, репутаційні, фінансові) може мати співпраця з будь-якою зі сторін конфлікту? Запропонуйте стратегію дій: чи варто тимчасово заморозити проект до встановлення миру, чи спробувати дотримуватися нейтралітету, чи вимагати від уряду особливих гарантій? Як застосувати принципи корпоративної соціальної відповідальності, щоб видобуток міді не «підливав масла у вогонь» війни?

Ситуаційна задача 3.
Дилема гуманітарної допомоги.

Міжнародна благодійна організація організувала табір для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у країні, де триває громадянська війна. У таборі проживає 50 тисяч мирних жителів, що втекли від бойових дій, і організація забезпечує їх продовольством, водою, медичною допомогою. Однак відомо, що озброєне угру-

пування, яке контролює навколишню територію, **виманює частину гуманітарних припасів** з табору (через залякування мешканців чи корумпування працівників) і використовує їх для підтримки власних бійців. Керівництво НУО постало перед дилемою: з одного боку, табір життєво необхідний для тисяч людей; з іншого – допомога частково живить воєнну машину однієї зі сторін. Як слід діяти організації в такій ситуації? Розробіть кілька варіантів рішень (наприклад: посилити охорону й моніторинг розподілу, звернутися до нейтральних посередників, тимчасово призупинити операцію, змінити локацію табору за домовленістю з урядом тощо) і оцініть **етичні та практичні наслідки** кожного. Які заходи допомогли б мінімізувати **«ефект сприяння конфлікту»** при наданні гуманітарної допомоги?

Ситуаційна задача 4. Приватна військова компанія на полі бою.

Уряд країни «Х» веде бойові дії проти повстанців у важкодоступному регіоні. Офіційна армія зазнає труднощів через незнання місцевості та брак спеціалістів. Тому уряд укладає контракт з іноземною **ПВК** «Omega» на надання консультативно-бойової підтримки. Співробітники «Omega» – досвідчені ветерани, озброєні сучасною технікою, – беруть участь у плануванні операцій і часом вступають у бій на боці урядових сил. Це прискорює придушення повстання, але виникає низка питань. Проаналізуйте **переваги і ризики** залучення ПВК для країни «Х». Як це вплине на суверенітет та імідж уряду (чи не виглядатиме він залежним від іноземних найманців)? Хто несе відповідальність, якщо найманці вчинять воєнний злочин або порушать права людини? Складіть рекомендації для Міністерства оборони країни «Х» щодо контролю і координації діяльності «Omega» (наприклад, чи інтегрувати їх у єдине командування, як слід прописати контрактні зобов'язання щодо дотримання законів війни, механізми притягнення до відповідальності). Обміркуйте також, як відреагує міжнародна спільнота на появу приватних бойовиків у конфлікті – чи не спричинить це дипломатичного осуду або санкцій.

Питання для самоконтролю

1. Чому терористичні угруповання вважаються одним із найбільш небезпечних типів недержавних акторів?
2. У чому полягає головна відмінність діяльності терористичних організацій від дій держав у міжнародних конфліктах?
3. Як діяльність терористичних угруповань впливає на суверенітет і територіальну цілісність держав?

4. Які приклади сучасних терористичних атак мали глобальні наслідки для міжнародної безпеки?

5. Яку роль відіграють транснаціональні корпорації у конфліктних зонах?

6. Як економічні інтереси міжнародних корпорацій можуть посилювати або зменшувати напруженість у зонах конфліктів?

7. Які приклади співпраці корпорацій із урядами або збройними угрупованнями можна назвати?

8. У чому полягає роль гуманітарних і благодійних організацій у регулюванні конфліктів?

9. Яким чином приватні військові компанії впливають на перебіг та інтенсивність сучасних міжнародних конфліктів?

«Культура – це поле битви, на якому вирішується, хто ми є і ким прагнемо бути».

П'єр Бурдьє

РОЗДІЛ 11. КУЛЬТУРА, КУХНЯ ТА МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

11.1. Гастрономічні практики як символ ідентичності у війнах

Кулінарна ідентичність і націоналізм. Їжа здавна є маркером етнічної та національної ідентичності. Вислів Ж. А. Брійя-Саварена «Скажи мені, що ти їси, і я скажу, хто ти» вказує на те, що кулінарні вподобання символічно відображають нашу приналежність. У сучасному розумінні сформувалося поняття гастрономічного націоналізму (gastronationalism) – використання їжі, її історії, способів виробництва і споживання як засобу утвердження національної ідентичності та претензій на унікальність. Під час конфліктів і воєн ці символічні аспекти їжі можуть загострюватися: страви та продукти перетворюються на культурні «прапори», за які борються, або які свідомо привласнюються сторонами задля ствердження своєї нації. Гастрономічні суперечки нерідко виникають між країнами чи регіонами щодо «авторства» тої чи іншої страви, і такі конфлікти навколо кухні відображають глибші політичні протистояння. Тож кухня під час війни – це не просто харчі для виживання, а й **символічне поле битви** за культурну першість та історичну спадщину.

Приклад: кулінарне суперництво Ізраїлю та Палестини. Одним з яскравих проявів гастрономічного націоналізму у конфліктному контексті є багаторічна суперечка між ізраїльською та палестинською спільнотами щодо походження й «прав» на традиційні страви Близького Сходу – такі як хумус, фалафель, шакшука тощо. Після створення держави Ізраїль у 1948 р. керівництво молодої країни свідомо шукало символи для консолідації ізраїльської ідентичності, і фала-

фель був обраний як один з таких об'єднавчих символів – своєрідний «їстівний плакат» ізраїльської культури. У 1960-х роках в Ізраїлі цю страву з нуту популяризували як національну: з'являлися пісні («У нас є фалафель»), листівки з написом «національна закуска Ізраїлю», мережа швидкого харчування McDonald's навіть запровадила сендвіч «Мак-фалафель» у ізраїльському меню. Однак для арабського населення, і зокрема палестинців, фалафель і хумус – це споконвічні страви їх кухні, спільної з сусідніми арабськими країнами. Ізраїльська «націоналізація» цих страв сприймається ними як культурна апропріація, що фактично «стирає» палестинську присутність. Палестинська авторка куховарської книги Рім Кассіс та інші дослідники наголошують, що популяризація у світі хумусу і фалафелю як «ізраїльських» без визнання їх походження з місцевої (палестинської) традиції – це більше, ніж просто кулінарний спір. Це продовження колоніального наративу: «Спершу забрали землю і життя, тепер – їжу й історію».

У середовищі воєнного протистояння (особливо загостреного після 2023 р.) така «війна за фалафель» стала ще одним фронтом символічного спротиву. Для багатьох палестинців приготування й збереження своїх страв на окупованій землі – це спосіб відстояти свою національну ідентичність у умовах, коли держава де-факто відсутня. Отже, кулінарні практики в ізраїльсько-палестинському конфлікті слугують символами, за допомогою яких «на смак» переживаються питання історичної справедливості, приналежності та культурної спадщини.

Приклад: «борщова війна» між Україною та росією. Іншим актуальним кейсом є суперечка навколо українського борщу в контексті російсько-українського конфлікту. Борщ – традиційний буряковий суп – віддавна готують і в Україні, і в сусідніх країнах Східної Європи, але для українців він став одним із національних символів домашнього тепла, гостинності та єдності громади. В умовах війни, яка триває з 2014 р. і особливо після повномасштабного вторгнення рф у 2022 р., борщ перетворився на культурний символ опору та ідентичності України. У липні 2022 р., на 128-й день повномасштабної війни, за екстреною процедурою ЮНЕСКО внесла «культуру приготування українського борщу» до списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони. Цей крок був обґрунтований тим, що війна створює загрозу цій

живій традиції – адже багато українців опинилися у вигнанні чи на фронті, і спадкоємність кулінарної практики під загрозою. Український уряд оголосив це «перемогою у війні за борщ» і символом того, що в ширшій війні за свою культурну самобутність Україна також здобуде перемогу. Для українців борщ справді став **«таємною зброєю»**: під час війни його варять для бійців, у волонтерських кухнях, він зігріває переміщених осіб – словом, уособлює дух дому, щедрість землі та родинні зв'язки, які ворог намагається відібрати. Як зазначила дослідниця з Львова Аврора Огородник, борщ готують і на хрестини, і на весілля, і на поминки; під час Майдану 2014 р. його роздавали на протестах як символ єднання; його навіть сушать для армійського пайка – **«це наше ДНК, червоне, як наша кров»**.

Водночас для росії питання борщу теж набуло пропагандистського значення: офіційні особи в москві обурилися рішенням ЮНЕСКО, звинувачуючи Україну у «націоналізмі та екстремізмі» через прагнення закріпити борщ за собою. Речниця мзс рф заявила, що бажання українців «приватизувати борщ» – прояв «ксенофобії, нацизму і екстремізму в усіх проявах». Ця гіперболізована реакція показує, наскільки навіть страва може бути знаряддям інформаційної війни. Протягом тривалого часу радянська, а потім російська риторика трактувала борщ як «спільну» чи навіть «російську» страву, частину так званого «єдиного народу». Тепер, коли українці постали на захист своєї культурної окремішності, кремль намагається виставити це як радикалізм. Та попри такі закиди, міжнародне визнання українського борщу під час війни надало моральної підтримки українцям: «Люди почали розуміти, що вони українці» – зазначає шеф-кухар Євген Клопотенко, лідер кампанії за спадщину борщу. В умовах, коли сама ідентичність стала мішенню агресора, спільна національна страва перетворилась на «червону лінію, якою ми відрізаємося від колоніалізму», як образно висловилася дослідниця Огородник. Борщ став тим культурним маркером, через який українці заявляють: «Ми – окрема нація, зі своєю землею, історією і кухнею». Таким чином, на прикладі «борщової війни» ми бачимо, як гастрономічна ідентичність стає полем боротьби: для України це символ єдності й спротиву, а для імперських амбіцій росії – настільки сильний виклик, що його намагаються висміяти або демонізувати.

Інші приклади гастрономічних конфліктів. По всьому світу можна знайти схожі випадки, коли кулінарні символи відображають міжнаціональні суперництва. У Східній Європі та на Кавказі тривають диспути щодо походження певних страв (наприклад, Азербайджан і Вірменія сперечалися за право називати долму своєю, а Грузія, Вірменія, Туреччина – за лаваш і плов). У Південній Азії культурні розмежування між Індією і Пакистаном також проступають у гастрономії (скажімо, претензії на блюдо «біріані» або манеру заварювання чаю масала). Хоч ці «битви за рецепти» виглядають менш драматично, вони теж пов'язані з питаннями престижу і визнання. Часто держави намагаються отримати міжнародну реєстрацію страв як власної культурної спадщини, аби підкреслити свій пріоритет. Так, сусідні балканські країни змагалися за визнання певних сирів, вин чи ковбас на рівні ЄС як захищених географічних назв, а Греція і Туреччина вели суперечку за право на назву «турецької кави» (греки воліють звати її «еллінською») тощо. Кожен із таких випадків показує, що національна кухня – це частина «м'якого фронту» війни культур і політик ідентичності. Гастрономічний елемент може здаватися буденним, але у кризових умовах він набуває символічної ваги прапора чи герба, і тому його захищають із особливим завзяттям.

У воєнних конфліктах гастрономічні практики перетворюються на важливий елемент символічного протистояння. Ізраїльтяни та палестинці сперечаються за хумус і фалафель, українці й росіяни – за борщ; подібно і в інших конфліктах кухня стає частиною дискурсу про **«своє» і «чуже»**. Це явище підтверджує думку, що їжа – більше ніж просто споживчий товар: вона є носієм пам'яті, традиції та ідентичності. Коли під загрозою опиняється існування народу чи держави, загроза нависає і над його культурною спадщиною, включно з кухнею. Тому захист традиційної страви чи права на неї сприймається як частина ширшої боротьби за самовизначення. Гастрономічний націоналізм у конфліктах може сприяти згуртованості поневоленого народу, але також і поглиблювати прірву між сторонами, якщо страви починають використовувати як інструмент політичної риторики. Далі ми розглянемо, як саме їжа слугувала інструментом пропаганди та мобілізації в історичних війнах – тобто перейдемо від символічних «війн за страви» до практичного використання кухні у війнах реальних.

11.2. Роль кухні у пропаганді та мобілізації

Їжа як інструмент воєнної пропаганди. Під час масових воєн XX століття уряди швидко зрозуміли, що харчування – це теж фронт: від забезпечення армії провіантом до підтримки моралі населення в тилу. Пропагандистські кампанії активно використовували тему їжі, щоб донести громадянам важливі настанови. Одним із найвідоміших гасел Першої світової війни було «Їжа виграє війну» (англ. *Food Will Win the War!*), запроваджене у США головою продовольчої адміністрації Гербертом Гувером у 1917 р. Цей лозунг нагадував американцям, що перемога залежить не лише від солдатів і зброї, а й від того, наскільки ощадливо й розумно буде витрачено ресурси. В Сполучених Штатах та інших країнах Антанти з'явилися численні постери та агітаційні матеріали, що закликали цивільних економити продукти, вирощувати городину та відмовлятися від надмірностей заради фронту. Наприклад, на американському плакаті 1918 р. жінка в убранні зі зоряно-смугастим прапором простягає руки до глядача із закликом: *«Будь патріотом – дай обіцянку берегти харчі»*. Цей плакат Управління харчів США прямо прирівнював добровільну відмову від надлишків їжі до патріотичного вчинку, такого ж важливого, як вступ до війська (пропагандисти навіть порівнювали його з відомим плакатом «I Want You» – дядько Сем, який вербує новобранців). Слогани на кшталт *«Їжа – це боєприпаси: не марнуй її»* чи *«Будь економним – врятуй хліб для солдата»* стали звичними на агітплакатах Першої світової. Ці зусилля дали результати: завдяки суто добровільним заходам (без формального карткового нормування) США за рік змогли подвоїти відправку продовольства союзникам, скоротивши внутрішнє споживання на 15%. Це пропагандисти подавали як «перемогу американського патріотизму», адже громадяни підтримали солдат, «економлячи харчі – рятували життя на фронті».

Аналогічні процеси відбувалися і в Європі. У Британії часів Першої світової теж заохочували ощадливість: плакати повідомляли про *«Дні без м'яса»* чи *«Дні без хліба»*, коли громадяни мали споживати менше дефіцитних продуктів. Запроваджувалися *«городи перемоги»* – люди масово вирощували овочі на присадибних ділянках, в парках, шкільних подвір'ях, щоб збільшити самозабезпеченість і зменшити наванта-

женння на продовольчі конвої. У Першу світову такі заходи були добровільними, але у Другу світову війну багато держав перейшли до суворого нормування продуктів. Водночас пропаганда продовжувала відігравати роль: в СРСР, Британії, США випускали буклети з порадами, як готувати поживні страви з обмежених пайків, щоб підтримати мораль населення. Прикладом є британські плакати з химерними персонажами «Доктор Морквиця» або «Капітан Морква», які рекламували вживання моркви (доступної у великих кількостях) замість дорогих чи дефіцитних продуктів. У СРСР йшли іншим шляхом: офіційно пропаганда замовчувала голод 1941–42 рр., але прославляла подвиги трудівників тилу – доярок, хліборобів, які **«годують** фронт». Гасло *«Все для фронту, все для перемоги»* стосувалося й хліба: колгоспників закликали трудитися понад норму, щоб дати армії більше продовольства.

Рис 11.1 Американський пропагандистський плакат 1918 р. закликає населення підписати зобов'язання берегти продукти.

Художник – Пол Стар (Paul Stahr). Гасло: «Будь патріотом – дай обіцянку своєї країни берегти харчі». Кампанія Управління харчів США апелювала до добровільного раціонування заради перемоги.

Демонізація «чужої» їжі та перейменування страв. Пропаганда воєнного часу часто прагне виставити ворога в непривабливому світлі, і тут також знаходить застосування тема їжі. Одним з цікавих феноменів є перейменування страв, пов'язаних із ворожою нацією, на більш «патріотичні» назви. Під час Першої світової війни у США та деяких країнах Антанти спостерігався сплеск антинімецьких настроїв, і навіть такі буденні речі, як німецькі назви страв, підпали під заборону. Наприклад, квашену капусту (sauerkraut) в Америці почали називати *«капустою свободи» (liberty cabbage)*, щоби позбутися німецького слова. Схожа доля спіткала «франкфуртські» сосиски – їх перейменували на *«ковбаски свободи»*, а «гамбургер» (від німецького Гамбурга) – на *«біфштекс свободи»*. Ці кумедні, на перший погляд, епізоди мали під собою серйозну мету: утвердити думку, що народ воює не лише армія, а й кожен громадянин у повсякденні, аж до словника в меню. Аналогічно, під час війни США з Іраком у 2003 р., коли Франція не підтримала американську позицію, у Капітолії США певний час картоплю-фрі називали *«картоплею свободи» (freedom fries)* замість «французької» – як жартівливе покарання Франції за непокору. Хоч це перейменування було тимчасовим курйозом, воно відображає ширший принцип: **кулінарні слова теж можуть потрапити під цензуру пропаганди**, якщо асоціюються з «чужими» або нелояльними.

Ще одним виміром демонізації є зображення харчових звичок ворога як огидних або смішних. Приміром, під час Другої світової війни японців у американській пропаганді часто висміювали як «рисоїдів» – натякаючи, що їх раціон примітивний. Навпаки, американський солдат позиціонувався як той, хто їсть м'ясо, п'є молоко, жує шоколад – тобто сильний, здоровий завдяки «правильному» харчуванню. У нацистській Німеччині пропаганда висувала ідею **«нордичної простоти»** в їжі – мовляв, справжні арійці споживають прості селянські страви, на противагу розніженим буржуазним або «інородницьким» кухням. В антисемітських карикатурах євреїв зображали з ненаситним апетитом або екзотичними продуктами, щоб підкреслити їх чужинність. Отже, через їжу пропаганда конструює образи «свого» та «ворожого»: свій – скромний, здоровий, дисциплінований у харчуванні, а чужий – надміру ситий або, навпаки, злиденний, не такий як ми.

Харчова мобілізація: від городів до Кока-коли. Мобілізація населення у воєнний час охоплювала і харчову сферу. В

США та Британії і в Першу, і в Другу світову масово розгортали кампанії *Victory Gardens* – «садів перемоги», коли мільйони простих громадян саджали овочі всюди, де можливо, щоб збільшити внутрішнє виробництво продовольства. Ці городи не лише давали додаткову їжу, а й виконували **символічну функцію** – залучали кожну родину до спільної справи перемоги, піднімали мораль. Харчова мобілізація стосувалася і промисловості: перехід харчових фабрик на випуск концентратів для армії, розробка нових консервів, які довго зберігаються. Відомий приклад – поява у 1941 р. консервованого апельсинового порошку Tang у США чи згущеного молока в СРСР – ці продукти стали можливими завдяки воєнним потребам і залишилися потім у масовому споживанні.

Цікаво, що їжа стала інструментом культурної мобілізації й після боїв, у часи окупації та «холодної війни». Американські війська, дислоковані по всьому світу, фактично поширювали разом з собою атрибути американської кухні – і це було не випадково, а усвідомлено підтримуване політикою. Наприклад, голова компанії Coca-Cola ще під час Другої світової пообіцяв, що кожен солдат США зможе купити пляшку «Коки» за 5 центів «будь-де, де б він не служив». Для виконання цього завдання компанія з допомогою армії збудувала десятки розливних заводів напою в Європі, Північній Африці, на Тихому океані. Результат – Coca-Cola стала не лише підняттям моралі для солдат, а й першим знайомством місцевого населення з «американським смаком». Після війни цей газований напій і жуйки, шоколад, консерви, що залишалися від армійських пайків, продовжували асоціюватися з США. В Європі з'явився термін «кока-колонізація» – так критики називали просування американської культури через масові продукти, як-от напої, джинси, сигарети. Радянське керівництво взагалі розцінювало Кока-колу як символ «культурної експансії»: й. сталін, наприклад, заборонив напій у СРСР як «імперіалістичний продукт» (радянському маршалу жукову, який покохав смак «Коли» у Берліні, довелося замовляти спеціальну безбарвну «колу», щоб пити непомітно від вождя). Натомість американці бачили у поширенні своїх кулінарних брендів потужну зброю Холодної війни: «пляшка Кока-коли – це запечатаний пакет Америки» – писали оглядачі, вказуючи, що разом із напоєм люди отримують уявлення про американський спосіб життя. Протистояння систем відбувалося на-

віть у **«кухонному форматі»**: відомі *«кухонні дебати»* 1959 р., коли в моделі американської кухні на виставці в москві віцепрезидент Р. Ніксон сперечався з М. Хрущовим про переваги капіталізму, – яскраво показали, що холодильники, пральні машини та продукти на полицях стали аргументами ідеологічної битви.

Пропаганда голодом і хлібом. Є і трагічний бік використання їжі як зброї – це блокади та штучний голод, але в даному підрозділі більше уваги приділимо пропагандистському виміру. У 20-му сторіччі тоталітарні режими нерідко маніпулювали темою продовольства: як наявністю, так і відсутністю. Наприклад, радянська влада у 1930-х, попри масовий голод в Україні (Голодомор), назовні демонструвала ілюзію достатку: іноземних кореспондентів водили по зразкових продмагазинах, повних їжі, щоб спростувати «наклепи» про голод. Під час Холодної війни обидва табори дорікали одне одному продовольчими проблемами: західна пропаганда фокусувалася на чергах і порожніх полицях у СРСР, а радянська – на голодних безробітних у гетто капіталістичних міст (хоч такі явища були перебільшені або вибіркові). В сучасних війнах продовольство також використовується як пропагандистський засіб: гуманітарні продовольчі конвої, які надсилають ті чи інші країни, подаються як **доказ моральної переваги**. Одночасно блокування постачання їжі противнику виправдовують як воєнну тактику. Ідея *«хто контролює хліб – контролює народ»* залишається актуальною.

Наприклад, у сирійському конфлікті (2011–2020) існувала *«війна хлібопекарень»*: урядові сили обстрілювали пекарні на повстанських територіях, викликаючи голодні бунти, а опозиція знімала кадри довжелезних черг за хлібом, щоб продемонструвати гуманітарну кризу з вини режиму. У 2022–2023 рр. росія періодично блокувала український експорт зерна через Чорне море, а потім знімала сюжети свого телебачення про нібито «голод у світі через дії Києва» – тобто намагалася використати продовольство як геополітичний важіль та інформаційну зброю. Такі випадки виходять за межі кухні як культури, але ілюструють загальний принцип: у війні все, що люди їдять чи не їдять, може бути політизоване.

Їжа у війнах служила і практичній, і символічній меті. З одного боку, пропаганда закликала *«затягнути паски»* для перемоги, використовуючи кулінарні образи (порожня тарілка

як такий самий вклад в перемогу, як і гвинтівка на фронті). З іншого – їжу використали, щоб формувати образ ворога (перейменовуючи страви або насміхаючись з його харчових звичок), а також щоб демонструвати переваги своєї системи (ситість, різноманіття дієти) над ворожою (нестача, примітивність). Кухня стала частиною мобілізаційної економіки і культури війни: від городника з сапою до технолога, що придумує новий консервант, – усі працювали «на фронт» через харчову призму. Таким чином, кухня в пропаганді – це приклад того, як повсякденна культурна сфера вливається в русло великої політики. На тлі цих прикладів варто також згадати протилежний тренд: використання їжі не для роз'єднання, а для налагодження діалогу між народами. Мова йде про гастрономічну дипломатію, що розглядається у наступному підрозділі.

11.3. «Гастрономічна дипломатія» у миротворчих процесах

Поняття гастродипломатії. Термін «гастродипломатія» (або «кулінарна дипломатія») увійшов у вжиток на початку 2000-х років завдяки науковцям, які досліджували публічну та культурну дипломатію. Гастродипломатія – це стратегічне використання національної кухні як інструменту для налагодження міжнародного взаєморозуміння, покращення іміджу країни та навіть врегулювання конфліктів. Популярне гасло цього напрямку: *«Найлегший шлях завоювати серця і думки – через шлунок»*. Ідея полягає в тому, що пригощаючи інші народи своєю кухнею, держава **демонструє свою культуру з позитивного, аполітичного боку**, викликає симпатію та цікавість, які можуть трансформуватися в більш прихильне ставлення на міжнародній арені. Гастродипломатія може мати декілька рівнів:

- **офіційний (державний)** – коли уряди цілеспрямовано організовують кулінарні промо-кампанії за кордоном;
- **неформальний (приватний)** – коли окремі шеф-кухарі, ресторани, культурні діячі проводять гастрономічні заходи, що сприяють порозумінню;
- **протокольний** – використання їжі та застіль у офіційних переговорах і миротворчих зустрічах.

Особливо важливу роль гастродипломатія відіграє у миротворчих процесах: спільна трапеза історично вважається

способом примирення. У багатьох культурах розділити хліб-сіль – означає стати друзями. Цей символізм використовують і сучасні дипломати: під час самітів і переговорів велике значення має, яке меню подається, з яких регіонів страви, чи враховані смаки гостей. Вдалий обід може значно покращити атмосферу переговорів, полегшити встановлення довіри між лідерами. Навіть психологічні експерименти свідчать: спільне споживання їжі сприяє кооперації – особливо коли перегово-ри важкі, частування допомагає створити більш неформаль-ну, довірливу атмосферу. Звісно, самою їжею конфлікт не роз-в'язати, але вона стає каталізатором діалогу.

Державні гастродипломатичні програми.

Піонерами офіційної гастродипломатії вважають країни Південно-Східної Азії. **Таїланд** ще у 2002 р. запустив держав-ну програму *«Global Thai»* («Глобальний Таїланд»), метою якої було збільшити присутність тайської кухні у світі. Уряд Таїланду надавав пільги тайським підприємцям, щоб вони відкривали ресторани за кордоном, а також запровадив серти-фікацію *Thai Select* для відзначення автентичних тайських ресторанів у світі. Це мало і економічний зиск (розширення експорту тайських продуктів, стимулювання туризму), і дип-ломатичний: через любов іноземців до пад-тай чи том-яму формувалося позитивне сприйняття Таїланду як дружньої ек-зотичної країни. Фактично, тайські ресторани стали «неофі-ційними посольствами» за кордоном. Успіх Таїланду надих-нув сусідів: Малайзія у 2006 р. започаткувала програму *«Malaysia Kitchen for the World»*, яка тривала до 2015 р. і бу-ла спрямована на просування малайзійської кухні за кордо-ном (через фестивалі, підтримку ресторанного бізнесу, участь у ярмарках). Індонезія нещодавно (2021) також оголосила стратегію *«Spice Up the World»* – план збільшити кількість індонезійських ресторанів у світі та експорту спецій до 4 ти-сяч тонн. Південна Корея після успіху «хвилі K-pop» взялася за K-food: держава фінансує кулінарні школи для іноземців, проводить світові *«Дні кімчі»* тощо, просуваючи корейську кухню як модний тренд. США теж усвідомили силу кулінар-ної дипломатії: у 2012 р. Держдепартамент створив програму «Американський кулінарний корпус» – відомих шеф-кухарів було залучено як неформальних послів, що представляють США на міжнародних заходах їжі. Усі ці заходи підпоряд-ковані логіці: **смачна** їжа здатна сказати світові про країну

більше, ніж політичні заяви. Гастродипломатія фокусує увагу зовнішньої аудиторії на позитивних, цікавих аспектах культури – а значить, опосередковано сприяє налагодженню дружніх стосунків між народами.

Гастродипломатія на службі миротворення. Окремо варто розглянути випадки, коли кулінарні ініціативи спрямовані прямо на подолання ворожнечі та побудову миру. Часто це відбувається на рівні громадських організацій або митців. Наприклад, у багатоконфесійному Єрусалимі в 2001 р. було створено неурядову організацію **«Шеф-кухарі за мир» (Chefs for Peace)**, яка об'єднала 25 ізраїльських і палестинських кухарів – євреїв, мусульман і християн. Вони разом готували і проводили **спільні кулінарні покази та вечері**, демонструючи, що їжа може єднати там, де політика роз'єднує. Один із учасників згадує: «У кухні наші ножі дуже гострі, але ми не використовуємо їх один проти одного – ми готуємо заради миру». Такий символічний жест отримав продовження: ці шефи організовували виїзні вечері по світу, популяризуючи ідею діалогу культур. Подібно, у місті Мостар (Боснія і Герцеговина), розділеному на хорватську та босняцьку частини, після війни проводили **«фестивалі кухні двох берегів»**, де сербські, хорватські, боснійські домогосподарки обмінювалися рецептами. Це сприяло поступовому згасанню ворожнечі, бо люди починали бачити у колишніх супротивниках не абстрактних «інших», а носіїв смачних традицій, схожих на їхні власні.

Ще один яскравий приклад – корейський миротворчий процес 2018 р. Під час історичного саміту лідерів Південної і Північної Кореї меню обіду було продумане до дрібниць: до столу подали страви з символічних місць обох країн. Головною зіркою став пхеньянський холодний суп *ненмьон* – локшина в холодному бульйоні з Півночі. Лідер КНДР Кім Чен Ин особисто привіз до демілітаризованої зони апарат для приготування цієї локшини, аби почастувати південнокорейського президента Мун Чже Іна справжнім смаком Пхеньяну. Пізніше південнокорейські медіа писали, що спільне поїдання ненмьону створило *«невимушено теплу атмосферу»* між двома лідерами, які ще рік перед тим обмінювалися погрозами. Фотографії, де Мун і Кім разом усміхаються за столом, їдять одну локшину, викликали сенсацію: в Сеулі вишикувалися черги до ресторанів, що подають пхеньянський ненмьон, – люди хотіли «скуштувати мир». На Півночі, за свідченнями,

теж піднявся інтерес до південнокорейських страв. Цей випадок увійшов в історію як вдалий епізод кулінарної дипломатії, що *«розтопила кригу»* між ворогуючими державами. Звісно, сам суп не вирішив політичних проблем, але став **жестом доброї волі**, що заклав більш довірливий тон подальшим переговорам.

На офіційному рівні традиційно важливі так звані **«дипломатичні бенкети»**. Під час державних візитів приймаюча сторона готує урочисту вечерю, де вишукано поєднують кулінарні мотиви обох країн. Наприклад, під час візиту президента США Б. Обами до Японії в 2014 р. прем'єр Сіндзо Абе запросив його до легендарного сулі-ресторану, підкресливши цим повагу до японської кухні та демонструючи її найкращий зразок світові. У 1972 р. знамениті банкети на честь візиту Р. Ніксона до Китаю – із пишними стравами китайської імператорської кухні – розцінено як **«момент великої гастродипломатії»**: увесь світ побачив по телевізору тости, промови й навіть рецепти тих страв, що готувалися на честь порозуміння між США та КНР. Як писала історикиня Мішель Кінг, той спільний бенкет символізував «дипломатію, втілену в кулінарному спектаклі», і справив таке враження, що *New York Times* опублікувала рецепти, щоб американці могли повторити їх удома. Відтоді практика запрошувати зіркових шеф-кухарів на саміти, продумувати меню з урахуванням культурних особливостей гостей – стала невід'ємною частиною дипломатичного протоколу.

«Народна» гастродипломатія та мир. Окрім державних ініціатив, значну роль відіграють і неформальні проєкти громадських організацій. Серед них – кулінарні обміни між країнами, які мають напружені відносини. Наприклад, у 2012 р. група американських і іранських кулінарів провела в Тегерані спільний майстер-клас, де вчили одне одного готувати гамбургери й кебаби – цей захід назвали *«Burger Diplomacy»*.

Він не мав офіційного характеру, але привернув увагу молоді й медіа, показавши людське обличчя *«іншого боку»*. В подібному ключі діяв проект «Conflict Kitchen» у Піттсбурзі (США): це був ресторан, який щоразу подавав страви тієї країни, з якою США перебували в конфлікті (наприклад, Ірану, Північної Кореї, Венесуели). До кожної страви додавали буклет з фактами про культуру тієї країни та думками її громадян. Таким чином, відвідувач, куштуючи їжу «ворога», міг

задуматися про те, що за політичними гаслами стоять звичайні люди з багатою культурою. Хоч «Conflict Kitchen» був мистецько-освітнім проектом, його ідея цілком гастродипломатична – дослідити конфлікт через кулінарну призму, розвінчати стереотипи та знайти спільне (їжа, яка подобається всім).

У світі зростає рух «соціальної гастрономії» – ініціатив, що використовують їжу для вирішення соціальних проблем та налагодження миру. Такий підхід підтримують й Організація Об'єднаних Націй, і Всесвітня продовольча програма. Організовуються міжнародні гастрономічні фестивалі дружби, де в одній кухні варять, наприклад, український борщ і польський журек, турецький плов і вірменський хоровац – з метою продемонструвати взаємопроникнення культур і відсутність «чисто національних» кордонів у кулінарії. Як пише дослідниця Дж. Мендельсон-Форман, «кулінарна спадщина – це м'яка сила з величезним потенціалом мотивувати і надихати; важливо дати людям щось, з чим вони можуть асоціювати Україну чи Сирію, окрім війни». Саме цим займаються шеф-кухарі-ентузіасти: вони проводять благодійні вечері, кошти з яких йдуть на постраждалих від конфліктів; проводять майстер-класи у таборах біженців, щоб люди різних етносів разом готували і трапезували, долаючи психологічні бар'єри.

Гастрономічна дипломатія показує, що кухня може служити справі миру і взаєморозуміння. Від державних програм, що поліпшують імідж країни через її страви (приклад Таїланду, Південної Кореї), до локальних ініціатив, де ворогуючі сторони сідають за один стіл – усюди їжа виступає **медіатором**. Вона апелює до базових людських відчуттів: смаку, запаху, насолоди спілкування за трапезою. Там, де слова можуть викликати суперечку, спільне частування нерідко спонукає до діалогу. Недарма у багатьох мовах є приказки на кшталт «розділивши хліб-сіль, вороги стають друзями». Сучасні миротворчі проекти дедалі частіше враховують цей чинник: на мирних конференціях в кулуарах подають страви, що символізують єдність; культурні обміни включають гастрономічну складову. Звичайно, гастродипломатія – не панацея від війн, але вона створює фон довіри та симпатії, без якого справжній мир неможливий. Як зазначив один з експертів, *«їжа торкається серця і відкриває душу»* – а значить, може відкрити шлях до злагоди там, де інші засоби безсилі.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Гастрономічний націоналізм (гастронаціоналізм): використання їжі та кулінарних традицій для просування ідеї нації та її унікальності. Часто проявляється у претензіях на «національні страви» та суперечках щодо їх походження. У конфліктних умовах може набувати форми «кулінарних війн» за культурну спадщину (напр. спір між Ізраїлем та Палестиною за хумус і фалафель).

Культурна апропріація (в контексті кухні): привласнення елементів чужої кулінарної традиції без визнання її джерела, що сприймається як утиск культури-джерела. Приклад – маркетинг палестинських страв як «ізраїльських» без згадки про їхнє арабське походження, що, на думку палестинців, стирає їхню історичну присутність.

«Борщова війна»: жартівлива назва культурного протистояння між Україною та росією навколо права називати борщ своєю національною стравою. Загострилася під час російсько-української війни; призвела до внесення «культури українського борщу» в список спадщини ЮНЕСКО (2022) та різкої реакції рф. Символізує ширший конфлікт за національну ідентичність і спадщину.

Пропаганда (воєнна): комунікаційна діяльність держави під час війни, що має на меті вплинути на думки й поведінку населення (свого й ворожого). У сфері харчування включала кампанії зі заощадження продовольства («Їжа – зброя, не марнуй її»), демонізацію ворога через його їжу, перейменування страв тощо.

«Liberty cabbage / Liberty steak»: історичні приклади перейменування продуктів у США під час Першої світової війни: німецьку назву *sauerkraut* (квашена капуста) замінили на *liberty cabbage*, «гамбургер» став *liberty steak*, щоб прибрати німецькі асоціації. Аналогічно 2003 р. «картоплю фрі» у Конгресі США називали *freedom fries* на знак протесту проти Франції. Такі заміни – частина патріотичної пропаганди.

Мобілізація харчова: залучення цивільного населення до підтримки фронту через зміни у харчових звичках і продвиробництві. Включала ведення городів перемоги, добровільне нормування (відмова від м'яса в певні дні, тощо), збільшення випуску продовольства для армії. Розглядалася як патріотичний обов'язок громадян.

«Кока-колонізація»: метафоричний термін, що означає поширення впливу американської культури через масові товари – зокрема, напій Coca-Cola. У воєнний і післявоєнний час Coca-Cola стала символом США; її глобальне проникнення викликало спротив у деяких країнах, але також слугувало «кулінарним послом» американських цінностей (свободи, достатку) під час Холодної війни.

Гастродипломатія (кулінарна дипломатія): напрям публічної дипломатії, де їжа і кухня є засобом встановлення дружніх відносин між країнами та народами. Реалізується через державні кулінарні промо-кампанії за кордоном (відкриття ресторанів, фестивалі кухні), обміни шеф-кухарями, національні стенди на виставках тощо. Головна теза: гастродипломатія змінює сприйняття країни на позитивне, показуючи її культуру через аполітичний «смачний» аспект.

Гастродипломатія у миротворчості: використання спільних трапез, кулінарних заходів і обмінів для зближення сторін конфлікту. Приклади – офіційні мирні бенкети (коли меню навмисно об'єднує кулінарні традиції опонентів), спільні кулінарні проекти громадських організацій (напр. Chefs for Peace в Ізраїлі/Палестині), неформальні акції на кшталт «конфліктної кухні». Цей феномен спирається на ідею, що розділяючи їжу, люди легше входять у діалог і долають упередження.

«Ненмьон-дипломатія»: (від кор. ненмьон – холодна локшина) – неформальна назва події, коли на міжкорейському саміті 2018 р. подача традиційного північнокорейського холодного супу допомогла створити дружню атмосферу між лідерами КНДР і Республіки Корея. Стала символом того, як кулінарний жест може підтримати мирний діалог.

Ситуаційна задача 1. «Хумусний дипломат».

Уявіть, що ви – молодий дипломат багатоетнічної країни, де нещодавно спалахнули суперечки між двома громадами щодо походження популярної страви (наприклад, вареники чи плов). Ця суперечка ризикує перерости в політичний конфлікт. Вам доручено організувати культурний захід для примирення. Яким буде формат цього заходу? Як би ви використали спільну кулінарну спадщину, щоб підкреслити єдність, а не розбрат? Опишіть ваш план (фестиваль, конкурс рецептів, спільна вечеря тощо) і обґрунтуйте, чому він може зняти напругу.

Ситуаційна задача 2. «Їжа і пропаганда: етична межа».

В роки Другої світової війни уряди і союзників, і нацистів активно вдавалися до пропаганди, пов'язаної з їжею. Проаналізуйте з етичної точки зору один історичний приклад: перейменування німецьких страв (сосисок, капусти) у США на «патріотичні» назви або ж радянську замовчувальну пропаганду під час голоду 1941–42 рр. Наскільки такі дії були виправдані потребами війни?

Яку **психологічну функцію** вони виконували для суспільства? Якби ви були радником уряду сьогодні, чи радили б ви вдаватися до подібних прийомів (наприклад, бойкотувати кухню країни-агресора)? Відповідь обґрунтуйте.

Ситуаційна задача 3. «Гастрономічний брендинг держави».

Ви працюєте в агенції «кулінарного брендингу» і отримали контракт від країни, чий імідж за кордоном постраждав через політичні негаразди (скажімо, умовної Країни Х). Завдання – через гастродипломатію покращити ставлення світу до Країни Х. Які кроки ви запропонуєте? Виберіть **три конкретні заходи** (наприклад, відкриття мережі національних ресторанів за кордоном, участь у міжнародних ярмарках їжі, створення кулінарного телешоу з елементами культури тощо) і поясніть, чому вони будуть ефективними. Зверніться до прикладів інших держав (Таїланд, Південна Корея, Перу тощо), щоб підтвердити свої пропозиції.

Ситуаційна задача 4. «Бенкет примирення» (рольова гра).

Уявіть, що дві країни підписують мирну угоду після тривалого конфлікту. Для закріплення успіху планується урочистий мирний бенкет, на який запрошені делегації обох сторін, міжнародні посередники, ЗМІ. Ви – головний розпорядник цього заходу. Ваше завдання: скласти меню бенкету і коротко обґрунтувати вибір кожної страви з точки зору **символіки примирення**. Наприклад, яке спільне блюдо чи поєднання інгредієнтів від двох народів ви подасте як десерт? Як забезпечите, щоб жодна із сторін не відчула культурну образу (врахувати релігійні заборони на їжу, чутливі назви страв тощо)? Опишіть по одному пункту на закуску, основну страву і десерт, вклавши символічний зміст. Потім поясніть, як би ви представили це меню пресі, щоб підкреслити нову сторінку взаєморозуміння.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає роль культури як чинника міжнародних конфліктів?
2. Як культурна ідентичність може стати як основою солідарності, так і джерелом протистояння?
3. Чому мова, релігія та традиції часто стають «символічними полями бою»?
4. Як кухня може виступати елементом «м’якої сили» у міжнародних відносинах?

5. Які приклади використання гастродипломатії у світі ви можете навести?

6. Як культурні бойкоти (спорт, мистецтво, музика) впливають на міжнародні відносини?

7. Чому питання культурної спадщини часто стає предметом міжнародних суперечок?

8. Які механізми культурної дипломатії здатні зменшувати конфліктність між державами?

9. Які приклади мирного співіснування різних культур можуть бути протиставлені культурним конфліктам?

«Монополія держави на насильство більше не є абсолютною: приватні армії стали новою валютою глобальної політики».

Макс Вебер

РОЗДІЛ 12. ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

12.1. ПВК як економічні актори: глобальний ринок воєнних послуг

Приватні військові компанії (ПВК) – це комерційні структури, що пропонують військові та охоронні послуги на ринку, функціонуючи як бізнес-підприємства. Вони наймають колишніх військових фахівців і використовують корпоративні моделі управління, забезпечуючи клієнтів (держави, компанії чи міжнародні організації) персоналом і матеріально-технічними ресурсами для виконання завдань безпеки. ПВК часто називають «сучасними найманцями», хоча їхні корпоративні структури та офіційні контракти відрізняють їх від традиційних найманців. З точки зору міжнародної економіки, ці компанії стали помітними недержавними акторами, що пропонують товар на глобальному ринку – воєнну силу як послугу.

У кінці XX – на початку XXI століття ринок приватних військово-безпекових послуг пережив справжній бум. Якщо в 1989 р. у світі існувало лише близько 15 таких компаній, то вже в 2010 р. їх кількість зросла до приблизно 1200. Динаміка галузі вражає: за даними досліджень, близько 70% усіх ПВК зосереджено в чотирьох країнах – Великій Британії, США, Південно-Африканській Республіці та Китаї. США мають провідну роль у секторі, на них припадає значна частка світового обсягу продажів військово-безпекових послуг (оцінюваного у близько $80 млрд щорічно на початку 2020-х років). Загалом світовий ринок приватних військових і охоронних послуг оцінювався приблизно у 240 млрд дол. США ста-

ном на 2020 р., і прогнозується, що до 2030 р. його обсяг може зрости вдвічі – до понад $450 млрд. Ця галузь залишається неоднорідною і недостатньо прозорою: на ринку діють як великі міжнародні корпорації (наприклад, MPRI, Amentum/DynCorp, G4S, Halliburton), що надають широкий спектр послуг, так і невеликі сумнівні фірми «тіньового» характеру на кшталт групи «Вагнера».

Рис. 12.1. Відвідувачі позують для фото біля центру ПВК «Вагнер» у Санкт-Петербурзі, листопад 2022 р.

Виникнення російської групи **«Вагнера»** та скандали навколо її діяльності (в Україні, Сирії, Малі, Центральноафриканській Республіці тощо) привернули увагу громадськості до феномену ПВК у сучасних конфліктах. Хоча «Вагнер» багато в чому унікальна через тісні зв'язки з державним апаратом РФ та відверте ігнорування міжнародного права, загалом вона є частиною глобальної індустрії приватної військової безпеки. Іноді такі структури називають «парамілітарними кримінальними групами», адже вони поєднують риси військового підрозділу спецпризначення та мафіозної мережі. Втім, більшість ПВК діють дещо інакше – у легальніший спосіб та у співпраці з урядами, хоча їхня діяльність також не вільна від скандалів або звинувачень у зловживаннях. У будь-якому разі, поява гравців на кшталт «Вагнера» підсвітила масштаб явища: приватні компанії з воєнним потенціалом перетворилися на впли-

вовий чинник міжнародних відносин, здатний впливати на хід збройних конфліктів і геополітичні розклади.

Спектр послуг ПВК дуже широкий, що фактично сформувало глобальний ринок воєнних послуг. До переліку діяльності таких компаній належать: стратегічне планування та військові консультації для урядів; розвідка та збір інформації (включно зі спостереженням з повітря і космосу); підготовка та тренування збройних сил і поліції; матеріально-технічне забезпечення і логістика військових операцій; технічне обслуговування озброєння і військової техніки; охорона об'єктів, персоналу та VIP-осіб; супровід конвоїв у небезпечних зонах; підтримка військ у зоні бойових дій (наприклад, керування безпілотниками, наведення авіації, забезпечення зв'язку); участь у бойових діях та спецопераціях на боці замовника. Багато ПВК здатні забезпечити «під ключ» увесь набір спроможностей, притаманних регулярній армії, але на комерційній основі. Наприклад, південноафриканська компанія Executive Outcomes (EO) у 1990-х роках надавала урядам цілий спектр військових послуг – від підготовки солдат і польового командування до постачання бронетехніки, авіації та важкого озброєння зі світового чорного ринку зброї. EO фактично виступала як приватна міні-армія, здатна самостійно вести бойові дії, що продемонструвала в конфліктах Анголи та Сьєрра-Леоне.

Основними клієнтами ПВК є, по-перше, національні уряди. Держави все частіше передають зовнішнім підрядникам частину військових і безпекових функцій. Цей тренд почався після закінчення «холодної війни», коли багато країн (особливо США і європейські) різко скоротили свої збройні сили з метою економії бюджету. Так, США зменшили чисельність армії з ~2,2 млн до 1,6 млн у 1990-х, паралельно віддаючи низку допоміжних завдань на аутсорсинг приватним компаніям. Відтоді ПВК стали невід'ємним елементом військових операцій. Під час воєн в Афганістані та Іраку (2000-ні роки) чисельність контрактників навіть перевищила кількість військовослужбовців регулярних армій на театрі операцій. Зокрема, у Афганістані для дотримання встановленого ліміту військ (менше 10 тис. осіб) США вдалися до масового найму приватних працівників безпеки – близько 26 тисяч осіб станом на 2017 р., тоді як солдат залишалося лише 5,500. Приватні підрядники стали «force multipliers» – множниками сили, які

дозволили компенсувати нестачу персоналу та техніки, діяти більш гнучко та економічно ефективно в умовах зростання кількості локальних конфліктів і миротворчих місій по всьому світу. За оцінками експертів, сьогодні без участі ПВК ефективне ведення масштабних військових операцій стало б надзвичайно складним.

Окрім урядів, клієнтами ПВК виступають приватні корпорації, передусім з галузей, що потребують діяльності в небезпечних умовах. Нафтогазові та гірничодобувні компанії наймають ПВК для охорони родовищ, трубопроводів, шахт і об'єктів інфраструктури в регіонах зі слабкою безпекою. Історично Executive Outcomes укладала контракти з такими гігантами, як De Beers, Chevron, Rio Tinto і Texaco, забезпечуючи безпеку їхніх операцій в Африці. ПВК також захищають іноземні інвестиції в країнах, де урядові сили неспроможні гарантувати безпеку – від охорони будівництва трубопроводів на Близькому Сході до захисту гірничих підприємств у Центральній Африці. Наприклад, британська компанія G4S (одна з найбільших охоронних фірм світу) надавала охоронців для підприємств у Іраку та Афганістані, а Control Risks консультувала нафтові компанії з питань безпеки в Нігерії. Ще одна сфера – морська безпека: з кінця 2000-х приватні озброєні команди наймають для захисту торговельних суден від піратів біля берегів Сомалі та в Гвінейській затоці. Таким чином, бізнес-структури створили попит на приватні військові послуги для захисту своїх капіталовкладень у нестабільних регіонах.

Своєю чергою, міжнародні організації та неурядові установи також звертаються до послуг ПВК. Організація Об'єднаних Націй та гуманітарні агенції, що діють у зонах конфліктів, усе частіше контрактують приватні компанії для логістичного забезпечення, перевезення вантажів, розмінування територій, підготовки миротворців та охорони таборів біженців. Наприклад, ООН у місіях у Судані та Малі залучала приватні авіаційні компанії для транспортних перевезень. Європейський Союз і окремі країни також користуються послугами ПВК для тренування іноземних військових (як у програмі EU Training Mission Mali) або охорони дипломатичних установ. Ці тенденції означають, що приватизація забезпечення безпеки стала глобальним явищем: воєнна сила перетворюється на товар, який можна купити на ринку, якщо в замовника є достатньо коштів і політичної волі.

Популярність ПВК зумовлена *економічними* та *політичними перевагами*, які вони надають замовникам. З економічного погляду, аутсорсинг військових функцій нерідко вважається дешевшим, особливо якщо врахувати довгострокові витрати на утримання регулярної армії (зарплати, пенсії, навчання, інфраструктура). Держави можуть залучати висококваліфікованих фахівців під конкретні завдання замість того, щоб тримати великий штат постійно. Крім того, контракти з ПВК часто є гнучкими: країна може швидко збільшити або зменшити свою «орендовану» силу без політичних наслідків, пов'язаних із мобілізацією чи демобілізацією власних громадян-військових. Політична вигода полягає і в тому, що втрати серед контрактників не викликають такого суспільного резонансу, як загибель призовників чи солдат регулярної армії. Відправляючи на війну приватних найманців, уряди можуть приховати реальну ціну військових авантюр від громадськості, оскільки втрати ПВК не фігурують у офіційній статистиці та рідше висвітлюються медіа. Це дозволяє уникнути політичної відповідальності за «цинкові домовини» і навіть дистанціюватися від можливих воєнних злочинів, списавши їх на приватних підрядників.

Водночас такі переваги мають зворотний бік у вигляді ризиків і проблем, про які йтиметься далі. Але спершу окреслимо декілька знакових прикладів ПВК як глобальних економіко-військових гравців. **Blackwater USA** – американська компанія, заснована у 1997 р. колишнім «морським котиком» Ерікком Прінсом – здобула світову славу (та скандальну репутацію) під час війни в Іраку. Blackwater отримувала багатомільйонні контракти Держдепартаменту США на охорону високопосадовців і об'єктів, брала участь у конвоювання, а її працівники навіть залучалися до бойових дій. У 2007 р. Стався інцидент на площі Нісур у Багдаді, коли охоронці Blackwater розстріляли мирних жителів, що викликало міжнародний осуд і дискусії щодо відповідальності приватних найманців. Під тиском скандалів Blackwater змінила назву – спочатку на **Xe Services** (2009), згодом на **Academi** (2011), а в 2014 р. об'єдналася з компанією Triple Canopy в єдиний концерн **Constellis**. Нині Constellis – одна з найбільших приватних військово-безпекових корпорацій США, яка позиціює себе як надійний партнер уряду і бізнесу: компанія заявляє, що готова запропонувати «комплексні рішення під ключ» для найскладніших завдань по всьому світу.

Інший приклад – південноафриканська **Executive Outcomes**, яка в 1990-х показала ефективність приватної воєнної сили. За контрактом з урядом Анголи (1993–1995) ЕО допомогла розбити повстанців УНІТА і повернути контроль над нафтоносними районами країни. У **Сьєрра-Леоне** (1995) загін із ~200 бійців ЕО розгромив повстанців РУФ, відновив видобуток алмазів на рудниках і змусив бойовиків сісти за стіл переговорів. Попри успіх, міжнародний тиск примусив уряди припинити співпрацю з найманцями, й після виходу ЕО конфлікти знову спалахнули з новою силою. Урок Executive Outcomes продемонстрував як потенціал ПВК швидко досягати воєнних цілей, так і небажання світової спільноти допустити приватизацію війни без контролю.

Сучасним спадкоємцем ЕО стала компанія **STTEP International** (Specialised Tasks, Training, Equipment and Protection), заснована 2006 р. тим самим Ебеном Барлоу. STTEP у 2015 р. було найнято урядом **Нігерії** для підготовки ударної групи та підтримки операції проти ісламістів **Боко Харам**. За кілька місяців південноафриканські інструктори і ветерани організували ефективний наступ, що відкинув бойовиків і дозволив нігерійській армії звільнити значні території. Цей випадок підтвердив, що ПВК можуть бути «рішенням останньої інстанції» для держав, війська яких не справляються з загрозами. Нарешті, **група «Вагнера»** стала феноменом 2010-х, показавши нову модель використання ПВК як інструмента геополітичного впливу (про це детальніше йтиметься у підрозділі 12.2). Офіційно не існуючи на батьківщині (в росії немає закону, що дозволяє ПВК), «Вагнер» діяв за кордоном – в Україні, Сирії, Лівії, ЦАР, Малі – просуваючи інтереси кремля. Формально це приватна компанія, але фактично – **парамілітарне проксі** російської держави, що фінансується від тіньових схем (торгівля ресурсами) та виконує завдання, неприйнятні для регулярної армії рф. *De facto*, «вагнерівці» стали невід'ємною частиною воєнних авантюр Росії, взявши на себе значну частку бойових дій (скажімо, штурм Бахмута на Донбасі у 2022–2023 рр.), хоч і ціною надзвичайної брутальності та злочинів проти цивільних. Отже, від американських контракторів в Іраку до російських найманців в Африці, ПВК сьогодні виступають глобальними економічними акторами, що пропонують **силові послуги** на світовому ринку і тим самим впливають на розстановку сил у міжнародних відносинах.

12.2. Геоекономічні функції ПВК: охорона інвестицій, доступ до ресурсів, логістика в зонах конфліктів

Приватні військові компанії відіграють особливі геоекономічні ролі, будучи інструментом забезпечення економічних інтересів у нестабільних регіонах. До ключових функцій ПВК у глобальній економіці належать:

1) охорона іноземних інвестицій та об'єктів інфраструктури;

2) сприяння доступу до стратегічних ресурсів (через силове забезпечення контролю над ними);

3) матеріально-технічна підтримка (логістика) в районах збройних конфліктів. Розглянемо кожну з цих функцій.

Охорона інвестицій. Прямі іноземні інвестиції часто скеровуються у країни з підвищеними ризиками – політична нестабільність, конфлікти, слабкі державні інститути безпеки. В таких умовах приватні компанії надають послуги зі збройної охорони підприємств, родовищ, транспортних маршрутів, а також персоналу (менеджменту, інженерів, працівників) інвесторів. ПВК фактично заповнюють вакуум безпеки, захищаючи капітали та майно від нападів повстанців, терористів чи кримінальних угруповань. Це особливо актуально для видобувних галузей: наприклад, у 1990-х Executive Outcomes охороняла алмазні копальні для корпорації De Beers у Сьєрра-Леоне та нафтові об'єкти для Chevron в Анголі. Сьогодні у Іраку та Сирії приватні охоронні фірми наймаються для безпеки нафтових родовищ і конвоїв з нафтою; в Нігерії – для захисту нафтопроводів у дельті Нігеру; у Латинській Америці – для охорони рудників від нападів повстанців. Окрема сфера – охорона транспортних шляхів. Міжнародні судноплавні компанії під час розгулу піратства біля берегів Сомалі (2005–2015) масово залучали приватні збройні команди на борт суден. Це ефективно знизило кількість захоплень кораблів, фактично доповнюючи діяльність військово-морських місій НАТО та ЄС у регіоні. Навіть після спаду сомалійського піратства такий підхід став нормою для проходу небезпечних акваторій. Ще один приклад – **охорона об'єктів критичної інфраструктури:** ПВК можуть захищати електростанції, греблі, порти, що перебувають у приватній власності або під управлінням міжнародних консорціумів, якщо державна охорона ненадійна.

В сучасній геоекономіці особливої ваги набуває захист проєктів в рамках ініціативи Китаю «Пояс і Шлях». Китайські компанії вклали мільярди доларів у будівництво доріг, залізниць, портів у країнах Азії та Африки, де безпекова ситуація далека від стабільної. Відтак виникла нова ніша – китайські приватні охоронні компанії (PSC), що працюють за кордоном для охорони китайських економічних інтересів та громадян. За оцінками, вже від 20 до 40 китайських PSC діють за межами КНР, особливо вздовж маршруту «Поясу і Шляху», в зонах підвищеного ризику. На відміну від «групи Вагнера», китайські охоронні компанії строго контролюються державою і не беруть участі у бойових діях, зосереджуючись саме на охороні об'єктів. Таким чином, вони є продовженням державної стратегії захисту зарубіжних інвестицій. Інші країни також користуються ПВК для економічної експансії: приміром, турецькі приватні компанії (пов'язані з організацією SADAT) навчали іноземні сили та охороняли будівництва за участю турецького капіталу на Близькому Сході і в Африці.

Доступ до ресурсів. Ще одна геоекономічна роль ПВК – забезпечувати фізичний контроль над територіями, багатими на природні ресурси (нафта, газ, корисні копалини), або гарантувати доступ до них для зацікавлених сторін. Уряди, особливо слабкі або ті, що стикаються з повстаннями, можуть наймати ПВК для відвоювання чи охорони ресурсних зон.

Компанії натомість часто отримують фінансову вигоду безпосередньо від ресурсів – через оплату контрактів із державного доходу від видобутку або навіть у формі концесій. Історичний приклад: Executive Outcomes у Сьєрра-Леоне отримала оплату частково правами на видобуток алмазів (через пов'язані фірми) за військову допомогу в 1995–1996 рр.. Це означало, що перемога уряду автоматично давала прибуток ПВК від експлуатації ресурсів. Схожий підхід застосовує «група Вагнера» в Африці у 2018–2023 рр.: вона уклала угоди з урядами ЦАР, Малі, Судану, за якими забезпечує військову підтримку режиму в обмін на доступ до золота, алмазів, дорогоцінної деревини та інших багатств. У Центральноафриканській Республіці «вагнерівці» охороняють золоті копальні (наприклад, розробка родовища Ндассіма) і алмазні шахти, викуповуючи продукцію за заниженими цінами або незаконно вивозячи її. За даними дослідження Всесвітньої ради із золота, опублікованого під авторством Д. Рааба (2024), група

«Вагнера» заробила понад 2,5 млрд дол. США на нелегальному видобутку та збуті золота в Африці від початку вторгнення рф в Україну у 2022 р. Ці кошти прямували на фінансування військових операцій росії, тобто ресурси фактично конвертувалися у воєнну силу. Отже, ПВК можуть стати інструментом перекачування природних багатств із бідних країн у руки зовнішніх гравців, отримуючи натомість оплату «кров'ю та залізом» – воєнною допомогою режимам.

Не лише недержавні актори користуються цим механізмом. Деякі великі держави підтримують «свої» ПВК як засіб **геоекономічної експансії**. російська «Вагнер», окрім власного збагачення, виконувала стратегічне завдання – закріплення російського впливу у Африці через отримання довгострокових концесій. Це створює модель, яку можуть спробувати наслідувати інші держави, що прагнуть ресурсів за межами своїх кордонів. Водночас події 2023 р. (заколот «Вагнера» проти російського командування і подальша загибель Є. пригожина) висвітили ризики такої моделі: надмірно розрісшись і відчувши безкарність, приватна армія може вийти з-під контролю навіть власного патрона. У підсумку кремль був змушений переглядати формат використання ПВК, частково інтегруючи їх бійців у регулярні війська або передаючи операції іншим структурам. Це наглядний урок: хоча **«ресурсно-бойовий бартер»** з залученням ПВК є привабливим для слабких режимів і спонсорів, він несе великі загрози – від скоєння воєнних злочинів (тому що «солдати удачі» діють поза правовим полем) до втрати державою монополії на силу і суверенітету над власними ресурсами.

Логістика та підтримка в зонах конфліктів. Третя важлива функція ПВК – забезпечення матеріально-технічної основи та допоміжних послуг у воєнних операціях. Сучасні армії дедалі більше покладаються на приватних підрядників для виконання невойовничих (та інколи бойових) завдань тилу. Це включає: постачання продовольства, пального, амуніції; будівництво і обслуговування військових баз та таборів; транспортні перевезення особового складу і вантажів (наземні конвої, авіаперевезення); ремонт і технічне обслуговування озброєнь та техніки; медичну евакуацію та лікування; забезпечення зв'язку і IT-систем; розвідку та спостереження з використанням сучасних технологій; охорону периметру баз і об'єктів; допити військовополонених, перекладацькі послуги тощо. Знач-

ний обсяг цих завдань під час останніх конфліктів виконували саме приватні компанії. Наприклад, у війні в Іраку (2003–2011) американська логістична корпорація **KBR (Kellogg Brown&Root)** за контрактом LOGCAP забезпечувала левову частку тилового постачання: від будівництва військових баз до приготування їжі для сотень тисяч військових. Інша компанія – **DynCorp International** – тренувала нову іракську поліцію та армію, тоді як **Erinys** набирала і навчала 16-тисячний воєнізований підрозділ для охорони нафтопроводів Іраку. Частка приватних контрактів у воєнному бюджеті США неухильно росла: якщо у 1990-і витрати на аутсорсинг військових послуг були відносно скромними, то у 2010-і роки вже близько половини військових видатків США йшло на оплату приватних контрактів. За оцінками, у 2022 фінансовому році Пентагон витратив на приватні військово-безпекові компанії та інші контракти суму, співставну з витратами на власні війська, що відображено в офіційній статистиці (близько $385 млрд із $858 млрд оборонного бюджету США).

Рис. 12.2. Літак, зафрахтований компанією Blackwater, скидає вантажі з провізією та боєприпасами для підрозділів армії США в гірській провінції Афганістану (2007 р.).

Приватні компанії не лише виконують допоміжні ролі, а іноді і беруть участь у небойових операціях, критичних для успіху воєнних дій. Наприклад, забезпечення безперебійної логістики в афганській та іракській кампаніях значною мірою залежало від приватних перевізників і охоронців. На дорогах Іраку рухалися тисячі вантажівок, керованих найманими водіями з країн Південної Азії, а охорону цих конвоїв здійснювали співробітники ПВК, озброєні до рівня легких піхотних підрозділів. У повітрі працювала авіація, найнята за контрактом: транспортні літаки приватних компаній скидали вантажі з парашутами віддаленим підрозділам у горах Афганістану, гелікоптери здійснювали евакуацію та повітряне прикриття.

Цей приклад ілюструє, що ПВК забезпечували мобільність і постачання військ у важкодоступних районах, виступаючи невід'ємною ланкою в ланцюгу поставок. Більш того, приватні спеціалісти обслуговували високотехнологічні системи озброєнь (безпілотники, розвідувальні комплекси), надавали консультації з тактики і навіть аналізували розвіддані для командування. Таким чином, *логістична функція* ПВК дозволила державам-замовникам вести війни «тоншим» штатним складом армії, покладаючись на гнучкість приватного сектору. Геоекономічні вигоди від використання ПВК у логістиці полягають у підвищенні оперативності та масштабованості військових зусиль. Держава може швидко залучити додаткові ресурси (транспорт, персонал, експертизу) через ринок, не витрачаючи роки на підготовку власних військових фахівців. До того ж, приватні фірми нерідко беруть на себе матеріальні ризики, які армія несе безпосередньо: скажімо, в разі знищення найнятого вертольота чи вантажу держава фінансово не відповідає перед екіпажем – це проблема компанії та її страховиків.

У теорії, конкуренція на ринку мала б стимулювати ПВК надавати послуги ефективніше й дешевше, ніж бюрократичний військовий апарат. Проте на практиці ефективність буває різною. Деякі дослідження відзначають, що за наявності прозорих контрактів і належного нагляду приватні підрядники справді можуть виконувати завдання швидше й економніше. Але часто мають місце випадки завищення цін і зловживань – особливо коли великі корпорації отримують довгострокові контракти без конкуренції. Компанії користуються браком зовнішнього контролю, щоб списувати непередбачені витрати

на уряд або нав'язувати додаткові платні послуги. Корупційні ризики також неабиякі: чиновники можуть лобіювати інтереси певних підрядників в обмін на винагороди, що підриває принцип економії коштів.

Важливо підкреслити й стратегічні наслідки широкого використання ПВК у логістиці та підтримці. З одного боку, це дозволяє державам вести тривалі війни, не виснажуючи призовний ресурс і не викликаючи соціальної напруги. З іншого боку, монополія держави на застосування сили розмивається: дедалі більше воєнних функцій виконують комерційні суб'єкти, керовані не державними інтересами, а контрактними зобов'язаннями і прибутком. Критики застерігають, що залежність від ПВК може послабити державні інституції безпеки і створити паралельну військову економіку. Приватні компанії можуть затягувати вирішення конфліктів, адже для них війна – це ринок: існує спокуса перебільшувати загрози чи продовжувати свою присутність, аби отримувати нові контракти. Зафіксовано випадки, коли співробітники ПВК вступали в змову з місцевими елітами, щоб саботувати мирні ініціативи, продовжуючи таким чином «годівницю» за рахунок конфлікту. Крім того, присутність іноземних найманців може викликати неприязнь місцевого населення, провокувати напади та ускладнювати миротворчі зусилля (наприклад, в Малі співпраця уряду з «вагнерівцями» призвела до погіршення відносин з західними донорами, але не розв'язала проблему тероризму ефективно). Тому логістична і допоміжна роль ПВК є палкою з двома кінцями: вона підсилює військову спроможність у короткостроковій перспективі, але може створювати нові залежності та загрози в довгостроковій.

12.3. Тіньова економіка, міжнародне право і механізми контролю над приватними збройними структурами

Широке залучення ПВК у збройних конфліктах породжує комплекс проблем, пов'язаних із *тіньовою економікою*, правовим статусом таких акторів та шляхами їх регулювання. Приватизація війни нерідко відбувається у сірих зонах законодавства і моральної відповідальності, чим користуються як самі компанії, так і держави, що їх наймають. Розглянемо, по-перше, економічно-кримінальні аспекти діяльності ПВК

(тіньові схеми фінансування, корупція, нелегальна діяльність), по-друге – існуючі норми міжнародного права щодо найманства та приватних військових акторів, і, по-третє – механізми контролю та ініціативи з обмеження негативного впливу ПВК.

Тіньова економіка та корупція. Через специфіку діяльності (збройні операції у віддалених нестабільних районах) ПВК часто залучені до нелегальних або напівлегальних економічних схем. Одним з проявів є незаконний обіг природних ресурсів, як було висвітлено вище у випадку «Вагнера». Отримуючи право експлуатувати копальні чи нафтові родовища в зонах конфлікту, ПВК можуть порушувати закони країни перебування – не сплачувати податки, вивозити ресурси контрабандою, фінансувати з цих доходів незаконні збройні формування. Це фактично створює *паралельну тіньову економіку війни*, де приватні воєнізовані структури, кримінальні угруповання та корумповані чиновники взаємодіють для взаємного зиску. Група «Вагнера» стала чи не найбільшим нелегальним «транснаціональним корпоратором» у цій сфері: окрім згаданих $2,5 млрд з золота в Африці, вона контролювала частину видобутку алмазів, експорту лісу з ЦАР, видобутку нафти і газу в Сирії (за угодою 2017 р. «вагнерівці» отримували до 25% прибутку від нафтових родовищ, відбитих у ІДІЛ). Такі доходи не обліковуються у офіційній статистиці і прямо порушують суверенні права країн на власні ресурси, проте слабкі уряди заплющують на це очі в обмін на військову допомогу режиму.

Ще один вимір тіньової економіки – **контрабанда зброї та технологій.** ПВК потребують озброєння, техніки, боєприпасів, які вони нерідко набувають не зовсім законними шляхами. Великі компанії укладають офіційні угоди з виробниками зброї (наприклад, закупівлі бронетехніки або гелікоптерів на цивільному ринку), але менші та менш легальні групи можуть купувати зброю на чорному ринку. Executive Outcomes свого часу відкрито зізнавалася, що для оснащення своїх загонів купувала танки та гелікоптери через міжнародних брокерів зброї в Африці та Східній Європі. У 1990-х фірма Sandline International (пов'язана з ЕО) опинилася в центрі «Сандлайнського скандалу»: з'ясувалося, що вона нелегально поставила зброю уряду Сьєрра-Леоне, порушивши ембарго ООН, причому з мовчазної згоди деяких британських посадов-

ців. Такі інциденти демонструють, як ПВК можуть обходити міжнародні санкції та режими контролю за озброєннями, прикриваючись приватним статусом і використовуючи підставні компанії.

Корупція часто є змащувальним елементом цих тіньових оборудок: хабарі посадовцям за видачу ліцензій, «відкати» при укладанні контрактів, участь керівників ПВК у корупційних мережах. За даними дослідження Transparency International (2022), діяльність приватних військово-безпекових компаній нерідко супроводжується корупційними ризиками, особливо коли вони діють у країнах з низьким рівнем прозорості. Витік бюджетних коштів через завищені ціни контрактів, спонсорування воєначальників, фінансування незаконних збройних груп – усе це складові тіньової економіки війни, в якій ПВК можуть відігравати центральну роль.

Міжнародне право та правовий статус ПВК. Класичне міжнародне право оперує категорією **«найманці»** (mercenaries), визначаючи їх як осіб, які спеціально завербовані воювати в збройному конфлікті, фактично беруть участь у воєнних діях, керуються головним чином бажанням отримати матеріальну вигоду і не є громадянами сторони конфлікту чи членами її збройних сил (визначення міститься у Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій 1977 р.). Найманців позбавлено статусу комбатантів і відповідно права на захист як військовополонених у разі захоплення. У 1989 р. на Генеральній Асамблеї ООН була прийнята Міжнародна конвенція проти вербування, використання, фінансування і навчання найманців, що набула чинності у 2001 р.. Ця конвенція фактично забороняє державам використовувати найманців і вимагає криміналізації такої діяльності. Втім, її ефективність обмежена: станом на 2021 р. лише 37 країн ратифікували Конвенцію, причому серед них немає жодної великої воєнної держави (серед нератифікантів – США, Велика Британія, росія, Китай тощо). Більшості держав, що активно користуються послугами ПВК, невигідно офіційно визнавати їх найманцями. Натомість вони намагаються обійти правове визначення найманця, підганяючи статус співробітників ПВК під інші категорії. Наприклад, багато контрактників мають громадянство тієї ж держави, що й сторона конфлікту, на боці якої вони воюють – тоді, згідно з протоколом, вони не підпадають під визначення найманця. Або ж ПВК декларують, що їхні

працівники не беруть безпосередньої участі в бойових діях, а лише консультують чи охороняють – в такому разі формально вони **цивільні особи**, які під час війни можуть мати статус «цивільних, що супроводжують збройні сили» (за статтею 4A(4) III Женевської конвенції). Таким чином, **правовий статус бійців ПВК залишається невизначеним**: вони не солдати регулярної армії, але й не завжди підпадають під категорію найманців, що дозволяє користуватися лазівками в праві.

Ситуація ускладнюється тим, що на **національному рівні** підходи до легалізації ПВК дуже різняться. Деякі держави прямо заборонили своїм громадянам брати участь у збройних конфліктах за гроші. Наприклад, ПАР після досвіду ЕО ухвалила у 1998 р. «Акт про регулювання іноземної військової допомоги», який забороняє без урядового дозволу виступати найманцем або надавати воєнні послуги за кордоном. Прийняттю цього закону сприяли і самі керівники ЕО, прагнучи створити зрозумілі правила гри замість хаосу множинних дрібних компаній-однодніок. Закон ПАР фактично визнав діяльність ЕО легальною (фірма отримала державну ліцензію), але іншим компаніям без дозволу уряду заборонив діяти, що призвело до розпуску ЕО у 1998 р. У більшості інших країн немає окремого закону про ПВК. У США співробітники ПВК підпадають під дію загальних законів: їх можуть судити за злочини за федеральним законодавством, з 2000-х частково поширено юрисдикцію військових трибуналів (UCMJ) на приватних контрактників у зоні бойових дій, діє Закон про екстериторіальну військову юрисдикцію (MEJA, 2000) для притягнення найманців до відповідальності за тяжкі злочини за кордоном. Але на практиці застосування цих норм залишається вибірковим. Велика Британія після скандалів у Сьєрра-Леоне розглядала запровадження ліцензування ПВК, однак зрештою обмежилася добровільним регулюванням: британські компанії об'єдналися в Асоціацію приватних охоронних компаній і прийняли етичний кодекс, але спеціального закону немає. В росії, як згадано, ПВК формально поза законом, хоча їх діяльність терпимо існує під виглядом «охоронних підприємств» чи навіть спортивних клубів; після 2022 р. Дискутується легалізація ПВК для більш прозорого контролю.

В умовах відсутності обов'язкових міжнародних норм кілька ініціатив спрямовані на *«м'яке» регулювання* діяльності ПВК. Найвідоміша – **Монтрьоський документ (2008),**

розроблений урядом Швейцарії спільно з Міжнародним комітетом Червоного Хреста. Монтрьоський документ не є міжнародним договором, а радше збірником **необов'язкових принципів і «кращих практик»** для держав щодо поводження з приватними військово-безпековими компаніями. У ньому викладено, яких норм міжнародного гуманітарного права і прав людини повинні дотримуватися ПВК під час збройних конфліктів, а також рекомендації для трьох категорій держав: 1) держави походження ПВК (де вони зареєстровані), 2) держави, що наймають ПВК, 3) держави, на території яких ПВК оперують. Рекомендації включають: ретельний відбір і ліцензування компаній, тренування їх персоналу в галузі МГП, включення в контракти положень про відповідальність за правопорушення, забезпечення юрисдикції судів над злочинами, скоєними ПВК, співпрацю між державами у розслідуванні інцидентів тощо. Станом на 2023 р. близько 57 країн і 3 міжнародні організації приєдналися до підтримки Монтрьоського документа. Хоча він не створює правових зобов'язань, його норми стали орієнтиром при розробці національних політик.

Другий важливий крок – запровадження **Міжнародного кодексу поведінки приватних охоронних компаній (ICoC)** у 2010 р. Це ініціатива самих учасників ринку за підтримки низки держав. Кодекс встановлює стандарти діяльності ПВК поза зонами активних бойових дій (передусім щодо охоронних послуг), включаючи зобов'язання поважати права людини, заборону участі у тортурах, жорсткому поводженні, торгівлі людьми, зобов'язання повідомляти про інциденти тощо. Для моніторингу дотримання кодексу створено **Асоціацію ICoCA**, до складу якої входять представники індустрії, урядів та громадянського суспільства. Компанії-учасниці ICoCA проходять сертифікацію і аудит, що має підвищувати їхню підзвітність. Хоча вступ добровільний, багато великіх ПВК, орієнтованих на західний ринок, приєдналися до ICoCA, щоб підтвердити свою респектабельність. Аналогічно існують національні та регіональні асоціації ПВК (наприклад, **ISOA** – Міжнародна асоціація стабілізаційних операцій у США, або **BAPSC** – Британська асоціація приватних охоронних компаній). Вони впроваджують етичні кодекси і обмінюються інформацією про недобросовісні компанії. Представники цих об'єднань стверджують, що таким чином відсіюються «погані яблука» – компанії, які не згодні дотримуватися стандартів, не

зможуть закріпитися на ринку. Проте критики вказують, що поділ на «хороших» і «поганих» ПВК умовний, адже навіть респектабельні фірми інколи субпідряджують роботу сумнівним локальним компаніям або закривають очі на порушення заради прибутку.

Механізми притягнення до відповідальності співробітників ПВК за правопорушення поки що слабкі. У разі, якщо контрактник скоює злочин (наприклад, убивство цивільного), існує кілька потенційних юрисдикцій: держава, що найняла ПВК; держава, де стався інцидент; держава громадянства самого винуватця. На практиці часто жодна з них не поспішає братися за справу. Наприклад, після розстрілу цивільних у Багдаді (випадок Blackwater, 2007) іракський уряд не мав права судити винуватців через імунітет, наданий коаліційною адміністрацією. США спочатку теж зволікали з покаранням – лише у 2014 році федеральний суд засудив чотирьох охоронців (пізніше троє з них були помилувані у 2020 р., що викликало обурення правозахисників). Цей кейс показує проблему: **відповідальність розмите**, і багато найманців уникали суду за тяжкі діяння. Наразі кілька держав (США, Велика Британія, Канада) все ж переслідували своїх громадян-найманців за злочини за кордоном, посилаючись на екстериторіальні норми закону. Але такі випадки радше виняток. У міжнародному масштабі лунають заклики запровадити **нові механізми**, наприклад розширити юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на приватних акторів або створити спеціальний міжнародний трибунал з питань найманців. У згаданому звіті Всесвітньої ради із золота (2024) навіть рекомендується, щоб **Міжнародний кримінальний суд (МКС)** розслідував роль осіб, які сприяють нелегальній торгівлі золотом групи «Вагнера», як злочини, що фінансують конфлікти. Це інноваційна пропозиція, але її реалізація потребує політичної волі великих держав.

На державному рівні після 2010-х років посилилося бажання контролювати ПВК через **санкційні механізми**. США, Велика Британія, ЄС запровадили санкції проти компаній та осіб, пов'язаних з «Вагнером», заморозивши їхні активи і заборонивши в'їзд. У 2023 р. уряд США оголосив групу «Вагнера» «міжнародною злочинною організацією» (Transnational Criminal Organization) та активізував кримінальне переслідування її фінансових мереж. Це став важливий прецедент: при-

ватну військову структуру прирівняли до мафії, сигналізуючи, що за грубі порушення прав людини і підрив міжнародної безпеки такі організації платитимуть ціну. Проте одними санкціями проблему не вирішити. Експерти наголошують, що потрібні **глобальні заходи**: узгоджені дії держав у притягненні до відповідальності найманців (щоб уникнути їх переховування в третіх країнах), посилення контролю за фінансовими потоками і торговими шляхами (щоб перекрити канали фінансування тіньових ПВК), а також допомога країнам, що стають «клієнтами» ПВК, у розбудові власного сектору безпеки (аби зменшити потребу в сторонніх силах).

Зрештою, питання приватних військових компаній стоїть на перетині міжнародної безпеки, права та економіки. Світове співтовариство поки що не виробило універсального підходу: ПВК продовжують діяти і множитись – вони *«тут надовго»*, як зазначає один оглядач. Однак поступово зростає розуміння, що без належного регулювання їхня діяльність може нести загрозу принципам світового порядку. Доки національні інтереси переважають, держави будуть користуватися послугами найманців, але паралельно мають шукати шляхи зробити цю сферу прозорішою і підконтрольною закону. Можливо, у найближчі роки ми побачимо нові міжнародні домовленості чи національні закони, які хоча б частково виведуть **«приватну війну» з тіні** та встановлять чіткі правила гри для приватних військових компаній.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Приватна військова компанія (ПВК) – комерційна організація, що надає військові або охоронні послуги на платній основі. ПВК діють як бізнес-підрядники, пропонуючи підготовлений персонал, озброєння та військову експертизу для урядів, корпорацій чи інших клієнтів у сфері безпеки. Хоча часто асоціюються з найманством, сучасні ПВК мають корпоративну структуру і офіційні контракти.

Найманець – особа, яка воює в збройному конфлікті переважно заради матеріальної винагороди та не є громадянином чи військовослужбовцем сторони конфлікту. Міжнародне гуманітарне право (Протокол I до Женевських конвенцій) визначає критерії найманця і позбавляє таких осіб статусу комбатанта і військовополоненого. Використання найманців заборонене Конвенцією ООН 1989 р., хоча вона ратифікована обмеженим колом держав.

Монополія держави на легітимне застосування сили – фундаментальний принцип, за яким тільки держава (через свої законні збройні сили, поліцію тощо) має право застосовувати насильство для підтримання правопорядку і захисту суверенітету. Поява ПВК кидає виклик цьому принципу, оскільки приватні суб'єкти беруть на себе функції збройного примусу, що традиційно належали державі, потенційно підриваючи її суверенітет.

Монтрьоський документ (2008) – неформальна міжнародна угода, що містить перелік зобов'язань та найкращих практик для держав щодо діяльності приватних військових та охоронних компаній під час збройних конфліктів. Розроблений урядом Швейцарії та МКЧХ, документ наголошує на дотриманні ПВК міжнародного гуманітарного права і прав людини та рекомендує державам механізми контролю за ПВК (ліцензування, нагляд, юридичну відповідальність тощо). Підтриманий понад 50 державами, проте не є юридично зобов'язуючим.

Міжнародний кодекс поведінки приватних охоронних компаній (ICoC) – галузевий етичний кодекс, прийнятий у 2010 р., який встановлює стандарти діяльності приватних безпекових компаній, особливо при наданні охоронних послуг за кордоном. Кодекс охоплює зобов'язання поважати права людини, правила пропорційного застосування сили, звітність про інциденти тощо. На базі ICoC створено Асоціацію ICoCA для моніторингу дотримання стандартів серед компаній-підписантів.

Аутсорсинг військових послуг – передача державою або іншою структурою частини військових чи логістичних функцій на виконання зовнішнім приватним підрядникам (ПВК). Явище набуло розмаху після холодної війни: армії дедалі більше залучають приватні компанії для забезпечення тилу, тренувань, технічної підтримки та навіть охорони і розвідки, що вважається економічно вигіднішим і гнучкішим.

Тіньова економіка конфлікту – сукупність нелегальних або неформальних економічних діяльностей, що супроводжують збройний конфлікт. До неї входять контрабанда ресурсів (нафта, коштовності, зброя), корупційні схеми фінансування воєнних дій, чорний ринок товарів для війни тощо. ПВК можуть бути активними гравцями тіньової економіки – наприклад, отримувати плату за послуги через незаконний видобуток корисних копалин, оплачуватися «натурою» (ресурсами), співпрацювати з криміналітетом у зонах конфлікту.

«Вагнер» (група Вагнера) – неформальна назва найбільшої російської приватної військової компанії, створеної у 2014 р. Діяла в Україні (з 2014, особливо активно у 2022–23 рр.), Сирії, Лівії, ЦАР, Малі та інших країнах, підтримуючи інтереси рф.

Відзначилася жорстокістю, порушеннями прав людини (катування, страти). Фактично контролювалася олігархом Є. пригожиним та мала зв'язки з російськими спецслужбами. У 2023 р. оголошена США транснаціональною злочинною організацією. Є прикладом «гібридної» ПВК, що поєднує бізнес-інтереси (видобуток ресурсів) і функції зовнішньополітичного інструменту держави.

Blackwater (Academi, Constellis) – знакова американська ПВК, заснована Еріком Прінсом. Прославилася під час війни в Іраку як охоронний підрядник уряду США, але й скандалами (розстріл цивільних 2007). Після негативної уваги ребрендована в Xe, потім Academi. Нині входить до складу корпорації Constellis, яка об'єднує кілька найбільших американських ПВК. Blackwater/Constellis символізує еволюцію ПВК від «приватної армії» 2000-х до сучасного великого постачальника безпекових послуг, інтегрованого в оборонний сектор США.

Ситуаційна задача 1.
Африканська держава та «вагнерівці».

Уявіть себе радником президента країни X в Центральній Африці. У країні триває громадянська війна, уряд контролює лише столицю та кілька родовищ золота. Надходить пропозиція від російської ПВК про військову допомогу в обмін на концесію на видобуток золота. Які **економічні вигоди** та **ризики** матиме уряд від залучення такої ПВК? Проаналізуйте вплив цього кроку на суверенітет держави, її міжнародну репутацію та довгострокову стабільність. Які альтернативи (наприклад, звернення по допомогу до ООН чи регіональних союзів) могли б забезпечити безпеку без передачі контролю над ресурсами?

Ситуаційна задача 2.
Охорона нафтового проекту в зоні конфлікту.

Велика енергетична корпорація планує будівництво нафтогазового терміналу в країні Y на Близькому Сході, де діє озброєна повстанська група. Проект вартістю $5 млрд життєво важливий для компанії, але дуже ризикований. Розглядаються варіанти: **а)** найняти міжнародну ПВК для охорони будівництва та персоналу; **б)** покластися на армію країни Y, що має сумнівну боєздатність; **в)** відкласти інвестицію. Як менеджеру з безпеки, вам потрібно оцінити варіант **а)**. Які переваги надасть залучення ПВК (з точки зору захисту інвестицій, оперативності реагування, досвіду)? З іншого боку, з якими **репутаційними та правовими проблемами** може зіткнутися компанія, якщо найманці будуть замішані у насильстві чи порушенні прав місцевого населення? Запро-

понуйте заходи, щоб мінімізувати негативні наслідки (наприклад, вимоги до підрядника щодо дотримання Кодексу поведінки, взаємодія з місцевою громадою тощо).

Ситуаційна задача 3.
Правова дилема: злочин контрактника в зоні бойових дій.

Під час міжнародної миротворчої операції сталося надзвичайне подія: охоронці приватної компанії, найнятої ООН для супроводу гуманітарного конвою, відкрили вогонь і помилково застрелили кількох мирних жителів. Інцидент отримав широкий розголос. Опишіть, які кроки слід здійснити для **розслідування та притягнення винних до відповідальності**. Хто має юрисдикцію розглядати цю справу – держава, громадянами якої є охоронці; держава, де стався інцидент; чи сама ООН через імунітети? Як міжнародне право регулює подібні випадки і які його прогалини виявляє ця ситуація? Пропонується сформувати спеціальну комісію ООН та передати матеріали до національних органів. Які **перешкоди юридичного характеру** можуть виникнути (наприклад, відсутність доказів, питання імунітету, прогалини в законодавстві)? Що варто змінити у контрактах з ПВК наперед, щоб у подібних випадках забезпечити прозоре правосуддя?

Ситуаційна задача 4.
Регулювання ПВК у постконфліктній країні.

Розгляньте сценарій: після закінчення війни в країні Z тисячі досвідчених бійців залишилися поза армією (демобілізовані або добровольці). Деякі з них планують об'єднатися і створити приватні військові компанії, щоб працювати за кордоном (охорона суден, тренування іноземних армій тощо). Ви – експерт робочої групи при парламенті, що готує закон про діяльність ПВК в країні Z. Які **ключові положення** ви включите до цього закону, враховуючи необхідність запобігти появі неконтрольованих збройних формувань і «витоку» зброї в тіньовий обіг? Обґрунтуйте важливість таких заходів: ліцензування та реєстрація ПВК; перевірка біографії і ділової репутації засновників; обмеження на види діяльності (заборона участі у бойових діях без державного схвалення); підзвітність державним органам; правила експорту/імпорту зброї; оподаткування і фінансовий нагляд; обов'язкове повернення персоналу ПВК до лав національних сил у разі надзвичайної ситуації (як пропонують деякі політики). Як балансувати між розвитком потенційно вигідної індустрії безпеки та національною безпекою?

Питання для самоконтролю

1. Що таке приватні військові компанії (ПВК) та які основні відмінності їх діяльності від регулярних армій?
2. Чому попит на послуги ПВК зростає у системі сучасних міжнародних відносин?
3. Які економічні чинники сприяють розвитку ринку приватної військової безпеки?
4. Яку роль відіграють ПВК у конфліктах за ресурси (нафта, газ, мінерали)?
5. Як діяльність ПВК впливає на суверенітет держав та принцип невтручання?
6. У чому полягає подвійна природа ПВК: бізнесові корпорації та воєнні актори?
7. Які приклади найбільш відомих ПВК та їх участі у сучасних конфліктах можна навести?
8. Чому ПВК розглядають як «сіру зону» міжнародного права?
9. Які можливі механізми міжнародного регулювання діяльності ПВК для забезпечення прозорості та відповідальності?

«Той, хто володіє новими технологіями, визначає, якою буде війна майбутнього».

Елвін Тоффлер

РОЗДІЛ 13. ТЕХНОЛОГІЧНЕ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙНА МАЙБУТНЬОГО

13.1. Використання ШІ у воєнних конфліктах: алгоритми, дрони, автономна зброя

Штучний інтелект на полі бою. Штучний інтелект (ШІ) дедалі активніше інтегрується у військові системи, революціонізуючи методи ведення війни. Під ШІ зазвичай розуміють здатність комп'ютерних систем виконувати завдання, які традиційно вимагають людського інтелекту – аналіз великих обсягів даних, розпізнавання образів, прийняття рішень тощо. У військовому контексті алгоритми машинного навчання можуть застосовуватися для розвідки (автоматичне виявлення цілей на супутникових знімках чи відео), для оптимізації логістики і управління військами (прогнозування потреб, планування маршрутів), для кібербезпеки (виявлення аномалій в мережах) та інших завдань. Особливо відчутний вплив ШІ у сфері безпілотних бойових систем – літальних, наземних та морських. Алгоритми дають змогу дронам та роботам діяти більш автономно, швидко реагувати на зміну обстановки та координувати свої дії без безпосереднього контролю людини.

Дронова революція. Безпілотні літальні апарати (БПЛА, або дрони) стали символом військових технологій XXI ст. Спершу застосовувані переважно для розвідки та спостереження, нині дрони виконують широкий спектр бойових завдань – від коригування артилерійського вогню до точкових ударів по цілях. Поєднання дронів з ШІ піднесло цю технологію на новий рівень. Зокрема, алгоритми комп'ютерного зору навчаються розпізнавати ворожу техніку чи солдатів на відео в режимі реального часу, що дозволяє автоматично ідентифікувати цілі. Автопілоти та системи ухвалення рішень на

основі ШІ дають змогу дронам діяти автономно, виконуючи місії навіть за умов втрати зв'язку з оператором. Яскравий приклад – проект США *Project Maven*, в межах якого Пентагон ще з 2017 р. впроваджує алгоритми штучного інтелекту для аналізу розвідувального відео: система вчиться виділяти підозрілі об'єкти на кадрах з дронів, різко скорочуючи час, потрібний аналітикам на пошук цілей. Ще один приклад – ізраїльський комплекс **Iron Dome**, який хоча і не використовує ШІ у повній мірі, але продемонстрував можливості автоматизованого прийняття рішень: система автономно виявляє запущені ракети та обчислює траєкторію перехоплення за лічені секунди, що перевищує людські можливості. Нинішня тенденція – перехід до **роїв дронів**, коли десятки чи сотні безпілотників координовано діють як єдина «зграя» за допомогою ШІ-алгоритмів. Україна стала першою країною, що регулярно застосувала бойові рої дронів з елементами штучного інтелекту на фронті. Як повідомляється, українські сили у 2023–2024 рр. здійснили серію ройових атак: групи дронів, оснащені спеціальним програмним забезпеченням *Swarmer*, самостійно розподіляли між собою цілі і визначали черговість ударів, адаптуючись до збоїв окремих апаратів (наприклад, розрядження батареї).

Оператор лише задавав загальну ціль або район пошуку, після чого рій діяв автономно, здійснюючи розвідку маршруту та нанесення ударів по виявлених цілях. Така тактика дозволила різко підвищити ефективність ударів і зменшити потребу в особовому складі: скажімо, операцію з трьома дронами-ударниками раніше мали б забезпечувати до 9 військових (пілоти і навідники для кожного БПЛА), а зі *Swarmer* достатньо команди з 3 осіб. Ройова технологія вважається наступним етапом розвитку дронової війни, здатним прориватиППО противника масованими одночасними атаками багатьох безпілотників.

Приклади застосування в конфліктах. Бойове хрещення дронів та ШІ відбулося у низці сучасних конфліктів. Під час Другої карабаської війни 2020 р. Азербайджан завдяки турецьким ударним дронам Bayraktar TB2 та ізраїльським баражуючим боєприпасам Harop отримав вирішальну повітряну перевагу над Вірменією, знищуючи бронетехніку і ППО противника високоточними ударами з повітря. Це продемонструвало, що технологічно насичена армія може здолати тради-

ційні сили супротивника з меншими втратами, і стало прологом до «ери дронів» у війні. Наймасштабніше ж використання безпілотників спостерігається у війні росії проти України (2022–...). Обидві сторони задіяли тисячі дронів різного ти пу – від розвідувальних квадрокоптерів до ударних БПЛА і дистанційно керованих роботів. За оцінками, дрони зараз здійснюють 70–80% уражень цілей на полі бою в Україні, зменшивши роль традиційних танків і навіть артилерії. Українська армія, стикаючись з чисельною перевагою ворога, зробила ставку на технології: за перший рік великої війни вона розгорнула флот комерційних дронів, переобладнаних для скидання гранат, налагодила власне виробництво ударних БПЛА, а також впроваджує ШІ для підвищення точності ударів. Зокрема, вперше в історії алгоритми ШІ масово використовуються для наведення баражуючих боєприпасів та FPV-дронів (дронів з видом від першої особи): завдяки машинному навчанню точність ударів таких дронів по рухомих цілях зросла з ~30–50% до близько 80%. Це означає, що більшість снарядів, спрямованих дронами-камікадзе, тепер успішно влучають у ціль, хоча раніше багато апаратів промахувалися.

Українські розробники (наприклад, волонтерська група Victory Drones) інтегрують недорогі модулі штучного інтелекту навіть у саморобні безпілотники – за словами фахівців, елементарне AI-наведення можна додати до дрона лише за ~$25, підвищивши його смертоносність. Важливо, що такий прорив став можливим завдяки величезному обсягу даних, отриманих з реальних боїв: українські стартапи збирають відеопотоки від тисяч дронів на фронті (за даними, понад 2 мільйони годин записів боїв було накопичено до середини 2025 р.), щоб тренувати нейромережі розпізнавати цілі та оптимальні тактики ударів. Таким чином, війна стала полігоном для навчання бойового ШІ, що, вірогідно, вплине на характер майбутніх конфліктів.

З російського боку також спостерігається активне впровадження технологій – зокрема, армія рф використовує ударні дрони-камікадзе «Ланцет», що здатні в автономному режимі вишукувати цілі за допомогою камер, та іранські дрони *Shahed-136*, якими росіяни масовано атакують українські міста. Хоча «Shahed» є фактично одноразовою автоматичною бомбою (після запуску летить по заданих координатах як **автономний снаряд**), а не «розумним» дроном, їхнє масоване

застосування в рої здатне перевантажувати ППО і завдавати значних руйнувань. Це підкреслює, що навіть відносно *примітивні автономні системи* можуть бути дуже ефективними у сучасній війні, якщо їх застосовувати асиметрично і у великій кількості.

Автономна зброя та роботизовані системи. Під визначенням *летальні автономні системи озброєння* (ЛАСО, англ. LAWS) розуміють такі бойові системи, що після активації можуть самостійно обирати та уражати цілі без подальшого втручання людини. На відміну від просто автоматизованих систем (які діють за наперед запрограмованими інструкці ями – прикладом є протипіхотні міни чи стаціонарні турелі з датчиком руху), автономна зброя використовує елементи ШІ, здатна аналізувати ситуацію та адаптувати свою поведінку до умов. Найпоширенішими прикладами поки що є *автономні оборонні комплекси*: приміром, ізраїльський дрон-камікадзе IAI Harop може в автономному патрульному режимі самостійно виявляти радіолокаційні випромінювання ворожих РЛС і скеровувати на них удар. Південна Корея розгорнула на кордоні стаціонарні роботизовані кулеметні установки SGR-A1, здатні автоматично відкривати вогонь по порушниках кордону (хоча наразі там залишено «людину в контурі» – остаточне рішення про постріл приймає оператор). Ізраїль у 2021 році вперше застосував *рой міні-дронів* для пошуку та знищення бойовиків в секторі Газа – ці дрони координували дії один одного за допомогою AI-алгоритмів.

Турецький баражуючий дрон Kargu-2, за даними ООН, у 2020 р. автономно атакував ціль у Лівії без наказу оператора, ставши, імовірно, першим випадком справжнього «автоматичного» вбивства в історії воєн. У війні в Україні також з'являються системи з високим ступенем автономності: українська армія у 2023 р. протестувала понад 70 наземних роботів-бронемашин (безпілотних танкеток), які здатні пересуватися полем бою і вражати ворога за наперед заданою програмою. Хоча поки що більшість цих комплексів працюють у режимі дистанційного керування або напівавтономно, тренд очевидний – зброя поступово переходить від *керованої людиною* до *керованої алгоритмом*. Військові стратеги провідних країн (США, Китаю, росії, Ізраїлю тощо) фактично вступили в нову гонку озброєнь – гонку ШІ: хто швидше створить надійні рої бойових дронів, автономні винищувачі, роботизовані танки і

кораблі. Очікується, що у майбутніх війнах змагатимуться не лише люди і техніка, а й їхні алгоритми – виникає образ «битви гібридних армій», де успіх залежатиме від того, чий штучний інтелект розумніший та швидший у прийнятті рішень.

Варто зауважити, що попри вражаючі успіхи ШІ у військовій справі, людина залишається критично важливою ланкою. По-перше, навіть найдосконаліші автономні системи потребують розвиненої інфраструктури забезпечення – зв'язку, постачання, ремонту – чим займаються люди. Сучасні дрони «воюють», але люди перезаряджають, лагодять і вдосконалюють їх. Будь-який бойовий робот, що зламався чи втратив зв'язок, стає тягарем, якщо немає підрозділів технічного обслуговування. По-друге, навіть на високотехнологічному полі бою залишається місце для творчості і нестандартних рішень, які притаманні лише людині. Історія знає чимало випадків, коли сторона з меншими технологіями перехитрила високотехнологічного противника за рахунок хитрощів та адаптивності: так, у 2000-х терористична мережа «Аль-Каїда» уникала всепроникної розвідки США, повернувшись до паперових записок і кур'єрів замість електронних засобів зв'язку; ліванська Хезболла в 2006 р. застосовувала звичайні теплові ковдри для маскування пускових установок від ізраїльських безпілотників. А на сучасній війні українські воїни нерідко використовують *макети танків і гармат*, дешеві надувні або дерев'яні бутафорії, щоб змусити росіян марнувати дорогі ракети на хибні цілі – приклад того, як низькотехнологічна хитрість долає високу технологію. Отже, ШІ та дрони кардинально змінюють характер воєн, але не роблять людину зайвою – радше вони виступають інструментом, який умілі руки можуть використати як на добро, так і на зло.

13.2. Технологічна асиметрія та її вплив на баланс сил

Поняття технологічної асиметрії. Технологічна асиметрія у військовому конфлікті означає істотну різницю між сторонами в рівні військових технологій, оснащення і ноу-хау. Простіше кажучи, одна сторона має суттєво більш сучасну, ефективну зброю і засоби ведення війни, ніж інша. Подібна нерівність існувала впродовж усієї історії – від зіткнень

племен з кам'яною зброєю проти залізної зброї, до колоніальних воєн європейців, озброєних рушницями та гарматами, проти народів, що мали лише холодну зброю. У XX столітті ключовими технологічними «дискримінаторами» були, зокрема, ядерна зброя, високоточна авіація, супутникова розвідка: їх наявність різко посилювала державу на світовій арені. Однак у минулому технологічні інновації зрештою ставали надбанням кількох великих гравців, і баланс сил відновлювався – прикладом є ядерна зброя, яку після США швидко створили СРСР, Велика Британія, Франція, Китай, встановивши *стратегічний паритет*. Натомість на сучасному етапі спостерігається прискорений розвиток нових військових технологій (ШІ, гіперзвукової зброї, кіберзброї, систем космічного базування тощо), і невизначено, чи встигатиме міжнародна система зберігати баланс або ж окремі держави здобудуть тривале домінування завдяки технологічному прориву.

Вплив асиметрії на перебіг локальних конфліктів.

Коли у війні одна сторона має явну технологічну перевагу, це суттєво впливає на стратегію і результати бойових дій. Сторона-власник високих технологій зазвичай здатна завдавати ударів точніше, з більшої відстані і з меншими власними втратами – тобто веде війну більш «вигідно» для себе. Приклад – війна в Перській затоці (1991): коаліція під проводом США завдяки високоточній зброї, перевазі у повітрі та супутниковому зв'язку розгромила іракську армію за лічені тижні, втративши мінімум людей, тоді як технічно відсталі іракські війська були майже безпорадні перед «розумними» бомбами і крилатими ракетами. Інший приклад – Ізраїль, чия армія історично менша за чисельністю, але надзвичайно технологічно оснащена. У війнах на Близькому Сході ізраїльська перевага в авіації, розвідці та безпілотниках дозволяла завдавати значних втрат арабським арміям з мінімальними втратами зі свого боку. У сучасних умовах, маючи такі системи як *Iron Dome* (що збиває ракети та артснаряди автоматично) та потужні кібер-засоби, Ізраїль зумів суттєво знизити загрози від ракетного обстрілу з боку недержавних угруповань. Це приклад, коли *технологічна якість переважує кількість*: хай противник запускає сотні некерованих ракет, але автоматизована ППО їх перехоплює, тому більшість не досягає цілей.

У війні росії проти України також спостерігаються елементи технологічної асиметрії – притому з обох боків. російсь-

ка армія, плануючи повномасштабне вторгнення, спиралася на видиму перевагу в авіації, бронетехніці, ракетному озброєнні, а також на наявність новітніх зразків (наприклад, оперативно-тактичні ракетні комплекси «Искандер», засоби радіоелектронної боротьби). Певний час росіяни мали кількісну і якісну перевагу, особливо в ракетних обстрілах – це дозволяло завдавати ударів по об'єктах по всій території України. Однак Україна, за підтримки західних партнерів, зуміла переважити противника у сфері інновацій та швидкого впровадження технологій. Зокрема, українські війська першими почали масово використовувати портативні протитанкові ракетні комплекси нового покоління (Javelin, NLAW), що мали штучний інтелект для самостійного наведення в уразливі точки танків – це виявилося смертельно ефективним проти російської бронетехніки у 2022 р. Крім того, Україна отримала сучасні системи реактивної артилерії HIMARS, які завдяки високоточним снарядам і супутниковій навігації спроможні ювелірно знищувати склади боєприпасів і командні пункти на великій глибині. Це нівелювало чисельну перевагу російської артилерії. А безпрецедентне використання дронів і робототехніки (як згадувалося у 13.1) дало ЗСУ асиметричний козир – дешеві комерційні дрони за $1000, перероблені умільцями, знищували дорогі російські танки і БМП, завдаючи противнику непропорційних втрат. Таким чином, український кейс показує, що гнучкість і технологічна креативність слабшої сторони можуть переломити ситуацію навіть проти, здавалося б, сильнішого ворога. З іншого боку, росія теж шукає асиметричних рішень: не маючи технічних можливостей подолати протиповітряну оборону України літаками, росіяни вдалися до «дронового терору» – масованих атак роями дешевих дронів-камікадзе, щоб виснажити запаси українських зенітних ракет. Це демонструє, що технологічна асиметрія спонукає сторони шукати *нестандартні підходи*: слабший застосовує асиметричну тактику (партизанщина, терор, кібератаки, дрони-камікадзе), а сильніший – намагається прискорено впроваджувати нові технології, щоб зберегти перевагу.

Вплив на баланс сил і міжнародні відносини. Технологічна нерівність відбивається не лише на полі бою, а й на глобальному балансі сил. Держави, що лідирують у військових інноваціях, отримують стратегічні переваги і можуть диктувати умови іншим. У сучасному світі розгортається су-

перництво великих держав – передусім США і Китаю – саме в площині високих технологій, яке багато експертів порівнюють з новою *холодною війною*. Китай інвестує колосальні ресурси в розвиток штучного інтелекту, квантових комп'ютерів, гіперзвукових ракет, космічних систем – усе це розглядається як шлях до військової могутності та геополітичного впливу. США, прагнучи зберегти свою традиційну перевагу, оголосили стратегію технологічного «третього компенсуючого маневру» (*Third Offset*), сутність якого – зробити ставку на передові технології (беспілотні системи, ШІ, мережево-центричні війська) для стримування Китаю і росії. Тобто, гонка озброєнь набуває якісного виміру: не в кількості танків чи ракет, а в рівні алгоритмів, процесорів, програмного забезпечення. Це може суттєво змінити розстановку сил: країна, що зробить прорив у сфері військового ШІ або, скажімо, створить працюючий квантовий радар (який невидимий для стелс-літаків), отримає *диспропорційну перевагу*. Деякі аналітики навіть кажуть про можливість «технологічної гегемонії» – ситуації, коли відставання інших буде настільки великим, що вони не зможуть наздогнати лідера. Звісно, такі прогнози гіпотетичні: історія показує, що рано чи пізно технології поширюються. Але період між появою нової зброї і її глобальним розповсюдженням – це *«вікно вразливості»* для тих держав, що відстали.

Наприклад, до створення ядерної бомби США Друга світова війна йшла одним шляхом, а після 1945 р. баланс сил перегрався миттєво – США отримали важіль стримування проти СРСР. Коли ж радянський союз зробив свою бомбу, баланс відновився, хоч і на вищому рівні загрози. Схожа ситуація можлива і з ШІ: якщо якась зі світових потуг (чи то держава, чи коаліція) першою розробить повноцінні автономні сили – скажімо, армію роботів або роєві технології, проти яких люди безсилі, – це поставить інші країни перед дилемою: або стрімко надолужувати, або втратити військово-політичну вагу. Тому сьогодні бачимо міжнародні зусилля не допустити надто великого розриву: через союзи, технологічне співробітництво (як НАТО ділиться передовими напрацюваннями зі своїми членами) чи через контроль озброєнь (спроби домовитися про обмеження найбільш дестабілізуючих технологій, як-от автономних дронів або космічної зброї). Втім, поки що єдності у підходах немає: великі гравці радше прагнуть

обігнати суперників, ніж разом зв'язати себе обмеженнями. Китай, наприклад, робить ставку на національну самодостатність у високих технологіях, прагнучи зменшити залежність від Заходу – це частина його стратегії стати провідною світовою військовою силою до середини століття. США, навпаки, спираються на мережу союзників і приватний сектор, намагаючись консолідувати технологічний потенціал демократичних країн проти автократичних конкурентів. У підсумку, технологічна асиметрія в глобальному вимірі має подвійний ефект: вона може підривати регіональну та міжнародну стабільність (якщо одна зі сторін відчує спокусу застосувати перевагу превентивно), або навпаки породжувати нові рівноваги через стримування (як у випадку ядерної зброї, коли розрив у технологіях привів до взаємного страху і миру через баланс жаху).

Асиметрична війна і способи протидії. Коли одна сторона значно поступається іншій у технологічному відношенні, вона найчастіше вдається до тактики асиметричної війни. Це може включати партизанські дії, тероризм, інформаційні та кібератаки, використання цивільного населення як «живого щита» – усе, щоб нівелювати технологічну перевагу супротивника. Класичний приклад – війна у В'єтнамі: американська армія володіла перевагою в озброєнні, авіації, але в'єтнамські партизани застосували хитру мережу тунелів, раптові удари і розчинялися серед мирних селян, що зрештою знесилило високотехнологічного противника. Подібно, в Іраку та Афганістані (2000-ні роки) війська США та НАТО зіштовхнулися з імпровізованими вибуховими пристроями (IED), кустарними бомбами, які повстанці закладали на дорогах. Ці дешеві засоби виявилися дуже дієвими проти дорогих бронемашин, завдаючи втрат і змушуючи західні армії витрачати мільярди на посилення захисту та розвиток контрзаходів. Таким чином, невелика технологія теж може бути «асиметричною» зброєю – якщо вона використана нестандартно.

Інший бік медалі – коли технологічно переважаюча сторона теж шукає асиметричних рішень, щоб мінімізувати свої слабкості. Наприклад, Сполучені Штати, маючи найпотужніші збройні сили, останніми роками зміщують акцент на безконтактні способи війни (дрони, кіберзброя, космічні засоби), щоб зменшити ризик для свого персоналу. Умовно кажучи, чому посилати сотні солдат штурмувати укріплений об'єкт, якщо можна завдати удару високоточним дроном або кри-

латою ракетою? Це теж асиметричний підхід – використати свою технологічну силу замість лобового зіткнення. Деякі експерти навіть припускають, що в майбутньому можуть виникнути конфлікти, де армії взагалі не вступатимуть у прямий контакт: кожна сторона висуватиме вперед рої роботів, а люди будуть лише керувати дистанційно. У такому сценарії переможе той, у кого «розумніші» роботи і кращі алгоритми – тобто війна перетвориться на різновид технологічного змагання. Це може викликати нову парадоксальну рівновагу: якщо у обох супротивників будуть потужні автономні армії, можливо, вони утримуватимуться від прямого конфлікту, побоюючись катастрофічних наслідків (аналогія з ядерним стримуванням). З іншого боку, поки лише одна сторона володіє такими можливостями, виникає спокуса швидкого розгрому противника, що небезпечно для миру.

Отже, технологічна асиметрія глибоко впливає на *баланс сил*: вона може дати невеликій країні шанс відбити агресію значно сильнішого ворога, як це зробила Україна завдяки дронам і західній техніці, або ж зробити могутню державу ще могутнішою, якщо ніхто не зможе відповісти на її нові озброєння. В цілому, володіння передовими технологіями нині стало одним з ключових чинників національної потужності. Як зазначають аналітики, здатність нації до інновацій та їх впровадження тепер визначає її вплив у світі не менше, ніж економіка чи армія. Ті країни, що активно інвестують у науку, виробництво дронів, розвиток ШІ, створення стартапів оборонних технологій – зміцнюють своє становище. Натомість держави, які лишаються зі зброєю минулого покоління і не адаптуються, ризикують втратити безпеку. Відтак, для підтримання балансу сил все більшої ваги набувають міжнародні ініціативи з контролю новітніх озброєнь, обмеження їх розповсюдження (особливо до недержавних акторів) та встановлення «правил гри» для держав-лідерів. Інакше світ чекає період потенційно нестабільного перегрупування сил під впливом технологічних стрибків.

13.3. Етичні дилеми автономного озброєння

Машина вирішує – хто відповідальний? Застосування автономних систем летальної дії породжує низку етичних і правових питань, небачених у попередні епохи. Ключова дилема: *чи морально допустимо делегувати рішення про позбавлення*

життя людині – машині? У традиційній війні, хоч би якими жорстокими були бойові дії, за кожним пострілом чи пуском ракети стоїть людина, яка приймає рішення і несе за нього відповідальність. Принципи міжнародного гуманітарного права (МГП) – зокрема, принцип *відповідальності* командира за дії підлеглих – побудовані на цій аксіомі. Автономна зброя розмиває цей зв'язок: якщо робот вбив невинних людей, хто воєнний злочинець? Програміст, що написав алгоритм? Оператор, що запустив пристрій? Командир, що віддав наказ використати систему? Відповіді наразі нечіткі. Більше того, якщо ШІ-система діє на основі машинного навчання, її поведінка може еволюціонувати непередбачувано – це додатково ускладнює встановлення провини, адже ніхто прямо не наказував роботу стріляти саме так, він «сам навчився». Ця проблема відповідальності є одним із найгостріших етичних застережень проти повної автономії в озброєннях.

Принцип розрізнення і ризик для цивільних. МГП зобов'язує сторони конфлікту *розрізняти* комбатантів і цивільних осіб та *утримуватися* від нападів, що можуть завдати надмірної шкоди мирному населенню (принцип пропорційності). Чи здатна машина дотриматися цих принципів? Прихильники військового ШІ стверджують, що роботи можуть бути навіть гуманнішими за людей на війні: вони не відчувають страху, гніву чи жадоби помсти і тому не будуть навмисно чинити звірств чи мародерства. Автономний дрон не стрілятиме в паніці по всьому, що рухається, на відміну від наляканого солдата. Крім того, алгоритми можуть обробляти величезні масиви даних і теоретично уникати помилок – наприклад, якщо навчити нейромережу розрізняти заображенням озброєного бойовика і дитину, вона, можливо, точніше це зробить, ніж людина під стресом. Деякі дослідження пропонують, що AI у перспективі зменшить кількість побічних жертв, роблячи удари більш адресними. Проте скептики наголошують на протилежному: машина позбавлена морального сенсу, вона діє з холодною логікою, яка в бою може обернутися «нелюдською ефективністю». Наприклад, автономний алгоритм може вирішити завдати удару по будівлі, де ховається один снайпер, навіть якщо там імовірно є цивільні – адже його мета максимізувати знищення противника, а питання гуманності не задане в функцію. Людина-офіцер, можливо, зглянеться і скасує атаку, побачивши дітей поблизу, а робот – ні, якщо не буде спеціально цього запрограмовано.

Практичний випадок: під час боротьби Ізраїлю з терористами в Газі було застосовано AI-систему *«Каспер» (Lavender)* для швидкого відбору цілей – алгоритм проаналізував величезний обсяг даних розвідки і позначив 37 тисяч потенційних цілей для ударів. Це дозволило ізраїльським військовим буквально за добу атакувати сотні об'єктів, чого б вони не змогли зробити вручну. Однак серед тих цілей виявилися і цивільні об'єкти, а темп ударів був такий високий, що належна перевірка кожної цілі людиною була неможлива – в результаті численні жертви серед цивільних. Цей приклад ілюструє моральну небезпеку: ШІ-програма може *прискорити* та *масштабувати* насильство до рівня, коли людський контроль не встигає стежити за наслідками.

Можливість помилки і технічні збої. Жодна техніка не застрахована від збоїв – сенсор може неправильно розпізнати образ, алгоритм може видати хибно позитивний сигнал. У випадку автономної зброї ціна помилки – людське життя. Якщо самонавідна ракета через збій обере не ту ціль і вдарить по лікарні, чи можна це виправдати «глюком програми»? У 1988 році ще відносно «дурна» автоматизована система ППО американського фрегата *USS Vincennes* помилково ідентифікувала пасажирський літак як ворожий і збила його, що призвело до 290 загиблих – приклад того, як автоматизація без достатнього людського контролю має трагічні наслідки. Сучасні AI-системи складніші й непрозорі («чорна скринька» нейромережі), тому виявити причину помилки і запобігти їй важче. Також існує загроза зовнішнього втручання: автономну бойову систему можна зламати хакерами чи обдурити (скажімо, лазерним «осліпленням» сенсорів або підкиданням хибних цілей), тоді вона може діяти непередбачувано. Етичне питання – чи маємо ми право ризикувати життями не тільки ворогів, а й своїх союзників або цивільних, покладаючись на недосконалий алгоритм? Багато експертів наполягають, що *«значущий людський контроль» (meaningful human control)* над застосуванням сили є необхідною умовою моралі війни. Тобто навіть якщо роботи беруть участь, останнє слово про атаку має лишатися за людиною, яка зможе проаналізувати обстановку з огляду на моральні норми і юридичні зобов'язання.

Гонка озброєнь і зниження порогу війни. Ще одна дилема: чи не зробить автономна зброя війни частішими? Історич-

но, чим менше ризиків для нападника, тим легше він вирішується на збройний конфлікт. Наприклад, використання безпілотників і крилатих ракет дозволило великим державам проводити військові операції (удари по терористах, «хірургічні» атаки) без втрат особового складу, що, можливо, знизило політичну ціну таких дій. Якщо ж у майбутньому можна буде відправити в бій армію роботів, суспільство агресора може взагалі не відчути війни – ні «цинкових трун», ні протестів. Це породжує страх «дешевої війни», коли легкість застосування сили розв'язує руки войовничим режимам. Крім того, автономні системи діють швидше, ніж люди, особливо в середовищі машинної взаємодії. Це викликає побоювання так званих *«спалахових війн» (flash wars)*, коли алгоритми двох противників у кризовій ситуації можуть розпочати обмін ударами за лічені секунди, випередивши дипломатів і генералів. Наприклад, автономні системи ППО одного дня можуть самі вирішувати, що виявлений об'єкт – це ракета, і випустити перехоплювач, на що в відповідь автономна система противника запустить свої ракети – і ескалація піде по наростаючій без людського контролю. Такий сценарій, хоча і виглядає як наукова фантастика, турбує стратегів: як запобігти тому, щоб *штучний інтелект не втягнув нас у війну випадково*? Одне з рішень – максимально обмежити автономність критично небезпечних систем, особливо стратегічних (ядерна зброя, стратегічні ППО), залишивши там жорсткий людський дозвіл. Але в тактичних ланках (скажімо, автономні бойові дрони на полі бою) контроль реалізувати складніше через швидкоплинність ситуації.

Правове регулювання і ініціативи заборони. У зв'язку з переліченими проблемами, у світі триває активна дискусія про заборону або обмеження летальної автономної зброї. Ще з 2013 року працює коаліція NGO Campaign to Stop Killer Robots, яка закликає виробити міжнародний договір, що повністю заборонить автономні системи, здатні вбивати без участі людини. На майданчику ООН з 2016 р. діє Група урядових експертів (GGE) з питання ЛАСО в рамках Конвенції про конкретні види звичайної зброї (CCW). На цих форумах держави висловили ряд позицій: так, Сполучені Штати і росія поки що проти нової юридично зобов'язуючої заборони, вважаючи, що чинного гуманітарного права достатньо і що автономні системи самі по собі не є незаконними – головне, як їх застосову-

вати. Натомість приблизно 30 країн (серед яких переважно менш технологічні держави, а також Австрія, Аргентина, Мексика) підтримують ідею превентивної заборони «роботів-вбивць» з огляду на їхні гуманітарні ризики. Ще група держав (наприклад, Німеччина, Франція, Нідерланди) займає компромісну позицію: пропонують не повну заборону, а правове регулювання – встановлення чітких меж (наприклад, заборона автономної зброї, що *повністю* виключає людину з циклу «виявлення-рішення-удар», але дозвіл обмежених напівавтономних систем). Поки що консенсусу немає: засідання GGE хоча й виробили 11 неформальних принципів (зокрема про необхідність підконтрольності ШІ людині), однак жодних обов'язкових норм держави не прийняли. У 2022–2023 рр. ООНівський Генеральний секретар та МКЧХ (Червоний Хрест) закликали прискорити переговори і ухвалити договір про заборону автономної летальної зброї вже до 2026 року. Паралельно, у лютому 2023 р. уряди низки країн (Нідерланди, Півд. Корея) організували міжнародний саміт REAIM в Гаазі, де обговорювалися принципи відповідального використання військового ШІ. З'являються і *«soft law»* ініціативи: наприклад, НАТО у 2021 р. ухвалило Принципи відповідального використання ШІ у військовій сфері, а Пентагон ще у 2020 р. оприлюднив Етичні принципи для штучного інтелекту Міноборони США.

Ці документи декларують, що військовий ШІ має бути під постійним наглядом людини, перевірюваним, *пояснюваним* (щоб можна було зрозуміти його рішення) і підзвітним. Проте критики зазначають: такі принципи – добровільні, і не всі держави їх поділяють. Не існує гарантій, що авторитарні режими чи терористичні групи будуть дотримуватися «етичних норм», коли отримають у розпорядження автономну зброю.

Моральний вибір для людства. Дилеми автономного озброєння виходять за суто військові питання – вони змушують задуматися про майбутнє взаємодії людини і штучного інтелекту в критичних сферах. Один з видатних вчених у галузі ШІ, проф. Стюарт Рассел, попереджає: надання машинам права вбивати може стати найгіршою помилкою людства, адже це відкриє «скриньку Пандори» – здешевлення та тиражування «роботів-вбивць» призведе до того, що вбивство може стати буденністю, а будь-хто (навіть один програміст) зможе розв'язати масове насильство, написавши відповідний код. З іншого

боку, звучить і протилежний аргумент: у випадках геноциду чи масових злочинів (як-от дії російських військ проти українського населення) автономні системи могли б урятувати життя, швидко нейтралізувавши загрозу, коли люди фізично не встигають це зробити. Наприклад, якби існував робот, що самостійно патрулює і зупиняє солдат, які мародерять чи ґвалтують мирних жителів, хіба це було б погано? Подібні дискусії показують, що питання далеко не однозначне.

Наразі більшість країн сходяться на обережному підході: впроваджувати елементи ШІ у військо, але залишати контроль за людиною. Формула «людина націлює – машина стріляє» потроху змінюється на «машина націлює – людина санкціонує – машина стріляє». Повністю ж автономним системам поки відведена обмежена роль (наприклад, автоматичні перехоплювачі снарядів чи дрони-камікадзе проти радарів). Проте розвиток технологій триває, і межа між *автоматизацією* та *автономністю* стирається.

Уже сьогодні існують прототипи роботів, які можуть приймати складні рішення швидше, ніж людина, і тиск на їхнє бойове використання зростатиме, якщо це даватиме військову перевагу. Тому перед людством стоїть моральний вибір: або встановити чіткі «червоні лінії» для машин у війні – або ж зрештою погодитися, що війни майбутнього стануть з'ясуванням стосунків між штучними інтелектами, де роль людини буде другорядною. У другому випадку, як застеріг один високопосадовець, нас може чекати *«момент Оппенгеймера»* для нашого покоління – коли, переступивши поріг, ми вже не зможемо повернути контроль і будемо жити з наслідками рішення, яке самі ж і прийняли, давши машинам волю вбивати.

Технологічні зміни докорінно змінюють ландшафт війни у XXI столітті. Штучний інтелект, дрони, автономні роботизовані системи – більше не фантастика, а реальність сучасних конфліктів. Вони надають арміям безпрецедентні можливості вражати ворога точно і з мінімальним ризиком для себе, що позначилося на перебігу таких воєн, як конфлікт в Україні. Технологічна асиметрія стала вирішальним фактором: хто володіє «розумною» зброєю, той диктує умови бою. Однак війна – це не лише змагання машин, а й випробування суспільств та моральних принципів. Разючий прогрес військового ШІ супроводжується глибокими етичними дилемами та

потребою правового регулювання, щоб зберегти гуманність навіть у вирі високотехнологічного протистояння. Майбутнє війни формується вже сьогодні – на наших очах встановлюються правила і обмеження, які визначать, чи стане «війна майбутнього» катастрофою безконтрольних роботів, чи вдасться людині втримати відповідальність за застосування сили. Відповіді на ці питання значною мірою залежатимуть від рішень політиків, генералів, інженерів – і, зрештою, від нас з вами, міжнародної спільноти, яка мусить вирішити, яку роль ми відведемо технологіям у найбільш смертельній з людських справ.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Штучний інтелект (ШІ) – здатність комп'ютерних систем виконувати інтелектуальні завдання, подібні до людських (аналіз даних, навчання, прийняття рішень). У військовій сфері ШІ використовується для автономного управління технікою, розпізнавання цілей, планування операцій тощо.

Безпілотний літальний апарат (БПЛА, дрон) – літальний апарат, що діє без пілота на борту. Керується дистанційно оператором або діє автономно за програмою. Використовується для розвідки, коригування вогню, ударів по цілях. Приклади: квадрокоптери, ударні дрони типу Bayraktar, камікадзе-дрони.

Рій дронів – тактика застосування одночасно великої кількості безпілотників, об'єднаних у єдину мережу. Дрони-роя координують дії один одного автоматично (часто за допомогою ШІ), діючи як цілісний «організм» для досягнення спільної мети (наприклад, масований удар по об'єкту). Рої підвищують ефективність дронів і ускладнюють протидію їм.

Баражуючий боєприпас – різновид дрона-камікадзе, який після запуску певний час патрулює (баражує) в заданому районі в пошуках цілі, а при виявленні – атакує її шляхом тарану з вибухівкою. Може працювати автономно. Приклад: ізраїльські дрони Harop/Harpy, російський «Ланцет».

Летальна автономна зброя (ЛАСО) – військова система, здатна після активації самостійно обирати і вражати цілі *летальним* (смертельним) чином без безпосереднього контролю оператора. Фактично «робот-вбивця». Може бути будь-якого середовища – повітряного (дрон), наземного (робот-танк), морського. Поки що здебільшого на стадії розробок або обмеженого застосування.

Автоматизована vs автономна система – автоматизована система діє за жорстко запрограмованими правилами (алгоритмами), що виконуються без змін – реагує передбачувано на певні тригери.

Автономна система має більш високий рівень «самостійності»: може *розуміти* ситуацію через сенсори, *аналізувати* варіанти і *ухвалювати рішення* з певною свободою (нерідко використовуючи ШІ). Простий приклад автоматизації – протипіхотна міна (вибухає при натиску). Приклад автономності – дрон із комп'ютерним зором, що сам розпізнає ціль і вирішує атакувати.

Технологічна асиметрія – істотний дисбаланс між противниками у рівні технологічного оснащення. Означає, що одна сторона володіє набагато досконалішими озброєннями або засобами (наприклад, супутникова розвідка, кіберзброя, високоточні ракети), ніж інша. Впливає на тактику (слабший застосовує асиметричні методи боротьби) і на стратегічний баланс сил.

Баланс сил – концепція міжнародних відносин, що означає приблизну рівновагу військово-політичної могутності між державами або коаліціями. Порушення балансу сил на користь однієї сторони може призвести до агресивних дій з її боку, тоді як відновлення балансу часто забезпечує стримування. Технологічні прориви здатні зрушувати баланс сил (напр., поява ядерної зброї сильно змінила баланс між наддержавами).

«Meaningful human control» («суттєвий людський контроль») – принцип, який пропонується як обов'язкова умова використання автономних систем озброєння. Полягає в тому, що рішення про застосування смертоносної сили завжди має залишатися під контролем і відповідальністю людини, навіть якщо зброя частково автономна. Іншими словами, **людина повинна «стояти над» машиною** і мати можливість втрутитися або запобігти небажаній дії робота.

Міжнародне гуманітарне право (МГП) – галузь міжнародного права, що регулює ведення війни і захист жертв війни. Встановлює правила, зокрема принцип розрізнення (між цивільними і військовими), принцип пропорційності (заборона надмірно руйнівних нападів), забороняє негуманну зброю (хімічну, біологічну, деякі види мін тощо). Нові технології, як-от автономна зброя, становлять виклик для МГП, оскільки не вписуються легко у вже існуючі норми, і потребують тлумачення чи оновлення правил.

Ситуаційна задача 1.
Сценарій «Вибір ШІ».

Уявіть, що ви – командир підрозділу, якому надійшла новітня автономна ударна система. Це дрон зі штучним інтелектом, здатний самостійно обирати цілі та атакувати їх без підтвердження оператора. Вам повідомляють, що система успішно пройшла випробування, але інколи помилково відкривала вогонь по макетах мирних жителів на навчаннях. Перед вами стоїть

бойове завдання зачистити селище, де, імовірно, знаходяться і бойовики, і цивільні.

Питання:

Чи будете ви застосовувати цей автономний дрон? Якщо так, то за яких умов і запобіжних заходів? Якщо ні, то чому? Обґрунтуйте свої дії з позицій міжнародного гуманітарного права та етики. Розгляньте, хто нестиме відповідальність у разі помилки дрона, і як це вплине на ваше рішення.

Ситуаційна задача 2. Сценарій «Асиметрична відповідь»

Країна А вступила у збройний конфлікт з країною В. Країна А має значну технологічну перевагу: супутникову розвідку, сотні ударних дронів, сучасні ракети. Країна В – менша і технологічно відстала, без власних дронів чи високоточної зброї. Ви – військовий радник країни В.

Завдання:

Запропонуйте стратегію ведення війни для слабшої сторони (країни В) в умовах технологічної асиметрії. Які асиметричні тактики вона може застосувати, щоб нівелювати перевагу противника? На яких союзників або міжнародних механізмах варто акцентувати, щоб збалансувати сили? Оцініть ризики такої стратегії та її потенційну ефективність, посилаючись на історичні приклади асиметричних конфліктів.

Ситуаційна задача 3. Сценарій «Роботи на полі бою – правове поле»

Припустимо, 2030 рік. Дві великі держави використовують у бою рої автономних танків та дронів, які воюють одне з одним майже без участі людей. У ході конфлікту автономна система держави Х завдала удару по нейтральному об'єкту (наприклад, конвою гуманітарної допомоги), спричинивши жертви серед мирного населення. Держава Х стверджує, що це була програмна помилка і що вона не відповідальна, адже **«це зробив робот, а не наш солдат»**.

Питання:

Як з точки зору міжнародного права розглядати такий інцидент? Чи може держава уникнути відповідальності, посилаючись на автономність зброї? Які нові норми або підходи потрібні, щоб притягнути до відповідальності винних і запобігти подібним випадкам у майбутньому? Сформулюйте рекомендації щодо зміцнення міжнародно-правового регулювання автономних систем озброєння.

Ситуаційна задача 4.
Сценарій «Дилема командувача»

Ви – командувач обороною важливого об'єкта. Розвідка повідомляє, що противник готує масований удар роєм бойових дронів по вашій позиції. У вашому розпорядженні є потужна система радіоелектронної боротьби (РЕБ), яка може подавити зв'язок, і кілька зенітних комплексів. Проте відомо, що ворожі дрони мають елементи ШІ і можуть перемикатися в автономний режим, якщо їм заглушити управління – тобто продовжать атаку без сигналу оператора.

Завдання:

Розробіть план захисту об'єкта. Як поєднати засоби РЕБ та вогневі засоби проти рою, щоб максимально нейтралізувати загрозу? Які слабкості притаманні автономним дронам, які ви могли б використати (наприклад, обманні цілі, пастки)? Чи варто намагатися знищити «головний» дрон або центр управління рою, чи ефективніше збивати дрони поодинці? Обґрунтуйте ваш вибір тактики, враховуючи швидкість реакції ШІ та можливі нестандартні дії рою.

Питання для самоконтролю

1. Які головні напрями використання штучного інтелекту у воєнних конфліктах?
2. Чому дрони стали символом військових технологій XXI століття?
3. У чому полягає стратегічна перевага автономних бойових систем над традиційними?
4. Які ризики для міжнародної безпеки створює технологічна асиметрія?
5. Як новітні технології вплинули на перебіг сучасних конфліктів (зокрема в Україні)?
6. Які етичні дилеми породжує застосування автономної зброї та ШІ у війні?
7. Які міжнародні ініціативи спрямовані на обмеження чи контроль використання новітніх озброєнь?
8. Чому технологічний прогрес у військовій сфері потребує правового регулювання?
9. Які сценарії розвитку «війни майбутнього» можна уявити: тотальна автоматизація чи збереження ролі людини у прийнятті рішень?

«У XXI столітті гроші стали не лише засобом обігу, а й зброєю глобальної політики».

З сучасних досліджень фінансової безпеки

РОЗДІЛ 14. ФІНАНСОВІ ВІЙНИ ТА КРИПТОЕКОНОМІКА

14.1. Фінансова зброя: санкції, SWIFT, валютні маніпуляції

Санкції як фінансова зброя. Поняття та зростання ролі санкцій. *Санкції* – це обмежувальні заходи, що вводяться одними державами (або міжнародними організаціями) проти інших держав, організацій чи осіб з метою зміни їхньої поведінки. Економічні санкції можуть включати торговельні ембарго, інвестиційні заборони, замороження активів, а *фінансові санкції* спрямовані саме на обмеження доступу до капіталів і фінансових послуг. За останні 70 років уряди дедалі частіше використовують санкції як інструмент зовнішньої політики, особливо з мотивів захисту демократії та прав людини. Фінансові санкції передбачають обмеження для певних суб'єктів (країн, компаній, окремих осіб) у здійсненні фінансових операцій – заборону купувати чи продавати фінансові активи, отримувати кредити, користуватися послугами банків тощо. Зокрема, часто йдеться про заборону доступу до міжнародних платіжно-розрахункових інфраструктур та блокування резервів центральних банків.

Ефективність та приклади санкцій. Сучасні *всеосяжні фінансові санкції* здатні завдати швидкого й серйозного удару по економіці країни-цілі. Прикладом є безпрецедентні заходи проти російської федерації у відповідь на її вторгнення в Україну в 2022 році. У лютому 2022 США та союзники запровадили санкції проти Центрального банку рф, фактично заморозивши доступ до значної частини його валютних резервів (так званого «воєнного запасу» обсягом близько $630 млрд).

Це була небачена раніше акція: уперше центральний банк великої економіки піддано таким обмеженням, що позбавило його можливості захистити національну валюту. Наслідки були миттєвими – вартість рубля обвалилася на 25% протягом одного дня після оголошення санкцій, що підірвало фінансову стабільність у рф. Аналогічно, Іран протягом останніх десятиліть відчув на собі дію американських і європейських санкцій: обмеження на торгівлю нафтою, блокування банків та замороження активів призвели до глибокої рецесії і різкого падіння ріалу. Відключення іранських банків від SWIFT у 2012 році сильно вдарило по зовнішній торгівлі Ірану, спровокувавши валютну кризу через втрату доступу до валютної виручки. Усі ці приклади демонструють, що санкції стали *фінансовою зброєю масового впливу*, здатною послабити економічний потенціал держави-опонента без прямого військового втручання.

Обхід санкцій та зустрічні заходи. Хоча санкції є потужним важелем, країни-об'єкти намагаються знайти способи їх обходу. росія після 2014 року (коли отримала перші санкції за анексію Криму) здійснювала політику *«імунізації»* економіки – нарощувала золотовалютні резерви, знижувала залежність від долара, переорієнтовувалася на альтернативних партнерів. Такі заходи створили певний буфер безпеки (названий владою рф «фортецею росія»), хоча події 2022 року показали, що цей захист виявився значною мірою міфічним. Інший шлях протидії санкційному тиску – розвиток паралельних фінансових інститутів. Наприклад, росія та Китай після 2010-х почали створювати власні системи міжбанківських платежів і розрахунків (російська СПФС, китайська CIPS) як альтернативу SWIFT. Це частково знижує вразливість їх банків до західних обмежень. Водночас надмірне використання санкцій Заходом породжує побоювання інших країн щодо доларової системи, що в довгостроковій перспективі може стимулювати деdоларизацію світової економіки. Таким чином, фінансові санкції є дієвим інструментом, проте їх ефективність залежить від широти міжнародної підтримки та наявності у цілі альтернативних шляхів фінансування.

Роль SWIFT у міжнародних фінансах. *SWIFT* (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) – це міжнародна міжбанківська система передачі фінансових повідомлень, через яку здійснюється переважна більшість транс-

граничних платежів у світі. SWIFT не переміщує самі кошти, але забезпечує стандартизований і захищений обмін інформацією між банками про платежі. Станом на нині до SWIFT підключено понад 11 000 фінансових організацій у більш ніж 200 країнах, що робить її критично важливою *фінансовою інфраструктурою*. Відключення від SWIFT фактично ізолює банки країни від міжнародної фінансової системи, ускладнюючи будь-які розрахунки з іноземними контрагентами. Тому сама загроза втрати доступу до SWIFT розглядається як потужний засіб тиску.

Використання відключення SWIFT як санкції. Прецедентом **«банківського ембарго»** стало відключення іранських банків від SWIFT у березні 2012 року. Під тиском ЄС (що юридично контролює SWIFT, оскільки штаб-квартира знаходиться у Бельгії) ця мережа змушена була припинити обслуговування банків, пов'язаних з іранською ядерною програмою. Наслідком стала майже повна неможливість для Ірану отримувати платежі за експорт (передусім нафту), оскільки іноземні партнери не могли переказати кошти через звичні канали. Цей крок завдав важкого удару економіці Ірану, спричинив дефіцит валюти і падіння ринків. Аналогічну міру обговорювали щодо росії ще у 2014 році після анексії Криму. Реально ж до відключення ключових російських банків від SWIFT вдалися лише у лютому 2022-го, коли ЄС, США, Велика Британія, Канада та Японія узгоджено застосували цю санкцію проти низки фінансових установ рф. Вважається, що виключення навіть частини банків з SWIFT суттєво ускладнило міжнародні транзакції росії – як для оплати імпорту, так і для отримання експортної виручки. Зокрема, російські компанії втратили оперативний доступ до доходів від продажу нафти й газу, а іноземні контрагенти мусили шукати обхідні шляхи (наприклад, використання інших платіжних систем чи бартерні схеми).

Альтернативні системи та побічні ефекти. Використання SWIFT як фінансової зброї має і зворотний бік. По-перше, постраждати можуть також торговельні партнери цільової країни, для яких розрив платіжних зв'язків означає втрату грошей і товарів. Наприклад, повне відключення росії від SWIFT потенційно вдарило б і по європейських імпортерах енергоносіїв, які б не змогли сплачувати за російський газ і нафту. По-друге, країни-опоненти намагаються розробити *аль-*

тернативні мережі. Після іранського прецеденту 2012 р. та перших російських санкцій 2014 р. зросла увага до створення національних платіжних систем: у 2014–2016 рр. Центральний банк рф запустив систему СПФС для внутрішніх та деяких зовнішніх платежів, а Народний банк Китаю розширив систему CIPS для міжнародних переказів у юанях. Хоча ці аналоги поки не можуть повністю замінити SWIFT за охопленням, їх розвиток є *стратегічною відповіддю* на ризики надмірної залежності від західних фінансових «магістралей». В цілому експерти відзначають: через відсутність рівноцінних альтернатив ізоляція від SWIFT є вкрай *болючою* для будь-якого сучасного фінансового сектору. Однак довгостроково така тактика може прискорити регіоналізацію фінансових потоків та підштовхнути виникнення конкуруючих глобальних платіжних інфраструктур.

Конкурентна девальвація як економічний конфлікт. *Валютні маніпуляції* – ще один інструмент фінансових війн, що полягає у штучному впливі держави на курс національної валюти для досягнення власних економічних переваг. Історично відомим прикладом є **«валютні війни»** 1930-х років, коли багато країн відмовилися від золотого стандарту і девальвували свої валюти, щоб підвищити конкурентоздатність експорту. Ці *«політики жебра сусіда»* (beggar-thy-neighbor policies) поглибили глобальну депресію, оскільки одночасні девальвації руйнували довіру і скорочували світову торгівлю. У 1971 році США теж вдалися до різкого перегляду валютної політики – адміністрація Ніксона припинила конвертованість долара в золото, що призвело до падіння курсу долара і шоку для торговельних партнерів. У більш новітній історії термін *«валютна війна»* знову набув популярності у 2010 році, коли низка країн звинуватила США в тому, що політика кількісного пом'якшення (надрукування грошей ФРС) навмисне послаблює долар і провокує відтік капіталу з ринків, що розвиваються. Міністр фінансів Бразилії Гвідо Мантега прямо заявив про початок «валютної війни» через дії США. Отже, маніпуляція валютним курсом може розглядатися як форма економічної агресії, хоча й завуальована під внутрішню монетарну політику.

Сучасні приклади валютних маніпуляцій. Найчастіше у валютних маніпуляціях звинувачують країни, що підтримують недооцінений курс своєї валюти для стимулювання екс-

порту. Китай тривалий час фіксував юань і проводив інтервенції для стримання його зростання, накопичуючи при цьому гігантські доларові резерви. У 2019 році адміністрація США офіційно оголосила Китай «валютним маніпулятором», хоча згодом цей статус було знято. Парадоксально, але ці ж резерви, що є результатом маніпуляцій, важко використати як зброю без шкоди для себе. Наприклад, Китай володіє близько $2 трлн у казначейських облігаціях США, і теоретично міг би спробувати масово їх продати, щоб обвалити долар. Однак експерти зазначають, що застосування такого *«фінансового ядерного варіанту»* вдарило б і по самому Китаю: розпродаж доларових активів обвалить їх вартість, підірве експортну виручку і загрожуватиме мільйонам робочих місць у КНР. Як образно висловився журналіст Джефф Дайєр, спроба Китаю використати свої валютні резерви як зброю рівносильна «вистрілити собі в ногу», адже його економічна стабільність залежить від експорту і зайнятості, які і забезпечувалися політикою дешевого юаня.

Маніпуляції валютою у контексті конфліктів. Під час прямих конфронтацій країни також можуть прагнути послабити валюту противника. В історії відомі випадки фінансової диверсії: наприклад, у роки Другої світової війни Британія і США виготовляли фальшиві німецькі марки, а нацистська Німеччина – підроблені англійські фунти (операція «Бернхард»), щоб підірвати економіки один одного. У сучасних конфліктах широкомасштабне підроблення валюти втратило ефективність, але з'явилися інші методи. Одним із них є замороження валютних активів. Як згадано вище, блокування резервів Центрального банку рф у 2022 році фактично зробило *недієздатною* ключову фінансову установу країни, спричинивши стрімке падіння курсу рубля. Інший метод – *цілеспрямовані валютні інтервенції* союзників чи міжнародних організацій для підтримки валюти країни-жертви агресії. Наприклад, у 1990-ті роки західні країни допомагали стабілізувати валюти Боснії та Хорватії після воєн на Балканах, щоб запобігти економічному колапсу цих держав. Нарешті, самі держави, що опинилися у стані війни або під санкціями, іноді вводять адміністративні заходи на валютному ринку. росія в 2022 році у відповідь на санкції запровадила жорсткі *валютні обмеження*: зобов'язала експортерів продавати більшу частину валютної виручки, заборонила виведення капіталу за кордон,

тимчасово прив'язала рубль до золота та вимагала оплати за газ від «недружніх» країн у рублях. Ці кроки мали на меті штучно підтримати курс рубля, і певний час це спрацювало – рубль навіть укріпився після початкового обвалу. Проте в довгостроковій перспективі ізоляція від світових фінансів і **«ручне»** управління курсом призводять до стагнації економіки, відтоку інвестицій та тінізації фінансової діяльності.

Фінансові війни стали невід'ємною частиною сучасних конфліктів. Санкції, відключення від критичних мереж на кшталт SWIFT та валютні маніпуляції дають змогу завдати удару по супротивнику без застосування зброї. Вони можуть послабити військовий потенціал країни через економічний тиск і створити стимули для політичних змін. Водночас ефективність фінансової зброї залежить від координації дій союзників та стійкості цільової економіки. Надмірне використання таких інструментів може породжувати *побічні ефекти* – від пошуку альтернативних фінансових мереж до формування нових економічних блоків. Отже, фінансова зброя є **двосічним мечем:** вона здатна стримувати агресію, але вимагає обережного й стратегічного застосування, аби не підірвати самі засади глобальної фінансової системи.

14.2. Використання криптовалют у збройних конфліктах та тіньових схемах

Децентралізовані валюти на полі бою. *Криптовалюти* – це цифрові валютні активи, що забезпечуються криптографією і функціонують у розподілених реєстрах (блокчейнах) без централізованого контролю. Вони задумувалися як альтернатива фіатним (державним) грошам, особливо приваблива для мешканців країн з фінансовою нестабільністю або авторитарними обмеженнями. У контексті збройних конфліктів криптовалюти набули подвійної ролі. З одного боку, вони стали **інструментом фінансової підтримки** для жертв агресії та опору – завдяки швидкості і відсутності посередників кошти можна переказувати безпосередньо у зону конфлікту, минаючи бюрократію банків. З іншого боку, децентралізований характер і відносна анонімність криптовалют привабили *злочинні та терористичні групи*, які шукають способів фінансувати свою діяльність, обходячи традиційну банківську систему. Таким чином, криптовалюти можуть виступати як **щит**, що

захищає від цензури та санкцій, і одночасно як **меч**, яким користуються у тіньових схемах.

Україна – «перша криптовалютна війна». Повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році нерідко називають *першою криптовоюною*, адже криптовалюти відіграли помітну роль у фінансовому забезпеченні українського опору. Україна до війни вже була серед світових лідерів за рівнем впровадження криптовалют – станом на 2021 рік вона займала 4-е місце за глобальним індексом використання криптоактивів. В перші дні агресії український уряд офіційно звернувся через соцмережі до світової спільноти із проханням про *криптодонації*: було опубліковано адреси офіційних біткоїн- та ефір-гаманців України. Відгук був надзвичайним – менше ніж за три тижні Україна отримала понад $100 млн еквіваленту в криптовалютах від приватних осіб та організацій по всьому світу. Пожертви надходили у Bitcoin, Ethereum, Tether та інших валютах, а також у вигляді NFT-токенів (зокрема, було подаровано цінний NFT CryptoPunk вартістю ~$200 тис.). За даними заступника міністра цифрової трансформації Олександра Борнякова, загальна сума криптодопомоги до початку березня 2022 року сягнула близько $100 млн. Ці кошти були оперативно використані: понад половину криптофондів витрачено на закупівлю військового обладнання та медичного забезпечення, причому близько 20% оплат здійснено безпосередньо у криптовалюті без конвертації в долари чи євро. Українська влада підкреслює, що криптовалюти дозволили залучити допомогу напряму від громадян світу і швидко придбати необхідне спорядження, у той час як традиційні перекази через банки занадто повільні у кризових умовах.

NFT-ініціативи та краудфандинг. Окрім прямих пожертв, в Україні розгорнувся справжній крипто-краудфандинг. Митці та активісти створили численні NFT-проекти, прибутки від яких спрямовувалися на гуманітарні і оборонні потреби. Наприклад, легендарний боксер Володимир Кличко випустив колекцію NFT, щоб зібрати гроші для Червоного Хреста. Відоме арт-гуртування Pussy Riot у співпраці з криптоентузіастами продало NFT із зображенням українського прапора за $6,5 млн – ці кошти пішли фонду «Повертайся живим». Сам уряд України запустив NFT-музей «Meta History Museum of War» – кожен токен цієї колекції містить твіт та ілюстрацію про певний день війни, а виручені кошти підтри-

мують армію та документують історію конфлікту. Хоча продажі NFT дали лише частку від загального криптодолучення, вони стали важливим символом цифрової солідарності з Україною. Криптовалютні платформи теж долучилися: найбільші біржі (Binance, FTX та інші) запустили фонди допомоги українським біженцям, а криптокомпанії (наприклад, українська біржа KUNA) сприяли конвертації та зберіганню зібраних активів. Важливо, що **децентралізована природа** криптовалют дозволила здійснювати всі ці транзакції попри воєнний хаос: навіть якщо банки не працюють чи традиційні платіжні канали перервані, блокчейн-протоколи продовжують функціонувати через інтернет-з'єднання.

Криптовалюта як порятунок для громадян під санкціями. Не тільки Україна, але і звичайні люди в росії та Білорусі звернулися до криптовалют під час кризи – хоч і з інших мотивів. Після введення жорстких західних санкцій у 2022 р. багато росіян опинилися *відрізаними* від глобальних фінансових сервісів: Visa, MasterCard, PayPal та інші компанії перестали обслуговувати російські карти. На додачу, стрімка девальвація рубля зробила заощадження в нацвалюті ненадійними. В цих умовах частина населення почала переводити гроші в криптоактиви, розглядаючи їх як **«рятувальний жилет»**. Гендиректор криптобіржі Coinbase Браян Армстронг зазначив, що багато звичайних росіян купують криптовалюту як захист від обвалу рубля та інфляції. Він застеріг Захід від тотальної заборони криптоопераций для росіян, оскільки це покарає передусім простих громадян, не причетних до дій уряду. Біржа Binance також відмовилася блокувати всіх російських користувачів, обмежившись виконанням точкових санкцій щодо підсанкційних осіб. Таким чином, у санкційному режимі криптовалюта стала для мешканців країни-ізгоя одним з небагатьох каналів доступу до глобальної економіки – своєрідним фінансовим аналогом VPN (який обходить інтернет-цензуру). Люди могли через криптобіржі чи P2P-платформи конвертувати рублі у стейблкоїни (цифрові долари), виводити капітал за кордон або здійснювати онлайн-платежі, які інакше були б неможливі через блокування SWIFT та платіжних систем.

Обхід санкцій за допомогою крипти. Поки Україна використовувала криптовалюти для захисту, її противники та інші ізольовані режими випробовували крипто як засіб *ухилення*

від санкцій. Через відсутність централізованого контролю держава-агресор або підсанкційні структури теоретично можуть використовувати цифрові активи, щоб проводити зовнішні платежі, не покладаючись на банки. На практиці масштаби такої діяльності поки обмежені, адже крипторинки недостатньо ліквідні, щоб перекрити багатомільярдні потоки торгівлі великих держав. Проте тривогу західних урядів викликала можливість, що росія створить *криптовалютні схеми* для обходу фінансової блокади. Американська сенаторка Елізабет Воррен одразу після введення санкцій ініціювала законопроект, який зобов'язав би криптобіржі відстежувати і блокувати транзакції, пов'язані з росією. На думку сенаторів, «цифрові активи, що дозволяють обійти традиційну фінансову систему, можуть дедалі більше використовуватися для обходу санкцій». У квітні 2022 року Мінфін США запровадив санкції проти російської крипто-майнінгової компанії BitRiver і оголосив, що *«жоден актив, навіть складний, не стане лазівкою для режиму путіна»*. У 2023–24 рр. США та Європа продовжили точково бити по криптоінфраструктурі рф: було закрито десятки анонімних російськомовних криптобірж, через які відмивали кошти для хакерів і обходили санкції; під санкції потрапили російські платформи Garantex, Bitzlato, а також окремі гаманці, пов'язані з оборонними закупівлями рф. Такі дії значно ускладнили здатність офіційних структур рф використовувати крипту на великі суми. Утім, *«діри»* залишаються: за оцінками Chainalysis, у 2024 році близько $15,8 млрд було переказано у криптовалюті підсанкційним юрисдикціям та організаціям (включно з рф, Іраном, Півн. Кореєю), що становить 39% всіх зафіксованих нелегальних криптотранзакцій за рік. Це свідчить, що злочинні й державні актори все ж знаходять шляхи використання крипти попри контроль, і західним регуляторам доводиться постійно «латати» такі схеми.

Північна Корея: кіберзлочини заради зброї. Особливо показовим є досвід *КНДР*, яка через найжорсткіші міжнародні санкції фактично відрізана від світової економіки. Ця держава перетворилася на піонера кримінального заробітку за допомогою криптовалют. Згідно зі звітами ООН, низький рівень глобального контролю за криптосектором дозволив Північній Кореї генерувати доходи в приголомшливих масштабах. Хакерські групи, пов'язані з північнокорейською розвідкою (такі як *Lazarus Group*), здійснили низку зламів криптовалютних

бірж і децентралізованих протоколів, викравши сотні мільйонів доларів у криптоактивах. Один із найбільших інцидентів – злам платформи Ronin у 2022 році з викраденням понад $600 млн – був приписаний саме хакерам КНДР. Отримані таким шляхом кошти режим використовує для фінансування своєї ядерної та ракетної програми всупереч санкціям. Тобто криптовалюти фактично стали *рятівним колом* для Пхеньяна, дозволивши частково компенсувати втрати від офіційної ізоляції. До інших схем КНДР належить нелегальний майнінг криптовалют та участь північнокорейських ІТ-фахівців у міжнародних крипто-проектах під фальшивими іменами, аби заробляти валюту. Міжнародна спільнота намагається протидіяти: у 2019 році **FATF** запровадила рекомендації щодо регулювання криптовалютних сервісів (так зване правило «Travel Rule», яке зобов'язує біржі збирати дані про відправника й отримувача при переказах) з метою ускладнити анонімні транзакції для таких акторів. Однак реалізація цих стандартів ще триває, і північнокорейські кіберзлочинці поки залишаються серйозним викликом.

Терористичні організації та екстремісти. *Фінансування тероризму* через криптовалюту стало предметом пильної уваги урядів після серії випадків, виявлених у 2010-х. Як засвідчили розслідування, ісламістські терористичні групи освоїли біткоїн як новий спосіб переказу грошей, аналог **системи «хавала»**, але в цифровому форматі. У Секторі Газа в 2019–2020 рр. радикальні угруповання (зокрема, Муджахідська шура та пізніше Хамас) оголошували краудфандингові кампанії, публікуючи адреси біткоїн-гаманців для збору пожертв на «опір». ІДІЛ також неодноразово згадував криптовалюту у своїй пропаганді і навіть розповсюджував інструкції з використання біткоїнів для підтримки «джихаду». Хоча більшість таких кампаній збирали відносно невеликі суми (від десятків до сотень тисяч доларів), їх існування демонструє *привабливість* крипти для терористів: вона дозволяє напряму отримувати гроші від прихильників по всьому світу, минаючи заморожені банківські рахунки. Сьогодні правоохоронці відстежують ці потоки: так, у 2020 р. Мін'юст США конфіскував близько $2 млн у криптовалюті, пов'язані зі схемами фінансування трьох терористичних організацій (Аль-Каїди, ІДІЛ та ХАМАС). У 2023 р. після атаки ХАМАС на Ізраїль було виявлено, що група ймовірно отримувала донати в крипті, після чого Ізра-

їль заморозив десятки гаманців, пов'язаних з ХАМАС, на суму кілька мільйонів доларів. Ці випадки підтверджують: уряди почали активно діяти, *«відстежуючи по блокчейну»* рух коштів терористів. Проте повна анонімність деяких монет (наприклад, Monero) та наявність тіньових обмінників ускладнюють задачу і потребують глобальної координації спецслужб.

Darknet та торгівля зброєю. Анонімні онлайн-ринки у *«даркнеті»* (прихованому сегменті інтернету) давно використовують криптовалюту як основний засіб платежу за нелегальні товари – від наркотиків до кіберзлочинних послуг. Не є винятком і *торгівля зброєю*: дослідження RAND Europe у 2017 році виявило, що 75% перевірених нелегальних маркетплейсів у даркнеті пропонували вогнепальну зброю або вибухівку, приймаючи оплату в біткоїнах. Через такі канали терористи чи незаконні збройні формування можуть придбавати пістолети, гвинтівки, компоненти бомб, а також підроблені документи, сплачуючи криптовалютою та зберігаючи анонімність. Відомо, що частина зброї, використаної в терактах у Європі (наприклад, у Мюнхені 2016 р.), була куплена саме в даркнеті за крипту. Тож кріптоекономіка відкрила і нові шляхи для *«цифрової контрабанди»*. На щастя, міжнародні операції правоохоронців останніми роками дали результати: десятки великих даркнет-майданчиків було закрито, а їх адміністраторів арештовано, зокрема із вилученням значних сум у криптовалюті. Проте, як тільки один сайт закривають, йому на зміну приходять інші, тому криптозабезпечені чорні ринки поки продовжують існувати.

Криптовалюти показали себе **двозначним чинником** у збройних конфліктах. Вони здатні надавати швидку фінансову допомогу там, де традиційні канали не діють – як у випадку України, що змогла залучити глобальну підтримку в цифрових активах на мільйони доларів. Водночас ті самі властивості децентралізації та анонімності роблять крипто привабливим інструментом для недержавних збройних акторів, терористів та країн-ізгоїв, які хочуть обійти санкції або приховати незаконні оборудки. Міжнародна спільнота реагує шляхом запровадження регулювання криптовалютної сфери (AML/CFT-норми для бірж, санкції проти незаконних гаманців) і покращення аналітичних інструментів відстеження блокчейну. Проте *повний контроль* над криптоактивами досягти важко через їх глобальну і децентралізовану природу. Тому

криптоекономіка залишається водночас і джерелом **фінансової свободи** для пригноблених, і *новим фронтом боротьби* для правоохоронців у протидії фінансуванню конфліктів та злочинності.

14.3. Роль глобальних фінансових інституцій у врегулюванні конфліктів

Міжнародні фінансові інституції (МФІ) – це наддержавні організації, створені державами для сприяння глобальній економічній стабільності та розвитку. Серед них ключове місце займають *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, *Світовий банк* та *Фінансова група з протидії відмиванню грошей (FATF)*. У періоди збройних конфліктів та після їх завершення ці інституції відіграють важливу роль у стримуванні негативних наслідків війни, наданні фінансової допомоги постраждалим країнам і запобіганні фінансуванню ескалації насильства. На відміну від односторонніх дій окремих держав (як-от санкцій), МФІ діють на основі колективних рішень міжнародної спільноти і мають легітимність, надану десятками або й сотнями країн-учасниць. Розглянемо внесок найважливіших глобальних фінансових інституцій у врегулювання конфліктів та післявоєнну відбудову.

Мандат МВФ щодо криз і конфліктів. МВФ був заснований для забезпечення стабільності міжнародної валютно-фінансової системи, зокрема шляхом надання кредитів країнам, що переживають платіжний баланс або валютні кризи. Хоча прямого мандату на роботу саме в зонах воєнних дій фонд не мав, практика останніх десятиліть розширила його роль і на **країни, охоплені конфліктом або виходять з нього.** МВФ в таких випадках зосереджується на запобіганні економічного колапсу держави, що може додатково дестабілізувати ситуацію і спричинити гуманітарну катастрофу. Інструменти Фонду – це фінансові програми (позики з умовами реформ) та технічна допомога в галузі фінансів, бюджетної політики, банківського нагляду.

Приклади підтримки МВФ під час війни. Класичний приклад – програми МВФ для країн, які пережили громадянські війни чи повалення режимів. Після завершення Балканських воєн 1990-х МВФ надавав кредити Боснії і Герцеговині, Косову, Хорватії задля стабілізації їх валют і контролю гіпер-

інфляції. У 2000-х фонд брав участь у відбудові Афганістану та Іраку, допомагаючи створювати нові фінансові інститути та підтримуючи резерви центральних банків.

У контексті сучасності найбільш резонансним стало рішення МВФ підтримати Україну під час триваючої війни 2022–2023 рр. Це випадок безпрецедентний, адже вперше МВФ погодив повноцінну багаторічну програму для країни, що перебуває у стані масштабного військового конфлікту з невизначеними перспективами. У березні 2023 року Рада директорів МВФ затвердила чотирирічну програму EFF для України обсягом $15,6 млрд. Для цього МВФ навіть довелося адаптувати свої внутрішні правила, прийнявши нову політику кредитування за умов *«виключно високої невизначеності»*, щоб мати змогу надавати гроші державі у війні. Програма МВФ для України спрямована на підтримку макроекономічної стабільності – фінансування критичних бюджетних видатків, стримування інфляції, забезпечення стабільності банківської системи – а також на закладення основ для післявоєнного відновлення та структурних реформ. Важливо, що ця програма стала частиною ширшого міжнародного пакету допомоги Україні (~$115 млрд на 4 роки) за участю Світового банку, ЄС, США та інших донорів. Таким чином, МВФ виконує роль *якоря* економічної стійкості України, сигналізуючи іншим інвесторам і донорам, що країна спроможна проводити адекватну фінансову політику навіть в умовах війни.

МВФ у післяконфліктний період. Коли бойові дії завершуються, перед країною постають подвійні виклики: відбудувати зруйновану економіку і уникнути повернення до нестабільності. МВФ традиційно працює саме на цьому етапі, надаючи *«stand-by»* кредити або програми розширеного фінансування, часто у співпраці зі Світовим банком. Ці програми зазвичай містять умови щодо зміцнення державних фінансів (контроль дефіциту, реформи податкової системи), відновлення валютних резервів, боротьби з інфляцією, а також щодо структурних реформ (прозорість бюджетів, антикорупційні заходи, лібералізація ринків) – все, що необхідно для притоку інвестицій і сталого зростання. Наприклад, після закінчення війни в Шрі-Ланці (2009) МВФ надав країні позику для стабілізації платіжного балансу; після конфліктів у країн Африки (Руанда, Мозамбік, Ліберія) фонд також допомагав відновити фінансові системи.

Окремо слід зазначити ініціативи МВФ для *фрагільних і конфліктних держав* (англ. FCS – Fragile and Conflict-affected States). У 2021 році МВФ схвалив стратегію поглибленої взаємодії з такими державами, яка передбачає більш гнучкі умови кредитування, збільшення технічної підтримки, тісну співпрацю з гуманітарними організаціями. Адже визнано, що без фінансової стабільності важко досягти миру: економічний хаос може знову привести до конфлікту. Таким чином, МВФ виконує *профілактичну місію* миру, підтримуючи країни на шляху від війни до миру, щоб вони не скотилися назад у прірву через економічні потрясіння.

Роль Світового банку (СБ) у конфліктах. Світовий банк, до складу якого входять Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) та Міжнародна асоціація розвитку (МАР, англ. IDA), історично був створений саме для відбудови зруйнованих країн (першою місією СБ була післявоєнна реконструкція Європи за планом Маршалла). Нині СБ фокусує значну увагу на країнах з нестабільністю та насиллям. За останні десятиріччя обсяг кредитування постконфліктних держав зріс у рази – за оцінками, з 1980 по 2010-і роки обсяги позик на реконструкцію зросли більш ніж на 800%. Банк має спеціальні трастові фонди та програми для таких ситуацій, наприклад *Фонд відновлення уразливих держав* або *Мультидонорські трастові фонди* для окремих країн (створюються спільно з ООН та донорами). Метою СБ є не лише фізична відбудова (інфраструктури, житла), але й розвиток інституцій – відновлення системи державного управління, повернення біженців через створення робочих місць, реінтеграція ветеранів, реформа сектору безпеки тощо.

Відбудова та фінансова допомога. Світовий банк діє як *фінансовий координатор* після конфлікту. Він оцінює потреби у відновленні (так звані PDNA – Post-Conflict Needs Assessment, спільно з ООН та ЄС), а потім організовує донорські конференції для збору коштів. СБ надає як позики на пільгових умовах, так і гранти (через МАР для найбідніших країн). Наприклад, після конфлікту в Сирії СБ розробив програму залучення грантів для країн, що прийняли сирійських біженців (Йорданія, Ліван), допомагаючи стабілізувати їх економіку. У випадку України Світовий банк став одним із стовпів фінансової підтримки з перших днів війни. Уже в березні 2022 р. СБ оголосив про *операцію екстреного фінансування*

Ukraine Emergency Financing Package, надавши негайно $723 млн для підтримки державних витрат України. За наступні місяці банк мобілізував через різні механізми понад $13 млрд – це прямі кредити, гарантії від країн-партнерів (наприклад, Великобританія, Нідерланди гарантували частину кредитів), а також багатосторонній трастовий фонд PEACE для виплати зарплат, пенсій, соціальних допомог. Станом на 2023 р. загальний обсяг оголошеної підтримки СБ і партнерів для України перевищив $38 млрд. Ці кошти спрямовувалися на забезпечення функціонування критичних державних послуг під час війни (енергетики, охорони здоров'я, соцзахисту), а також частково на першочерговий ремонт інфраструктури. Світовий банк також регулярно оцінює збитки: його спільна з ЄС оцінка весною 2023 р. встановила потребу $411 млрд на відбудову України, що ляже в основу планів повоєнного відродження.

Ініціативи Світового банку у мирному врегулюванні. Окрім фінансових вливань, СБ намагається вирішувати **структурні причини конфліктів** через розвиткові проекти. Наприклад, у країнах Африки Сахелю, де зміна клімату і бідність підживлюють конфлікти, СБ фінансує проекти з управління водними ресурсами, розвитку сільського господарства, освіти – щоб знизити соціальну напругу і конкуренцію за ресурси. У Балканських країнах банк підтримував програми спільної торгівлі і інфраструктури між ворогуючими колись громадами, сприяючи їх економічній взаємозалежності як запоруці миру. Словом, Світовий банк виконує роль *архітектора довгострокового миру*, інвестуючи у розвиток, бо відомо: **стабільний мир неможливий без економічного процвітання і справедливості.**

Мандат FATF та його значення. *Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей* (Financial Action Task Force, FATF) – це міжнародний міжурядовий орган, що встановлює стандарти протидії відмиванню коштів, фінансуванню тероризму та розповсюдження зброї масового знищення. Хоча FATF не займається безпосередньо врегулюванням конфліктів, її діяльність має ключовий *превентивний вплив*: реалізація її рекомендацій в різних країнах перешкоджає фінансуванню терористичних угруповань та незаконних збройних формувань через глобальну фінансову систему. Інакше кажучи, FATF «перекриває кисень» тим, хто намагається

використати банки чи інші фінансові канали для підтримки насильства.

Механізми впливу FATF. FATF розробила 40 основних рекомендацій, яким повинна відповідати національна система фінансового контролю. Серед них – криміналізація відмивання грошей і фінансування тероризму, створення підрозділів фінансової розвідки, нагляд за банками, контроль за грошовими переказами, міжнародна співпраця тощо. Виконання цих стандартів моніториться через взаємні оцінки країн-членів. Найдієвішим інструментом FATF є *«чорний» та «сірий» списки*. До чорного списку потрапляють країни з кричущими порушеннями (наразі це Північна Корея, Іран, М'янма), до сірого – країни, що мають стратегічні недоліки і взяли зобов'язання їх усунути (наприкінці 2023 р. у цьому списку перебували, зокрема, Сирія, ПАР, Нігерія, Туреччина та інші). Потрапляння до чорного чи сірого списку потужно б'є по репутації та фінансах країни: міжнародні банки посилюють перевірки або й уникають транзакцій з такою юрисдикцією, інвестори тікають, вартість запозичень зростає. Це стимулює уряди виконувати вимоги FATF, щоб вийти зі списків. Наприклад, Пакистан у 2018–2022 був у сірому списку FATF через недостатні зусилля проти фінансування тероризму; за цей час він вжив низку заходів (серед яких – арешти відомих терористичних лідерів, замороження їх активів) і врешті був виключений зі списку. Таким чином, FATF діє як *світовий фінансовий регулятор*, що змушує країни перекривати фінансові потоки для терористів і «військових баронів».

Спеціальні рішення FATF у зв'язку з конфліктами. У лютому 2023 року FATF зробила безпрецедентний крок – призупинила членство російської федерації у цій організації за порушення принципів, на яких ґрунтується FATF. Це рішення було напряму пов'язане з розв'язаною рф війною проти України. Хоча формально росію не внесли до чорного списку, її відсторонення позбавило її права впливати на прийняття рішень FATF і поставило під сумнів дотримання нею стандартів (адже в умовах санкцій і ізоляції існують ризики обходу фінансових правил). Цей крок FATF розцінили як *сигнал глобального засудження* агресії, адже вперше з моменту заснування групи (1989) членство країни було призупинено через невідповідність її поведінки міжнародним безпековим нормам. Раніше FATF вже вживала заходи щодо юрисдикцій, які ви-

користовують фінансову систему в порушення миру: як зазначено, Північна Корея та Іран давно у чорному списку через фінансування зброї масового знищення та тероризму. Таким чином, FATF доповнює зусилля ООН та регіональних організацій, забезпечуючи фінансову ізоляцію порушників міжнародного порядку.

Протидія фінансуванню тероризму та розповсюдження зброї. Ще один вимір роботи FATF – боротьба з фінансуванням розповсюдження ядерної, хімічної та біологічної зброї (Counter-Proliferation Financing, CPF). Це стосується таких конфліктно небезпечних країн, як Північна Корея та Іран. FATF вимагає від усіх країн впроваджувати санкції Ради Безпеки ООН проти осіб і компаній, залучених до програм ЗМЗ цих держав, і відстежувати спроби обходу санкцій через третіх осіб. Наприклад, банки повинні блокувати транзакції, пов'язані з закупівлею матеріалів подвійного призначення для підсанкційних режимів. Крім того, FATF звертає увагу на нові загрози – як-от використання криптовалют для терористичного фінансування (у 2015 і 2021 роках група випустила спеціальні звіти про ризики фінансування тероризму, включно з новітніми технологіями). Ці зусилля спрямовані на те, щоб *позбавити екстремістів «крові» – грошей*, без яких вони не змогли б купувати зброю, вербувати прихильників і планувати атаки. Хоча повністю викорінити нелегальні фінпотоки складно, скоординований тиск FATF змусив терористичні мережі повертатися до примітивніших методів (готівки, контрабанди), які важче масштабувати і які легше відстежити традиційними спецслужбами.

Глобальні фінансові інституції виступають як **«тиха сила»** у врегулюванні конфліктів. МВФ стримує фінансові крахи воюючих та постраждалих країн, не даючи економіці остаточно зруйнуватися і закладаючи основу для відновлення. Світовий банк планує і фінансує відбудову, інвестує у розвиток, щоб вилікувати рани війни і запобігти її повторенню через бідність чи боротьбу за ресурси. FATF та інші органи (наприклад, Комітет ООН 1267 з питань санкцій) блокують гроші терористів і диктаторів, унеможливлюючи безкарне використання світових фінансів для агресії. Ключове значення має координація цих зусиль: у випадку успіху фінансова система стає щитом миру, ізолюючи агресора та підживлюючи жертву агресії ресурсами для виживання та розвитку. Міжнародна

спільнота, спираючись на МФІ, тим самим реалізує принцип колективної безпеки на фінансовому фронті – не допускаючи, щоб гроші продовжували війну там, де гармати мовчать.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Фінансова (економічна) санкція – обмежувальний захід, запроваджений державою або міжнародною організацією з метою впливу на поведінку іншої держави/суб'єкта. Включає замороження активів, заборону фінансових операцій, інвестицій, кредитів тощо. Є інструментом *фінансової війни*, спрямованим на послаблення економіки об'єкта санкцій.

SWIFT – (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) глобальна міжбанківська система передачі фінансових повідомлень, що забезпечує більшість міжнародних платежів. Відключення від SWIFT використовується як санкція, оскільки практично ізолює банківську систему країни від світових фінансів.

Валютна маніпуляція – штучне впливання держави на обмінний курс національної валюти для отримання економічної вигоди (наприклад, підвищення конкурентоздатності експорту через занижений курс). Може призводити до *«валютних воєн»*, коли країни змагаються у девальвації, завдаючи шкоди одна одній.

Криптовалюта – цифровий (віртуальний) валютний актив, захищений криптографією, який не має єдиного емітента і функціонує на основі технології блокчейн. Найвідоміші: Bitcoin, Ethereum тощо. Характеризуються децентралізацією та псевдоанонімністю транзакцій.

Блокчейн – розподілений реєстр транзакцій у мережі комп'ютерів (нодів), що забезпечує прозорий і незмінний запис всіх операцій. Є технологічною основою більшості криптовалют. Гарантує достовірність даних без центрального посередника.

NFT (non-fungible token, невзаємозамінний токен) – унікальний цифровий токен на блокчейні, який підтверджує право власності на певний цифровий об'єкт (зображення, відео, арт тощо). На відміну від криптовалют, NFT не взаємозамінні (кожен токен унікальний). Використовуються, зокрема, для благодійних зборів під час конфліктів (продаж NFT для збору коштів).

Фінансування тероризму – надання чи збирання коштів з метою їх використання для здійснення терактів або підтримки терористичних організацій. Може здійснюватися таємно через підставні благодійні фонди, готівку, *хавалу* або сучасні методи на кшталт криптовалют. Протидіється через механізми фінансового моніторингу та санкцій.

Відмивання грошей – легалізація коштів, здобутих злочинним шляхом, з метою приховати їхнє незаконне походження. Включає три стадії: розміщення (placement), шарування (layering) і інтеграція (integration) коштів у фінансову систему. В умовах конфліктів може поєднуватися з торгівлею зброєю, контрабандою та іншими нелегальними схемами.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – глобальна фінансова організація, до якої входять 190 країн. Надає кредити країнам із фінансовими труднощами, здійснює моніторинг економік, надає технічну допомогу. У контексті конфліктів – підтримує макроекономічну стабільність постраждалих держав (шляхом екстреного фінансування, програм структурних реформ).

Світовий банк – група з п'яти інституцій (включаючи МБРР та МАР), що фінансують довгостроковий розвиток та боротьбу з бідністю. Під час та після конфліктів Світовий банк займається оцінкою збитків, координацією допомоги донорів, фінансуванням відбудови інфраструктури, соціальних послуг, підтримкою реформ управління.

FATF (ФАТФ) – Financial Action Task Force, міжурядова група, яка встановлює міжнародні стандарти у сфері протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму (AML/CFT). Періодично публікує списки країн з високими ризиками. Її рекомендації імплементовані більшістю країн світу для унеможливлення використання фінансової системи злочинцями та терористами.

«Чорний» і «сірий» списки FATF – офіційні переліки юрисдикцій, що мають суттєві недоліки у протидії відмиванню коштів і фінансуванню тероризму. Чорний список (високий ризик, контрзаходи) наразі включає Іран, КНДР, М'янму; сірий – понад десяток країн з «підвищеним моніторингом». Потрапляння до цих списків веде до фінансової ізоляції, тиску на банківський сектор такої країни.

Ситуаційна задача 1.
Санкції та контрзаходи.

Уявіть, що країна X здійснила агресивні дії проти сусіда, і міжнародна спільнота запровадила широкі фінансові санкції: заморожено валютні резерви центробанку X, відключено провідні банки від SWIFT, ключові експортні товари під ембарго. Уряд країни X заявляє про заходи у відповідь – вимогу до своїх експортерів торгувати тільки за національну валюту, створення альтернативної платіжної системи разом із дружніми країнами, активізацію торгівлі через криптовалюти.

Завдання:

Проаналізуйте, які негайні наслідки матимуть санкції для економіки країни X (національна валюта, інфляція, фінансовий

сектор) і чи можуть заплановані контрзаходи ефективно пом'якшити ці наслідки. Розгляньте також, як дії країни X вплинуть на її торговельних партнерів та глобальні фінансові потоки.

Ситуаційна задача 2.
Криптовалютний фонд допомоги.

Під час збройного конфлікту в країні Y уряд і волонтери створили міжнародний криптовалютний фонд для підтримки мирного населення і армії. Водночас розвідка країни Y повідомляє, що противник (країна W) активно використовує анонімні криптобіржі для обходу санкцій і купівлі військових комплектуючих.

Завдання:

Запропонуйте заходи, які міжнародна спільнота та сама країна Y можуть вжити, щоб максимізувати користь від криптовалютних пожертв і мінімізувати ризики їх незаконного використання. Як можна забезпечити прозорість витрачання криптодопомоги? Що можна зробити для припинення нелегальних криптоопераційкраїни W (з урахуванням обмежень децентралізованої мережі)? Обговоріть роль таких органів, як FATF, та технологічні інструменти (аналітика блокчейну).

Ситуаційна задача 3.
Повоєнна відбудова і умови МВФ.

Країна W пережила тривалий внутрішній збройний конфлікт, який зруйнував її економіку: ВВП впав на 50%, інфраструктура пошкоджена, державний борг нестримно зріс. Після встановлення миру новий уряд звернувся до МВФ та Світового банку за допомогою. МВФ готовий надати позику, але висуває умови: скорочення бюджетного дефіциту (включно зі зменшенням військових видатків), боротьба з корупцією, реформа банківського сектору. Частина населення і еліт країни W скептично ставиться до цих умов, побоюючись, що вони уповільнять відновлення або ущемлять суверенітет.

Завдання:

Оцініть, чому МВФ наполягає на таких умовах і як вони можуть сприяти довгостроковій стабільності W. Які ризики існують, якщо уряд піде на поступки МВФ? Як Світовий банк може доповнити зусилля МВФ у цій ситуації? Розробіть аргументи, щоб переконати громадськість W у необхідності реформ для успішної відбудови.

Ситуаційна задача 4.
FATF і фінансування конфлікту.

Припустимо, що країна Q офіційно перебуває у мирному стані, але на її території діють кілька збройних угруповань, які отримують підтримку з-за кордону. Ці угруповання неофіційно фінансуються через міжнародні благодійні фонди та бізнес-структури, що переводять кошти в Q під виглядом гуманітарної допомоги. Держава Q слабко контролює фінансову систему і закриває очі на ці потоки. Через це сусідні країни звинувачують Q у сприянні ескалації конфліктів у регіоні.

Завдання:

Поясніть, як механізми FATF (взаємна оцінка, сірий/чорний список) можуть вплинути на ситуацію в Q. Які рекомендації FATF мають впровадити влада Q, щоб перекрити канали фінансування збройних угруповань? Що може статися з банківським сектором Q, якщо країну внесуть до чорного списку FATF? Запропонуйте кроки для уряду Q, аби вийти з кризи фінансової репутації і одночасно забезпечити реальний контроль за грошовими потоками на своїй території.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність поняття «фінансова війна» та які її основні інструменти?
2. Як санкції перетворилися на одну з головних форм «фінансової зброї» у XX–XXI ст.?
3. Яку роль відіграє система SWIFT у міжнародних фінансових відносинах та чому вона часто стає об’єктом політичного тиску?
4. Як валютні маніпуляції можуть використовуватись у міжнародних конфліктах?
5. Які переваги та ризики має використання криптовалют у воєнних конфліктах і тіньових економічних схемах?
6. Як криптовалюти змінюють баланс сил між державами, недержавними акторами та фінансовими інституціями?
7. Яку роль відіграють глобальні фінансові інституції (МВФ, Світовий банк) у врегулюванні конфліктів, пов’язаних із фінансами?
8. Чому фінансова безпека стала ключовим елементом національної безпеки у XXI столітті?

«Зв'язність, що замінює роз'єднаність, стає новою парадигмою глобальної організації світу, коли інфраструктура говорить про устрій світу більше, ніж політичні кордони»

П. Ханна

РОЗДІЛ 15. ГЛОБАЛЬНА КОНЕКТОГРАФІЯ І НОВІ КОНФЛІКТИ XXI СТОЛІТТЯ

15.1. Від геополітики територій до геополітики мереж

Парадигма геополітики радше зсувається із контролю території на управління глобальними мережами зв'язку й постачання. Концепцію «конектографії» популяризував Параг Ханна, підкреслюючи, що «зв'язність, що замінює роз'єднаність, стає новою парадигмою глобальної організації світу». Глобальні карти тепер мають включати не тільки кордони, а й трубопроводи, магістральні мережі, інтернет-кабелі та логістичні потоки, оскільки вони визначають економічну й політичну структуру світу більше, ніж суто географія. Як зауважує дослідник П. Ханна, у 21 столітті війни дедалі менше ведуться за території та дедалі більше – за контроль ланцюгів постачання. Конкуренція за підключення (competitive connectivity) стає ключовим геополітичним драйвером нашої епохи. Тобто нині геополітичний простір уже не тотожний класичним регіонам: він охоплює усі транскордонні мережі комунікацій, транспорту та інформації, що формують нові центри сили та вразливості.

Дослідники відзначають, що таке переосмислення геополітики не є просто «старим вином у новій пляшці». Нові суперництва за конектованість переформовують політичний простір: глобальні зв'язки створюють умови одночасно й гіперпідключеності, й потенційної дисконектованості. Пандемія COVID-19 і кризові події останніх років продемонстрували, що

економічна глобалізація може породжувати одночасно гіперпідключеність та строге роз'єднання. Саме тому те, як країни визначають поняття «зв'язності» і чи розглядають її як загальне благо, стає вирішальним для майбутнього світового порядку.

У центрі аналізу нового геополітичного порядку стоїть поняття **конектографії** – вчення про світ, організований мережами, а не лише політичними кордонами. Як зауважує Параґ Ханна, мегаполіси сьогодні конкурують більше за можливості зв'язків, ніж за власні території. Велика увага приділяється не стільки «де-факто простору» політичних кордонів, скільки «функціональному простору» зв'язків. Проектована мережа інфраструктури показує, що «де-юре світ політичних кордонів поступово витісняється світом де-факто функціональних зв'язків». Іншими словами, **географія** завжди має значення, але нації більше впливає не розташування кордонів, а те, як вони з'єднані мережею доріг, ліній електропередач, трубопроводів та комунікацій.

Фундаментом «геополітики мереж» є визнання того, що транспорт, енергетика, інформація і фінанси пронизують державні кордони. Інвестиції у масштабну інфраструктуру мають першорядне значення: за оцінками, в найближчі 40 років людство побудує більше доріг, залізниць, портів і серверних ферм, ніж за попередні 4 000 років. Ця **інфраструктурна революція** створює «лазейку» для глобальної інтеграції: аналогія з Інтернетом красномовна – світ дедалі більше нагадує єдину пов'язану мережу. У такій моделі стає зрозумілим, чому конфлікти XXI ст. часто виникають навколо контролю над **коридорами зв'язку**. Як відзначає Ханна, сучасний конфлікт – це передусім «перетягування канату за трубопроводи та інтернет-кабелі, передові технології та ринки».

Традиційна геополітика фокусувалася на контролі над територіями (географічні кордони, ресурси, військові бази). Конектографія ж підкреслює зростаючу роль зв'язків і потоків. Ханна стверджує, що кордони стають пронизливими («пробиваються» люди, товари, капітали та дані), а головною грою стає з'єднання великих міст та економік. Спрямування капіталів на транспортні артерії, цифрові шляхи та енергомережі має синергетичний ефект: країни з добре розвиненою внутрішньою інфраструктурою можуть подолати кризи швидше. І навпаки, слабко зв'язані регіони стають вразливими.

Згідно з конектографічним підходом, функціональна географія (реальні зв'язки між регіонами) дедалі важливіша за політичну. Інфраструктурні проєкти ніби «перепроєктують» карту світу: «Каркасом майбутнього становлення є велетенські транспортні й комунікаційні коридори, що переплітають планету». У цій парадигмі держава-затримка може поступитися статусом лідера великому транспортному вузлу чи цифровому хабу. Наприклад, інвестиції в порт чи дата-центр часто мають ефект стягування великих гравців довкола себе.

Сучасна **геополітика мереж** – це боротьба за вплив на ключові вузли, а не лише за сухопутні території. Як пишуть аналітики CSIS, «транспорт і комунікації є «життєвою кров'ю» національних та світових економік». Тому контроль над мережами означає вплив у війнах і переговорах. Водночас Ханна наголошує, що ця епоха мереж відкриває можливості для співпраці: нові інфраструктурні проєкти «розблоковують» давні протиріччя. Наприклад, він зазначає, що в Африці та на Близькому Сході «амбітні коридори і мережі електромереж дозволяють розплутати старі колоніальні розподіли».

15.2. Інфраструктурні фронти глобальної конкуренції

Мапа світових транспортних коридорів (дороги, морські шляхи, залізниці) і енергомереж. В епосі глобалізації саме інфраструктура стає об'єктом суперечок та протистоянь. Найгучніший приклад – китайська ініціатива **«Пояс і шлях» (Belt and Road Initiative).** Запуск цієї масштабної програми десять років тому означав «мирну економічну експансію Китаю» в Азію, Африку, Європу та інші регіони. Через нові залізничні лінії, морські порти, трубопроводи та інші коридори КНР прокладає для своїх товарів і капіталів альтернативні шляхи, водночас «встановлюючи нові економічні залежності» для країн-учасниць. Глобальна війна за інфраструктуру пронизана суперечливими проектами: з одного боку, китайський «Новий Шовковий шлях» розширює зв'язки; з іншого – викликає побоювання втрати незалежності в слабших країнах.

Морські коридори також стають ареною конфлікту. Наприклад, **Суецький канал** є критичною артерією світової торгівлі. За даними, близько 12% глобального морського вантажопотоку проходило через цей шлях, здебільшого це нафта,

нафтопродукти і зернові. У березні 2021 року блокування Суецького каналу контейнеровозом Ever Given призупинило перевезення товарів вартістю приблизно $9,6 млрд щодня. Цей інцидент показав, що зупинка однієї торговельної артерії може мати величезний економічний ефект: судна були змушені йти довшим маршрутом навколо Африки (приблизно на 3500 миль довше, що додало до 12 діб шляху). Усе це наочно ілюструє: транспортні коридори, порти та канали – не просто економічні артерії, а стратегічні об'єкти, через які можуть розгортатися «інфраструктурні війни». Інші приклади: суперечки за транзитні дороги між Індією та Пакистаном, будівництво трубопроводів у конфліктних регіонах (прикріпленню східноєвропейських енергокоридорів) тощо.

У контексті конектографії **інфраструктурні війни** – це сукупність конфліктів, що виникають або ускладнюються через боротьбу за транспортно-енергетичні коридори. По-перше, вигідні транзитні маршрути – напрями, що поєднують велетенські ринки та ресурси – стають об'єктом геополітичних суперечок. Аналітики відзначають: будь-яке «порушення балансу інтересів» за глобальними експортно-імпортними потоками «призводить до зовнішніх загроз, конфліктів та нестабільності на регіональному і світовому рівнях». Місцеві війни можуть бути інструментом таких елітних суперечок: часто регіональні актори підтримуються протилежними світовими центрами, котрі використовують локальні конфлікти, щоб прокладати власні транзитні маршрути та розширювати вплив.

Наприклад, проект **Південного транспортного коридору** (СТК) між Каспієм і Середземномор'ям свого часу був тісно пов'язаний із Карабаським конфліктом. Після розпаду СРСР країни Заходу та Туреччина інвестували мільярди в будівництво трубопроводів і залізниць з Азербайджану через Грузію в Європу. Уже наприкінці 1999 року ООН/ОБСЄ закріпила маршрут для каспійської нафти через Туреччину, що зрештою і сформувало СТК. За оцінками, це зробило Азербайджан «геополітичним хабом» у Південному Кавказі. Конфлікти 1990-х – 2000-х у Грузії, Нагірному Карабаху та Чечні так чи інакше впливали на безпеку цих транспортних артерій. У деяких випадках ісползьовувалися диверсії: наприклад, згадують, що західні служби могли стимулювати азербайджанські чи російські сепаратистські війни, щоб підірвати російські нафтопроводи та відкрити шляхи для альтернатив.

Сьогодні приклади подібних «коридорних» суперечок вкочуються глобально. КНР реалізує ініціативу «Пояс і Шлях», витрачаючи близько $1 трлн на залізниці, порти і канали по всьому світу. Це не лише економічний проєкт, а й геополітична стратегія: деякі країни сприймають його як засіб розширення китайського впливу («троянський кінь» для експансії). Західна відповідь – «Build Back Better World» і аналогічні ініціативи – також породжує конкурентну боротьбу за інфраструктурні проєкти в Африці, Азії та Південній Аме-риці.

Навіть сучасні конфлікти вдають із собою «інфраструктурну гру». Так, російська агресія в Україні і західні санкції спричинили євроазійську енергетичну війну: у 2022 р. Підірвано газопровід Nord Stream, що поєднував рф та ЄС. Це мало символічне й практичне значення: як зауважують експерти CSIS, «підрив росією власних трубопроводів є сигналом Європі, що тепер вона, а не Європа, вирішила розірвати енергетичні зв'язки». Такі атаки показують, що геополітичне суперництво може переходити у кібер- і саботажні війни за інфраструктуру. Водночас дослідження сходу Середземномор'я вказують, що Ізраїль у газовому конфлікті намагається забезпечити контроль над морськими портами на півдні, через які пролягають головні торговельні маршрути від Індії до Європи.

15.3. Цифрові мережі та боротьба за дані

Оптичний підводний кабель – ключовий елемент глобальної інтернет-інфраструктури. Сучасна війна все більше переходить у цифрову площину. Глобальна мережа інтернету залежить від підводних волоконно-оптичних кабелів: ними прокладено понад 530 кабелів загальною довжиною понад 1 млн км. За оцінками експертів, підводні кабелі пропускають понад 95% світового інтернет-трафіку та до $10 трлн фінансових транзакцій щодня. Це створює велику вразливість: атакуючи або перерізаючи кабелі, можна суттєво вплинути на комунікації та економіку багатьох країн. Нещодавно вважається, що росія готує спеціальні розвідувальні судна (напр. «Янтар») для збору даних про підводні кабелі й навіть їх можливих нападів. Британські та європейські власті висловили стурбованість, що розвідка рф виявляє критичні вузли кабельних трас, що становить загрозу інфраструктурній безпеці.

Інший майданчик конфліктів – технології 5G і штучний інтелект. Західні країни звинувачують китайську компанію

Huawei у потенційному шпигунстві через обладнання зв'язку. США, Японія, Австралія та інші держави фактично заборонили Huawei брати участь у створенні своїх 5G-мереж. Американська розвідка вважає, що китайський уряд через Huawei може отримати доступ до даних розвідки союзників. Водночас технологічне суперництво переходить і в сферу штучного інтелекту: розробка автономних систем, кібербезпекових алгоритмів і навіть штучно-інтелектуальних інструментів пропаганди стає складовою сучасних викликів безпеці.

Загалом кібербезпека перетворюється на театру протистояння. Україна є кричущим прикладом: у 2022 році українській енергетичній та державній інфраструктурі довелося протистояти тисячам кібератак. За повідомленням СБУ, російські спецслужби здійснювали в середньому понад 10 потужних кібератак на день проти енергосектору. На практиці це стримувало загальне знеструмлення країни, але ілюструє масштаб загрози: навіть найпесимістичніші сценарії – відключення світла на 5–10 хвилин по всій країні – вважалися можливими, якби захист не спрацював. Подібні атаки мають глобальний характер. Наприклад, масові кібератаки NotPetya 2017 року продемонстрували, як шкідливе програмне забезпечення може поширюватися ланцюгами постачання, завдаючи збитків компаніям по всьому світу. У відповідь на все це наростає стратегія кіберконтрзаходів. Паралельно з кібервійнуванням розвиваються і нові стандарти кібербезпеки в урядах та корпораціях по всьому світу, адже епоха цифрових конфліктів вимагає нових захисних механізмів.

У сучасному світі **цифрові мережі** стали не менше стратегічними, ніж нафтопроводи. За оцінками, понад 95% міжнародного трафіку даних проходить через підводні оптоволоконні кабелі. Останнім часом зафіксовано активність військових підводних човнів поблизу таких кабелів під водою, що викликає занепокоєння: супротивники відстежують розташування світових комунікацій. Будь-яке розрізання чи перехоплення підводного кабелю може спричинити глобальні перебої в Інтернеті і зв'язку.

Ще одна арена боротьби – **мережі 5G і великі дані**. Кілька провідних країн, зокрема США та союзники, вважають китайські мережі 5G компанії Huawei потенційно небезпечними. Їх звинувачують у тому, що технологія може містити «задні двері» для шпигунства. У результаті Вашингтон,

Австралія, Японія та низка інших держав фактично заборонили Huawei у своїх мережах 5G. Такий крок – частина ширшої суперечки, яка описується навіть як «цифрова холодна війна». Конкуренція США та Китаю за провідні позиції в ШІ і телекомунікаціях супроводжується встановленням торговельних бар'єрів і налагодженням окремих технологічних блоків (так зване «роз'єднання» – англ. *tech decoupling*).

У цій технологічній гонці вирішальну роль відіграють **дані та дата-центри.** За даними WEF, серверні ферми всього світу обробляють понад 95% інтернет-трафіку, а США контролюють близько 51% потужностей дата-центрів. Регулювання потоків даних стає національною політикою: в ім'я «цифрового суверенітету» країни вимагають, щоб критично важлива інформація оброблялась на їх території. Тому центри зберігання даних (аналогічні енергетичним електростанціям) перетворюються на національне надбання і уразливу мішень одночасно. Техногібридні методи, від кібератак до маніпуляцій у мережі, домінують на ранніх етапах конфліктів: офлайн-війна підкріплюється онлайновими ударами. Наприклад, кіберзлочинці вже зупиняли роботу паливних трубопроводів (хак на Colonial Pipeline, США, 2021) чи електростанцій (комп'ютерна атака на енергомережу України, 2015).

Таким чином, інформаційні технології – від волоконно-оптичних ліній до ШІ – стають новими полями бою. Контроль над інтернет-кабелями, хмарними обчисленнями і мережевим обладнанням перетворюється на форму м'якої сили та інтелектуального панування. Суперництво за обробку та накопичення даних поглиблює глобальні суперечності, водночас мережі відкривають і нові можливості для міжнародної кооперації (наприклад, спільні стандарти кібербезпеки чи міжнародні інтернет-проєкти).

15.4. Енергетичні та ресурсні потоки у глобальних мережах

Енергетика як мережевий простір також опинилася у фокусі нових конфліктів. Трубопроводи, електромережі, газогони є жорстко переплетеними ланками світового енергозабезпечення, і будь-яка цільова атака може спричинити великі збитки. Приклад: у вересні 2022 року в Балтійському морі було підірвано три з чотирьох ниток газопроводу «Північний потік», призначеного для транзиту російського газу до Євро-

пи. Цей саботаж відбувся незважаючи на те, що трубопровід на той момент вже не працював, проте у цих лініях знаходилося понад 778 млн мі газу. Розгерметизація призвела до різкого викиду газу в моря і ще раз продемонструвала: енергетичні мережі, особливо міжнародні, залишаються вразливими до фізичних диверсій та гібридних атак. Подібні інциденти привертають увагу до безпеки гідроенергетики, атомних об'єктів та інших критичних об'єктів: наприклад, атаки на лінії електропередач чи трансформаторні підстанції можуть мати руйнівні наслідки.

Слід також зауважити: перехід світу на зелений енергетичний курс накладає нові виклики. Глобальна електромережа стає дедалі більш «розумною» та автономною, що з одного боку підвищує ефективність, а з іншого – створює додаткові вразливості. Як вказує НАТО, широке впровадження відновлювальних джерел та посилення електрифікації збільшує й «вразливість постачання енергії до кібератак». Світовий економічний форум також попереджає, що розширення відновлюваної енергетики без належних протоколів кібербезпеки створює «нові цілі та можливості для хакерів». Цей ризик підтверджують останні події: нещодавно у Вестмінстері відключення електропостачання в Іспанії (2025 р.) викликало підозри кібератаки, хоча виявилося, що кібератаки не було. Проте сам факт масових побоювань свідчить про те, що енергетичні мережі в епоху цифрової трансформації розглядаються як потенційні цілі. Відтак утримання стійкості енергосистеми стає одним із ключових завдань безпеки XXI ст.

Енергія – традиційна основа глобальної політики, – зберігає важливість, але тепер і вона пов'язана мережею. **Газогони та нафтопроводи** стають ключовими в геополітиці. Прикладом став вибух на газопроводі Nord Stream у вересні 2022 р.: як пишуть експерти, росія таким чином показала, що «самі вирішили припинити енергетичні зв'язки з Європою». Незважаючи на екологічну та політичну шкоду, удар по цих магістралях дозволив росії переграти європейські очікування щодо енергозалежності. У відповідь ЄС і його партнери активізували диверсифікацію: будують нові LNG-термінали, альтернативні трубопроводи (проект TAP до Європи, TurkStream, Північний морський газогін) і збільшують накопичення газу на зиму.

Електромережі – наступна вразлива підсистема. Розподілена генерація (сонячна, вітрова) стає дедалі важливішою,

але паритетна залежність мереж зростає. Як зазначають фахівці CSIS, в енергетичній війні «атаки на електромережу стають великою тривогою»: навіть атака 2015 р. на енергосистему України спричинила триденні перебої електропостачання для 230 тис. людей. У цифрову епоху хакер чи агент може завдати удару по лініях, що перетинають кордони, паралізуючи школи, лікарні та місто. Подібну загрозу символізує і згадане злам трубопроводів: атакувати фізичну інфраструктуру виявилось простіше, аніж боротися виключно санкціями чи військовим тиском.

Нарешті, **зелена енергетика** формує власні мережі. Інтеграція великих ВДЕ-парків у загальну систему потребує нових ліній електропередач (напр., міжнародні підводні кабелі від прибережних вітряків). При цьому критичні компоненти (літій для батарей, рідкоземельні елементи для вітротурбін, сонячні панелі) стають геостратегічними ресурсами. З одного боку, перехід на ВДЕ знижує залежність від традиційних постачальників вуглеводнів. З іншого – створює нові мережеві вразливості: наприклад, якщо високовольтна лінія, що з'єднує віддалену сонячну станцію та столичну мережу, буде зруйнована, втрати енергії і економічні збитки будуть значними. У 2023–2024 рр. міжнародні зусилля націлені на укріплення цих «зелених» мереж, проте вони теж потребують захисту від кібератак і фізичних диверсій.

15.5. Фінансові мережі і криптоекономіка як поле протистояння

Глобальні фінансові мережі є невід'ємною частиною «конектографії»: міжнародні платежі, банківські системи, біржі – усе це простір, де розгортається геоекономічне протистояння. Іноді він проявляється через санкції та альтернативні платіжні системи. Наприклад, SWIFT – міжнародна система банківських повідомлень – використовується тисячами банків у понад 200 країнах. У 2022 р. росію було фактично відключено від SWIFT, що зазвичай означає «суттєве ускладнення» міжбанківських розрахунків і торгівлі, змушуючи країну переходити на готівкові розрахунки або локальні системи. У зв'язку з цим Пекін активно просуває свою альтернативу – Cross-Border Interbank Payment System (CIPS). Запущена в 2015 р. для розрахунків юанем, CIPS у 2024–2025 рр. істотно

зросла: транзакції в ній становлять $24,5 трлн на рік, кількість учасників перевищила 1680. Особливо після санкцій 2022 року країни Азії, Африки та учасники «БРІКС» дедалі активніше вивчають розрахунки в юанях через CIPS. Проте SWIFT залишається глобальним стандартом, тож перехід на альтернативні мережі відбувається поступово і має поки що обмежений масштаб.

Не менш важливим елементом стають криптовалюти. У період санкцій для росії криптовалюти перетворилися на інструмент обходу обмежень. кремль прямо це стимулює: у липні 2024 року російська дума ухвалила закон, який дозволив використання криптовалют у міжнародних розрахунках, що фактично легалізувало їх для обходу санкцій. Президент путін публічно підтримав цей напрям, а великі російські банки почали пропонувати крипто-сервіси та зберігання. На противагу Євросоюз у 2025 р. включив криптоплатформи у санкційний список, заявивши, що «всі криптотранзакції для російських резидентів будуть заблоковані». Це свідчить про зростання геополітичної ролі блокчейну: з одного боку, він дає можливість мінімізувати санкційний тиск, з іншого – стає об'єктом регуляторного контролю. За даними Reuters, російські державні енергетичні компанії вже використовують Bitcoin, Ethereum та стейблкоїни (наприклад, USDT) для оплати нафто- і газових контрактів з Китаєм та Індією. Таким чином фінансові мережі – від традиційних банківських систем до цифрових валют – перетворилися на поле гібридного протистояння, де економічні і політичні санкції поєднуються з технологічними обхідними шляхами.

Світові **фінансові мережі** зазнали особливого тиску через конфлікти. Система SWIFT – мережа миттєвих банківських повідомлень, що зв'язує понад 11 тис. фінансових установ – стала надзвичайно могутнім інструментом санкцій. Уже у лютому 2022 р., після початку війни росії проти України, низка великих російських банків була виключена із SWIFT. Як описують аналітики Reuters, це означало практично блокаду доларових і єврових розрахунків для росії: «без доступу до доларових ринків російські компанії були змушені шукати обхідні шляхи у вигляді третіх валют та паралельних каналів». Водночас такі санкції призвели до економічних страждань навіть у несанкціонованих партнерах: банкам у Китаї чи Індії доводилося обережно обходити санкції через страх пока-

рання, що створило «затримки та додаткові витрати» для світової торгівлі.

Утім, технології фінансів теж розгортаються в мережі і можуть протидіяти ізоляції. Після запровадження санкцій росія почала шукати альтернативи. Як повідомляють Reuters та RAND, Центральний банк рф офіційно заохотив бізнес використовувати криптовалюти та цифрові активи для здійснення розрахунків із партнерами за кордоном. Навесні–літом 2024 року уряд ухвалив закони, що дозволили використання криптоактивів у міжнародних транзакціях як засіб обходу санкцій. Великі російські банки, наприклад Сбербанк, розгортають криптосервіси і технології «цифрових токенів». У відповідь північні союзники готують власні цифрові валюти центральних банків (CBDC) і створюють платформи обміну, відчуваючи, що нинішня система є вразливою.

Отже, **фінансова мережа** стає полем гібридної боротьби: із санкційного боку вона розриває зв'язки, а із технологічного – створює нові шляхи платежів. Важливим уроком є те, що відключення від SWIFT може швидко загальмувати економіку «фортеці», але спонукає її партнера будувати власні мережі (SWIFT на основі SPFS, китайське CIPS, блокчейн-рішення). З іншого боку, криптовалюти та стейблкоїни можуть використовуватися як інструмент обходу санкцій чи фінансування збройних груп. Таким чином, «геоекономіка санкцій» і криптовалютний ринок переплітаються в глобальному конфлікті як дві сторони однієї монети.

15.6. Світ зв'язків: конфлікти чи співпраця?

Становище світових мереж формує різні **сценарії майбутнього**. З одного боку, розширення мережевої зв'язності сприяє інтеграції. Підприємці та уряди укладають трансконтинентальні угоди: будуються нові коридори Зе́леного поясу (підключення вітрових електростанцій до далекозахідних мереж), меридіанальні маршрути (наприклад, «Пояс через Індію»), мультиенергетичні маршрути (комбіновані газопровід–дорога–акумулятор). За переконанням Параґа Ханни, це не марні проєкти: вони мають потенціал «збільшити доходи від світової економіки на трильйони доларів». У деяких регіонах нові мережі «розплутують» історичні суперечки. В Африці стартують проєкти Спільного Африканського енергетичного ринку (Pan-African Power Grid), які інтегрують системи багатьох країн.

Латинська Америка та ЄС узгоджують мережі (меридіанальні лінії електропередач, газогонів) для перерозподілу енергії між щедрими й бідними регіонами. У глобальній торгівлі з'являються нові «зони зв'язності» (наприклад, спільні електронні ринки чи цифрові коридори даних).

З іншого боку, мережі можуть фрагментувати світ. Спостерігається поступове створення «технологічних блоків»: наприклад, у політиці ШІ і напівпровідників утворилася група США–Тайвань–Японія–Південна Корея («Chip 4»), а Китай розвиває власний «Цифровий Шовковий Шлях». Зростає термін «цифрова залізна завіса»: це реальна загроза поділу інтернету на «американську» та «китайську» частини, коли країни будуть вибирати, яких платформ і протоколів дотримуватися. Подібні розбіжності можуть ускладнити глобальні альянси: вже зараз країни вагомо балансуватимуть між західними стандартами та китайськими. У гіршому разі це може означати формування двох ізольованих світів зі своїми економічними зонами, фінансовими системами й технологіями.

Отже, глобальні **мережі** можуть стати каталізатором як конфліктів, так і нового партнерства. Підсумовуючи, можна сказати, що найбільш зв'язані між собою держави та компанії отримують стратегічні переваги. На додаток, велика мережа міст і транзитних вузлів створює взаємну залежність, яка за ідеєю мала б стримувати збройні протистояння. Проте на практиці великі мережі часто стають об'єктами суперництва (як бачили в Україні і Північному потоці). Висока інтегрованість зменшує можливість швидкого переміщення військ через кордони, але в той же час створює потенційні точки уразливості, які антагоністи можуть взяти на приціл. Найближчі десятиліття покажуть, чи спрацює «позитивна зв'язність» (поглиблення економічної та екологічної інтеграції), чи переважить сценарій нової політичної фрагментації та конкуренції за мережеві ресурси.

Глобальна конектографія описує світ, де конкуренція за **інфраструктурні та цифрові мережі** витісняє традиційну гру у закріплення територій. Зв'язність стає основним ресурсом і джерелом влади: хто контролює мережеві вузли, той має ключ до економіки та безпеки. У XXI столітті конфлікти дедалі частіше розгортаються навколо трубопроводів, магістралей, оптоволокна та даних. Водночас інтеграційна логіка мереж обіцяє і нові шляхи співпраці: наприклад, міжетнічні та

міжнародні суперечки можуть пом'якшуватися, коли конфліктуючі сторони підключають свої економіки до спільної інфраструктури.

Під час аналізу ми виявили, що велика кількість сучасних конфліктів – гібридних чи прямих – мають мережеву підґрунтя. Від вибухів на газогонах і атак на дата-центри до санкційних війни у сфері фінансів – майже кожен аспект глобальної безпеки увійшов у «мережеву еру». Незважаючи на це, правила гри лишаються непевними і різняться в залежності від технології: безпекові інституції прискорено переосмислюють свої рамки від чистої «геополітики кордонів» до «геополітики зв'язків». Висновок полягає в тому, що 21 століття вимагатиме від урядів і аналітиків міцної інфраструктурної грамотності: розуміння того, як мережі функціонують і перетинаються, буде критичним для вирішення конфліктів та побудови миру.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Конектографія (Connectography) – концепція глобальної організації світу, у якій головну роль відіграють не політичні кордони, а мережі транспорту, енергетики, зв'язку та фінансів.

Геополітика мереж – нова парадигма геополітики, де головними об'єктами конкуренції стають інфраструктурні й цифрові вузли, а не території.

Інфраструктурні війни – конфлікти, що розгортаються навколо транспортних і енергетичних коридорів (трубопроводи, залізниці, морські канали).

Цифровий суверенітет – прагнення держав контролювати потоки даних і цифрову інфраструктуру на своїй території.

5G-геополітика – суперництво держав за контроль над технологіями мобільного зв'язку нового покоління.

Підводні кабелі – основа глобального інтернету, що забезпечує понад 95% міжнародного трафіку; стратегічно вразливий об'єкт.

Енергетичні мережі – газо-, нафтопроводи та електромережі, які з'єднують країни й регіони; ключова сфера уразливості в сучасних конфліктах.

Зелений перехід – глобальний процес переходу до відновлюваної енергетики, що змінює баланс влади й створює нові ризики.

SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) – міжнародна система міжбанківських платежів, важливий інструмент санкційного тиску.

CIPS (Cross-Border Interbank Payment System) – китайська альтернатива SWIFT для міжнародних розрахунків у юанях.

CBDC (Central Bank Digital Currency) – цифрові валюти центральних банків, що розглядаються як майбутнє світових фінансів.

Фінансові війни – форма конфліктів, у яких основним інструментом стають санкції, блокування платіжних систем і використання криптовалют.

Кіберконфлікт – протистояння держав чи акторів у кіберпросторі через атаки на критичну інфраструктуру або інформаційні системи.

Технологічне «роз'єднання» (tech decoupling) – процес відокремлення технологічних блоків світу (наприклад, США–ЄС vs. Китай–БРІКС+).

Мережеві сценарії – прогнози розвитку глобального порядку через конкуренцію або інтеграцію мереж (від глобальної співпраці до фрагментації).

Ситуаційна задача 1
«Війна кабелів»

У 2037 році кілька підводних інтернет-кабелів у Північній Атлантиці зазнали пошкоджень внаслідок диверсій. ЄС звинувачує росію, США вважають, що за цим стоять «недержавні актори», а Китай використовує ситуацію для просування власних супутникових мереж. Через відключення падає робота бірж, банків і навіть лікарень.

Завдання:

1. Які мережі стали об'єктом атаки – цифрові, фінансові чи інфраструктурні?

2. Як пояснити цей конфлікт у рамках концепції конектографії?

3. Запропонуйте три альтернативні сценарії розвитку подій: ескалація, створення міжнародної «кібер-НАТО», технологічна автономія окремих блоків.

Ситуаційна задача 2
«Енергетичний трикутник»

У 2040 році Центральна Азія стає ареною конфлікту за контроль над електромережами та газопроводами. Держава А блокує експорт енергії до Європи, Держава В підписує ексклюзивні угоди з Китаєм, а Держава С розробляє проєкт зеленої енергетики за підтримки ООН. Водночас через хакерську атаку зупиняється робота нового каскаду ГЕС.

Завдання:

1. Визначте економічні, політичні та екологічні чинники конфлікту.

2. Як цей кейс відображає вразливість глобальних енергетичних мереж?

3. Які рішення могли б знизити напругу – регіональний енергетичний союз, диверсифікація постачання чи «зелений перехід»?

Ситуаційна задача 3
«Фінансова роз'єднаність»

У 2045 році після нової хвилі санкцій США виключають групу країн із системи SWIFT. У відповідь Китай, Росія та країни БРІКС+ запускають власний блокчейн-альянс для міжнародних платежів. Через кібератаку на супутники GPS ускладнюються транзакції навіть усередині ЄС. МВФ і ВООЗ попереджають про небезпеку глобальної фінансової кризи.

Завдання:

1. Які фінансові мережі стали об'єктом конфлікту?
2. Чи можна говорити про «нову холодну війну мереж»?
3. Які механізми могли б відновити баланс: створення глобального «цифрового регулятора», багатосторонні угоди чи технологічна незалежність блоків?

Питання для самоконтролю

1. Що означає поняття «конектографія» і чим воно відрізняється від традиційної геополітики територій?
2. Як мережевий підхід пояснює зростання конкуренції за інфраструктурні коридори (дороги, трубопроводи, порти)? Наведіть приклади таких «інфраструктурних воєн».
3. Чому оптичні кабелі, 5G-мережі та штучний інтелект розглядаються як нові «полігони конфліктів»?
4. У чому полягає уразливість енергетичних мереж (газових, електромереж) у сучасних конфліктах? Як віддзеркалюють це події з Nord Stream чи кібератаки на електромережі?
5. Поясніть роль фінансових мереж у міжнародних санкціях. Як обмеження на SWIFT вплинули на економіку Росії, і які альтернативи стала використовувати Москва?
6. Що таке «геополітика зелених мереж» і як перехід на відновлювані джерела енергії змінює мережеву конфігурацію світу?
7. Як прокладення нових трансконтинентальних маршрутів (електромереж, залізниць) може «розплутати» старі суперечки між державами? Поясніть за прикладом Південного Кавказу або ЄС.
8. Опишіть два можливі глобальні сценарії, пов'язані з розвитком мереж: один – інтеграційний, інший – фрагментаційний. Які фактори визначать обрання кожного з них?
9. Яким чином «зв'язність» як фактор розвитку може запобігти конфліктам або, навпаки, посилювати напруженість? Аргументуйте свою думку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Waltz KN. Man, the State, and War: A Theoretical Analysis. New York: Columbia University Press; 1959.

2. Waltz KN. Theory of International Politics. Reading (MA): Addison-Wesley; 1979.

3. Morgenthau HJ. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf; 1948.

4. Schelling TC. The Strategy of Conflict. Cambridge (MA): Harvard University Press; 1960.

5. Rapoport A. Fights, Games, and Debates. Ann Arbor: University of Michigan Press; 1960.

6. Boulding KE. Conflict and Defense: A General Theory. New York: Harper & Row; 1962.

7. Keohane RO, Nye JS. Power and Interdependence. 4th ed. Boston: Pearson; 2011.

8. Fearon JD. Rationalist explanations for war. International Organization. 1995;49(3):379–414.DOI:10.1017/S0020818300033324.

9. Hegre H, Karlsen J, Nygerd HM, Strand H, Urdal H. ViEWS: A political violence early-warning system. Journal of Peace Research. 2019;56(2):155–174. DOI:10.1177/0022343319823860.

10. Singer JD, Small M. The Wages of War, 1816–1965: A Statistical Handbook. New York: Wiley; 1972.

11. Correlates of War Project [Електронний ресурс]. URL: https://correlatesofwar.org/ (дата звернення: 10.09.2025).

12. Gleditsch NP, Wallensteen P, Eriksson M, Sollenberg M, Strand H. Armed conflict 1946–2001: A new dataset. Journal of Peace Research. 2002;39(5):615–637. DOI:10.1177/0022343302039005007.

13. Russett B, Oneal JR. Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations. New York: W.W. Norton; 2001.

14. Organski AFK. World Politics. New York: Alfred A. Knopf; 1958.

15. Mearsheimer JJ. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W.W. Norton; 2001.

16. Mahan AT. The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783. Boston: Little, Brown and Company; 1890.

17. Mackinder HJ. The geographical pivot of history. The Geographical Journal. 1904;23(4):421–444.

18. Mackinder HJ. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. London: Constable; 1919.

19. Spykman NJ. The Geography of the Peace. New York: Harcourt, Brace and Company; 1944.

20. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books; 1997.

21. Kissinger H. Diplomacy. New York: Simon & Schuster; 1994.

22. Luttwak EN. From geopolitics to geo-economics: Logic of conflict, grammar of commerce. The National Interest. 1990;20: 17–23.

23. Kaplan RD. The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate. New York: Random House; 2012.

24. Clausewitz C von. On War. Trans. by Howard M, Paret P. Princeton (NJ): Princeton University Press; 1976.

25. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. New York: Columbia University Press; 1977.

26. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press; 1999.

27. Gilpin R. War and Change in World Politics. Cambridge: Cambridge University Press; 1981.

28. Powell R. War as a commitment problem. International Organization. 2006;60(1):169–203. DOI:10.1017/S002081830606007X.

29. Pettersson T, Цberg M. Organized violence, 1989–2019. Journal of Peace Research. 2020;57(4):597–613. DOI:10.1177/0022343 320934986.

30. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset. URL: https://ucdp.uu.se/ (дата звернення: 10.09.2025).

31. SIPRI Yearbook 2024: Armaments, Disarmament and International Security. Oxford: Oxford University Press; 2024.

32. Mahan, A. T. *The Influence of Sea Power upon History, 1660–178.URL:* https://www.gutenberg.org/ebooks/15962.

33. Mackinder, H. J. «The Geographical Pivot of History.» *The Geographical Journal*, 23(4), 1904: 421–437.

34. Spykman, N. J. *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace, 1944.

35. Brzezinski, Z. *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books, 1997.

36. Kissinger, H. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994.

37. Mearsheimer, J. J. *The Tragedy of Great Power Politics*. Updated Edition. New York: W. W. Norton, 2014.

38. Russett, B., & Oneal, J. *Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations*. New York: Norton, 2001.

39. Fearon, J. D. «Rationalist Explanations for War.» *International Organization*, 49(3), 1995: 379–414.

40. Gleditsch, N. P. «Armed Conflict and the Environment.» *Journal of Peace Research*, 42(2), 2005: 139–156.

41. Luttwak, E. N. «From Geopolitics to Geo-Economics.» *The National Interest*, 20, 1990: 17–23.

42. Kaplan, R. D. *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. New York: Random House, 2012.

43. Hegre, H., Metternich, N., Nygerd, H. M., & Wucherpfennig, J. «ViEWS: A Political Violence Early-Warning System.» *Journal of Peace Research*, 56(2), 2019: 155–174.

44. Pettersson, T., & Цberg, M. «Organized Violence, 1989–2022, and the Role of Ukraine.» *Journal of Peace Research*, 60(4), 2023: 463–478.

45. International Crisis Group. *Ten Conflicts to Watch in 2024*. Brussels: ICG, 2024.

46. European Union Institute for Security Studies. *Strategic Foresight Report 2023: Sustainability and Security*. Brussels: EUISS, 2023.

47. SIPRI. *SIPRI Yearbook 2023: Armaments, Disarmament and International Security*. Stockholm International Peace Research Institute, 2023.

48. Freedman, L. *Command: The Politics of Military Operations from Korea to Ukraine*. London: Penguin, 2022.

49. Allison, G. *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2017.

50. Kaldor, M. *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. 4th ed. Cambridge: Polity, 2021.

51. Galeotti, M. *The Weaponisation of Everything: A Field Guide to the New Way of War*. Yale University Press, 2022.

52. Colgan, J. D. *Petro-Aggression: When Oil Causes War*. Cambridge University Press, 2018.

53. Kundnani, H. *Eurowhiteness: Culture, Empire and Race in the European Project*. London: Hurst, 2023

54. Collier, P., Hoeffler, A., & Sцderbom, M. «On the Duration of Civil War.» Journal of Peace Research, 41(3), 2004: 253–273.

55. Homer-Dixon, T. Environment, Scarcity, and Violence. Princeton: Princeton University Press, 1999.

56. Le Billon, P. Wars of Plunder: Conflicts, Profits and the Politics of Resources. London: Hurst, 2012.

57. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). UCDP Conflict Encyclopedia. Uppsala University, 2023.

58. International Crisis Group. Water Pressure: Water, Peace and Conflict in the Middle East. Brussels: ICG Report No. 202, 2010.

59. Allan, J. A. The Middle East Water Question: Hydropolitics and the Global Economy. London: I.B. Tauris, 2001.

60. Zeitoun, M., & Warner, J. «Hydro-hegemony – a Framework for Analysis of Transboundary Water Conflicts.» Water Policy, 8(5), 2006: 435–460.

61. Wolf, A. T. «Conflict and Cooperation along International Waterways.» Water Policy, 1(2), 1998: 251–265.

62. Gleick, P. H. «Water and Conflict: Fresh Water Resources and International Security.» International Security, 18(1), 1993: 79–112.

63. Pohl, B., Carius, A., & Conca, K. The Rise of Hydro-diplomacy. Berlin: Adelphi, 2014.

64. Nye, J. S. The Future of Power. New York: PublicAffairs, 2011.

65. Rid, T. Cyber War Will Not Take Place. London: Hurst, 2013.

66. Klimburg, A. The Darkening Web: The War for Cyberspace. New York: Penguin Press, 2017.

67. Betz, D., & Stevens, T. Cyberspace and the State: Toward a Strategy for Cyberpower. London: Routledge, 2011.

68. Dalby, S. Security and Environmental Change. Cambridge: Polity Press, 2009.

69. Barnett, J., & Adger, W. N. «Climate Change, Human Security and Violent Conflict.» Political Geography, 26(6), 2007: 639–655.

70. Buhaug, H., & Urdal, H. «An Urbanization Bomb? Population Growth and Social Disorder in Cities.» Global Environmental Change, 23(1), 2013: 1–10.

71. Falkner, R. Great Powers, Climate Change and Global Environmental Responsibilities. Oxford: Oxford University Press, 2022.

72. World Bank. Water Security for Peace and Development. Washington, DC: World Bank Report, 2022.

73. Hsiang, S. M., Burke, M., & Miguel, E. «Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict.» Science, 341(6151), 2013: 1235367.

74. Raleigh, C., Choi, H. J., & Kniveton, D. «The Devil is in the Details: An Investigation of the Relationships between Conflict, Food Price and Climate across Africa.» Global Environmental Change, 35, 2015: 1–9.

75. Koubi, V. Climate Change and Conflict. Annual Review of Political Science, 22, 2019: 343–360.

76. Gemenne, F., Brъcker, P., & Ionesco, D. (eds.). The Atlas of Environmental Migration. Routledge, 2017.

77. Nordes, R., & Gleditsch, N. P. «Climate Change and Conflict.» Political Geography, 26(6), 2007: 627–638.

78. Hendrix, C. S., & Salehyan, I. «Climate Change, Rainfall, and Social Conflict in Africa.» Journal of Peace Research, 49(1), 2012: 35–50.

79. Selby, J., Dahi, O. S., Frцhlich, C., & Hulme, M. «Climate Change and the Syrian Civil War Revisited.» Political Geography, 60, 2017: 232–244.

80. Ide, T. «Climate War in the Middle East? Drought, the Syrian Civil War and the State of Climate-Conflict Research.» Current Climate Change Reports, 4(4), 2018: 347–354.

81. UNEP. Climate Change and Security: Risks and Opportunities. Nairobi: UNEP, 2022.

82. World Bank. Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration. Washington, DC: World Bank, 2018.

83. IPCC. Sixth Assessment Report, Working Group II: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2022.

84. Barnett, J., & McMichael, A. J. «Climate Change and Human Security.» BMJ, 336(7659), 2008: 1416–1417.

85. Buhaug, H. «Climate–Conflict Research: Some Reflections on the Way Forward.» WIREs Climate Change, 6(3), 2015: 269–275.

86. Gleick, P. H. The World's Water, Vol. 9: The Biennial Report on Freshwater Resources. Washington: Island Press, 2016.

87. Mathews, J. T. «Redefining Security.» Foreign Affairs, 68(2), 1989: 162–177.

88. Dalby, S. Anthropocene Geopolitics: Globalization, Security, Sustainability. Ottawa: University of Ottawa Press, 2020.

89. Mobjцrk, M., et al. Climate-Related Security Risks: Towards an Integrated Approach. Stockholm: SIPRI & FOI, 2016.

90. Busby, J. States and Nature: The Effects of Climate Change on Security. Cambridge University Press, 2022.

91. FAO. The State of the World's Land and Water Resources for Food and Agriculture 2021. Rome: Food and Agriculture Organization, 2021.

92. WWF. Living Planet Report 2022: Building a Nature-Positive Society. Gland: World Wide Fund for Nature, 2022.

93. Yergin, D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. New York: Free Press, 2009.

94. Colgan, J. Petro-Aggression: When Oil Causes War. Cambridge University Press, 2013.

95. Klare, M. Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict. Updated ed., 2012.

96. Energy Institute (раніше BP). Statistical Review of World Energy 2024. London, 2024.

97. International Energy Agency. World Energy Outlook 2023. Paris: IEA, 2023.

98. Zeitoun, M., & Warner, J. Hydro-Hegemony – A Framework for Analysis of Transboundary Water Conflicts. *Water Policy* 8(5), 2006.

99. Allan, J. A. Virtual Water: Tackling the Threat to Our Planet's Most Precious Resource. I.B. Tauris, 2011.

100. UNESCO & UN-Water. World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace. Paris, 2024.

101. Mekonnen, M. M., & Hoekstra, A. Y. Four Billion People Facing Severe Water Scarcity. *Science Advances* 2(2), 2016.

102. IFPRI. 2023 Global Food Policy Report: Rethinking Food Crises Responses. Washington, DC: IFPRI, 2023.

103. Headey, D., & Fan, S. Anatomy of a Crisis: The Causes and Consequences of Surging Food Prices. IFPRI, 2008.

104. Ubilava, D. Food Price Volatility and Political Unrest. *Journal of International Development* 30(3), 2018.

105. Woertz, E. Oil for Food: The Global Food Crisis and the Middle East. Oxford University Press, 2013.

106. Land Matrix Initiative. Analytical Report III: Taking Stock of the Global Land Rush. 2021.

107. De Schutter, O. How Not to Think of Land-Grabbing: Three Critiques of Large-Scale Investments in Farmland. *Journal of Peasant Studies* 38(2), 2011.

108. ICRC. Starvation as a Method of Warfare: Addressing Violations of IHL. Geneva, 2019.

109. WFP & SIPRI. Pathways to Peace: The Links Between Food Security and Conflict. Rome/Stockholm, 2019.

110. World Bank. Combating Water Scarcity and Droughts: A Roadmap for Resilient Water Systems. Washington, DC, 2022.

111. FAO/AMIS. AMIS Market Monitor. (оновлювані щомісячні випуски, 2022–2025).

112. European Commission. REPowerEU Plan: Measures to Reduce Dependence on Russian Fossil Fuels. Brussels, 2022.

113. Nye J. The Future of Power. New York: PublicAffairs, 2011.

114. Cull N. J. Public Diplomacy: Foundations for Global Engagement in the Digital Age. Polity, 2019.

115. Giles K. Handbook of Russian Information Warfare. NATO Defense College, 2016.

116. Pomerantsev P. Nothing is True and Everything is Possible. PublicAffairs, 2014

117. Rid T. Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare. Farrar, Straus and Giroux, 2020.

118. Thomas T., Seely R. Russia's Information Warfare: Lessons from Ukraine. NATO Review, 2017.

119. Waltzman R. The Weaponization of Information. RAND Corporation Report, 2017.

120. Polyakova A., Boyer S. P. The Future of Political Warfare: Russia, the West, and the Coming Age of Global Digital Competition. Brookings, 2018.

121. West D. M. Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know. Oxford University Press, 2018.

122. Healey J. (ed.). A Fierce Domain: Conflict in Cyberspace, 1986–2012. Cyber Conflict Studies Association, 2013.

123. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs, 2004.

124. Бережний С. В. Кібербезпека та інформаційні війни у сучасних міжнародних відносинах. Київ: НІСД, 2021.

125. Ланде Д., Печенкін О. Інформаційні війни та їхній вплив на сучасний світ. Київ: Академперіодика, 2019.

126. Ситник Г. П. Національна безпека України: виклики інформаційної доби. Київ: НАДУ, 2020.

127. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE). Strategic Communications and Information Operations in Hybrid Warfare. Tallinn, 2022.

128. EUvsDisinfo. Disinformation Review. (онлайн-ресурс, регулярні випуски 2015–2025).

129. United Nations. Countering Disinformation for Peace and Security. UN Policy Brief, 2023.

130. World Economic Forum. Global Risks Report 2024. Geneva, 2024.

131. U.S. Cyber Command. Annual Threat Assessment of the U.S. Intelligence Community. Washington, DC, 2023.

132. Mazarr M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. U.S. Army War College Press, 2015

133. Betts, A., & Collier, P. (2017). *Refuge: Transforming a Broken Refugee System*. Penguin.

134. Castles, S., de Haas, H., & Miller, M. J. (2020). *The Age of Migration* (6th ed.). Guilford Press.

135. UNHCR. (2024). *Global Trends: Forced Displacement in 2024*. Geneva: UNHCR.

136. UNHCR. (2018). *Global Compact on Refugees*. New York: United Nations.

137. IOM. (2024). *World Migration Report 2024*. Geneva: International Organization for Migration.

138. IDMC. (2024). *Global Report on Internal Displacement (GRID 2024)*. Geneva: Internal Displacement Monitoring Centre.

139. NRC (Norwegian Refugee Council). (2023–2024). *The World's Most Neglected Displacement Crises* (annual reports).

140. European Union. (2001; 2022). *Directive on Temporary Protection* and implementing decisions. Brussels: EU.

141. European Commission. (2023). *Action Plan on the Western Balkans and Eastern Border*. Brussels.

142. African Union. (2009). *Kampala Convention on IDPs*. Addis Ababa.

143. Cartagena Declaration on Refugees (1984) and follow-up plans of action (Mexico Plan 2004; Brazil Plan 2014).

144. OECD. (2023). *Indicators of Immigrant Integration 2023*. Paris: OECD Publishing.

145. World Bank. (2023). *Migrants, Refugees, and Societies: World Development Report 2023*. Washington, DC.

146. Zetter, R. (2007). More Labels, Fewer Refugees. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 172–192.

147. Weiner, M. (1996). Bad Neighbors, Bad Neighborhoods. *International Security*, 21(1), 5–42.

148. Clemens, M. (2011). Economics and Emigration: Trillion-Dollar Bills on the Sidewalk? *Journal of Economic Perspectives*, 25(3), 83–106.

149. EASO/ EUAA. (2022–2024). *Annual Reports on the Situation of Asylum in the EU*. Valletta: EUAA.

150. IPC/FAO/WFP. (2022–2024). *Global Food Crisis Reports*

151. UNOCHA. (2022–2024). *Global Humanitarian Overview*. Geneva: OCHA.

152. Appleby, R. S. (2000). The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation. Rowman & Littlefield.

153. Cavanaugh, W. T. (2009). The Myth of Religious Violence. Oxford University Press.

154. Fox, J. (2018). An Introduction to Religion and Politics: Theory and Practice (2nd ed.). Routledge.

155. Toft, M. D., Philpott, D., & Shah, T. S. (2011). God's Century: Resurgent Religion and Global Politics. W. W. Norton.

156. Haynes, J. (2014). Faith-based Organizations at the United Nations. Peter Lang.

157. The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding (2015). Oxford University Press. (Ed. Appleby, R. S., Scott, R., & others).

158. Juergensmeyer, M. (2017). Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence (4th ed.). University of California Press.

159. Gopin, M. (2000). Between Eden and Armageddon: The Future of World Religions, Violence, and Peacemaking. Oxford University Press.

160. Lederach, J. P. (1997). Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies. USIP Press.

161. Housley, N. (2006). Contesting the Crusades. Wiley-Blackwell.

162. Parker, G. (1997). The Thirty Years' War. Routledge.

163. Jenkins, P. (2008). The Lost History of Christianity. HarperOne.

164. Collier, P., Hoeffler, A., & Rohner, D. (2009). Beyond Greed and Grievance: Feasibility and Civil War. Oxford Economic Papers, 61(1), 1–27.

165. Kalyvas, S. N. (2006). The Logic of Violence in Civil War. Cambridge University Press.

166. Byman, D. (2014). A High Price: The Triumphs and Failures of Israeli Counterterrorism. Oxford University Press.

167. Nasr, V. (2006). The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. W. W. Norton.

168. Rashid, A. (2010). Taliban (2nd ed.). Yale University Press.

169. Menkhaus, K. (2006). Governance without Government in Somalia. International Security, 31(3), 74–106.

170. Sisk, T. D. (1996). Power Sharing and International Mediation in Ethnic Conflicts. USIP Press.

171. Mihr, A. (2017). Transitional Justice and the Quality of Democracy After Conflict. Cambridge University Press.

172. World Bank & United Nations. (2018). Pathways for Peace: Inclusive Approaches to Preventing Violent Conflict. World Bank.

173. United Nations Alliance of Civilizations (UNAOC). Annual Reports.

174. Yergin, D. (2011). The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World. Penguin.

175. Bova, E. et al. (2016). Oil Price Shocks and Inflation. Energy Economics, 54, 11–23.

176. Bose, S. (2003). Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace. Harvard University Press.

177. Burg, S. L., & Shoup, P. S. (1999). The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention. M.E. Sharpe.

178. Thurston, A. (2018). Boko Haram: The History of an African Jihadist Movement. Princeton University Press.

179. Bintel, Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. Особливості розвитку сучасної геополітичної ситуації в світі. Роль України та її місце у світових і регіональних процесах (аналітичний огляд) // Борисфен Інтел, 01.11.2012 (оновл. 11.12.2020)bintel.org.uabintel.org.ua.

180. Аналітичний центр ADASTRA. Переваги і недоліки санкцій: приклад російсько-української війни // Adastra, 1 червня 2025adastra.org.uaadastra.org.ua.

181. Центр Разумкова (за ред. В. Омельченка). Торговельні війни сучасності та їх вплив на економічне зростання і розвиток у світі та Україні. – Київ: Заповіт, 2019. – 188 с.

182. Farrell, Henry & Newman, Abraham. Weaponized Interdependence: How Global Economic Networks Shape State Coercion // International Security, 2019, Vol. 44, No. 1, pp. 42-79uc.web.ox.ac.ukuc.web.ox.ac.uk.

183. Friedman, Thomas L. The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century. – Farrar, Straus and Giroux, 2005.

184. Гальперін В. М., Резнікова Н. С. Глобалізація та конфлікти: сучасні тенденції міжнародних відносин // Монографія. – Київ: Інститут світової економіки, 2020. – 310 с.

185. Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996.

186. Міжнародний валютний фонд. Regional Economic Outlook: Europe (November 2022). – Washington, D.C.: IMF, 2022.

187. Keohane, Robert & Nye, Joseph. Power and Interdependence: World Politics in Transition. – 4th edition, Pearson, 2012

188. Йорг, Зігфрід (ред.). Глобальні тренди 2040: трансформація світового порядку. – Переклад з англ. – Київ: Фенікс, 2021. – 200 с.

189. Outer Space Treaty (Договір про космос, 1967). Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies. –

190. United Nations Office for Outer Space Affairs (UNOOSA). Space Law: Treaties and Principles. – Доступно на: unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties.html.

191. Нецька Л. С. Космічна діяльність: поняття, види, правове регулювання // Юридичний вісник. – 2021. – № 3(60). – С. 17–25.

192. Bruner I., Cuomo F. Geopolitical Implications of the New Space Race // GeoProgress Journal. – 2024. – Vol.11, Issue 1. – P. 47–67.

193. Аналітичний центр ADASTRA. Міжнародні тренди розвитку космічної політики (аналітична доповідь) – 02.01.2023 p.adastra.org.uaadastra.org.ua.

194. Лутович Д. Космічні технології у війні проти РФ: як вони впливають на перебіг бойових дій в Україні // Фокус (аналітична стаття) – 01.11.2024 p.focus.uafocus.ua.

195. Frąckiewicz M. Супутникові технології у військовій справі та обороні: глобальний огляд – TS2 Space, 03.06.2025 p.ts2.techts2.tech.

196. Max Polyakov (блог). Очі та вуха сучасної війни: коротка історія супутників у військових конфліктах (ч.1) – 03.11.2022 p.maxpolyakov.commaxpolyakov.com.

197. Голованов О. та ін. (ред.) Міжнародне космічне право: стан та перспективи. – Київ: НАУ, 2020. – 312 с.

198. Bowen B. War in Space: Strategy, Spacepower, Geopolitics. – Edinburgh University Press, 2020. – 272 p.

199. Kaldor, Mary. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. – Stanford University Press, 2012. – 3-є вид.

200. Collier, Paul; Hoeffler, Anke. Greed and Grievance in Civil War // Oxford Economic Papers. – 2004. – Vol. 56, № 4. – P. 563–595.

201. Walzer, Michael. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. – Basic Books, 2006.

202. Hoffman, Bruce. Inside Terrorism. – Columbia University Press, 2006.

203. Williams, Phil (ed.). Violent Non-State Actors in World Politics. – Hurst & Co., 2008..

204. Avant, Deborah. The Market for Force: The Consequences of Privatizing Security. – Cambridge University Press, 2005.

205. Бажан, І. та ін. Воєнна економіка і конфлікти у XXI столітті: монографія. – К.: НІСД, 2019. – 250 с.

206. Логвиненко, С. Суть терористичних загроз в сучасному світі // Наука і оборона. – 2018. – №3. – С. 159–166.

207. Мережко, О. Міжнародні правові аспекти діяльності приватних військових компаній // Український часопис міжнародного права. – 2018. – №2. – С. 87–93.

208. Human Security Centre. Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century. – Oxford University Press, 2005.

209. Institute for Economics and Peace. Global Terrorism Index 2023: Measuring the Impact of Terrorism. – Sydney, 2023.

210. International Alert. Transnational Corporations in Conflict-Prone Zones: Public Policy Responses and a Framework for Action. – London, 2005.

211. Anderson, Mary B. Do No Harm: How Aid Can Support Peace – or War. – Boulder: Lynne Rienner, 1999.

212. Rockower, P. (2012). «Recipes for Gastrodiplomacy.» Public Diplomacy Magazine, Issue 7.

213. Chapple-Sokol, S. (2013). «Culinary Diplomacy: Breaking Bread to Win Hearts and Minds.» The Hague Journal of Diplomacy, 8(2), 161–183. – DOI: 10.1163/1871191X-12341244.

214. Mendelson Forman, J. (2019). «Conflict Cuisine: An Introduction to War and Peace around the Dinner Table.»

215. Raviv, Y. (2015). Falafel Nation: Cuisine and the Making of National Identity in Israel. (University of Nebraska Press). – ISBN: 978-0-8032-5540-5.

216. Parasecoli, F. (2022). Gastronativism: Food, Identity, Politics. (Columbia University Press). – ISBN: 978-023120245

217. Collingham, L. (2012). The Taste of War: World War II and the Battle for Food. (Penguin Books). – ISBN: 978-0143123012.

218. Wagnleitner, R. (1994). Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria. (University of North Carolina Press). – ISBN: 978-0807844552.

219. Шевель, І. П. (2019). «Кулінарні дипломатичні конфлікти як зброя сучасної світової політики». Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти, 4, 286–294. DOI: 10.31866/2616-745x.4.2019.177658.

220. NIICE Nepal (2023). «Cooking up Conflict: A Gastronationalist Reading of the Israel-Palestine War» – NIICE Commentary, Oct 2023niice.org.npniice.org.np.

221. AP News (2023). «Borsch without a 't': Kyiv chef uses food to reclaim culture». Associated Press, Feb 2023apnews.comapnews.com.

222. Singer P. W. (2003). Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Ithaca, NY: Cornell University Press. spectator.clingendael.org

223. Avant D. (2005). The Market for Force: The Consequences of Privatizing Security. Cambridge: Cambridge University Press.

224. Chesterman S., Lehnardt C. (Eds.) (2007). From Mercenaries to Market: The Rise and Regulation of Private Military Companies. Oxford: Oxford University Press.

225. McFate S. (2014). The Modern Mercenary: Private Armies and What They Mean for World Order. Oxford: Oxford University Press.

226. Swed O., Burland D. (2020). The Global Expansion of PMSCs: Trends, Opportunities, and Risks. Submission to the UN Working Group on Mercenaries, OHCHR.spectator.clingendael.-orgspectator.clingendael.org

227. Montreux Document (2008). «Montreux Document on pertinent international legal obligations and good practices for States related to operations of private military and security companies during armed conflict.» Bern: FDFA/ICRC. spectator.clingendael.org

228. International Code of Conduct for Private Security Service Providers (ICoC) (2010). Geneva: ICOC Association.

229. Joachim J. (2023). «Here to stay: Wagner and the private security industry.» Clingendael Spectator, 8 March 2023.spectator. clingendael.orgspectator.clingendael.org

230. EU Council (2023). «The Business of War – Growing risks from Private Military Companies.» General Secretariat of the Council, Analytical Paper, 31 August 2023.consilium.europa. euconsilium.europa.eu.

231. Picard M., Goodman C. (2022). «Hidden Costs: US Private Military and Security Companies and the Risks of Corruption and Conflict.» London: Transparency International – Defence & Security. spectator.clingendael.org.

232. Commission on Wartime Contracting (2011). «Transforming Wartime Contracting: Controlling Costs, Reducing Risks.» Final Report to US Congress (August 2011).

233. Raab D. (2024). «Wagner Group linked to $2.5 billion in illicit gold trading – report.» World Gold Council, November 2024.business-humanrights.org.

234. O'Brien K. A. (2000). «PMCs, Myths and Mercenaries: The Debate on Private Military Companies.» RUSI Journal, 145(1), 59–64.

235. International Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries (1989). United Nations, New York (entered into force 2001).

236. Barlow E. (2018). Executive Outcomes: Against All Odds. Johannesburg: Galago Publishing.

237. David Kirichenko (2025). Artificial Intelligence's Growing Role in Modern Warfare. – War Room, U.S. Army War College. – August 21, 2025. warroom.armywarcollege.eduwarroom.armywar college. медu.

238. Shamsa Al Qubaisi (2025). Governing Lethal Autonomous Weapons in a New Era of Military AI. – TRENDS Research & Advisory, 03 Aug 2025.

239. Charukeshi Bhatt, Tejas Bharadwaj (2024). Understanding the Global Debate on Lethal Autonomous Weapons Systems: An

Indian Perspective. – Carnegie Endowment for International Peace, Aug 30, 2024.

240. Макс Бут (Max Boot) (2025). «Дрони – майбутнє війни». – Переклад статті у Washington Post, iPress.ua, 28 травня 2025.

241. Australian Army Research Centre (2024). How are Drones Changing Modern Warfare? Lessons Learnt from the War in Ukraine. – Land Power Forum, 1 August 2024.

242. International Committee of the Red Cross (ICRC) (2019). Autonomous Weapon Systems: Implications of Increasing Autonomy in the Critical Functions of Weapons. – ICRC Report.

243. Paul Scharre (2018). Army of None: Autonomous Weapons and the Future of War. – W. W. Norton & Company.

244. Sokhatskyi O.Yu. Military expenditures in situations of armed conflicts and their impact on the country's economy. *European Journal of Economics and Management*. 2020;6(2):16–27. DOI:10.46340/eujem.2020.6.2.

245. Dluhopolskyi O., Movchan R., Taranukha O., Sokhatskyi O. Military Expenditures and World Economic Growth under Hybrid Warfare Conditions. *International Journal of Industrial Engineering & Production Research*. 2020;31(4):511–522. DOI:10.22068/ijiepr.31.4.511. URL: http://ijiepr.iust.ac.ir/article-1-1127-en.html (дата звернення: 10.09.2025).

246. Сохацький О. Ю. Військові витрати в умовах зростання геополітичних ризиків та зміни характеру міжнародних конфліктів. *Світ фінансів*. 2020;3(64):98–113. DOI:10.35774/st2020.03.098.

247. Сохацький О. Ю., Шухман В. Онлайн-ігри як інструменти гібридної війни. Журнал стратегічних економічних досліджень. 2023;1(12).

248. Halona I., Sokhatska O., Levchenko I., Chaplinskyi V., Sokhatskyi O. War as an Influencing Factor on the Logistics Management Processes of Foreign Economic Activity of Enterprises. Review of Economics and Finance. 2023;21:661–668.

249. Zelenyi V., Sokhatskyi O.Yu. Політичні інтереси великих держав та їх вплив на конфлікти у регіоні. Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках. 2023;6(2). DOI:10.15421/342332.

250. Геннадій Коршунов (ред.) (2021). Роботизація та системи штучного інтелекту у військовій справі. – Київ: НІСД, 2021.

251. United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR) (2021). Security in the Age of AI: Understanding the Potential Impact of Artificial Intelligence on International Security. – Geneva, 2021.

252. Cipriani, M., Goldberg, L., & La Spada, G. (2023). Financial Sanctions, SWIFT, and the Architecture of the International Payments System. Federal Reserve Bank of New York Staff Report No. 1047.

253. Mulder, N. (2022). The Economic Weapon: The Rise of Sanctions as a Tool of Modern War. Yale University Press.

254. Investopedia – SWIFT and Sanctions (Reiff, N., 2022). SWIFT and Sanctions: How the Banking System Impacts International Relations..

255. S&P Global (2019). A Primer on Currency Wars and Foreign Exchange Manipulation.

256. Dyer, G. (2014). Excerpt from «Contest of the Century» – цит. у статті War on the Rocks: Can China Win the Contest of the Century?

257. Wright, S. (2025). The Evolution of Sanctions Evasion: How Cryptocurrency is the New Game in Evading Sanctions and How to Stop It. IJLET, 3(1).

258. Lejniece, A. (2022). Crypto takes center stage in the war in Ukraine and sanctions against Russia. Groupe d'études géopolitiques.

259. Chainalysis Team (2025). Iranians Flock to Crypto Amidst Geopolitical Tension; International Sanctions Actions Disrupt Russia's War Machine. Chainalysis Blog, Feb 19, 2025.

260. RAND Europe (Ward, A., 2018). Bitcoin and the Dark Web: The New Terrorist Threat?

261. FATF (2012). International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation (The FATF Recommendations

262. FATF (2023). Public Statement on the Russian Federation – Suspension of Membership. FATF Plenary, 24 Feb 2023.

263. Georgieva, K. (2023). IMF MD Statement – Navigating Fragmentation, Conflict, and Shocks.

264. World Bank (2020). World Bank Group Strategy for Fragility, Conflict and Violence 2020–2025.

265. IMF (2023). Amid War, Ukraine Is Maintaining Macroeconomic Stability and Embarking on Reforms. IMF Country Focus, April 5, 2023.

266. Farzanegan, M. R., & Gholipour, H. F. (2023). How has the pandemic affected civil conflict around the world? – Economics Observatory, 24 April 2023. economicsobservatory.comeconomics-observatory.com.

267. Censolo, A., & Morelli, M. (2020). Epidemics and Social Disturbances: The 1918 Influenza Pandemic and Its Aftermath. – De Gruyter economicsobservatory.com.

268. Institute for Economics & Peace (2021). Global Peace Index 2021: Highlights. – Sydney. visionofhumanity.org.

269. Lee, S. T. (2021). Vaccine diplomacy: nation branding and China's COVID-19 soft power play. – Place Branding and Public Diplomacy, 19(1), 64–78. pmc.ncbi.nlm.nih.govpmc.ncbi.nlm.nih.gov.

270. Сохацький О. Ю. Поліпарадигмальна невизначеність міжнародних економічних відносин у системі глобальної безпеки. Вісник економіки. 2024;1(111). URL: http://dspace.wunu.edu.ua/ handle/ 316497/50452.

271. Posvistak O., Zaslavska O., Shulga M., Sydorenko V., Sokhatskyi O. The Significance and Influence of International Organizations on Strengthening Global Order and Security. Economic Affairs (New Delhi). 2024;69:71–78. DOI:10.46852/0424-2513.1. 2024.9.

272. Сохацький О. Ю., Нагірняк М. Я., Морозюк Ю. В. Вплив війни на геополітичну ситуацію: розвиток конфлікту між Заходом і росією, єдина політика України та її відносини з сусідніми країнами. Актуальні питання у сучасній науці. 2024;6(24). DOI:10.52058/2786-6300-2024-6(24).

273. Юрченко О., Лисенко Т., Сохацький О. Ю. Роль соціальних мереж та інших цифрових платформ у комунікації під час війни. Наукові інновації та передові технології. 2024;7(35). DOI: 10.52058/2786-5274-2024-7(35)-990-1001.

274. Сохацький О. Ю., Вейдер Т. М., Курилюк Ю. Б. Дослідження ролі держав у розробці та виконанні стратегій забезпечення людської безпеки в умовах масового переміщення населення. Успіхи і досягнення у науці. 2024;7(7):721. DOI:10.52058/3041-1254-2024-7(7).

275. Сохацький О. Ю., Лапшин С. А., Конотопенко О. П. Порівняльний аналіз ефективності політичних реформ, процесів демократизації та змін у державних системах. Публічне управління і політика. 2024;1. DOI:10.70651/3041-2498/2024.1.04.

276. Sokhatskyi O.Yu. synergy of economy and security: is a new model of international cooperation possible? Danish Scientific Journal. 2024;90:46–52. DOI:10.5281/zenodo.14236902.

277. Sokhatskyi O.Yu. neokeynesianism and neoprotectionism in the context of mitigating economic inequality and preserving global security. Sciences of Europe. 2024;[22–26]. DOI:10.5281/ zenodo.14496543.

278. Сохацький О. Ю. Постколоніальна міжнародна торгівля як тригер нерівності та підриву глобальної безпеки. Економіка та суспільство. 2024;68. DOI:10.32782/2524-0072/2024-68-189.

279. Сохацький О. Ю., Буряченко О. В., Дубовик Н. А. Аналіз міжнародних відносин, конкуренції між великими державами

та стратегій управління геополітичними інтересами. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2024;50. DOI:10.32782/apfs.v050.2024.30.

280. Сохацький О. Ю., Куриляк В. Economic Nationalism and Its Impact on Global Security in the Era of U.S. Hegemonic Decline. Серія: Економіка. 2024;28:23–33. DOI:10.34079/2226-2822-2024-14-28-23-33.

281. Сохацький О. Ю. Економічні наслідки російсько-української війни для європейської безпеки. Вісник економіки. 2025; 4:137–154.

282. Diachenko O., Dolynska O., Hrynenko I., Zalievska-Shyshak A., Sokhatskyi O. Digital sensor networks as a tool for accurate management of natural resources in environmental control systems. International Journal of Ecosystems and Ecology Science (IJEES). 2025;15(2):297–304. DOI:10.31407/ijees15.236.

283. Vynnytskyi Yu., Sokhatskyi O.Yu. Green technologies and their contribution to a sustainable global economy and environmental security. Slovak International Scientific Journal. 2025;95.

284. Vlokh R., Sokhatskyi O.Yu. Cybersecurity as a geopolitical battlefield: threats to national sovereignty. Danish Scientific Journal. 2025;95(1).

285. Stula D., Sokhatskyi O.Yu. Drones and trade: the impact of unmanned technologies on trade relations and international conflicts in the Black Sea region. Sciences of Europe. 2025;164. DOI:10.5281/zenodo.15401274.

286. Глухий Н., Сохацький О. Ю. Вплив міжнародних конфліктів на трансформацію стратегій міжнародного маркетингу. Київський економічний науковий журнал. 2025;(10):117–122. DOI:10.32782/2786-765X/2025-10-15.

287. Влох Р., Сохацький О. Ю. М'яка сила та бренд-нації в епоху глобальної геополітичної нестабільності. Серія: Економіка та підприємництво. 2025;2(136). DOI:10.32782/1814-1161/2025-2-22.

288. Сохацький О. Ю. Геополітична економіка санкцій: парадокси невизначеності у багатополярному світі. Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій. 2025;2(16): 392–403. DOI:10.32750/2025-0236.

289. de Bengy Puyvallйe, A., & Storeng, K. T. (2022). COVAX, vaccine donations and the politics of global vaccine inequity. – Globalization and Health, 18(1): 26. globalizationandhealth.biomedcentral.comglobalizationandhealth.biomedcentral.com.

290. Brudzińska, K. (2021). Vaccine diplomacy: soft power lessons from China and Russia? – Bruegel Blog, 06 April 2021. bruegel.orgbruegel.org.

291. Кобленц, Г. (Koblentz, G.) & дослідники Центру здоров'я і безпеки (2021). Strengthening biological security after COVID-19. – Bulletin of the Atomic Scientists

292. Navarro, A. (2022). COVID-19 and bioterrorism: Are we ready to confront the threat? – Global Affairs, University of Navarra, 10 January 2022. en.unav.eduen.unav.edu.

293. United Nations Office of Counter-Terrorism (UNOCT) (2021). Web-dialogue on Preventing and Countering Bioterrorism in the wake of COVID-19 – Chair's Summary. – New York: UNOCT.

294. United Nations, Press Release SC/15095 (2022). Security Council Rejects Proposal to Investigate Alleged US/Ukraine Biological Weapons Activities. – UN Press Centre, 2 November 2022. rand.orgrand.org.

295. Ханна П. Connectography: Mapping the Future of Global Civilization. New York: Random House, 2016.

296. Khanna P. Bridges to Everywhere: Connectivity as Paradigm. CIRSD Horizons, No.12 (2018).

297. ARVAK (Ararat Center for Security Studies), International Transport Corridors & Their Impact on Regional Security. Yerevan, 2023.

298. McBride J., Berman N., Chatzky A. China's Massive Belt and Road Initiative. Council on Foreign Relations, Feb 2023.

299. Majkut J. et al. Critical Questions: Security Implications of Nord Stream Sabotage. CSIS Analysis, Sept 29, 2022.

300. Esposito M. AI geopolitics and data centres in the age of technological rivalry. World Economic Forum, Jul 24, 2025.

301. Fabrichnaya E. «Russian regulator encourages use of crypto to counter sanctions». Reuters, July 3, 2024.

302. Stolyarov G., Lyrchikova A. et al. «Russia asks companies for sanctions relief proposals». Reuters, Mar 13, 2025.

303. RAND (Rand Europe). Russia's Use of Crypto Schemes. Aug 2025.

304. Berman N., Maizland L., Chatzky A. Is China's Huawei a Threat to U.S. National Security? Council on Foreign Relations, Feb 2023.

Навчальне видання

Олександр Юрійович СОХАЦЬКИЙ

МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

Підручник

Підписано до друку 26.12.2025 р.
Формат 60х84 $^{1}/_{16}$. Times SchoolBook.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 26.1. Облік.-вид. арк. 27,6.
Тираж 100 прим.

Видавець та виготовлювач
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46009

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.

Видавничо-поліграфічний центр ЗУНУ «Університетська думка»
вул. С. Короля, 2, м. Тернопіль, 46009
тел. (0352) 51-75-72 E-mail:edition@wunu.edu.ua